

પ્રસ્તાવના

ગોળના પ્રમાણે અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૨, બીજા ચાલુ વ્યવમાયો માથે, વખતસગ તૈયાર કરી શક્યો તેથી મને આનંદ થાય છે.

વાચકખંધુ એમ માનવાની શૂલ, ન કરે, કે પ્રસ્તુત ઇતિહાસમાં અર્વાચીન ગુજરાતને સમગ્ર અને મવિસ્તર વૃત્તાત આલેખવામાં આવ્યો છે

તે કામ કરવા સાડ તો પુષ્કળ સાહિત્ય, પ્રસિદ્ધ તેમ અપ્રસિદ્ધ સંગ્રહારી પદ્ધતરોમા તેમ ખાનગી સંગ્રહોમા, અલુગ્ગલ્ય અને અલુતપાસાયલુ પડેલુ છે, તેનો વ્યવસિત રીતે ઉપયોગ થવો જોઈએ, તે વિના જે ચિત્ર દોગવામા આવે તે અધુર અને દોષવાળું માલુમ પડે.

વળી પ્રગ્નજીવનના કેટલાક અંગોનો આદિ રપર્શ સુદ્ધા કયો નથી.

તેમ છતાં પ્રસ્તુત વિષયને, મંજોગાનુસાર અને પ્રાપ્ત સાધનો ઉપગ્રથી, યથાશક્તિ ન્યાય આપવા લેખકે પુરતી કાળજી લીધી છે, પણ એ લક્ષમા રાખલુ જોઈએ કે તેના નામ પ્રમાણે, ગુજરાતી પ્રગ્નજીવનનો પરિચય કરાવવા, મ્હોટી અને આછીધેરી રેખાઓમા, આ એક માત્ર પ્રયાસ છે.

મદદગુ પુત્રકના મુદ્રવાચનમા શ્રીયુત મણિલાલ જ્યારામ ભટ્ટે અને તેની પ્રેસકોપી તૈયાર કરવામા શ્રી. દેવદત્ત ધ્વિષ્ઠાશકર ત્રિપાઠીએ સહાયતા આપી છે તે જદલ એ મનેતો હુ આભારી છુ, તેમજ મોસાઇટીના મટાદે પણ મારા લેખનકાર્યમા જે મરળતા કરી આપી હતી, તેની ઉપમરપૂર્વક નોધ લઉ છુ

અમદાવાદ.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૩૬

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ

ગ્રેટ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ત્ર્યંબકાળાનો ઉપાદેશ

મુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબાઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી ગ્રેટ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસે તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર અને ૧૮૭૭ને રોજ વીધ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમે મન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦) સોસાયટીને મળ્યા, એવી ગરતથી કે તેના બ્યાજમાંથી આમાજિક સુધારો ગાય એવા પુત્રને તૈયાર કરી ઉપાવવાં.

મદરડું વીધથી ગ્રેટ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રમંગ બન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલકત, પુરતક પ્રચારને માટે સોમાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સગકારી નોટા સોમાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટા પુત્રક તૈયાર કરાવવા માટે મદરડું વિદ્યાવિવાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરડું વીધની રૂઝમે એમની મિલકતની છેલ્લી ગકમ રૂ. ૧૦૦૦) સગકારી લોનો સન ૧૯૭૭માં સોમાઈટીને વધુ ગળા એટલે એ રૂ. ૬૮ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦) નું થયું છે. બ્યાજપયેત નીચેનાં પુરતકો ' ગ્રેટ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદદાસ ત્ર્યંબકાળા તરીકે પ્રમિદ થયા છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કપી કપી નાતો કન્યાની અહતથી નાની થતી જાય છે, તેના કારણે તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિશે નિમંધ	૦—૭—૦
(૨)	માને શિખામણ	૦—૬—૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦—૧૨—૦
(૪)	બાળબમથી થતી હાનિ	૦—૬—૦
(૫)	પુર્નવિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી સોગેસોજ આના કમ્પેટી	૦—૫—૮
(૬)	ભોજન વ્યવહાર તથા કન્યા વ્યવહાર	૦—૪—૦
(૭)	ધાર્મિક પુરખો	૦—૪—૦
(૮)	ઉલોગી પુરખો	૦—૪—૦
(૯)	એન્જમીન ફ્રેન્કલિન	૨—૦—૦
(૧૦)	બાધક ચરિત્ર	૦—૪—૦

(૧૨) રઘુવંશ કાવ્ય	૧—૦—૦
(૧૩) જાદવજી દાદાજી ધરીનું જીવનચરિત્ર	૧—૨—૦
(૧૪) ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧—૦—૦
(૧૫) ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧—૮—૦
(૧૬) નીતિસિદ્ધાંત	૧—૦—૦
(૧૭) ક્રાન્મિસ એકનનું જીવનચરિત્ર	૧—૪—૦
(૧૮) શેઠ હર્ષિવલ્લભદ્રામ જાળજોર્વિદ્યામનુ જીવનચરિત્ર	૦—૬—૦
(૧૯) પરોપકાર	૦—૧૨—૦
(૨૦) ઢોરનું ખાતર	૦—૪—૦
(૨૧) જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૦—૦—૦
(૨૨) કિંગતાજીનીય કાવ્યનું મૂળ માથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧—૦—૦
(૨૩) વિવિધ પ્રકારના હુમરાપયોગી તેજળો	૦—૧૨—૦
(૨૪) વાર્નિશ	૧—૦—૦
(૨૫) જીવનનો આદર્શ	૦—૧૨—૦
(૨૬) કીર્તિકૌમુદી	૦—૧૦—૦
(૨૭) શિશુપાળવધ-પૂરીર્ષ-(મર્ગ ૧ થી ૧૦)	૧—૮—૦
(૨૮) હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્લેજ ગત્યનો ઉદ્દય	૦—૬—૦
(૨૯) ગાંધીનગર	૦—૧૦—૦
(૩૦) બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ જે	૦—૧૨—૦
(૩૧) જાપાનની કેળવણી પદ્ધતિ	૦—૧૦—૦
(૩૨) શિશુપાળ વધ-ઉત્તરાર્ધ-(મર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧—૦—૦
(૩૩) લેન્ડોરના કાર્પનિક મવાદો ભા. ૧	૦—૧૦—૦
(૩૪) ખગોળવિદ્યા	૦—૧૨—૦
(૩૫) લેન્ડોરના કાર્પનિક મવાદો ભા. ૨	૦—૧૨—૦
(૩૬) માનમયાજી	૧—૦—૦
(૩૭) સિદ્ધિત આર્થ મંતાનોનું આરાજ્ય	૧—૦—૦

(૩૮) મહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯) ઇચ્છેજી રાજ્યમધારણુ	૧-૦-૦
(૪૦) હિદારમતનાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧) સમિત્ર શારીરવિદ્યા	૧-૦-૦
(૪૨) હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ-પૂર્વાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૩) " " , -ઉત્તરાર્ધ	૧-૦-૦
(૪૪) બગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૫) સરક્ષણુવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૬) હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	૧-૦-૦
(૪૭) ઉપનિષદ વિચારણા	૧-૦-૦
(૪૮) હિન્દુરાજ્ય-અવગથા	૧-૦-૦
(૪૯) મગાળશા આખ્યાન	૧-૦-૦
(૫૦) વહાણુવગની પરિભાષા	૦-૮-૦
(૫૧) અપભ્રંશ પાઠાવળી	૩-૦-૦
(૫૨) અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ખંડ ૧	૧-૦-૦
(૫૩) " " , ખંડ ૨	૧-૦-૦

શુ વ સોસાઈટી
અમદાવાદ
તા ૨૧-૮-૧૯૩૫

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ,
આસિ સેક્રેટરી

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ હું	નવજીવનનો સંચાર	૧
પ્રકરણ ૨ જીવું	જળવાનો પ્રત્યાઘાત	૧૧
પ્રકરણ ૩ જીવું	નવા જીવના વિચારોનો મંપકને સંઘર્ષણ ...	૨૯
	૧ મહીપતરામનું મમુદ્ર પ્રયાણ ...	૨૯
	૨ મહારાજ લામજીજી કેસ ...	૪૫
	૩ શેરમેનિયા ...	૬૬
	૪ ગુજરાતનું પહેલું પુનરુદ્ધત ...	૮૨
	૫ સંમતિવચનો કાયદો ...	૯૨
પ્રકરણ ૪ થું	ધાર્મિક વિચારમંથન	૯૮
પ્રકરણ ૫ મું	ભક્ત્યનુ પ્રદર્શન	૧૫૫
પ્રકરણ ૬ હું	અંગ્રેજી શિક્ષણ	૧૫૫
પ્રકરણ ૭ મું	હિન્દી મહાસભાની સ્થાપના	૧૬૪
પ્રકરણ ૮ મું	ગુજરાતી છાપાનો આરંભ	૧૮૦
પ્રકરણ ૯ મું	મરઠીનો ઉપદ્રવ	૧૮૮
પ્રકરણ ૧૦ મું	ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોનો ઉદ્ભવ	૧૯૪
પ્રકરણ ૧૧ મું	છપ્પનીઓ દુકાળ	૨૧૪
પ્રકરણ ૧૨ મું	નવા આદિત્યપ્રવાહ	૨૩૦

આલવારી

અંચમ્ચી

મુની

ચિત્રા

				પૃષ્ઠ.
મહીપતરામ રમરામ નીલકંઠ	...	...	...	૩૧
કરસનદાસ મૂળજી	...	...	...	૬૧
શેઠ પ્રેમચંદ રાયચંદ...	...	...	...	૭૭
લાલશંકર ઉમિયાશંકર	...	...	...	૮૫
ધનકોરબાઈ અને માધવદાસ	...	...	...	૯૧
રાજા રામમોહનરાય	...	...	...	૧૦૧
દુર્ગારામ મહેતાજી	...	...	...	૧૧૪
બોળાનાથ સારાભાઈ	...	...	...	૧૨૦
સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી	...	...	...	૧૨૬
મેડમ બ્લેવોરટ્ટકી	...	...	...	૧૩૪
એનિ બિસાન્ટ	...	...	...	૧૩૬
રામકૃષ્ણ પરમહંસ	...	...	...	૧૩૮
સ્વામી વિવેકાનંદ	...	...	...	૧૩૯
શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય	...	...	...	૧૪૩
શ્રીમન્નથુરામ શર્મા	...	...	...	૧૪૪
દી. બા. અબ્બાનાલ સાકરલાલ	...	...	...	૧૫૩
એલન એકટોવિચત્ર હુમ	...	...	...	૧૭૦
દાદાભાઈ નવરોજી	...	...	...	૧૭૭
શરૂઆતના ટાઇપનો નમુનો	...	...	...	૧૮૭
વરતમાન મામાદિકર્તુ ચિત્ર	...	...	...	૧૯૭
ધનંજયરામ સૂર્યરામ દેસાઈ	...	...	...	૨૦૩
કેમ્બ્રિજ એન કાળરાજ	...	...	...	૨૦૫
ગોકળદાસ ઠાકાનદાસ પારેખ	...	...	...	૨૨૪
સર શ્રીરોજશાહ મહેસ્વાનજી મહેતા	...	...	...	૨૨૬
કવિ દક્ષપતરામ ગજાભાઈ	...	...	...	૨૪૧
કવિ નર્મદાશંકર	...	...	...	૨૪૩
મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી	...	...	...	૨૪૯
સર રમણભાઈ મહીપતરામ	...	...	...	૨૫૧
ગોવર્ધનનંદ માધવરામ ત્રિપાઠી	...	...	...	૨૫૪

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન

ખંડ ૨

ઉદ્ભવ અને વિકાસ

[સન ૧૮૫૮ થી ૧૯૦૭]

પ્રકરણ ૧

નવજીવનનો સચાર

“What we need to do is to realise that a new life is coming to birth in India. We have to do not merely with the agitator, with local outbursts and the like, there is a position of extraordinary interest and wonderful possibilities of development, such as no country has been faced with before all down the pages of the world's history. A new life is indeed coming to the birth. Have we not been trying to bring in new thoughts new standards new ideals of life, new conceptions of God and of Society and are we to expect all that to go on endlessly, producing no results no craving for larger and fuller and stronger life?”

Bishop Lefroy of Lahore.

પટેના ખડખા આપણે જોયું - યુરોપની જુગી જુદી પ્રગતિ,
પોર્ટુગીઝ, ચી, અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ હિન્દુસ્તાનના વેપાર અર્થે આવેલી,

તેમના વચ્ચે પ્રથમ સખ્ત હરિદ્વાર્ ચાલી અને પછી આપમઆપમ લગાઇએ થયવી, તેમા અગ્રેએ તેમના એ હરિકોને હક્ષવી, હાગી કાઢવાને શક્તિમાન થય હતા, એટલુજ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનના બિજા બિજા ભાગોમાના ગવર્કર્તાઓ એકમીજ મામે ને માહોમાહે લડતા, દેશના રાજકીય પ્રત્નોમા માથુ મારવાનુ તેમને મતઽર્થ્યુ થઈ પડયુ અને એ પ્રમગે, તે પૈકી એક વા બીજા ગળનો પક્ષ લખે અને તેમને લશ્કરી મદદ કરીને, કપની મન્કારના ધ્યાનિક મત્તાધિગોએ, ખદરનાગો મુક અને વહેપારી છટાટના હકેએ અને બીજા આર્થિક લાભો મેળાયા અને પોતાની ગિથિત મજાતુત કરી હતી, અને પાઠગથી એ હિન્દી રાજકર્તાઓ નમળા પડતા ગયા અને દેશની પરિગિથિત બગાડી ચાલી તેમ નમય અને મળેગોને અનુમરી હિન્દમા અગ્રેએનો કમને અને રાજ્ય અમત રથાપવા છાટ ઇન્ડિયા કપની ફતેહમદ નિનડી હતી

૭ હજાર માર્ચન દુના ટાપુમાથી આવતા મુદ્દીભર માણુએ, આપણા દેશની અને અમાજની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અપગિચિત હોવા છતા, શઽઆતમા તેમનાજ મુનકમાથી દિનગી આવતા જાતબાધઓ અમે યુરોપમા તેમજ હિન્દમા વારવાર યુદ્ધમા હિતરવાનુ થનુ તેમ છતા, વેપાજ જ નેમનો પ્રધાન હેતુ હતો અને ધ્યાનિ- રાજકીય ખાપટના સભેગવશાત પોતાના હરિદ્વાર્ હાવી જઈ, જોરાવર થઈ ન પડે એ હેતુથી, અને તેમની સવામતી ખાતર, એસામા હતા અને તે કાય માઽ તેમની પાસે પુગતુ, મૈન્યનુ નખ્યામગ પણ નહોતુ, તેમ છતા, અગ્રેએ હિન્દુસ્તાનને હમ્તગત કરી શક્યા એ આપણા માટે, જોઈ દર્દભગી તો પણ, એક રિમમકારક ઘટના છે

હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ અને મ્હોટા, કરોડોની વસ્તીનાગા, આવજના વ્યવહારની કુર્મમતાવાળા મુઁને મર કુરામા આપણા રાજકર્તાઓની વિધાતક રાજનીતિ તેમજ આપણા પગરપરના વિરોધ, ઈર્ષા અને દ્વેષ, જુના ઝેરવેર વાળવાની વૃત્તિ, શિષ્ટ (laissez-faire) ની ખામી, દુષ્ટ દષ્ટિ, દેસપરદેષ વિરે અચ્છાન અને ભગમૂનક માદિની, હુકમા આપણામા સપનો અને ઐક્યનો અખાવ, એ મરળા કારણો અગ્રેએને મદદગાર થઈ પડ્યા હતા, તેની માથે એ પણ લક્ષમા લેવા જેવુ છે, કે તેની મિદિમા એ પ્રજાની ખાદોલી અને તૈયારી, કુનેદ અને ખમરદાગીએ એછા મદતનો ભાગ ભજાઓ નથી તેમનો વિજય થરો કાઢ્યુ કે તેમની વ્યવસ્થા શમ્નિ, શિષ્ટનુ પાલન, ઉત્તમ પ્રકાગી યુદ્ધની માધન મામમી અને જે તે વિષયની માદિની અને જ્ઞાન હિન્દી ઇટિના હતા

પગનું ફક્ત ઉપગતી વિગતો પરથી અંગ્રેજ રાજ્ય અમને આપણા લોકોએ એ મનમાંથી અને તેમનો વહિવટ એ જે ચાલુમાંકે થઈ પડ્યો તેનો ઘટતો ખુલાસો મળતો નથી

એ તો અષ્ટ છે કે વિદેશી રાજમત્તાને પ્રતિ પમદ કંટે નહિ, મલેગ-વમાત દેશમાં પગગત્ય ગ્રામ્ય હોય તો તેને ઉપાપવા પ્રગ્ન તરફથી જરૂર પ્રયત્નો ચાલે, પણ એરી ઉત્તરી પરિસ્થિતિ આપણે અંગ્રેજોના વહિવટ પરત્વે નિહાળીએ છીએ, અને તે છેક તેના આગ્રહકાળથી ભરત્ય બદલ ભરત્યના નવાગ પામેથી અંગ્રેજોએ મગ્ન કર્યું અને સાલમાર્ગના તહનામાની રૂઠાએ તે શહેર મિલિયા ગરકાને પાધુ સોપવાનો દગ્ન થયો ત્યારે ભરત્યના શહેરોએ તે શહેર સિલિયાને ન સોપાય અને તેનો વહિવટ અંગ્રેજો હમતક ચાલુ રહે એવું ઈચ્છી એ સા ચત્રયાગાદિ સુદ્ધાત કયા હતા, તે આપણે પૂર્વે જોયું છે, અને એવું ખીજી પ્રમાણુ ગગ્ન જોન રૂઠાઓએ પૂ પાડ્યું છે *x* “ એક પ્રમગે બ્રીટીશ હકુમતમાના ટેલકા ગામડાઓ સુ ચનસ્થિત, મારા વહિવટવાળા દેશી રાજ્યને પાછા સોપવાનું મને પ્રાપ્ત થયું હતું, ત્યારે તે ગામતી વસ્તીએ એ અન્યાયા પગના મામે ભારે નિરોધ અને રોષ પ્રકટ કર્યો હતો અને જેમને આણુ કર્તવ્ય સાપડ્યું હતું તે સૌએ એવાજ અનુભવ થયાનું જણાનું છે

તે યુગ પત્રીથી દશની પરિસ્થિતિમાં મહોળુ પગિવર્તન થવા પામ્યું છે અને સ્વરાજ્યના પથે આપણે પગના ભન્વા માર્યા છે એમ કહી શકાય, તોપણ આપણે જાણીએ છીએ કે આપણા જાહેર કાર્યકર્તાઓને પ્રતિ મન્યામાં (Native States) રહીને નાજદીય પ્રચારમર્મ કરવાનું

* જુઓ અર્વાચીન ગજરાતનું રેખાદર્શન ખ. ૧ પૃ ૧૦

x “The duty was once imposed upon me of transferring a number of villages which had long been included in a British District to one of the best Governed of the Native States I shall not forget the loud and universal protests of the people against the cruel injustice with which they considered they were being treated. Every one who has had experience of similar cases tells the same story”

History of the Indian Mutiny by T R Holms p ૧૧૭.

સત્યામતીભર્યું જાણીતું નથી અને તેથી બીજીશ હંકુમતવાળી હદમા તેઓ તેનું માણ નાખે છે, તેનું શુ કારણ? એ બેદ તપામવો જોઈએ

ઈસ્વીસન પૂર્વેથી ઇરાનના ડેરાયસ અને મેસિડોનના એલેક્ઝાન્ડરના સમયથી હિન્દુસ્થાન પર પરદેશીઓના-યવનો, શક, ક્ષત્રી, ગુર્જર અને મુસ્લિમ જાતિઓના-નુમવા એક પછી એક, આતરે અતરે ચાલુ થતા આવેના છે પણ તેમાના ધણાખરાઓએ હિન્દુસ્થાનમા કાયમી વસી, તેને પોતાનું વતન કરેલું છે, અને એમાના કેટલાકએ ધર્મપલંગ કરી, આર્ય ધર્મના પ્રચારમા ગૌરવ માન્યુ હતું ગ્રીસ માટે કહેનાય છે કે તેણે તેના વિજેતા રોમને વશ કર્યું હતું, તેમ આર્ય ધર્મ અને મંત્રકૃતિએ, એ વિદેશી અને વિધર્મી ટોળાઓને તેનામા સમાવી દધને, તેનું વર્તુલ વિસ્તાર્યું હતું, અને આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેની એ મહત્તા અને વિશિષ્ટતાને લધને, અઘાપિ જીવત ટપી રહ્યા છે

ઢેલા મુગનો મધ્ય એશિયામાથી હિન્દુ પર ચઢી આવ્યા, તેમાના મહાન બાદશાહ અઝ્ઝરે હિન્દુ મુસ્લિમનું ઐક્ય સાધવા, પોતે રાજપુત કન્યા પરણ્યા અને જુદી જુદી પ્રજાઓમા સમભાવ વધે તે અર્થે નવો મંત્રક્રમ સ્થાપવા મુદ્દાન પ્રયત્નો કર્યા હતા તથાપિ એ રિદેશી પ્રજા છે અને રાજપુતતા અને પ્રજા વચ્ચે ભેદભાવ પ્રવર્તે છે, એ ખુલુ જોવામા આવતું હતું અને ઔરંગઝેબ જેવા ધર્મોધ બાદશાહો દિ હીના તખ્તે આવતા, અને હિન્દુઓની મતામણી ચાલુ થતા, મહારાષ્ટ્રમા હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને તેની પુન સ્થાપના સાર શિવાજી મહારાજે જોરાવર મુગન અઘ્તનતની સામે ટક્કર લધને લગવો જુડો ફરમવ્યો હતો એ મર્વ જાણીતી બિના છે

મુગન શાસનમળમ દેશમા શાન્તિ અને વ્યવસ્થા અપાયા હતા અને તેથી પ્રજા સુખમા દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી, પણ એ અમન આદરપાત્ર કે જનપ્રિય થયો હતો કેમ એ એક વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે, અને એટલું જોઈ ગ્રીમરશી ગમે તેવું વૈલવચાળી સુરાન્ય હોય તોપણ તે કાયદાકાનુન સ્થાપિત અવરાજ્યને ન જ પહોંચી શકે

તો પછી દેશના અને સ્થાણી ને દંદ થયલા રાજકુતાઓને તરઝોડી, પરમ્ કના અને પરધર્મી, અજાણ્યા એવા અજેનોની મત્તાને આપણી રાજ્યે શા વાગ્તે પસદ કરી તેનું ગહન્ય સમજવું રહ્યું

અરોહમા મૈકામા અને ઓગણીસમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમા, મુગવ સત્તા નમણી પડતા, દેશમા અધાધુધી, લુટફાટ, મારફાડ અને ત્રામ, અન્યાય અને અત્યાચારનું જોર પુષ્કળ વધી પડ્યું હતું, અને નૈયતને મુખશાન્તિ શુ પણ જનમાનની મનામતી કે ગફલ ભાએ જ મગીતા અને ‘બળીઆના બે ભાગ’ વા ‘મારે તેની તવવા’ એ ગજનીતિ સૂત્ર પ્રમળ રીતે અને મુખ્યત્વે પ્રવર્તતું હતું.

પણ અંગ્રેજોને હવત- દેશનો વહિવટ આવતા, તેમા પ્રજાએ દેરદાર અને મુકારો થયેલો ભાગ્યો, પ્રથમ ચોતગદ મુરદે શાન્તિ પ્રમવા માડી, અને તે અપાતા વ્યવસ્થા આવી, અને અવગો વહિવટ કાયદાકાનુન નુજમ થતા, મોં ાષને ન્યાય મળના વા થો, અને પ્રજાને તેમના જન માયની મનામતીમા વિશ્વાસ બેરો, જે પૂર્વે નહોતો, અને તેથી તે નિર્ભય મની હતી ઉપરોક્ત કથનની પુષ્ટિમા નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઈ પડશે. મદરહુ લખાણ “પાગ્ગી કોનો છતિહામ” ના રેખક ડેસાબર્ડ ફરામ- ત્તમે મન ૧૮૫૭ ના બળનાના અનર્થ દર્શાવતા કહ્યું હતું ક્રીનીશ રાજ્ય અમનનો અને તેની પૂર્વેના દેશી ગજ્યોનો મુકામનો રી તેઓ જણાવે છે -

“મગદી ગજની ખુબી તે કોમમા ચાલતી એક કહેવત ઉપરથી માનમ પડેય. “પામા પડેન તો જવ-નાજ કરીન તો નેઆન” એટલેજેમ પામો પરે તેમ દાવ, અને ગજ કરે તે ઇન્યાદ ગજ કાજારને વામતે ગ્રાઈ ઓકમ કાએદા નહિ, તેથી જેમ પામો પડે અને દાવ યાએ, તેમ જેમ વખત હોએ તેમ કામ યાએ, અને જેમ જેની નજરમા આવે તેમ તે કરે નની નાજ જે કરે તેજ ઇન્યાદ, પડી તે થેનુ વરે કે બેનકુષી બરેહુ કરે, તેના બોનરાનો તથા જામનો અટકાવ થાઈ શકે નહિ વામતે મગદાના રાજમા જે ગીતે કાજાર આવતો હતો, તે રીત ઉપથી ઉપર જણાવેલી કહેવત બોડી મહાડઆમા આની હજો જેમ મદમદાઆન પાદ શારો પોનાના મતગ્ને પાએઆમાન કરના હતા, તેમ પેશવાઓનો જેવો ઉપર દાત હોએ, તેઓથી સુખમા કધી -હેવાતુ નહી હતું, અને જે એ પરમાલે ના મહેરમાનીમો આવેનો તખમ દોનવનત હોએતો, તેકની અવલી મીનમત તુગી નીધામા આવેએટુજ નહી, પણ તેકને મદ વામા, તેને મગી નાખરામા, તેકના બાએડી ડોકનનો વગર મ બે પાણુ તેવામા કરી તરેદો અગ્રાવ નહી દનો x x x

સલામતીલયું જણાતું નથી અને તેથી થીડીશ હકુમતવાળી હદમાં તેઓ તેનું થાણું નાંખે છે, તેનું શું કારણ? એ બેદ તપાસવો જોઈએ.

ઈસ્વીસન પૂર્વેથી ઈસનના ડેરાયસ અને મેસિડોનના એલેક્ઝાંડરના સમયથી હિન્દુસ્થાન પર પરદેશીઓના-યવનો, શક, હણ્ણ, ગુર્જર અને મુસ્લિમ જાતિઓના-હુમલા એક પછી એક, આંતરે આંતરે ચાલુ થતા આવેલા છે. પણ તેમાંના ઘણાખરાઓએ હિન્દુસ્થાનમાં કાયમી વસી, તેને પોતાનું વતન કરેલું છે; અને એમાંના કેટલાકોએ ધર્મપત્રો કરી, આર્ય ધર્મના પ્રચારમાં ગૌરવ માન્યું હતું; ઓસ માટે કહેવાય છે કે તેણે તેના વિજેતા રામને વશ કર્યું હતું, તેમ આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ, એ વિદેશી અને વિધર્મી ટોળાંઓને તેનામાં સમાવી દધને, તેનું વર્તુલ વિસ્તાર્યું હતું, અને આર્ય ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેની એ મહત્તા અને વિશિષ્ટતાને લઈને, અઘાપિ જીવંત દહી રહ્યાં છે.

છેલ્લા મુગલો મધ્ય એશિયામાંથી હિન્દ પર ચઢી આવ્યા, તેમાંના મહાન બાદશાહ અકબરે હિન્દુ મુસ્લિમનું ઐક્ય માધવા, પોતે રાજપુત કન્યા પરણ્યા અને જુદી જુદી પ્રજાઓમાં સમભાવ વધે તે અર્થે નવો મઝહબ સ્થાપવા મુદ્દાન પ્રયત્નો કર્યા હતા; તથાપિ એ વિદેશી પ્રજા છે અને. રાજપૂતો અને પ્રજા વચ્ચે બેદભાવ પ્રવર્તે છે, એ ખુલ્લું જોવામાં આવતું હતું અને ઔરંગઝેબ જેવા ધર્માધ બાદશાહો દિલ્હીના તખ્તે આવતાં, અને હિન્દુઓની સત્તામણી ચાલુ થતાં, મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના રક્ષણ અને તેની પુનઃ સ્થાપના સારૂ શિવાજી મહારાજે જોરાવર મુગલ અસ્તનતની સામે દક્કર લઈને લગભગ ઝુડે ફરકાવ્યો હતો એ સર્વ જાણીતી બિના છે.

મુગલ શાસનકાળમાં દેશમાં શાન્તિ અને વ્યવસ્થા સ્થપાયાં હતાં અને તેથી પ્રજા સુખમાં દિવસો નિર્ગમન કરતી હતી, પણ એ અમલ આદરપાત્ર કે જનપ્રિય થયો હતો કે કેમ એ એક વિવાદસ્પત પ્રશ્ન છે; અને એટલું સૌ ઓઈ સ્વીકારશે કે ગમે તેવું વૈભવચાળી સુરાન્ય હોય. તોપણ તે કાયદાકાનુન સ્થાપિત સ્વરાજ્યને ન જ પહોંચી શકે.

તો પછી દેશના અને સ્થાપી ને દહ ચયલા રાજકર્તાઓને તરછોડી, પરમૂંકના અને પરધર્મી, અજાણ્યા એવા અજેજની સત્તાને આપણી પ્રજાએ શા વાસ્તે પસંદ કરી તેનું રહસ્ય સમજવું રહ્યું.

અગ્રેજી અમલ દેશમાં અપાર્તા, ઉપરની પરિસ્થિતિમાં એકદમ કેન્દ્રીય થવા માડ્યો, અને મરજો વહિવટ, કાયદાકાનુનમર, નિર્ણિત ન્યાયના ધોરણાનુસાર થવા લાગ્યો તેથી પ્રગ્નને એ સબ્જેક્ટના ન્યાય અને અધિકારમાં શક્તિ બેઠી અને તેમને લાગ્યું કે તેમના જનમાયને માલમિકંડતનુ રક્ષણ થશે, એટલું જ નહિ પણ ંટવીક રીતે વ્યક્તિગત જ્ઞાન-યુ પણ તેઓ ભોગવી શકશે, અને તે કાગ્જો લોકમાં અગ્રેજી ગભ્ય અમલ તેના આરભથી આકર્ષક અને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો.

અગ્રેજી પ્રજા કાયદાકાનુનને (Law) માન આપનારી અને વ્વાતવ્યપ્રિય પ્રજા છે. એ તેમનો ઇતિહાસ જોવાથી જણાશે. એ સરકૃતિ વારસો ઈગ્નાકને પ્રાચીન ગભ્યો ગ્રીમ અને રોમ પામેથી પ્રાપ્ત થયેલો છે. ગ્રીમના શહેરો ન્દાનાં પ્રગ્નમત્તાક રાજ્યો હતા, અને તે વ્વાતવ્યપ્રિય ગભ્યો હતા. ન્દાન ગ્રેમે તે કાગે તેના ંગળના સવજા દેશોમાં કાયદા કાનુનનું ગભ્ય આપી, રોમન આગ્રીબ્ધનુ પ્રભુત્વ બેમાડ્યું હતું.

પરીથી જોઈ અને દુલોના હાથે રોમન આગ્રીબ્ધની પડતી થતાં, આખા યુરોપ પર અધકાર-અજાનતાનું આવરણ વિંટળાઈ વાયુ હતું અને તે યુગ The Dark Ages ' અધકાર યુગ તરીકે ઇતિહાસમાં નોંધાયેલો છે, પણ એશિયામાંનો પેરોટાર્ઠનનો મુશ્ક પાછો યુરોપિયન પ્રજા હન્તક હેના કુએટી દિવસાવ ઉપડતા અને દરિયાર્થ પ્રવાસના માહસો એ મમયે વધતા, યુરોપમાં નવીન જગૃતિ આવી હતી અને તે યુરોપનો રોનસન્સ (Romanance) પુનરજન્મન યુગ તરીકે મનોધાય છે, જે જગૃતિના પરિણામે શ્રોક અને પેટીન લાપાઓનો ફરી અભ્યાસ ચાલુ થયો, અને તેમાંથી જે જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રકટી, તેના કિરણો જ્ઞાનગદ્ધ પમગના, યુરોપમાં મુધાગનો (Reformation) પ્રાદુર્ભાવ થયા હને.

અગ્રેજ પ્રજા, આપણે તેના ઇતિહાસમાંથી જોયું છે કે પ્રગ્નના દક્ષની મનામની અને મરક્ષણ અર્થે તે મના સાવચન ગદ્ડ છે, અને તેના વ્વાતવ્ય માટે નાઈ પણ ભોગ તે વનુ પડતો લેખતી નથી.

એમના તે માનમનુ પ્રયક્ષણ કન્યા જાણીતા ઇતિહાસ લેખક મી. રેમગે મ્યુરે (Raimon Murray) જણાવ્યું છે, કે તેઓ-વાસ્તવિક રીતે સધળી યુરોપીય પ્રગ્નજો-કાયદાને ખાન માન આપે છે, મમ્ તેઓ મમજે છે, કે, એ કાયદો તેમના હિત માટે જ ગ્યાયો છે એટલું જ નહિ પણ તે કાયદો ગ્યવામાં તેમનો હાય હોય છે. તેથી તેનું પાનન

કન્વ એ તેઓ એક કર્તવ્ય માને છે, વિશેષમાં તેઓ જાણે છે કે જે કાયદો ઘડવામાં આવે છે, તેનું બધાગ્રંથ, ન્યાય અને નીતિના યોગ્યપર અવલંબે છે, અને પ્રજાનું શ્રેય અનુસરીને તે કાયદો યોજવામાં આવે છે, વળી, તેમાં વ્યક્તિગત હિત જોવાતું નથી પણ માનુષીયિક ઉત્કર્ષ એમ મધ્યાય એજ તેનું અંતિમ ધ્યેય હોય છે.

કાયદા પાલનની ઉપરોક્ત ભાવના પાશ્ચાત્ય પ્રજાના જીવનમાં એટલી બધી જોવાતી થઈ ગયેલી છે કે તેમના શ્વાસમાં તે પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે, તેથી તેમનો જીવન-ચલહાર પણ શિષ્ટતાનાજો અને નિયમનબર્યો માનુષ પડે છે.

જે પ્રજા કાયદાની પૂજારી છે તે આત્મારિક રીતે વ્વાતચ્ચને આદનાર્ગી હોય છે કાયદાના અડુર તેમના જીવનમાંથી ઉદ્ભવે છે, અને જ્યાં જ્યાં કાયદો તેમના આત્મર જીવનમાં અતરાયરૂપ થાય છે ત્યાં સુધારા કે દેરકાર માટે તેઓ સતત પ્રયત્ન કરતા રહે છે, અને વિશ્વતા કે પ્રગતિમાન જીવન માટે તે જોમ આવસ્થક છે, તેમ તેજ જીવનમાં મૂર્તિ અને આનંદ આજે છે વગ્નુત કાયદો અને વ્વાતચ્ચ વૃત્તિ એક બીજાના પૂરક છે, અને તે પરસ્પર અવલંબીને રહે છે જોઓ કાયદાના ચૂસ્ત હિમાયતી હોય છે, તેમની પ્રકૃતિ સામાન્ય રીતે સરક્ષણ પ્રતિ નડ વગે છે અને જોઓ અભાવે વ્વતચ્ચતાને છ્જનારા હોય છે તેમનું વચણ ઉદાર રહે છે, અને એવી વ્વભાનની જુદી જુદી વૃત્તિઓ પ થી રાજનીય ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા નિભાજો, જોમ કે સરક્ષણવાદી, ઉદારમંત્ર વદી, સમાજવાદી, કામદાર પક્ષવાદી, વગેરે પડેના છે.

એ મર્વનો માતશ એ છે કે કાયદાનો આશય ન્યાય અને નીતિ પર અવલંબે અને તેનો પાયો જનમમૂલના શ્રેય અર્થે નખાયો હોય, એટલુજ નહિ પણ સમયાનુમાર અને મજોગનશાત તેમાં સુધારા ને દેરકાર કરવાનો અવકાશ હોમ તોજ તે અમરકારક થમ પાને, તેમજ કાયદાની માથે વ્વાતચ્ચપ્રિય વૃત્તિનો મબધ જોડવાથી, તે જોનો અમન્ય કરે, પ્રજા જીવનને નવીન જોમ અને વેગ અચૂમ મગે છે.

વાગ્તે પ્રજામત્તાક રાજ્ય તત્ત્રોમાં એવો એમ મર્માન્ય અિદાત ગ્થાપિત થયેો છે કે કાયદાની ગ્થનામાં પ્રજાનો માથહોવો જોછએ તેમ તે માયતાના પાનનમાં પ્રજાનો મહકાર મેળવવો અગત્યનો છે.

એમની એ કાયદા કાનુનને અનુમતીની વૃત્તિને લઇને અંગ્રેજી
ગણ્ય અમલ શ્રીગીજ તાજ હસ્તક આવ્યા પછી એ દશ વર્ષના ગાળામાં
હિન્દી મંદારે હિન્દની વહિવટને લગતા ૩૦૦ થી વધુ એક્ટો પસાર
કર્યા હતા, - અને તે પહેલાનો આપણો ઇતિહાસ તપાસનારને એ સમગ્ર
આશ્ચર્યભર્યું જ લાગશે.

એ નવયુગ એમતાં આપણા દેશ પર પાશ્ચાત્ય મંદૃતિ ને વિચારની
ધીમી પણ પ્રબળ અમર થતા માડી, અને નવા અને જુના વિચારોનો
મંપક અને મંવર્ણ થતાં, તેમથી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ઉદ્ભવી. તેને
વૃત્તાત આગળના પ્રકરણોમાં આપવામાં આવશે, અહિં માત્ર એટલું જ નોંધીશું
અંગ્રેજી દેશવણીના ખીજ નાખતી વખતે તેની વક્રીયાત કળાગ્ર શોર્ડ
એક્ટ્રેએ મર્વપૂર્વક જે ભવિષ્ય વાણી તે વિશે લાખી હતી તે માત્રી
નિવડી છે, કે હિન્દી નવ શિક્ષિત વર્ગ યુરોપીય વિદ્યા, વિચાર અને
મંદૃતિનું શિક્ષણ પામી, યુરોપીય મંદ્યાઓ, પ્રજામત્તાક મંદ્યા-પાની-
મેન્દની જગ માગણી કરશે * જે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં એક અપૂર્વ
દિવસ થઇ પડશે પુનરુજ્જવન યુગ (Renaissance) એમતાં યુરોપમાં

* Administration of India by Prichard in 2 Vols

● મંદ્યાવે:

" During the twenty years which followed the Mutiny there was a rapid process of assimilation and unification throughout British-India. Certain differences have never been eliminated but the rule of law was soon established throughout the provinces, chiefly by the legislative activity of the Government of India, which from 1861 onwards poured out a series of enactments covering every side of India life. ' Rise of the British Rule in India by Thomas, & Garrett, p. 177.

+ Lord Macaulay—who more than any one else was responsible for the spread of Western learning in India—had looked forward to that proudest day in English history, when " having become instructed in European knowledge they demand European institutions "

' L. 1. marks in Indian constitutional and political development' by Gurusankh Nair Singh page 171

જેવી અમર થવા પામી હતી તેવું પાનિલામ આપણે અહિં અંગ્રેજી ગણ્ય. અમરના આગમનથી આવેલું છે, અને એ પ્રગ્નનો મંમર્ગ વધતાં તેમજ અંગ્રેજી દ્વારવર્ણનો પ્રચાર થતાં, પાશ્વત્ય વિચાર, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનું આકર્ષણ શરૂ થઈ તેમણી આપણા મમાલ જીવનમા નવજનનો નચાર થયો. અને તે દિનની અમાલમા કાલિનું મુખ્ય કાન્યુ થઈ પડેલું છે એમ કહીશું તો તે ખોટું નહિ કહેનાય.

ઉપર નિર્દેશ કરેલી, કાયદાકાનુનથી વ્યવસ્થિત, દેશની નિયતિ અવલોકીને કરી-વગર કલ્પનગમે મહારાણી વિક્ટોરિયાના ગાન્યની તેમનાં એક કાવ્યમાં પ્રદર્શ કરતાં, પ્રગ્નનું પ્થાન જેમ્સ હન્ટ, કે—

“ એ ગયાં ને વે- ગયા વળી કાળા દેર ગયા કરનાર,
પરનાતીવા જતીનાથી, મ પ કરી ચાને મમાર.
દેખ બિચારી બકરીનો પાણુ, જોય ન જતા પકડે કાન,
એ ઉપકાર ગાળી ધન્યગનો હરખ હને, તુ હિન્દુસ્તાન ”

અને એજ મૂર્તિદાયક અને આનંદકારી વાતાવરણથી પ્રેરણાદિત થઈને આપણા સ્વાન્યપ્રિય કવિ નમદે મન ૧૮૫૭ ના બળિયા વિગે લખેલું હતું, કે—

“ જય જય જય વાગો રાણી હતા તમારા,
ઝંટ ઝંટ ઝંટ ભાગો નાણી શત્રુ તમારા ”

x x x

હવે એટલૂ માગિયે ખન ભાનથી જાણુ,
નિર્વિખે રાણી કરે, ગજ રકુ નિર્વાણુ

x x x

રાણી રાજ્ય કરો બહુ, પસરો અદાય કીર્તિ

રાય રકની નિત વેવા, સુખદ પર-પર પ્રીતિ-નર્મ કવિતો

પ્રકરણ ૨

જળવાનો પ્રત્યાઘાત

“It seems likely that the reluctance of the British Parliament to admit further claims on the part of the Educated class to share in the administration of the Country was in no small measure due to the occurrence of the Indian Mutiny.”

[Dodwell.]

મિપાછાઓના જળવાએ ગુજરાતમાં ઝાઝી અમર કરી નહોતી; થોડાક અને છૂટાછવાયા ઉસ્કેરણી અને જડના પ્રયત્નો, ડેટલીઝ લશ્કરી ટુકડીઓમાં અને દેશી રાજ્યોની હદમાં, થયલા માયુમ પડ્યા હતા, પણ આગના હમકવાની પેરે તેને તુચ્છ જ અને ઉમતા જ ચાખી દેવામાં આવ્યા હતા, એટલે તેમાંથી કશી મળીર સ્થિતિ ઉદભવવા પામી નહોતી. અમદાવાદમાં લશ્કરી છાવણીમાંની એ પચટણોમાં બેદિલી દેલાર્થ હતી અને બડ કરવાની તેઓ પેરવીમાં હતા, પણ એક બીજામાં અગાઉથી વિરોધ ઉભો થતા, અને અગિયારસને લગને તેમણે બેડાણુ થઈ શકેલું નહિ અને એક નજીની જૂલથી તેમની એ વાત પકડાઈ મઈ હતી. ઉપરિ ગોગ લશ્કરી અમલદારો ડાહ્યા કે, અમલ નિચારી નઈ, બહાગ્ગામથી વધુ લશ્કરી મદદ આવી પહોંચતા સુધી, એ પચટણોમાંના મુખ્ય બડખોરોને, શમીના માચકે ચલાવવાનું તેમણે મૂલતવી રાખ્યું હતું.

ગુજરાતની મહદ્દપગના ડેટલાક ન્હાની શોરેરો અને મમ્મઓ એ કહિન અને મુસ્કેલ મિથિનિનો કાલ મેળવવા, ઉંચા નીચા થયા હતા પણ તે માટે પુરતી તૈયારી નહિ, પામે નાથનોનો અભાવ અને વળી એક સરથે જળી જઈ ગે, ખીને કર્મ હિંદુસ્તાની અશક્તિના કારણે, રોગના પ્રયામ નિષ્ફળ ગયા હતા. અમદાવાદની લશ્કરી છાવણીમાંની એ પચટણોએ માયુ ઉચુ કર્યું, એ જ મમથે, ગુજરાતની આમખામના ભાગેએ એક સામદુ દુષ્કર કર્યું હોત તો તેનું પગિણામ બહુ માફ નિપજત, પ્રાત પરનો

કમલે હાથમાથી, લે કે ચોખા સમય માટે જઈ, અગ્રેજોને ઘણું ખમણું પડત, પણ એ તો “લે બન્યું હોત” તેની અટગો માત્ર છે

મુંબાઈ ઈલાખના દક્ષિણ વિભાગમાં, વિગેરે કરીને માતારા અને પ્રાંદાપુરના સળ્યોમાં રાજકોહન લડકા મળજેના, પણ ઑરીમરો માવધ અને તૈયાગ હોવાથી, તે આશ્વત મહેનમાં ટપેલી પણ એ ઉશ્કેરાયલા વાતાવરણમાં દક્ષિણમાં મેન્શન નામનો એક લશ્કરી અમલદાર, માહસ કરી એકતો આગળ વધવા જતા, વેર વાળવાને ટમટમી ગૂંદેના એક મગાસ મરદારના પાથે તેનો વધ થયો હતો

તળ મુંબાઈમાં દેશી લશ્કરમાં ખમણે કરવા એક કાવતરું ગ્યાઈ ગ્યું હતું તેની ખમર પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ફોર્જેટને પડી ગઈ હતી તે માતમી તેણે લશ્કરી વડાને પહોચાડી પણ ફોર્જેટની હમીકતમાં તેને વિશ્વાસ યોગ નહિ તે અરમાં મહોરમના દિવસે આનતા હતા અને શહેરની સનામતી માટે ગવર્નરે ચોગ્ધ પ્રખંધ કરના લશ્કરી વડાને જણાવ્યું હતું પણ તે અમનદારે જે પ્રકારની લશ્કર ગમખાની વ્યવસ્થા કરી તે ફોર્જેટને સનામતીલરી લાગી નહિ અને તેને જુદી રીતે ગોઠવવાની માગણી કરી, પણ તેનો સ્વીકાર થયો નહિ જે માહિતી તેને મળેલી તે ઉપરથી તેની ખાત્રી હતી કે દેશી લશ્કર તક મળે તોધાન કરશે જ તેથી તેણે ગવર્નરને કમક મગી, બધી હકી તથી વામ્ફ કથી, એટલું જ નહિ પણ ઉપરિ અધિ હારીની આગાતું ઉલ્લંઘન કરવાની ગમ સુદાત મેળવી, તે આપતા ગવર્નરે ફોર્જેટને મ્યુ હતું, “આગાનો ભગ કરવો એ મહું લેખમમાં કે ૧૫ છે પણ ખારી ખાત્રી છે કે તમે કશું મેહુ કાર્ય કરશે નહિ [It is a very risky thing to disobey orders, but I am sure, you will do nothing rash.]”

એ પ્રસંગ વીની ગયા પછી લશ્કરી અમનદાર રામલીન નેતો હતો તેને ફોર્જેટ જે અમનમાં સિપાઈઓ ગુપ્ત રીતે એમ્કા મગી ખવતં રચતા હતા, તેની પડોશના મકાનમાં નઈ જઈ, એ અમનની વિાવમાં ખામરા પાડેના હતા, તેમાંથી અદર જે મર્ધ મનતું હતું તે મનાન્યુ, અને તે નેઈને એ અમનદાર આભો જ બની ગયો અને મોની ઉધો, મારા પ્રમુ? માગ પોતાના જ મેનિમે? સુ ને ત મ છે?

[My God ! said Barrow, when he saw the sepoy's through the holes, My own men ? is it possible ?]

એ કાવતરાની પછીથી તપાસ થઈને એ સિપાઈઓમાંના બે ને ફાંસી અને છ ને દેશનિકાલની સગ્ન કબ્જામાં આવી હતી. એ રીતે બળવાના-સપાટામાંથી મુખાધ મહજબમાં બચી જવા પામ્યું હતું.

બળવાખોરો આ પ્રસંગે કાવ્યા નહિ, તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, તેનું કાન્ધુ શોધી કઢાડતા, એ બળવાના બનાવનો ઇતિહાસ આલેખનાર એશિયનર કહે છે, કે, એ સિપાઈઓની આગેવાની લઈ શકે એવો કોઈ બહાદુર અને બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષ નહોતો. નહિ તો દેશમાં અને લશ્કરમાં એટલી બધી ઉસ્કેરણી પ્રમરેલી હતી કે મુકા ધાસની મ્હોટી ગંજીને અગ્નિની એક ચિનગારી લાગતા જેમ તે લગુડી ઉઠે, તેમ એક બાહોશ અને હુંતિયાર આગેવાન એ ઉસ્કેરાયલા સિપાઈઓ પર કબજો મેળવી ચોતરફ આગ-બળવો ફેલાવત; પરંતુ એ બળવાખોરોમાં અવિશ્વાસ અને વેર ઝેર એવા પ્રવર્તતા હતાં કે તેમનું સંગઠન જ થવા પામે નહિ. તેથી તેઓ મહજ તટ્ટકી, આમ તેમ હોમહોટી કરી, લશ્કર આવી પહોંચતા, તે સર્વ દમાઈ ગયા હતા. *

પરંતુ એ બનાવમાં શરમલારી, દુઃખદ અને કલંકવાળી ખીના એ હતી કે હિન્દી અને અંગ્રેજ બનેએ, તેમનું જાન જુલો, નિર્દોષ સ્ત્રીઓ અને બાળકો પર અત્યાચાર મુખયો હતો. ગરીબ અને બિન અપરાધી રેલતને ફગ અને ઘાતકી રીતે કનડી હતી, અને એ વર્તોવ એવો હેવા-

---

* 'History of Gujarat, Vol. 2, p. 442.

[" If only one honest man had been found who could have secured the confidence and support of his fellow countrymen, the fertile province of Gujarat would have been at his mercy. But amongst natives conflicting interests and mutual distrust make combination most difficult. In India a conspirator's first impulse is to betray his associates lest they should anticipate him. The failure of every mutinous outbreak in Gujarat was due to this moral defect "]

નિયતમયો હતો કે તેનો બચાવ જ ન હોય, અને આપણે ડ્રાઈ પણ કાર્યમાં મમળુ અને શિક્ષિત પાસેથી વધારે કુનેહ અને ડકાપણની આશા રાખીએ તેમ આ મુશ્કેલ મળેજોમાં નિષ્ઠુ પાવન કરનારા અને સુધરેલા ઝહેવાતા ગોરા ભોખ પાસેથી ન્યાય અને દયાની વૃત્તિ નહિ તોપણ, કાષ્ટક ધનમાનિયતની અપેક્ષા રાખીએ, પણ વ્યારે મનુષ્ય મગજનુ અમતોવપણ ખુએ છે અને વિવેક બ્રહ્મ થાય છે ત્યારે તેના અભાવમાં રહેલી પશુ વૃત્તિ, આપની પેડે જોર કરીને ઉછમે છે અને તેના હાથે ન કર્યાન, ઘોર અને ઘાતપી, અન્યાય અને અત્યાચારના કાર્યો થાય છે, તેનો પુરાવો ઇતિહાસ પૂરા પાડે મગવાની ખીજ બાળુ (The other side of the Medal) ના લેખક તફન માયુ જ કહ્યું છે, કે નિતેર વર્ષ ઉપર બને પ્રગ્મઓને, અંગ્રેજ અને હિન્દી ઉભયને, પ્રાનજનક રીતે મનુષ્ય વધ કરવાનો ઉમાદ જ લાગો હતો, અને તેઓ માનવતાના મદ્દ અશીને જ નહિ પણ પ્રભુ સુદ્ધાતને બૂલી ગયા હતા, અને તે અમથના દિલને લાગેલા ડાવ હજુ જૂમાયા નથી, એ તેની ઉચ્ચતા સૂચવે છે. *

હિન્દી પ્રગ્મ રાજાવે અહિમ્સ છે, તે લોહી દેખીને નાસે છે જગુનો કે ન્હાના પ્રાણી-પક્ષી પશુનો પ્રાણ લેવાને પાપ સમજે છે તેનો ધર્મ અને સમૃતિ અહિસાને પ્રાધાન્ય આપે છે, તેને થયલા અન્યાયનુ વેગ વાળનાની વૃત્તિએ હિન્દી સિપાઇઓના હાથે ટેલાક નિઘ અને ઘાતપી કૃત્યો કરાયા હશે, તેની ના પાવામાં આવતી નથી, પણ તેમને લોહી તગ્મ્યા અને અવિસ્વારુ અને નિમકદરમ કહેનામાં આવે છે, તે આક્ષેપ ખોટો છે, એમ અને જરૂર કહીશું. જેણે ઉભય પક્ષની મધ્યી હપીકત પૂરી વાચી તપામેલી છે, તે એ વિશે નિર્ણય આપતા લખે છે,

["The other side of the Medal" by E Thompson, p 74]

* જુઓ જોન લોરેન્સનો અભિપ્રાય

"I protest against meeting atrocities by atrocities I have heard hard things said and have seen them written of late which would make me almost suppose that the religious opinions of the people of England had undergone some sudden change, and that, instead of bowing before the name of Jesus, we were preparing to revive the worship of Moloch."

• "The other side of the medal," page 123

' As things stand, we have given Indians a reputation for blood-thirstiness and untrustworthiness, which they are very far from deserving 'x

તે અમથે ક્લૉડ ક્રેનિંગ હિન્દુઆનનો ગર્વનો જનરલ હતો, તેમણે અમતોલપણ આચવના ખૂબ પ્રયામ કર્યા હતા, અને તેમની એ પ્રવૃત્તિને અંગ્રેજોએ માયાણુ ક્રેનિંગ-Clemency Canning-કહીને ઉલ્લેખી હતી, તે સુદ્ધાત અંગ્રેજોના પ્રેર અને કૃત્યોથી એવો ત્રાગી હોયો હતો કે મહારાણી વિક્ટોરિયાને એક પત્રમાં જણાવ્યું હતું, કે જેમની પાસેથી આઠ ધોરણુ બેમાડવાની અપરો આશા ગમીએ, એમાં ધણાઓમાં વેર ક્ષેનાની ગાદી (throne) અને વિવેકશૂન્ય વૃત્તિ ઉજળી ગઈ છે, જેનો વિચાર કરતાં, દેશન-ધુઓ માટે શૂન્ય આવે છે x મહારાણીએ તે પત્રનો ત્રાગણીપૂર્વક ઉત્તર વાળતા પ્રિન્સિપલોઓને એ ન છાજતી વર્તણૂક માટે પોતાનો ખેદ અને રોષ પ્રકટ કર્યો હતા, એટલું જ નહિ પણ દેશમાં ફરી શાન્તિ પ્રમદે અને ગજકર્તાઓમાં વિશ્વાસ બેસે તે માટે હિન્દી પ્રમતે જે

---

xજુઓ "The other side of the medal," page 14

' The Queen has asked Lord Malmesbury to explain in detail to Lord Derby her objection to the draft of proclamation for India. The Queen would be glad if Lord Derby would write it in his excellent language, bearing in mind that it is a female sovereign who speaks to more than 100 000,000 of Eastern people on assuming the direct Government over them after a bloody civil war, giving them pledges which her future reign is to redeem, and explaining the principles of her Government. Such a document should breathe feelings of generosity, benevolence and religious feeling, pointing out the privileges which the Indians will receive in being placed on an equality with the subjects of the British Crown and the prosperity following in the train of civilization "

•Indian Constitutional Documents, by Makers, p 358

હતો. તે કાયદાએ તેમનો લાઝમક જુરમો મારી નાખ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ હિન્દીઓનું પુરુષાર્થ બળ હણુ છે, અને વધારે શોચનીય એ છે કે તેના નિયમનમા બેદરબાવ ગખનામા આવેયો છે, તે આપણને એક કંટકની પેઠે ખુચે છે એ આર્મમ એકટ વિષે મહાસલાની એક બેઠકમાં બોળતા, સર ફિરોજશાહે, હિન્દીઓની લાગણી વ્યક્ત કરતા, વાજબી કહ્યું હતું, કે એ કાયદાના બધનો ભવિષ્યમા કદાચ દૂર કરનામા આવશે પણ તે દરમિયાન નિરાશ થવાને કારણે, પ્રજા એકવાગ નાકોવન બની ગઈ તો તેનું સૌમ્ય અને પુરુષાર્થ પાછા મેળવતા લાભો સમય વીતી જશે. એ હથિયાર વાપરવાનું જ્ઞાન અને આવડ, અન્ય મર્દ કારણમર નહિ તો પણ ચ્વગ્દશુ માટે, આવરક છે, એમ મામા પક્ષને પણ કબૂલ કરવું પડશે.

કસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના રાજવહિવટ દરમિયાન હિન્દમા અંગ્રેજોને વસવાટ માટે પુરતી છટ નહોતી, પણ છેલ્લો આર્ટિકલ મન ૧૮૫૩ મા તેને ફરી ચાલુ કરી આપતી વખતે પાર્લામેન્ટે તેના ટુનાક વિશેષ હક્કો પાછા ખેંચી લઇને, અંગ્રેજોને દેશમા વેપાગ કરના અને વસવાટ સાફ ખાસ મનક કરી આપી હતી, અને તેના પરિણામે કંપની સગકારના અમલમા એક પ્લેન્ટર (planter) અને વેપારી વર્ગ ઉભો થયો, જેઓ તેમના સ્વાર્થની વાત કરવા લાગ્યા અને વિશેષ સવરક અને ખાસ હક્કો મળવા તે રંગ ઇન્ટર બન્યો. અને એવા યોમની સર. માફ લોર્ડ કેનિંગે ૩૦૦૦ એકર સુધીનો જમીનનો ટુકડો, જેને Waste land Rules કહે છે, તદનુસાર મહેસુલ રી, નામના દરે આપવાની વ્યવસ્થા કરી હતી ગણીના વાવેતરવાળા ખેતરેમા અને ચાના બગીચામા એ ગોગ માલિકો હિન્દી મજુરો પાસેથી ડી મખ્તાબથી કામ લેતા અને તેમના પ્રત્યે ખરામ વર્તન રાખતા તેની અનેક ફરિયાદો બહાર આવેલી છે અને તે જાણીતી છે, અને એક ગોરા માટે, બગવા પત્રી, એક હિન્દીનું, પછીથી ગમે તેટલો મ્હોટો હોય તેનું, અપમાન કરવું, એક તુરુત આમત થઈ પડી હતી, અને તેમા જાતીય શ્રેષ્ઠતાની ભાવના (Racial superiority) પ્રધાનપણે પ્રવર્તતી હતી, અને હિમય વચ્ચે અંતરામ અને વૈમનમ્યની લાગણી વધવાનું તે મુખ્ય કાણુ હતું.

વળી રાજસતા તેમના હાથમાથી સરી ન પડે તે સાફ મુખ્ય અને જવાબદારીની સધળી જગો અંગ્રેજો હમતક અલગ ગહે એવી ગોદવલુ

અંગ્રેજ હાકિમોએ યોગ્ય હતી; અને તે કોઈ હિન્દીને મળી શકે નહિ. જો કે તેમ કરવાનું કારણ એવું બતાવાયું હતું કે હિન્દી રાજવહિવટમાં સમાન અને અસરકારક ધોરણ સમવાઈ રહે.*

પણ અંગ્રેજ રાજકર્તાઓનો પૂરેપૂરો અવિશ્વાસ તો હિન્દી લશ્કરમાં જે પ્રહોળા ફેરફાર થયા અને નવી ગોઠવણ કરી તેમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે, અને તેની નેમ એજ હતી કે બળવા જેવો પ્રસંગ લશ્કરમાં પુનઃ થવા પામે નહિ. બળવા પૂર્વે લશ્કરના ત્રણ વિભાગો, ઇલાકાવાર, બંગાળ, મદ્રાસ અને મુંબઈ, એ પ્રમાણે હતા અને તેની વ્યવસ્થા અને કબજો એ ઇલાકાની સરકાર હસ્તક હતો. એ લશ્કરમાં ભરતી પણ એ ઇલાકાના મનુષ્યોમાંથી કરવામાં આવતી અને લશ્કરી ખાતાના દરેક વિભાગમાં, તોપખાના સુદાંત, દેશીઓને રાખવામાં આવતા હતા. પણ બળવા પછીથી એ રીતિમાં ફેરફાર કરી નાંખી, યુરોપિયન સોલ્ડનરોની સંખ્યા વધારી અને દેશીઓનું પ્રમાણ ઘટાડ્યું; અને તેનું બળ એ અને પાંચના પ્રમાણમાં રાખ્યું; અને વધુમાં, તોપખાનું અંગ્રેજોના હાથમાં રહે, એવો પ્રત્યેક થયો. દેશી લશ્કરમાં એકસપી ન થવા પામે અને તેમનામાં સ્પર્ધા રહે તે સારૂ જાતિવાર દુકંડીઓ જેમકે, પઠાણ, રાજપૂત, મુસલમાન, મરાઠા, જાટ, ગુરખા વગેરે ઉભી કરી અને તેને એક બીજાની સામે ચડી હતી, તે હકીકત સ્પષ્ટ થવા વાંચો નીચેના ઉત્તરો.

“Next to the great counterpoise of a sufficient European force, comes the counterpoise of natives against natives. To preserve that distinctiveness which is valuable, and which while it lasts makes the Mahomedan of one country fear or dislike the Mahomedan of another, corps should in future be provincial, and adhere to the Geographical limits within which differences and rivalries are strongly marked.”^x

●“In all departments of essential importance there must be selected Englishman to maintain a standard of efficiency.”●

(સર જનરલ રોબર્ટ, “Rise of the British Rule in India,” p. 465).

*Quoted in Garrett: An Indian commentary, p. 202.

સિવાય પ્રજાના લગ્નચક્ર અને બીનલગ્નચક્ર એવા કૃત્રિમ ભેદ થાડ્યો, જે વાજબી નહોતો. બિનલગ્નચક્ર જાતિએને તાલીમ આપવામાં આવે તો તેઓ સારા નૈનિક યજ્ઞ થઈ શકે, એ વિશે અમને શંકા નથી.

આ લશ્કરી પુનઃચના, બીજું કાંઈ નહિ પણ બળવાથી રાજ-કર્તાઓપર પ્રત્યાઘાત થયો, અને હિન્દીઓ પ્રતિ સશસ્ત્ર મનોદશા ઉદ્ભવી, તેનું સીધું પરિણામ હતું.

એ બદલાયેલી રાજનીતિ, સરકારી નોકરી અને દેશી લશ્કરની પેઠે, દેશી રાજ્યો સાથેના સબધમાં ધીમે ધીમે પણ અપ્રદ રીતે અમર કરતી જોનામાં આવે છે. પૂર્વે કંપની સરકારે દેશીઓને રાજ્યોની કુમકે ઉભા રહી, કાલકરાર કરી, મિત્રાચારીનો સબધ બાંધેલો અને એક સાથી તરીકે તેમનો દરજ્જો અને અધિકાર ગમાન હતો, પણ બળવા પછી જે દેશી રાજ્યો બળવામાં સામેલ નહિ થયા એટલુંજ નહિ પણ કંપની સરકારને સારી સહાયતા આપેલી, અને તેમની સેવાની કદર માન્યા બક્ષીને હિન્દી મરકારે કરી હતી અને તેમના ગાદી હઠ્ઠ અને સ્વતંત્ર અધિકાર સામ્યવાનું જાહેર કર્યું હતું, પણ યુરોપમાં પરિચિતિ બદલાતા અને ઇંગ્લાન્ડના રાજદારી પુરોગામી, ઇંગ્લાન્ડ એક સર્વોપરિ-આધિપત્ય થઈ પડે એવા અભિલાષ જાગતા, તેનું પ્રતિપાદન કરવા, નવીન અને વિશેષ પ્રયત્ન થવા માડ્યા અંગ્રેજ પ્રજાના સાહસ અને વેપારવૃત્તિને ઉત્તેજવા ભોડે પામરરૂઢને એવું જાહેર કર્યું કે બ્રિટિશ પ્રજા ગમે તે મૂકમાં હશે તેના પ્રત્યે અન્યાય કે જુલમ કરવામાં આવશે તેનું રક્ષણ કરવા ઇંગ્લાન્ડ મદદ તૈયાર રહેશે, અને ઉક્ત કથનનું સમર્થન કરતા ડિઝરાઇલીએ કહ્યું હતું,

“No minister in this country will do his duty who neglects any opportunity of reconstructing as much as possible our colonial Empire and of responding to their distant sympathies which may become the source of incalculable strength and happiness to this island”†

આમ તેણે માત્રાન્ત્ય ભાવના અને સાત્રાન્ત્યના ઐક્યને પોષવાનું શરૂ કર્યું અને સીવીલિટ 'The Expansion of England' ' ઇંગ્લાંડનો રાજવિસ્તાર ' જેવા પુસ્તકે તેને વિશેષ અને સંગીન ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

મદરહુ રાજનીતિને જર્મનીના દૃષ્ટાંતથી વધુ ટેકા મળ્યો. જર્મન કયસરે જર્મનીનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યોને એકત્ર કરીને પોતાને કયમગના મહાન પદે સ્થાપ્યો હતો તેમ ઇંગ્લાંડનું સાર્વભૌમત્વ સ્થાપવા અને પૂર્વની પ્રજાઓ પર તેની છાપ પડે, એ ઉદ્દેશથી, સન ૧૮૭૭ માં હિન્દમા મ્હોટો દરબાર ભરી મહારાણી વિક્ટોરિયાને 'કેમરે' હિન્દ તરીકે જાહેર કરવા માટે બારે કાઠમાઠભર્યો દરબાર થયો હતો. એ સમય જ એવા કોઈ દમદમાવાળા દરબાર માટે પ્રતિકૂળ હતો. દેશમાં મ્હોટો દુકાળ ચાલતો હતો. હજારો મનુષ્યો પ્રતિદિન મરતા હતા, બુખમરણે મીમા નહોતી; અદ્ધાન વિગ્રહને લઈને દેશપર ખચનો મ્હોટો મોત્તો પડ્યો હતો. વળી લૉર્ડ લિટનની સરકારે આર્મસ એક્ટ, એકમાઈઝ એક્ટ, પ્રેમ એક્ટ વગેરે, લોકલાગણી વિરદ્ધ, પસાર કરીને પ્રજામા મ્હોટો અજાણો પેદા કર્યો હતો. દેશી વર્તમાનપત્રો સામેનો પ્રેસ એક્ટ તો ઇંગ્લાંડથી હિન્દી પ્રધાનની તારથી મમતિ મેળવી એ કપાકમાં ધાગસલામા પસાર કંગવ્યો હતો; અને એ કાયદાની ચુંગાલમાંથી છટકવા 'અમૃત બજાર પત્રિકા' ના મંચાલકોએ, એક રાત્રિમાં તે જાપાને દેશીમાંથી અગ્રેજ વર્તમાનપત્રમાં ફેરવી નાંખ્યું હતું, એ તે સંગ્રામમાં એક રોમાંચક ક્રિમ્મે હતો. એકમાઈઝ એક્ટ તો લૉર્ડ લિટને, તેના કાઉન્સિલના મળ્યોની સલાહની વિરદ્ધ જઈને, અને માત્ર હિન્દી પ્રધાનની મૂચના મુજબ વર્તીને, માનચેટગના વેપારીઓને ખુશ કરવા પસાર કર્યો હતો એવા એ ગવર્નર જનરલે ઇંગ્લાંડથી દોરવણી થતા, વખત કવખતનો વિચાર નહિ કરતા, રોમ બગતુ હતું ત્યારે રોમન શહેનશાહ નિરો દિવ્ય વગાડતો હતો તે પ્રમાણેનું, લૉર્ડ લિટનનું એ પગલું હતું, અને તે એની પ્રતિજ્ઞાને જાખમ લગાડનાં હતું, એમ અગ્રેજ ઇતિહાસ લેખક સુદાત કહે છે.—

"The famine of 1877 struck the popular imagination, not only because of its severity, but because it coincided with the Second Afghan War, and with the ostentatious and ill-timed Durbar at which Queen Victoria was proclaimed Empress of India". *

પાનીમેન્ટમાં ઉપરોક્ત બીનનો વિરોધ કરતા ગેંગ્સને કહ્યું હતું, કે, મહાનણીના ઇસ્કાગથી કાયદાકાનુનનો અનિ હો છે પણ સામ્રાજીનું બિરુદ સત્તાગાનું સૂચક જણાશે * અને વધુમાં જાગૃત્વક ઉમેર્યું હતું કે હિન્દુસ્તાનને સ્વગભ્યની સરચાના લાલ અને સુખ આપવાને આપણે શક્તિમાન થયલા નથી, એ સાચું હોય અને હું માનું છું કે તે સાચું છે, તો પછી તે વસ્તુ વિધિપુર મર નામદાર સભ્ય (ડિઝર્ગર્લી) આપવાની તૈયારીમાં છે એવી નોંધ સારૂ જાને વડાઈ લે, પણ મને લાગે છે કે અત્યાર સુધી આપણી નમનાઈ નિવટેલી છે તેને મશાની મિદિ તરીકે બતાવનાનો પ્રયત્ન હું તો નહિજ કર, પણ તેનો ખુલામો કરતા, ડિઝર્ગર્લીએ દર્શાવ્યું હતું, કે હિન્દુસ્તાનમાં તેની મુખ્યત્વે જરૂર છે, હિન્દ જ તે ઠિક છે, તેની આગ્રતાપૂર્વક શરૂ જીએ છે, રાજ્યો અને હિન્દી પ્રજા ઉભય તેમના સારૂ છોનેમર છે

“It is desired in India It is anxiously expected The princes and natives of India look to it with the most interest”

છેતરું “કેસરે હિન્દ” એ શબ્દ ઇસ્કાગ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો તે શબ્દ જેમ દુષ્ટ અને માધુર્યલયો (sonorous) તેમ માત્રાભ્યની ભાવનાનો સૂચક અને છેક પ્રાચીન યુગ (Classical antiquity) નું સ્મરણ કરાવતો હતો -

એ આખ્યય પ્રસંગનો નિષ્કર્ષ કવિ ન્દાનાલાલે, એમના એક લેખમાં, એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં, સ્વ્ય કથો છે, તે એનો સરસ ખ્યાન આપશે.

“૧૮૭૭ ના દરમિયાન રાજકીય સ્થિતિ સ્વ ઇન્ડિયારામભાઈએ એમના ‘મહારાષ્ટ્રી શ્રી વિક્ટોરીયાના જીવનચરિત્ર’ માં પા ૨૮૧ મે કાઈ જાખ્યું છે ‘રાણીશ્રીના હસ્તકમાં જરતખડનું ગભ્ય આ મા પછી યુરોપમાં ઘણી મોટી ચર્ચા ચાલી રહી કે જરતખડમાં રાણીની પદવી કેવી ને ટેલી ? તે જરતખડના રાજા રાણાઓથી શ્રેષ્ઠ કે નહીં ?’ અત્રેની પ્રજા પણ એમ માનતી ને મરકારી દસ્તાવેજો પરથી એમજ જ્ઞેવામાં આવતું કે પહેલા વર્ગના રાજાઓ કરતા રાણીશ્રીની સત્તા શ્રેષ્ઠ નહીં

* History of India, by P E Roberts I 461

હોય । ‘ ૧૮૬૮ માં દરબારના સાહેબનેલા એક દસ્તાવેજના સબધમાં
 લખેલો વાવો ઉકરો ’ ‘ આવી બાબતનો નિવેડો થવો જોઈએ ’ ‘ ઇંગ્લાન્ડમાં
 ખાનગીમાં જ નહીં થયું કે પાટવી કુવરને ભરતખડમાં મોકલી રાજ
 રાણાની ઈચ્છાઓ કેવી છે x x x તે તપાસવું ’ ‘ તેવામાં રશિયાના
 માર ખીજા નિર્ગેલસે મધ્ય એશિયાના સાહનશાહનો ખિતાબ ધારણ
 કીધો ’ અને પ્રશિયાનો રાજ તે પેરીસમાં જર્મન કમિસર થયો ‘ મી
 ડીક્રમલીએ ૧૮૬૬ માં પાર્લામેન્ટમાં એક બીન રજૂ કીધું ? ‘ વાધો
 લેવામાં મી ડનાડન્ટન મુખ્ય હતો. ’ મોક્ષમુલર ભદ્રે કહ્યું ‘ મહારાણી ’
 પદ નીક છે મર વિલયમ મ્યૂરે ‘ કૈસરે હિન્દ ’ પદ કહ્યું, ને તે સન્માન્ય
 થયું ‘ અત્યાર સુધી રાણીશ્રીને ૩૧ તોપનું માન મળતું હતું, તેને બદલે
 હવેથી ૧૦૧ તોપનું માન ’ નિર્ધારાયું મદ્રાસ, મુબર્ક, કલકત્તાથી ઉપડેલા
 સિંગીંગ તોપખાતાએ સિન્ધુ કાંઠે મોગ્યા માડયા, ત્હારથી વસ્તુત હિન્દનું
 સાર્વભૌમત્વ ચિહ્નના રાજવીને સાપડેલું છે, પણ જે Subsidiary
 Alliance થી દેશી રાજ્યોને વશ કીધા એ રાજદસ્તાવેજોમાનો
 Alliance શબ્દ આજ પણ સાર્વભૌમત્વને અન્તગચે ઉમે છે ગાયક-
 વાડ નિજને Ally માનતા તે મરી ગયા નિઝમ હજી ૧૯૩૨ સુધી
 Soni Faithful Ally ઉચ્ચારે છે અદ્વાનિસ્તાન ને નેતાળના રાજ-
 વીએ His Highness હતા તે His Majesty થયા છે ૧૮૭૭ નો,
 ૧૮૦૩ નો, ૧૮૧૧ ના એ દિલ્લી દરબારો, આ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ
 વિચારતા તો, જે De Facto હતું તેને De Jure ડરાવવા કાળેના
 હતા સિંગીશ રાજમત્રીઓની આજ સુધીની સાર્વભૌમત્વ કાળેની રાજ
 રમત રાજબૂન હશે - નહીં હોય, પણ એ તથ્યે રાજપ્રસંગોએ ભારત
 પ્રગળે પ્રધિ ચિરંચાપી પ્રગલ્હક ન નવાજસાની, અને એમ પ્રગળ હૈવામાં
 અખડ ધ્યાન મેળવી ન લેનાની મહા રાજબૂલ સિંગીશ મત્રીશ્વરોએ કીધી
 છે ૧૮૫૮ ના દરબાર પ્રસંગે પ્રગળે દંડેરો બક્ષ્યો હતો એ વાત પછીના
 મત્રીશ્વરો વીસરી ગયા એ રાજહિતસવો પ્રગળ હિસાબથી ઉજવતી, ભાવ
 ને ધનની રેડો રેલવટી, પણ દાલી હાથે ઘેર આવ્યે નિરાશ ને મનોભંગ
 ચતી મારો વિશ્વ ઇતિહાસ શોધી વળજે પ્રધિ દેશમાં કોઈ કાળમાં ચિર
 નહતી પ્રગળ નવાજેમ વિહોણા રાજદરબાર ચિર રચાવી પ્રગળ પ્રેમ
 પામ્યા છે ? *

• કવિ નિવન જીએ, ‘ મારી હજીજત ’ કવિ નર્મદાસ કર પ્રકાશક,
 ગુજરાતી પ્રેસ, પૃ ૧૮, ૧૯

એ પગલું આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાની મુન્યવલુમાંથી છૂટવાને લેવાયું હોય. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે થયેલા દાલકરાર મુજબ દેશી રાજ્યોમાંના કેટલાક મહોટાં અને સમર્થ રાજ્યો સમાન અને સ્વતંત્ર હજી ધરાવતાં હતાં; પણ નવા ઈસ્ટાસથી તે મિત્રરાજ્યો ખરા, છતાં તે સરખા દર-જગના નથી એ દર્શાવવાનું બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળે વાજબી વિચાર્યું હોય; અને તેની સ્પષ્ટતા હિન્દી સરકારના નીચેના કાવયથી થઈ ગય છે. +

આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના સિદ્ધાન્તો હિન્દી સરકાર-મહારાણીના પ્રતિ-નિધિ તરીકે અને તાજના રક્ષિત દેશી રાજ્યોના સંબંધને બધનકર્તા નથી. તાજની સર્વોપરિ સત્તામાં એ માની લેવાયું છે અને તેનો મનાવેશ થઈ ગય છે કે તેમનો દરજ્જો ગૌણ છે.

આપણે હવે હિન્દનો રાજવહિવટ તાજ હસ્તક આવ્યા પછી તેમાં શા શા સુધારા થવા પામ્યા તે તપાસીએ. પહેલા પ્રકરણમાં આપણે જોયું છે કે અંગ્રેજી પ્રજાનું માનસ સામાન્યતઃ કાયદાકાનુનને અનુમરનાર ધડાયલું છે; તેથી સન ૧૮૫૬ થી ૧૮૬૧ માં સિવિલ પ્રોસિજર કોડ, પેનલ કોડ, હિન્દી હાઇકોર્ટ એક્ટ, ઈન્ડિયન પોલીસ એક્ટ, ઈન્ડિયન મિલિટરી સર્વિસ એક્ટ, ઈન્ડિયન લેબર એક્ટ, વગેરે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા; અને સન ૧૮૫૮ ના ગવર્નેમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં પણ કેટલીક વ્યવહાર મુરદેલીઓ ઉભી થયલી તેના ઉકેલ માર તજવીજ થઈ હતી. પણ તે સુધારા કેવા પ્રકારના અને શા કારણે રજુ થયા હતા તે આપણે જાણવું જોઈએ.

સન ૧૮૫૩ ના કાયદા અનુસાર જે ધારાસભા ધારાધોરણ ધડવાને નિમવામાં આવી હતી, તે કારોબારી કાઉન્સિલના કામકાજમાં વારંવાર તેની સત્તા ઉપરાંતની પૂછપાછ અને તપાસ, ગમે તે કાજે કરતી હતી, તેની સત્તા સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર જણાઈ હતી. બીજું ધારાસભામાં હિન્દીઓને નિમવાનું સન ૧૮૫૬ માં મૂલતવી રખાયું હતું; પણ તેમને કોઈ રીતે

+ (The principles of international law, have no bearing upon the relations between the Government of India as representing the Queen Empress on one hand and the Native States under the sovereignty of Her Majesty, on the other. The Paramount Supremacy of the former pre-supposes and implies the subordination of the latter).

[Landmarks in Indian constitutional Developments p 138.]

ધારાસભામાં સ્થાન બાબતુ જોઈએ, એ મુદ્દા સાથે હવે સૌ ગ્રામ્ય મંત્રી
ચલુ હતુ. ત્રીજી, વહી સરકાર અને પ્રાંતિક મંત્રી વચ્ચે ઇન્કમટેક્સના
મંબંધમાં મતભેદ જોવા થયો હતો તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર હતી. લોર્ડ
કેનિંગે પણ ગવર્નર જનરલની કારોબારી કમિટી મદદતર ઠાઠી નાખવાની માગણી
કરી હતી, અને હિન્દી પ્રધાને પણ હિન્દી સરકારના કામકાજમાં વિશેષ લક્ષ
આપવા માગ્યુ હતુ, એ મધ્યી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને મન ૧૮૬૧
માં નવુ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા બીજા પાર્લામેન્ટમાં આણવામાં
આવ્યુ હતુ

આમની મળામાં તે બીજો ખરડો રજુ કરતા, મન ચાર્જ પુરે
જણાવ્યુ હતુ કે અગાઉની પેઠે એકલી કારોબારી સભા હિન્દનો રાજ્ય-
વહિવટ કરે એ ગિયતિ, હિન્દની લોકવાગણી જોતા, અસક્ય છે, અને
તે વહિવટ હિન્દી લોકમત જાણવા વિના કરવો એ પણ એટલુંજ કુર્ષદ
કાર્ય છે. હિન્દી કારોબારી સભાના મધ્ય સર બાર્ટલે ફ્રેર હિન્દી પ્રધાન
સર ચાર્જ પુરે તે વિષે લખ્યુ હતુ, કે તમારા-રાજકર્તાઓના કાર્યો વિષે
બહાનુઓ શુ કહે છે કે વિચારે છે, તે જાણવાની દરવાજાં ક્યાં વિના,
હિન્દી રાજવહિવટ સ્વતંત્રપણે ચલાવવાના દિવસો વહી ગયા છે, અને
અણુધાર્યા અને જોખમભર્યા જામમાથી મુક્ત રહેવુ હોય તો, મનામતી
ખાતર, લોકમત જાણવાને ધાગસભામાં હિન્દીઓનું પ્રતિનિધિત્વ દાખલ
કરવુ આવશ્યક થઇ પડ્યુ છે હિન્દના વતનીઓને અથવા હિન્દમાં
વસેલા ગોરાઓને જુદુ પ્રતિનિધિત્વ આપવુ એ સિદ્ધાન્ત અમાન્ય થયો
હતો પણ અર્ચાના અતે હિપરેક્ટ કાયદામાં ગ્રેઈ બધનકાંક નિયમ દાખલ
નહિ કરતા, ગવર્નર જનરલ દેશના ધારાધોરણ ડાહ્યા માટે તેની કારોબારી કમિટી
હિપરાત અમુક મજમામાં વધુ મળ્યો નીમી રાકશે એવી મામાન્ય સત્તા
તેને બક્ષવામાં આવી હતી, માત્ર તેની મર્યાદા એવી રીતે મુકર કરી હતી
કે એ વધારાના મળ્યોની સખ્યા ૭ થી ઓગી નહિ હોય અને માન્યી વધશે
નહિ, અને તેનો અગ્રો જાગ મિલ અધિકારી મળ્યોનો હશે

મન ૧૮૫૩ ના ઓક્ટ અનુસાર પ્રથમ ધારાસભા રચવામાં આવી
હતી, તે તેના નિર્ણીત થયના અધિકારથી પર જર્નને કારોબારી કમિ-
ટીના કામકાજમાં અનેક ગીતે અડચણો કરતી હતી, તેનો અટકાવ કરવા
અનુત્ત પ્રમજે તેનો ર્દેહ કન્યા, હિન્દી પ્રધાન સર ચાર્જ પુરે કર્યુ હતુ,

કે આ ધારાસભા સ્થાપવાની સન ૧૮૫૩ માં મેં જ દરખાસ્ત કરી હતી પણ તે કાયદાના આશય બદલ જઠને જુદીજ રીતે એ મંડળ તેનું કામ-કાજ ચલાવવા આમલ કરતું હતું અને તે ધોરણ આણુ રહે તો તેમાંથી મ્હોરી મુશ્કેલીઓ ઉદ્ભવવા લીતિ રહે છે, વાસ્તે તેનું કાર્યક્ષેત્ર ચોક્કસ કરવું જોઈએ. તદનુસાર તેનો અધિકાર, માત્ર ધારાધોરણ ઘડવા પુરતો અપાયો હતો, અને નવા ખરડામાં તે કારોબારી કમિટીને કાંઈ સલાહો પૂછી શકશે નહિ તેમ કોઈ કામના કામગીરી સુદ્ધાંત માંગી શકશે નહિ, એ બાબત સ્પષ્ટ કરી, ધારાધોરણ સંગ્રહમાં પણ તેની સત્તા ટેટલીક રીતે મર્યાદિત કરવામાં આવી હતી.

તાજ હસ્તક હિન્દનો વહિવટ આવ્યા પછી હિન્દી સરકારના કામકાજમાં ધણુ પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું. સન ૧૮૫૩ ના એક્ટ મુજબ સ્થપાયેલી ધારાસભા, ઉપર કચ્છું તેમ, રાજવહિવટમાં મુશ્કેલીઓ ઉભી કરતી હતી, તેમ ગવર્નર જનરલને તેની કારોબારી સમિતિ પણ અડચણ-કર્તા લાગતી હતી; તેથી લૉર્ડ કેનિંગે હિન્દી પ્રધાનને લખી મોકલ્યું હતું કે હિન્દના વહિવટ માટે પોતે જવાબદાર છે તો પછી કારોબારી સમિતિના સભ્યો સાથે જે તે પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાના કર્તવ્યમાંથી તેને મુક્ત કરવો, એટલુંજ નહિ પણ તે કારોબારી સમિતિને કાઢી નાંખવી; અને વધારામાં એવી માગણી કરી હતી કે સર્વ અધિકાર ગવર્નર જનરલ હસ્તક રહે અને જુદા જુદા ખાતાઓમાં સેક્રેટરીઓ નિમવામાં આવે તેઓ ગવર્નર જનરલને જરૂરી સહાયતા આપે.

હિન્દી પ્રધાને લૉર્ડ કેનિંગની ઉપલી મૂચના માન્ય રાખી હતી અને સન ૧૮૫૮ નો ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ સુધારવાનો હતો, તેમાં એ પણ એક મુદ્દો હતો.

પણ ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલમાં તે મમયે સર બાર્ટલેમ્યુ ફ્રેર નામનો એક જુદિરાણી સભ્ય હતો; તેણે લૉર્ડ કેનિંગને અમળાચું કે તેમની ઉપલી મૂચના વાજખી નથી. એથી ગવર્નર જનરલનું કામ અને જવાબદારી પુરુકળ વધી પડશે અને જે સહત તેઓ ઈચ્છે છે તે મળશે નહિ. પરંતુ જો કારોબારી કમિટીના કામની વહેંચણી કરી નાંખી જે તે સભ્યને જુદું ખાતું સોંપીને તે સભ્યને તે માટે જવાબદાર મણી, કામ લેવાય તો તે વધારે સવડલ્યું થઈ પડશે. વળી તેના કામકાજમાં ડબલગીરી થતી તેને લાગે છે તેમાંથી ગવર્નર જનરલ છૂટવા માંગે છે; પણ હિન્દી પ્રધાન અને ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ

હાથમાં હિન્દના વહિવટના દરેક કાર્યમાં દાય નાંખે છે. અને તેમની હકુમત અને કબજે વધારે છે, અને હિન્દી મગકાને તેમના હસ્તકનુ એક ખાતું કરી નાંખવા ઇચ્છે છે તે મંત્રેગોમાં, લૉર્ડ ઈનિંગે ગવર્નર જનરલની કારોગારી કમિટીને કાઢી નાંખવાની માંગણી કર્વી એ મયાદબરેલું નથી. એ કારોગારી કમિટીના મંત્રેગોને પોતે જે તે પ્રશ્નવિષે ચર્ચા કરીને તેના પોતાના અભિપ્રાયના કરી મોકલે અને કદાચ તેમાં નિષ્ફળ જતાં અધિષ્ઠાની કબજે તે મંત્રેગોના અભિપ્રાયની અવગણના કરીને પણ, તેની જાત જવાજદારી પર, સ્વતંત્રપણે વર્તન કરી શકશે; પણ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ દ્વારા માધ્યમ દ્વારા, દરિયાના પેલે છેડે રહીને, જે અકુશ મુકશે તેની મામે તે કાંઈ કરી શકશે નહિ. કેમકે તે મંત્રેગો ગવર્નર જનરલની મત્તા બદારની અને સ્વતંત્ર છે; પણ કોઈ આગળના પ્રશ્નને આ તેની કારોગારી સમિતિ તેને ખામ મદદગાર થઈ પડશે આ દલીલો લૉર્ડ ઈનિંગના મગે છતી અને કારોગારી કાઉન્સિલ કાઢી નાંખવાની દરખાસ્ત તેણે પાછી ખેંચી લીધી હતી. તે પછી ખામ સમવડ ખાતર કારોગારી સમિતિમાં એક પાંચમો મહામદ વધારવામાં આવ્યો હતો.

તદુપરાંત જુદી જુદી પ્રાંતિક મરકારોને ધાગમલા નીમીને કામદા ધડવાની સત્તા અપાઈ હતી.

ખામના પછી હિન્દનો રાજવહિવટ અને તેટલો અવશ્યિત, એકધારો, અને ધાનવોરણ અનુમાર થવા અંગે રાજકર્તાઓ તરફથી તજવીજ કરવામાં આવતી હતી એ ખરું; પણ તે વહિવટ, પ્રજાની જરૂરિયાત, લાગણી કે હિત, પૂર તપાસાયા કે વિચારાયા વિના, લંડનથી જેમ હોરવણી થાય તે પ્રમાણે પક્ષપાતલયો, થનો હતો, અને તેના પુગવા તરીકે લૉર્ડ લિટનની રાજનીતિ બતાવી શકાય, જે વિષે અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે.

૧૮૮૨ ઇ.ઈ.માં કંપનીના વહિવટની, દર વીસ વર્ષે પાર્લામેન્ટરી કમિટી નિમાઈ, જેની ખંત અને ઝીણવટથી, તપાસ, હિન્દ તાજહસ્તક આવ્યા પછી, પાર્લામેન્ટ તરફથી થતી રહી હોત તોપણ એ હિન્દો રાજવહિવટમાં ઘણે દેર પડત, અને તે વખતોવખતની તપાસ હિન્દને હિતકારી થઈ પડી, તેની પ્રગતિમાં જરૂર મહાયજૂત નિવડત. પાર્લામેન્ટમાં હિન્દી પ્રધાનનો પગાર મંજૂર કરતી વખતે કેટલીક ચર્ચા થવા પામે છે;

અને નિયમાનુસાર દર વર્ષે હિન્દ વિશે માહિતી આપતું એક નિવેદનપત્ર પ્રસિદ્ધ થાય છે, પણ તે ઝાઝી અમર કરતું નથી એમ મએદ કહેવું પડશે.

લૉર્ડ વિટનની પક્ષપાતભરી. એકહથ્થુ, અન્યાયી ગજનીતિના કારણે હિન્દીઓનો અંગ્રેજ ગજકર્તાઓમાથી વિશ્વાસ ઊગી ગયો હતો; તેના પછી આવનાર લોર્ડ રીપને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય બક્ષીને તેમજ દેશી વર્તમાનપત્રોના અંકુશ હૂં કરીને હિન્દીઓના મનનું કાષ્ટિક માન્તવન કર્યું હતું, પણ ઈર્લેન્ડ ખીવથી હિન્દીઓએ જોષ લીધું હતું કે રાજકર્તાઓની મનોવૃત્તિ તરૂંચ અને ન્યાયવાળી નથી લૉર્ડ વિટનના મમયમા હિન્દીઓએ પ્રજાકીય મગફન અને ઐક્યના ચાલ જોયા હતા; અને એ ઓ. હુમ અને મર વિનિયમ વેડરમન જેવા હિન્દી મનંદી ઓશીમરો, તેમના હિતકર્તા તરીકે કુમરે આવી ઊભા રહેતા, મન ૧૮૮૫ મા હિન્દી મહામલા, પ્રજાના રાજકીય હક્કો મેળવવા માઝ અરિત-ત્વમા આવી હતી અને તેની તે ગજકીય વડત હજુ ચાતુ છે.

અંતમાં માશુ ગવર્નર જનરલ નૉર્ડ ઈર્વિનના રાજદો વાપગી આપણે કહીશુ, > બ્રિટિશ તાજ હમક હિન્દી ગજવહિવટ કંપની મગકા પામેથી આવ્યે ધણા વર્ષો થઈ ગયા છે, પણ કંપનીના અને પાલીમેન્ટના રાજ-વહિવટમા કાષ્ટિક વિશેષ કેન્કાર કે સુધારો માયુમ પડ્યો નથી તે અમલ ઓરોકેટિક-આપખુદ-ગ્હી છે. *

• “For many years indeed after the Government of India passed from the Company to the Crown it is not easy to detect any essential difference in the actual character of the Government of the country. It remains an autocracy”.

(“Political India”, p 11.)

પ્રકરણ ૩

૧૯૪૬

નવા જીના વિચારોનો સંપર્ક ને સંઘર્ષણ

“જ્યારથી બુદ્ધિવર્ધન મલા સન ૧૮૫૧ માં અપાર્થ ત્યારથી તે પછી ૧૮૫૫ માં સત્યપ્રકાશ નીકળવા માડ્યું ત્યારથી ચૂંટરાતી લોકોના મનમાં જીના વિચારોને નવા વિચારોનું પુદ્ગલ થવા લાગ્યું. પ્રથમ મુખ્યમંત્રી લોક ઉપર અસર થવા લાગી અને યા જીનાના લોક હોવાથી તેઓની મારફતે ને ન્યૂઝપેપરની મારફત મુખ્યમંત્રી થતા મુધારાના બહુકારા જીલ્લામાં પડવા માડ્યા ”

કવિ નર્મદાશંકર.

(૧) મહીપતરામનું સમુદ્ર પ્રયાણ (મન ૧૮૬૦)

“જો ધનની ઇચ્છા કરો તો ખરૂં માનિ ખચીત,
મહા સમુદ્ર મથન કરો, એજ અનાદિ રીત,
પ્રયાણ કરિ પરદેશમાં, પગવગિઆ એ પથ,
ઢાટિજળા કૌશળના શુભિજન લાવો ગ્રથ ”
(હલપતરામ)

વેદ અને રમૂતિઓમાં સમુદ્ર પ્રયાણના અનેક પ્રમાણો આપે છે અગત્ય સ્વપિ સમુદ્રનું પાન કરી ગયા એ પૌગણિક કથાનું તારતમ્ય એ જ છે - એ મહામુનિએ સમુદ્રગમન કરી આર્યોની વસવાટો સુમાત્રા, જાવા બની વગેરે દૂરના દ્વિપોમાં કરી હતી આપણી વાર્તાઓમાં સોદાગરો અને સાહસિક દરિયા માર્ગે દેશ પરદેશ મફર કરતા એવા સખ્યામધ ઉન્નેઓ મળી આવે છે ચૂંટરાતના પશ્ચિમ કાંઠે મ્હોટો અરબી સમુદ્ર આવેલા છે અને તે ઝ્યાને વસતી કચ્છી, કાઠિયાવાડી અને ગુજરાતની પ્રજા, પ્રાચીન મમયથી એક તરફ ધરાની અખાત અને અરબસ્તાનમાં, બમરા ને બહેરીન, મોખા ને મરકત સુધી, વેપાર ખેડતા અને બીજા તરફ મોખાસા ને ઝાઝીબાર, જાવાને સુમાત્રા સુધી, આફ્રિકાના કિનારે અને પૂર્વ દેશના ટાણે પહોંચી, સમૃદ્ધ થઇને પાછા ફરતા, એ આપણી મ્હોવતો કહે છે એકના વેપાર અર્થેજ નહિ પણ આનંદ મેળવવા દરિયાઈ સફરે જતા એમ નીચેના ઉત્તારા ઉપરથી અમળ્ય છે —

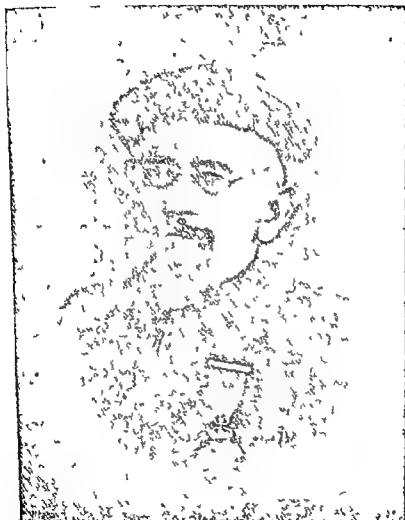
“જ્યારે વડાણ અને હું વડાણ :પર ખેડીએ હીએ અને અમાગ વડાણને ભરમુકે ઝુકાવીએ હીએ અને જ્યારે ખીમ મદર કગ્તા વડા-
જોની સાથે અમે પાણીમાં ફરીએ હીએ, ત્યારે મોઝનને લીવે આમ તેમ,
ઉપર નીચે ઉછળતા સુંદર ઝુકામાં અમે મુખરૂપ દીવ્યકા ખાઇએ હીએ.”*

તે પછી વિદેશીઓના દુમલા હિન્દુસ્તાન ઉપર ચાલુ થતા ગ્હેતાં,
તે દે, રચનાણુ અર્થે દે જાતીય શુદ્ધિ આચરી ગખવા, જ્ઞાતિ પ્રાપ્ત્ય
અને સત્તા વધી પડ્યાં, અને દેગમાં અજાનતાનું આવરણ ફરી વળતાં,
ભોકદષ્ટિ મંકુચિત અને સ્વાર્થિ જની ગર્ધ અને માદોમાંહેના રાગદોષ અને
ઝેવેરનાં પરિણામે પ્રજાની પડતી ચવા પામી, તેને વિનાશના
માર્ગે ઉતારી હતી. એ રાગિષ્ટ મનોસ્થામાંથી પગ્દેશ આથેના વ્યવહાર
પ્રતિ પ્રતિબધો મૂકાયા હોય એમ મમજનય છે; અને મમુદ્રગમનને હિન્દુ-
જાતિએ એક મહાપાતક માન્યુ હતુ.

પગ્દેશગમન કરનારને જ્ઞાતિ તરફથી કેવો ત્રામ વેઠવો પડતો તેનો
નવી ઉછળતી પ્રજાને ભાજ્યેજ કાર્ધ ખ્યાલ હોય; અને એ પરદેશ ગમનના
પ્રજ્ઞની ચચી નવાઇ ભરી લાગમે; કેમકે લાક્ષ્યાં તે સામેનો વિરોધ લગ-
ભગ નષ્ટ થયેલો છે; જ્ઞાતિમંધનો શિથિય થઇ ગયાં છે અને મેંદો હિન્દુ
સ્ત્રી પુરો, મહેવામાહે, વેપારઅર્થે, વિલા મેળવવા, અનુભવ લેવા, તખીયત
સુધારવા, દરિયામાર્ગે મુસાફરી કરી ગ્લા હોય છે અને ગ્રાઇને દાઈ
નવું જાણી શિખીને દેશ પાછા ફરે છે અને તે એક સત્કાર્ય તરીકે
પ્રશંસા અને સત્કાર પામે છે.

પૂર્વે એ ગ્થિતિ નહોતી. મમુદ્ર પ્રમાણુ કરવાનો દાઈ વિચાર સરખો
કરતુ નહિ. જુલે ચુકે કોઇ એવું સાદમ કરવા નિકળે, તેને જ્ઞાતિ બહાર
મૂકવામાં આવે; અને તે બહિષ્કારની સિક્ષા, કાળા પાણીએ જવા જેવી, બહુ
ત્રાસજનક અને અમલ હતી, અને તે પ્રાયચિત્ત કરે, દંડ ભરે અને માશી
માગે તેનો છૂટડોરો ચતો હતો.

પણુ યુરોપની પ્રજા સાથેનો આપણો અસર્ગ વધતાં, પાશ્ચાત્ય, વિચાર,
સાહિત્ય અને સરકૃતિનો પાશ લાગતાં, આપણુ મંકુચિત અને બધિયાર
જીવનમાં ગ્હેડું પરિવર્તન ચવા પામ્યુ અને સમુદ્ર પ્રવાણુ કરવું એ હિતાવદ છે,
દેશોત્તરિનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે, એ બુદ્ધિમાં આવતાં, આપણા વિચારકો,
કવિઓ અને સુધારકએ તેનો ખોધ કરવા માંડ્યો હતો.

મહીપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ

કવિ દલપતરામે, ઉપર ઉતારેલી પંક્તિઓમાં સમુદ્ર પ્રયાણને અનાદિ રીત વર્ણવી છે, અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ સુધારવા વીર નર્મદાશંકરે એમના એ મનનીય લેખમાં, વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરી, કેળવણી માટે કેહ્યું હતું, કે:—

“ દેશાટણ થવાં જોઈએ, જેથી ધણું ધણું જોવામાં આવેથી આપણી લાગણીઓ ઉશ્કેરાય અને સાહસિક કામ કરવાના જોસ્સા વધે. ”*

એ પ્રમાણે બુદ્ધિવર્ધક સભા સન ૧૮૫૧ માં મુંબાઈમાં નવા વિચારના પ્રચાર અર્થે તેમ વિચાર વિનિમય અને ચર્ચા સાફ ખાસ રથપાઈ હતી; તેની સમક્ષ સન ૧૮૫૬ માં કરસનદાસ મૂળજીએ ‘દેશાટન’ વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો; અને તે નિબંધની ચોખ્ખતા અને ઉપયોગિતા વિષે મહીપતરામનો અભિપ્રાય જણાવવા જોવા છે. તેઓ લખે છે,

“ નિબંધની ભાષા મુંબાઈની ગુજરાતી છતાં લખનારાના જુસ્સાએ કરીને અમરકારક હતી. શ્રોતાઓમાં કેટલાકના મન ઉશ્કેરાયાં, અને લાગ આવે તો દેશાટણ કરવાની ઉત્કંઠા દાખકને થઈ. નિબંધ નાનો છે પણ તે રચનારનો ઉમંગ, સ્વદેશ પ્રીતિ, યાન અને વિષય ગ્રાહ્યતાની શક્તિ દેખાડે છે. ” અને વધુમાં ઉમેરે છે, કે, “ બુદ્ધિવર્ધક સભાની દરેક બેઠકમાં તો ધણું કરીને સભાસદો તથા કેટલાક ખીજ તરફથી આવતા; પરંતુ દોઈ દોઈ પ્રસંગે મુંબાઈના શેઠ સાકુકરોને ચીડીઓ વડે આમંત્રણ કરી તથા ખાનગી મળી બોલાવતા. કરસનદાસ મૂળજીનો દેશાટણ વિષેનો રસાક્ષો વાંચવાને દિવસે એમ કહ્યું હતું, તેથી શેડીઆ વગેરે નાના મોટા ધણા માણસ સાંભળવા આવ્યા હતા. ”†

જિજ્ઞાસુએ તટાક્ષીન લોકસ્થિતિ અને લોકલાગણી સમજવા એ આખો નિબંધ વાંચવો પડે છે; અને તો ખપપુરતો, સમુદ્ર પ્રયાણ પર ભાર મૂકતો તે નિબંધના ઉપસંહારનો થોડોક ભાગ આપીશું, જેમાં તેનો સાર આવી જાય છે:—

“ પુર્વે જયપુરનો રાજા માન, દેશ જીતવાને નીકળ્યો ત્યારે જીતતો જીતતો અટક નદી સુધી પોહોંચ્યો તારે, વાહાણ હોડી વગેરે મામાકાંદા વાગાએ સરવે બંધ કર્યા ત્યારે રાજા માન પોતે બોલ્યો કે—દોહા

સખી જૂની ગોખાલકી યામે અટક કહા,

જ્યાંકે મનમે અટક હૈ સોઈ અટક રહા.

* નર્મદા પૃ. ૬૮.

† કરસનદાસ ચરિત્ર પૃ. ૪.

એવું કહીને બેઠડડ ઘોડા નીચા નાખ્યા અને પેને પાર ઉતરી જઈને
જય મેળવેા ॥

એ પ્રમાણે પ્રદેશમા ગમન કરવાને અર્થે કશી પ્રકારનો બાધક હોય
એવું કાઠજ જણાવુ નથી પોતીમિ ધર્મ સાચવી જહા જય તાહા માગ-
ળીક જ છે, જેમકે ઉપર કહેતુ છે, કે, “ સખી બુખી જોપાવકી ” તેમ ચર્વ
બુખી પરમેશ્વરે નિર્માણ કરી છે એમા કશી પ્રકારનો બાધક રાખવો એ
સમજી માણ્યમને ઘટારત નથી ”-

નવો દાર જુના શિયામા પડતા જેમ ધડાડ થવા પામે તેમ આ
નવીન વિચારોની હિન્દુ મનાજ ઉપરની અમગ-પ્રત્યાવાત-ઉરકેરણીભરી,
પ્રતિબધવાળી અને ગતાનુગતિક જણાઈ હતી જે પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવી
હતી તેને બુદ્ધિપૂર્વક સમજવા કે તપાસવાનો પ્રયત્ન સરખો સરક્ષણવાદીઓ
તરફથી થયો નહિ પણ એ સુધારાથી મર્વાઇનો લોપ થાય છે, અને શાંતિનો
નાશ થશે એવી દંડેશતની દલીલ કરી, તેમણે પુરાણ અને જડ શાંતિના મોઢાને
સુરત રીતે વળગી રહેનામા અવામતી જોઈ હતી પણ એ રીતિ નીતિ
વિધાતક હતી, એટલુજ નહિ પણ પ્રગતિને ઝધનારી હતી આપણા રમ્પતિકારોએ
સમયાનુમાર સમાજ સ્થિતિને બધમેસતા અને અનુકૂળ ફેરફાર અને સુધારા
પૂર્વે દાખન કર્યાના પ્રમાણે રમ્પતિ ત્રયોમાથી મળી આવે છે, અને એ પ્રમાણે
વર્તવું એ જ ડાહ્યો માર્ગ છે, એમ સમજી અને વિચારવંત લોક અવશ્ય કહેજે

આપણે હવે મૂળ મુદ્દા ઉપર આવીએ

મન ૧૮૫૬ મા જુનુ બોર્ડ ઑફ એજ્યુકેશન બધ પડી મુખાઈ
સરકારે જુનુ કેળવણી ખાતુ રચાયુ હતુ તે મુખાઈ ઇલાકામા પ્રાથમિક
અને માધ્યમિક ળવણી પર દેખરેખ રાખતુ અને વહિવટ કરતુ, શરૂ-
આતમા અગ્રેજી મુકુનો મ્હોટા શહેરોમા નિકળેલી, પણ પ્રાથમિક જા-
વણીના પ્રચાર અર્થે તાનુકાઓમા નિશાળો કાઢવા તજવીજ થયો,
એટલુજ નહિ પણ સારા અને અનુભવી શિક્ષકો મેળવવા પ્રયામ કરવામા
આવતો, પણ તેમા અડચણ પડ્યા કરતી, તે લક્ષમા લઈને તે સમયના
કેળવણી ખાતાના વડાએ ખાતામાથી એકદ બાહોશ અને બુદ્ધિશાળી
શિક્ષકને ઇગ્નાઝ મોઝનવાનો વિચાર કર્યો કે જે શિક્ષણપદ્ધતિનો અનુભવ
લઈ આવે અને પાછા આવ્યા બાદ અહિ ટ્રેનિંગ સ્કુલ મવાવે તેથી

ઉપરની મુશ્કેલી દૂર થાય અને ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકોની ચાતુ ભગતી થયા કરે કરણુધેનાના કર્તા નદશ કર ટ્રેજવણી ખાતામાં જાણીતા તેમ અગ્રેમર હતા, તેમના ઉપર ખાતાના વગની નજર વળી અને તેમને તે નિયે સમજ પાડી, એ ચોજનાના લાભ દર્શાવ્યા, પણ નદશ કરે મામારિક અડચણોને વશ થઈ, પરદેશગમન કરવા પોતાની અશક્તિ મતાની અને તેનું કારણ, નદશ કર ચરિત્રના કર્તાના શબ્દોમાં કહીએ તો, “માગ વૃદ્ધ પિતાએ રાવા માડ્યું કે, ‘હું તને વિષ્ણુ નહિ મૂક, સામરીયા પણ બહુ જૂના નિચારના ધરમાં કઈ દ્રવ્ય નહિ કઈનું કઈ થાય ને ભવિષ્યમાં સાસરાવાળા બોડે ટટો રાખીએ તે કેમ પગવડે ? જનાનું મન તો ચણુ પણ ના કહેતી પડી”^૧

ખાતામાં તેમના પછી બીજે નજરે મહીપતરામ હતા હોપ નાચન-માળાના કામ સાફ તે અમદાવાદ આવેના હતા પ્રમગોપાત હોપ માહેબે ઈન્જિનાડની નૌરમલ રકુલો વિરે વાત કરતા તેમને જણાવ્યું કે “ત્યાનો મુધારો અત્રે આણુવો જોઈએ નિશાગો ચનાવનારા મહેતાશ જીવાયવા ન હોય ત્યા લગી ટ્રેજવણી આપવાનું કામ સાફ ચાલી શકે નહિ માટે તમે ત્યા જઈને ભણાવવાની યુક્તિઓ શીખી આવો તમારા ખચનો બદોબરત હું કરીશ”^૨

કોઈપણ વ્યક્તિને લયચાલે એવી એ માગણી હતી, પણ તે સ્વીકારવામાં તે વખતે જોખમ પણ એટલું મોટું હતું પરદેશગમનને જ્ઞાતિ માખી લે એવી પરિસ્થિતિ નહોતી, અને જ્ઞાતિ બહિ મરનો ત્રામ એટલો બધો હતો કે એ વિચારે લાનલતો બહાદુર પુત્ર પણ દિંમત ખુબે કદાચ તે હા પાડે તો ધરની પત્ની તેની સામે વાધો લે, તે જાણીને માળાપ કકળા ઉઠે અને નગી મગાવહાતા આડે આવે મુજાગ્યે મહીપતરામને એમના જેવા અગ્ર નિશ્ચયવાળા અને પતિપરાયણ પત્ની મન્યા હતા, અને તેમનું પ્રોત્સાહન એમને મળ્યું ન હોત તો નખતે એ ચોજના પડી ભાગન પાર્વતીકુંવરને ચઢાવી મહીપતરામનો પ્રવામ અટકાવવા પ્રયત્ન મુદ્દા થયા હતા, પણ એ જાના બાઈ મહમ જ રજા હતા, તેમણે કરા ભયને કે ત્રામને ગણુકાર્યો નહોતો એટલું જ નહિ પણ મહીપતરામનું મન પિગળી જાય તેવે પ્રમગે તેમને દિંમત આપનાર તેમના પ્રિય પત્ની પાર્વતીકુંવર

એકલા હતા. એ રીતે એ સમયનું સ્ત્રી માનસ વિચારીએ તો મહીપતરામ કરતા પણ એમને વિશેષ ધન્યવાદ ઘટે છે કેમકે તેમને જે કંઈ વેડવા પડેલા તે સામાન્ય પ્રતિભા નહોતા. એ વિપત્તિના દિવસોનું વર્ણન કરતા મહીપતરામને વચ્ચુ હતું કે—

“ એ સતીએ પોતાની વિશેષ લાયકા તો હવે પત્રીના લગભગ બાર વર્ષમા દર્શાવી એ લાખી મુદત સૂધી હમારા સગાવહાલા અને નાત જોડે હમારો જન્મના જન્માડવાનો તથા ખીજો મસારવહેવાર બધ ગણી તથાપિ એ સન્નારીએ તેનો ખેદ કયો નહિ, એમા જરાએ ગેગઆખર માની નહિ એ બાગત તેણીએ ઇર્ષ દિવમ વરમા કકાસ કયો નહિ, અને એકે આસુ પાડ્યું નહિ. આ મકટમા મને મોટું સુખ એ બાઈની તરફનું હતું એનામા આ હિંમત એના બાપની ઉતરી હતી એ બાર વરમમા એમને ઘણી આપદા પડી. એ અડચણોની પીડાથી લોકના જેર જેવા વચન સાલજવાની પીડા વધારે હતી. ખીજી નાતો કરતા નાગરી નાતમાં સમ્યતા વધારે હોનાથી હમારા મ્હોડે ચઢી કાઈ કહેતું નહિ, પગનું પૂઠ પાછળ હમારા ઉપર કડના શખ્દોનો વરમાદ વગસતો. હવે એના છોકરાને કન્યા મળશે નહિ, એનો જન્મારો ખરામ થયો, ને ફેરા અદ્વળ ગયો વિલાયત જઈ આવેલા માણુમને નાતમા કદી લેવાય નહિ, એના છોકરા રઝગશે એને દોઢરીઓ અવતરશે તેને પ્રઈ લેશે નહિ. આના વચનો તો મુકામને નગમ હતા એથી વધારે કંઈ જે સાલજતા માથાથી પગ સૂધી ઝાળ ઉઠે એવી બોલીથી, ગાળથી અને ભાણુજનકિક મમાના રડવાથી પણ આ સતીનું ધૈર્ય અચ્ચુ નહિ ”*

ઉપરોક્ત મસુદપ્રયાણ એક પ્રાપ્ત કર્તવ્ય હતું અને તેમા ગુન્હા-ભર્યું કે દિનપતભર્યું કાઈ નહોતું, ખરે તે એક સેવાકાર્ય હતું, એક દેશહિતનું કાર્ય હતું અને એવી માન્યતાથી જ્ઞાતિ તરફથી જે કાઈ સજા કરવામા આવે તે મહન કરી લેના મહીપતરામ તૈયાર હતા, અને એમની એ હિંમતથી પ્રસન્ન થઇને અગત્ય બોળાનાથે તેમને હિંમત બહાદુરનું ઉપનામ આપ્યું હતું મહીપતરામ ઈગ્નાડ જનાર છે, એ સમાચારની જાણ થતા બોળાનાથે તેમની નિત્ય નોધમા નીચે પ્રમાણે નોધ કરી હતી—

“ 23rd December 1859,

“ માલજવામા આવ્યું છે કે મહીપતરામ ઈગ્નાડ જાય છે ધન્ય છે એમને ! ઇશ્વરકૃપા મ્હોની કેમકે ઈગ્નાડ જવાને એમને બુદ્ધિ આપી મારે.

યોગ મેળવ્યો. ઈશ્વર એમને સહાય થાઓ. આપણા ગુજરાતીમાં તેમાં ખમ્મસ કરી નાગરમાં એમનું મુખ્ય નામ લેવા ઘટારત છે. આ મત લુના વહેમી લોકના વિચારથી ઉત્પત્ત છે પણ વિચારશીલ વિદ્વાનો છે તે સાંભળી રાજી થયા વિના નહિ રહે. ”*

એમના સુધારક મિત્રોએ મહીપતરામના ઈર્ષ્યાંડના પ્રવાસને સહયોગ વધાવી લીધો હતો; તા. ૨૭મી માર્ચે તેઓ ઈર્ષ્યાંડ જવા નિકળ્યા ત્યારે પાલવા બંદરે તેમને વિદાય કરવા હાજરી આપી હતી; અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા બાદ પણ તેમને પડખે ઉભા રહ્યા હતા. તેઓમાં બોળાનાથ અમરપદ લે છે. જ્ઞાતિ બહાર મૂકાઈને મિત્રની ખાતર અનેક સાંસારિક મુશ્કેલીઓ અને જ્ઞાતિત્રાસ લાંબા સમય સુધી તેમણે વેઠ્યો હતો પણ તેમના મિદ્ધાન્તમાંથી તેઓ લેશમાત્ર વિચક્ષિત થયા નહોતા.

સ્ત્રીમર પર ખાવાપીવાની અડચણ ન પડે તે સાર એક માસ ચાલે એટલું બાથું પાર્વતીકુંવરે સાથે બધાવ્યું હતું, અને ઈર્ષ્યાંડના વસવાટ દરમિયાન રસોઈ સાર એક ઔદિય બ્રાહ્મણને તેઓ સાથે તેડતા ગયા હતા; અને વળી વહાણમાં ઉતારીએ સાથે એક મેજ પર ન જમતાં પોતાના કુવા બેસવાના કેબીનમાં જ સાથે આબેડું બાથું ખાતા હતા. એ પ્રમાણે શુદ્ધ જાળવવા પૂરેપૂરી દરકાર કરી હતી.

વર્ષ દિવસે દેશમાં પાછા આવતાં મિત્રમંડળમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો, અને તે પ્રસંગનું વિવેચન કરતાં મહીપતરામે લખ્યું છે, કે “હું વિભાગતથી પાછો આવ્યો ત્યારે મારા મિત્ર લાર્ડ ગગાદાસ કિશોરદાસે મને મત્કાર કરવાને મહેનત કરી અને બધા માણ વક્રીસ ધીરજલાલ મયુરાદાસે તથા સબ્બન વિદ્વાન દાકતર બાઉ દાજીએ મારે માટે સહ-ગૃહસ્થોને નોતરી આવ્ધવ કર્યો.”

નાગર જ્ઞાતિને એમનો એ પ્રવાસ પસંદ પડ્યો નહોતો અને તે રાષ્ટ્રે બરામા હતા એ બિનાથી મહીપતરામ પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા, અને તેમને ઉદ્દેશરણીનું કારણ નહિ આપવા ખાતર તેઓ સરત આવી પોતીકા ઘેર નહિ ઉતરતાં, પડોશમાં જે ઘર ખાલી હતું તેમાં તેમણે વાસ કર્યો હતો. તેઓ માનતા હતા, કે “વિભાગત જવા માટે ન્યાતબહાર રહેવું એમાં

* બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવનચરિત્ર, પૃ.

× મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ. ૫૪.

આમર છે, ને તેથી પડતા મહટ અને અપમાન મહન કરવા એમા પણ સુખ અને શ્લાષુ છે "૫

તોપણ એમની કમળી યવામા મણા ગદી નરોત્તી. માર્છ ખારે ગુન્દેગાર કે એથી રોગથી પીડિત મનુષ્ય પ્રતિ જનમમુદ વર્તે તેમ પરદેશ ગમન કરવા બદલ મહીપતરામથી સૌ માર્છ દૂર રહેતુ, જાતિ તેમને તન્હોડે એ લાગણી આપશે સમજી સમીએ, પણ એક ચાકર તેમની નોકરી કરના શુદ્ધ તૈયાર ન હોય અથવા ધરધાણી તેમને ધર ભાડ આપવા નાપુગ હોય કે આનાકાની કરે એ અપમાનનક જણાય એ ગિયતિમા મહાતા દિનને ભારે મતાપ થાય, ગમે તેવા દહનિશ્વયા પુરુષ પણ હતાશ થાય મહીપતરામે એમની એ દાડમારીનુ અને વિપત્તિનુ વર્ણન વેધક શબ્દોમા વર્ણવ્યુ છે.

" પ્રથમ માર્છ ચદ્ર પણ ધરધણી કરવાને અમારે ઘેર ચાકર ન રહ્યો તેથી સુરતથી અમે ચાકર વગર નિકળ્યા " અને સોડપણુ તેમની રેકડી કરવામા પાણુ પડ્યું નહિ સુરતમા બહાર નિગતા ત્યારે સોડ પણુ મહીપતરામને " જોવાને બારણે કે બારીએ દોડી જતા, અને તેમના નરક આગળીઓ થતી આ વિનાયત જઈ આ-યા ' વાહ ' જુવોને રીકન તો વિનાયત જવા જેવીજ છે ને ' જાણે વિનાયતી વાહક ' આવા આવા મરડના શબ્દો મહીપતરામને કાને પડતા, પણ તેની દગ્ગર કયાં વિના મહીપતરામ આડુઅવળુ જોયા વિના પોતાને કામે મીરે ગતે આ યા જતા હતા ' ૧

તેઓ સ્વભાવના કોરી હતા, અને આ માર્મિક વચનોનો માગ માર્છ પણ શાન્ત પુરુષને ઉરડરી મૂકે અને અશાન્ત બનાવે મહીપતરામ ઉપર એની અસર થતી, તે દેવ નહોતા, પણ તેમણે " તે લાગણીને મામાજિક અનેક કાર્યોમા પોતાનુ મન પરોવી દગ્ગરી દેવાની ટેવ પાડી હતી ને એથી જ એમનુ શરીર ટકી રહ્યુ હતુ એમને ધ્યાને માર્છ નમગા પાતળા મગજનો પુર હોત તો તેવા અમલ આગતથી ક્યારનો રામ શરણુ ચર્ધ ગયો હોત " ૨

પરન્તુ તેમની મ્હોટી હવે પછી યનાની હતી સુરતથી પાઝા નોમ્મરી પર ચઢવાને થોડો મમય વિલો દશે એટલામા મહીપતરામના પિતા રૂપગમના મૃત્યુના મમાચાર તેમને મળ્યા, તે વખતે ઘરમા પુત્ર મદો હતા, તેમ

૧ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૫૭

૨ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૫

૩ મહીપતરામ ચરિત્ર પૃ ૬૦

હતા તેઓ તેને લઈને સુત્ત જઈ પહોંચ્યા જ્ઞાતિરોપનો અગ્નિ અત્યાર સુધી
ધુધવાયા કરતો હતો, તે આ અવમરે પ્રબળિત થઈ ઉઠ્યો. જ્ઞાતિમાં
દમેશ પક્ષમળ જળરૂં ચર્ચ કરે છે. મહીપતરામના મિત્રોએ તેમને
જ્ઞાતિમહાર મૂવાનો દરાવ બહુમતિથી ઉગડી મૂયો પણ નાગર બ્રાહ્મણ
પક્ષમાં તે લઘુમતિ વર્ગ જઈ જાયો, અને એ વિરોધી પક્ષે એનો ફતવો કાઢ્યો
કે મહીપતરામના ગોરે તેમના દરામ, અગ્નીઆમ, આરમા અને તેમની
ક્રિયા કનનની નહિ અને એમ જાહેર કર્યું, કે “જે ઈર્ષ મહીપતરામને
ઉત્તરક્રિયા કરાવશે તેને ન્યાતમહાર મૂકવામાં આવશે” મહીપતરામ જળરી
મુરૂં નીમાં મૂકયા, તેનો તોડ નિકળે એમ નહોતો તેથી એમના કાકાને એ
ઉત્તરક્રિયા કરવાનું મોખી તઓ અમદાવાદ પાછા ફર્યા હતા તે પ્રસંગ વિષે
મહીપતરામે પોતે જણાવ્યું છે કે “મહારા મકનો કાણુમાં કાણુ આ
સમય હતો” ૩

આ પિતૃમણ પોતે ફેડી ન શક્યા તેથી મહીપતરામના દિનમાં કાઢ
રહ્યો હતો, એવે રૂપરામની સવતમરી આવી પહોંચતા અમદાવાદમાં,
ધોળકાના તેમજ શહેરના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને નિમત્રી, પોતે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી,
આદ કરાવ્યું અને મતોપ માન્યો પણ સુરતની ન્યાતનો ઝવડો ઉભોતો જ
હતો “માત સાત વર્ષોના વઢાણા વાયા ને મહીપતરામની કજીઓ
ન્યાતમાં આપ્યાં કર્યો, આવા કજીઆથી ગૃહસ્થ અને લિશ્તુકવર્ગ અને
કટાળ્યા હતા મમત પણ ઓછો થયો હતો તેમ મહીપતરામ પ્રાયશ્ચિત્ત
કરવાને કબૂલ હતા દરમિયાન મહાધાની માટે પ્રયાસ થતા શાસ્ત્રનો
આધાર ન્હુ થઈ, પ્રાયશ્ચિત્ત કરે મહીપતરામને જ્ઞાતિમાં લઈ શકાય એ
વિષે એમમત થતા મહીપતરામે, તે પછી પોતાને જ્ઞાતિમાં લેવા નીચે મુજબ
પત્ર લખી મોકલ્યો હતો —

“સુરતના નાગર બ્રાહ્મણ વડનગરા સુરતી કણા સમસ્તને વિનંતિ
કે ૬ વર્ષ ઉપર ઈનાડ જઈ આવ્યો છું તે બાબત મારે કુટુંબ
સાથે સુરતમાં સ્વજાતિ બ્રાહ્મણોની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને શુદ્ધ થવું એવો
કુટુંબ નાગરોનો આગ્રહ છે અને તે મુજબ કરવું હું ખુશીથી કબૂલ કરું
છું મારે રૂપા કરીને અને કુટુંબ સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવશે તો ઉપકાર થશે,
ને તેનો ખર્ચ હું ખુશીથી કરવા તૈયાર છું સવત ૧૮૨૩ ના ભાદરવા
સુદી ૧૦ વાર રવેલિ તા ૮ સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૭

(સહી) મહીપતરામ ઉપરામ”

તે ઉપરથી મહીપતરામને દેહગુદ્ધિ પ્રાપ્તિ કરાવી ન્યાતમાં પંકિત આપી હતી; આ વખતે મહીપતરામને વેદમૂર્તિ આલણેને ગૌદાનમાં રૂ. ૧૫૦૦) (પદ્મો) આપવા પડ્યા હતા.

મનાતનીઓના મનનું આ પ્રમાણે મમાધાન કરવામાં આવ્યું એટલે સુધારાવાળા મહીપતરામ ઉપર છેદાઈ પડ્યા; અને એમના એ કૃત્ય બદલ તેમને ઉધડે હાથે ઈધા. કવિ નર્મદાશકરે 'ડાંડીયા'માં તેમની સખ્ત ખબર લઈ નાંખી હતી, એક સુધારક તરીકે એ બનાવનો ખુલા દિલે ખુલાસો કરવો એ મહીપતરામનું કર્તવ્ય હતું, તેથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતું એક નિવેદન તેમણે પોતાની મહીયા 'નેટીવ ઓપીનીઅન' પત્રમાં મોકલી આપ્યું, તેનો સાર્ગંધ નીચે પ્રમાણે હતો:—

"વિલાયત જતા પહેલાં મેં મારી ન્યાતિના લોકોને કહ્યું હતું કે શાસ્ત્રોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત નિકલશે તે કહીશ. છતાં અથવા કોઈ પણ દેશમાં જવાનું પાપ છે એ હું માનતો નથી, મેં જે પ્રાયશ્ચિત્ત કીધું છે તે મારી મંડળીમાં દાખલ થવા કીધું છે. મારા અંતઃકરણને એ સાથે સંબંધ નથી અને જે લોકો એમ કહેતા હતા કે શાસ્ત્રોમાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે જ નહિ તેમને મેં ખોટા ખડ્યા છે."

મહીપતરામનું ઉપર નિવેદન વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થતા, મહા મુસિબતે લિશ્તુકવર્ગને મનાવ્યા હતા, તેમનો ક્રોધાગ્નિ વધારે જ્વેલેર પ્રકટી ઉઘો, શ્રી. જાનુઆરીમાં મહેતા એ પ્રગંભને ઉલ્લેખના લખે છે:—

"તાપીપ્રસાદ દેસાઈએ દીનમણીશકર શાસ્ત્રીને સુકિતપ્રસુકિતથી સીસામાં ઉતાર્યા હતા તે કોપાયમાન થયા અને મહીપતરામનો જવાબવાચતાની સાથે તાપીપ્રસાદને ત્યાં જઈ તેમની આગળ એમણે ળાપુ ધર્યું અને કહ્યું કે જુઓ આ તમારો મહીપતરામ. જે મહેનત કરીને કર્યું હતું તેના ઉપર એણે ધૂળ વાળી. એવા કૃતદિન પુરુષનો પક્ષ લેવાની તમે અમારું નાક કપાવ્યું, અમે હવે શી રીતે અમારું મોઢું લઈને ફરીશ. સૌ કોઈ અમને ફિટકાર કરો. એવા એવા અમણે શબ્દો કહી પોતાનો રોષ ઉતાર્યો. આથી તાપીપ્રસાદને પગથી માથા સુધી ઝાઝા ચઢી અને માનનું મેળવી મહીપતરામને ફરીથી ન્યાત બહાર મક્યા. મિત્રોએ કરેલી મહેનત ઉપર પાણી ફરી ગયું, એટલું જ નહિ પાણી દ્વારાએ જન્મ લીધો."

તે ઝથડો ખીજ પાચવર્ષ સુધી નહીં મન ૧૮૭૭ માં તેનો નિકાન થયો હતો. દગ્ગિયાન જ્ઞાતિમાં તેના પન્થિયાએ બે પક્ષો બધાઈ ગયા, અને એક ખીજ પક્ષમાં જોએ વહેવાઈ ગયા તોમની ગિયતિ મુઝવણુભરી અને મુસ્કેન થઈ પડી હતી.

“મારા માતૃથી કહેના હતા કે અટમ એવો જામ્યો હતો કે મારાથી પીયેર જવાતુ નહિ આ પ્રમાણે વડુ દીમરી સાસરા પીયેર કઠી શકતી નહિ એક ખીજના ધરમાં જ જવાનો પ્રતિનિધ, તો પત્રી ખાવાપીવાની તો વાતજ ની કરવી’ કદાપિ શુદ્ધ પક્ષનો સ્ત્રી કે પુરુષ વર્ગ વિતાયતી પક્ષના ધરના દ્વાર આગળ ઉભેતો મામા પક્ષના જોવામાં આવે તો આખી ન્યાતમાં તેની વાતો આવે અને અનેક ગુન્યાનો ઉડે આથી એક પક્ષના સ્ત્રી ને પુરુષી મામા પક્ષના સ્ત્રીને પુરુષી સાથે હળાય બળાય નહિ તેમ માધાન્યુ વાતો પણ થઈ શકે નહિ.”

એ મનોદશા એકના નાગરોમાં હતી એમ નહોતું, ઉત્તરના કરમીરી બ્રાહ્મણોમાં પણ એ ગિયતિ પ્રવર્તતી હતી તે હકીકત હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયા પડિત જવાહિરયાન નહેરૂના આત્મ જ્ઞાતમાં વાચવામાં આવે છે વાણીઆઓમાં પણ એ જ પ્રકારનું નાસદાયક વર્તન કરસનદામ મૂળજના મ બધા જોવામાં આવ્યું હતું કરસનદાસ જ્ઞાતે કપોત હતો, ૫ દેશમન મ્યો બદન એ જ્ઞાતિએ તેમને બહાર મૂકેના એટલું જ નહિ પણ વણિક જાતિઓએ પણ તેમને વહેવાર ઠોડેતો, એ રણિક જાતિઓના એકન મમૂદને મહાજન કહે છે, તેનું પ્રાપ્ત્ય જળડ હોય છે કરમનદામના પક્ષમાં તેમના મિત્ર કરસનદામ માધવદામ હતા તે જાતે નામર વાણીઆ હતા અને તે વખતે ચડતી ગિયતિમાં હતા તેમજ તેમના વહેવાઈ કથ્યાણુ ખીરપારામવાળા ન્યાતમાં જયાવાળા હતા એ મનેના વગવજનથી ન્યાત કાઈ કરી શકી નહિ, ત્યારે કપોતના મૂદ રોડોએ મુળાઈની વીમનામર વાણીઆની આખી ન્યાતને મહાજન બહાર મૂકી તેની જોડે જમવા જમાવાના અને હુકાવાણીના વહેવાગની બધી કરી વહેમીઓ એમ દેશને રૂખાવે છે.”

પણ મન ૧૮૬૫માં કરસનમાં પડતી આવતા રોડ કરમનદાસની પાચમાલી થઈ હતી, તેમની મહાયમાં જ્ઞાતિ ઉભેલી હતી તેની દિંમત ભાગી ગઈ, અને મહાજન બહાર હોવાથી વીસાનામર જ્ઞાતિને પાછી તેમાં દાખલ કરવા

અગત્ય કરી, પણ મહાજને તે માગણી એવી શરતે સ્વીકારી હતી કે, વાવેશ્વરના તળાવની પાસે સ્ત્રી, પુરુષ ને છોકરા, તમામ ન્યાત પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, લાયકા સૂઝ મોડાવે વગેરે મોલી કબૂલ કરી તે પ્રમાણે કર્યું ત્યારે પીમાનાગર વાણીઆ મહાજનના પાછા દાખલ થયા ને ખીજા વાણીઆને તેમની જોડે આગળ પ્રમાણે વહેવાર કરવાની છૂટ મળી કરમનદાસ માધવદાસ પડે પણ પાછળથી લાચારીએ તેમ કરી ન્યાતની જોડે પાછા મહાજનના દાખલ થયા”^૧

જ્ઞાતિ જોડકમીના આ દાખલાઓ ઉપરથી જોઈ સકારો કે એમના નિર્ણયોમાં શુદ્ધ ન્યાય કે મત્યનું પાલન નહોતું, વસ્તુતઃ જ્ઞાતિ અધકામા વગવાળો, પૈસાદાર કે પ્રપચી પક્ષ ધણોખરો કાવતો હતો તેટલા માટે વડોદરા નરેશ શ્રીમત સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે જ્ઞાતિ ત્રામ નિનાશીનો ખામ કાયદો ધડવાતું જરૂરનું વિચાર્યું હતું

ડો આર્નોલ્ડે તો અમુકપ્રમાણના પ્રતિબદ્ધને પુરોહિત વર્ગના એક પ્રપચ જ કહે છે તે જણાવે છે,

“ Well, indeed, might the policy of the priest-nobles of Egypt and India endeavour to divert their people from becoming familiar with the sea, and represent the occupation of a seaman as incompatible with the purity of the highest castes. The sea deserved to be hated by the old aristocracies, in as much as it has been the mightiest instrument in the civilization of mankind ”^૨

જાતી અને મતાધારી ગ્રંથો, કાઠાણ અને પુરોહિતવર્ગ, જાણીયુજીને નહિ તો તેમની એવી માન્યતાને લઈને, એ વિરોધ કરતા એ અભિપ્રાય આપણે સ્વીકારીએ, તથાપિ એમનો એ વિરોધ તદ્દન અર્થરહિત નહોતો જ.

જે તે દોષિતને પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામા તેઓ મારી રીતે અને કાવે તેમ પૈગા પડાવતા હતા, અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ “ મુસ્ત નાગ” નીચાન પ્રાયશ્ચિત્ત રહ્યું ” એ નામના ચોપાનીઆગાથી જડે છે તેમા લખ્યું છે કે,

“ હવે વર્તમાન પ્રમગ હાથ ધરતા એટલું ધ્યાનમા રાખવાનું અગત્યનું છે કે પરદેશગમનનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે કે નહીં અને છે તો કર્વ

વિધિનું એ બાબતનો વિચાર કરવાનો જ નહોતો; અને દોષને એ સંબંધમાં પૂછવા જવાનુંજ નહોતું. તેથી રા. બા. મનુષ્યાર્થ નંદશંકર તથા રા. રા. વિનાયક નંદશંકરના જ્યેષ્ઠ બન્ધુ રા. રા. માર્કંડરાવ નંદશંકરે પોતાના ગોર શુક્લ સમચંદ્ર અંગાશંકરને બોલાવીને ઉપલી વિધિએ પ્રાયશ્ચિત કરાવવા કહ્યું. ગોરે પ્રાયશ્ચિત કરાવવા કબૂત્રું પણ પોતાની જ્ઞાતિ મારે રૂ. ૨૦૦૦) માગ્યા. રા. માર્કંડરાવે તેમને સમગ્રવ્યા કે શૂદ્રસ્થની આખી જ્ઞાતનો અભિપ્રાય આવડી મ્હોટી રકમ આપવાની સમ્મન વિરૂદ્ધ છે; અને તેથી એ રકમ તેમનાથી પોતાની જ્ઞાતિ વિરૂદ્ધ થઇ આખી રાકાય નહિ. છતાં શુક્લ સમચંદ્ર ઉપર દર્શાવેલી મ્હોટી રકમને વળગી રહ્યા અને પોતાની જ્ઞાતિ મેળવી તેની સમ્મતિથી યોગ્ય પગલાં લગવાની પોતાની ફરજથી ભેદરહીત રહ્યા. ”x

કારણ કે તેમાં વાંધા માત્ર નિષ્ક્રમનો હતો.

આમ બ્રાહ્મણ વર્ગનો અંગત સ્વાર્થ જ એ જ્ઞાતિ જાડો લંબાવવામાં જવાબદાર માણ્ય પડશે; તેમ જ્ઞાતિનો જોરાવર પણ પણ પ્રમંગ આવે નમળા પક્ષને હંફાવવા ને નીચે પાડવા થોડો પ્રયાસ કરતો ન હતો.

સુરતનો એ જાડો અમદાવાદમાં પણ ઉદ્ભવ્યો હતો અને તેના છાંટા છેક ભાવનગર સુધી ઉડ્યા હતા, એમ નીચેના પ્રમંગ ઉપરથી સમજાય છે.

“કાઠિયાવાડમાં ભાવનગરના નાગરો મહીપતરામના કૃત્ય પ્રતિ ઘણા વિરૂદ્ધ હતા. ભાવનગરમાં નાગરોનું જ પ્રાબલ્ય હતું. એ સમયે ભાવનગરના દિવાન ઉદયશંકર ઓઝા જે ગમા ઓઝાને નામે મશહૂર છે તે હતા. એ નામીકિત પુરુષ ધર્મચૂરત, જૂના વિચારવાળા, આચાર વિચાર પાળવાવાળા હતા એટલે એ વિરૂદ્ધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. રાજ્યમાં એમની સત્તા રાજાના જેવીજ, એ બીજા રાજા હતા એમ કહીએ તો કાંઈ બાધ આવે એમ નથી. એવું બન્યું કે, ઘોવામાં મરકારી અંગ્રેજી નિશાળના મારતર સુરતના રહીશ વડનગરા નાગર અને વળી મહીપતરામના સંબંધી હરદેવસમ નામે હતા. સુરતની નાગરી ન્યાતમાં સમુદ્રપ્રયાણ વિષેનો ટંટો ચાલતો હતો તે સર્વને વિદિત હતું, તે છતાં ઘોવાઅંદરના કેટલાએક નાગર યુવાનોએ એ માત્તરને ત્યાં આ પીધી. ભાવનગરના નાગરનું અસહ્ય ઘોષા બંદર ને તેથી તેમનાં ઘર પણ ત્યાંજ

હતાં. એથી બાવનગઢના નાગરોના જીવાનીઆ નાગર બાવડાએ માસ્તરને
 ઘેર જઈ આ પીધી એ તેમણે ઘણું અનિષ્ટ કાર્ય કર્યું એવું લાગ્યું. એથી
 તેમને ગ્યાનિ થઈ. વિવાયત જવામા કોઈપણ પ્રકારનું પાતક નથી એવો
 માસ્તર હરદેવરામનો અભિપ્રાય હતો, છતાં લોકત્યારને તથા ન્યાતના
 ધારાવોગ્યને માન આપી વિવાયતથી પાછા કર્યા પછી દેહગુહિ પ્રાયશ્ચિત્ત
 કરે તો ન્યાતમાં પાછા ચેવાને કોઈ પણ પ્રકારનો બાધ નથી એવું તેમનું
 મંતવ્ય હતું. મહીપતરામે એવું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું ને સુરતની નાગરી
 ન્યાતે અમાધાન કરી તેમને ન્યાતમા પાછા દાખલ કર્યા હતા તો પછી
 સુરતના નાગરો માથે ખાવા પીવાનો વ્યવહાર ગખવામા કોઈપણ પ્રકાર-
 રનો પ્રતિબંધ નથી એવું માની યુવાનોએ આ પીધી. આથી ગગા ઓઝા
 કોપ્યા, અને તેમણે દગ્ગાગી શામન છોડ્યું કે કોઈપણ નાગર હરદેવરામની
 નિશાળે લણુના જશે તેને ન્યાત બહાર મૂકવામા આવશે, માટે કોઈપણ
 નાગર છોડરાએ તેની નિશાળે જવું નહિ. રિગેખા તેમણે એવું પણ
 જાહેર કર્યું કે પાદરીની નિશાળે લણુના જવાને માટે પ્રતિબંધ નથી. દેહ-
 ગુહિ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી અમરત નાગર વર્ગે મહીપતરામને નાગર ન્યાતમાં
 દાખલ કર્યા હતા એ તો જગમહેર હતું હરદેવરામ માસ્તર વિવાયત
 ગએલા નહોતા, એ દાષ ન્યાત બહાર નહોતા, પરંતુ તે સુરતના નાગર
 ગૃહસ્થ હતા એટલે સુરતની નાગરી ન્યાતે જે મહાપાતકનું પ્રાયશ્ચિત્ત
 કદાપિ રોઈ શકે નહિ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કમળ્યું એ તેમને મન અધુક્ત થયેલું
 લાગેલું હશે તેથી જ સુરતના નાગરને પાદરી જેવી યવન જાતિના કરતા
 પણ હવેન માન્યો, ને પાદરીને ત્યાં જે વગેરે વગેરે સદ્ગોનો ગમગ
 હોય તેને તેણે નાગરના કંતા ઉચ્ચ ગણ્યા. આનું કારણ માત્ર મમત નિધુ
 નહીના કાં આવેલું અટક શહેર નાગરોને ને હિન્દુઓને વિદેશ જતા
 અટકાવવાનેજ ન્યાયેલું હોય જોઈએ. અટકને ઓળખીને જાય તેને
 માટે દરેક મટે એવું કટક ગગા ઓઝાએ માસ્તર હરદેવરામ
 મામે ચડાવ્યું.”*

છતાં તામ્રમીભયું એ છે કે મદનુ ગૃહસ્થે કમનદામદત
 “દગ્ગાગા પ્રવામ”ની ૨૦ પ્રતો ખરીદી હતી, તે ઉત્તમ પુસ્તક હતું અથવા
 તો એક પ્રવામનું પુસ્તક હતું તે નિમિત્ત એ પુસ્તક લેવાનું નહોતું,
 પણ તેને ઉત્તેજન આપવા મુર્ચ્છા નાકાના ગવર્નર્ની લવામણ હતી. એ
 ઉપરથી ગુજરાત શાળાપત્રમા દમો કમ્પા મહીપતરામે લખ્યું હતું કે, ”

“ માત્ર ભાવનગર મગ્યાનના દા-ભાગીઓએ મદદ કરી છે. ગમત માટેજ પાસે દીપમા ગય નગ બરા થા છે એટલુજ નહિ પણ મુખ્ય દીવાન, મુખ્ય કાગલારી અને તેમના કુટુંબના ૬ માણસો મળી ૩૪ નગ ભરી છે. આ શ્રીમત જોશવાને તે વાગે કુલ અખતયારી કામદાર વડનગર નાગર કુટુંબ, મારી મામે થનામા આગેવાન હતુ તેમ છતાં મારા જેવુજ કામ કરનારને આમ ઉત્તેજન આપે તેનું કાનુ શું હશે ? એમના મનમા એમ તો નહિ હોય કે વારીઆ વિવાયત ગય તો ચિંતા નહિ, માન જાણવું ન જવું ? વિવાયતની મફત કૃપાથી પાપ નાગે છે એવું તેઓ માનતા હોય તો ને પાપ કરનારને ઉત્તેજન શા માટે આપે ? પાપ કરનારની મદદ કરનારને પણ પાપ નાગે છે આ વિરૂદ્ધ નર્તણુકનો છુનામો મને ખૂબતો નથી ”+

મમુદ્ર પ્રયાણ એ ભયકર ગુન્ટો છે, એ માન્યતા હતી તદ્દન નાત પામી નથી એ આપણી કુર્મશા દર્શાવે છે સન ૧૯૧૦ માં મશીમા અગતવાળી જ્ઞાતિમા, પરદેશ ગમન નિમિત્ત જ્ઞાતિ બહિષ્કારનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો હતો અને તે મામતો મટે મદ્યો હતો, ધણા દિવસો સુધી તેની સુનાવણી થઇ હતી, જાણીતા ધાગશાસ્ત્રીઓ રોકવામા આવ્યા હતા, છેવળમા વિદ્વાન ન્યાયાધિશે પરદેશ ગમનની તરેણીમા સુમદો આપ્યો હતો, તેના અમર્થનમા નીચેના મુદ્દાઓ નોખ્યા હતા —

“ (૧) આ કનિયુગમા પણ તૈસ્મને મમુદ્ર સમૂહનો પ્રતિજ્ઞ નથી (૨) એનું અન્ન ખાવું એ પ્રાચિત્ત યર્ધ શકે એવો દોષ છે અને જે માણસ એવું બોલતો કરે તે જરૂરી પ્રાચિત્ત કર્યા પછી પણ અ ધનદાયક રહેતો નથી (૩) પતિતની માથે અમર્ગ ગમનારને જ્ઞાતિ બહાર કરવો તે આ કલિયુગમા અપૂણ કાયદા વિરૂદ્ધ છે (૪) હિન્દુ કાયદા પ્રમાણે કાયદા વિરૂદ્ધ મર્ધ માણસને જ્ઞાતિ બહાર કરવો એ સમ્મતી શિક્ષા યર્ધ શકે એવો ગુન્ટો છે

(જુઓ યમગૃતિ અમુચ્ચ પાનુ ૧૧૩)

ત્યજન્તો પતિત વચન દલ્લા ઉત્તમ સાહસમ્

“ પતિન ન હોય એવા પોતાના મગાને જે તથા કે તેને રાજ્ય બારેમા બારે દડની શિક્ષા કરવી ” પ્રતિવાદીએ પોતાના જ્ઞાતિમધુ

એટલે વાદીને કાર્પિણ સગળ કારણ વિના તથા દીવો છે કારણ કે વાદી પ્રાચીન અથવા અર્વાચીન એકે હિન્દુ કાયદાથી પતિત નથી. તેથી પ્રતિ-વાદી દડય અથવા શિક્ષા કૃત્રી જોઈએ એવો માણુમ છે. તે દેશી રાજ્યમાં રહેતો હોત તો વાદી જે જ્ઞાતિ બહાર ચૂકાવાને લાયક નહોતો તેને જ્ઞાતિ બહાર કાઢવામાં જે ગેરકાયદે કામ તેણે કર્યું છે તે માટે તેને શિક્ષા થાત એ નક્કી છે. તે ભારેમાં ભારે દડ અગ્નિને લાયક ક્યો છે x "

વર્તમાન પ્રગ્ન હવે મમજી છે કે દેશને આખાદ ને સમૃદ્ધ કરવો હોય, તેણે ઉન્નત અને સુખી ગિતિએ પહોંચવું હોય, નવીન જ્ઞાન અને સસ્કાત મેળવવા હોય, જગતભરની ખીજી પ્રગ્નઓની હરોળમાં સમાન અને પ્રગતિમાન ગણેવું હોય, તો દેશાટણ અને સમુદ્રપ્રયાણ એ તેનો અકમીર ઇલાજ છે. મધળા મુધરેલા રાષ્ટ્રોએ તો દેશપરદેશના પ્રવાસને ફળવણીની પરિપૂર્ણતાનું એક આવશ્યક અને મહત્વનું અંગ ગણેલું છે.

(૨) મહારાજ લાઈબ્રેરી કેસ (સન ૧૮૬૦)

શ્રીવલ્લભાચાર્ય સ્થાપિત વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું પ્રાખ્ય અને વિસ્તાર, લાગવગ અને કાણુ, જેટલો ગુજરાતમાં છે તેટલો હિન્દના અન્ય ગર્ભ વિભાગમાં માનુમ નહિ પડે. એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓની સંખ્યા આશરે સાત લાખની છે, અને તેઓ મુખ્યત્વે વૈશ્ય, ભાડીઆ, લોહાણા, કાયસ્થ, પાટીદાર વગેરે જાતિના લોક ધણા છે, વળી તેમાંના ધણાખરા જો કે મધ્યમ વર્ગના અને વેપારી વર્ગના છે તો પણ સાધનમૃદ્ધ સ્થિતિના અને સુખી જોવામાં આવશે.

શ્રીમત્ આચાર્યનો જન્મ ઈ. મ. ના ૫૬૭માં મૈદાના છેલા પાદમાં (મન ૧૪૭૮) અપાન્થ્યમાં થયો હતો. તેઓ મૂળ વતની દક્ષિણના, આંધ્ર પ્રાંતના હતા. તેઓશ્રી, વિદ્યાબ્યામ પૂર્ણ ચતા, આલસકરાચાર્યની પેરે, ભૂપતિમાં કરવા નિકળ્યા હતા અને માર્ગમાં આવતી વિદ્યાપીઠોમાં જુદા જુદા ધર્મો, જેવા કે શૈવ, તાનત્રિક, પાનુખન, શાક્ત વગેરે વિશે વાદવિવાદ કરી, માયાવાદ અમગત છે એમ દર્શાવી, શ્રુતિના આધારે શુદ્ધ ધર્મવાદનું પ્રતિપાદન કરી, મુક્તિ માટે ઇશ્વરનો અનુગ્રહ "પ્રાપ્ત" આવશ્યક છે, — જે પરથી તે પુષ્ટિમાર્ગ કહેવાયો, — અને એ વૈષ્ણવ ધર્મમાં ભક્તિની ઉત્તમતા મિદ્ધ કરી બતાવી, પોને આચાર્ય પદનું મ્હોટું માન મેળવ્યું હતું. તે કાલે શાક:

મતનુ પ્રાપ્ત્ય વિશેષ હતુ, અને વેદાન્ત જ્ઞાનના પરિણામ તરીકે જગત મિથ્યા છે, જીવન ક્ષણિક છે, સમાર અસાર છે, ઐહિક મુખ અને ભોગ જીવનને બધનકર્તા છે, તપ અને વૈગમ્ય મોક્ષદાતા છે, એકાત્મા, મમારથી અલિપ્ત, ઈશ્વર નામનુ અમરણ અને ભજન અને જ્ઞાન જ આશુકારી છે, તેટલા મારૂં મસારનો ત્યાગ એજ કૃપાલુકારી અને અગત્યનો છે, એ વિચાર અને ભાવના પ્રધાનપણે પ્રવર્તતા હતા. આ પ્રમાણે એક પક્ષી રમ્તે ચઢી ગયવાએને ચોગ્ય માર્ગે વાળવા શ્રીવલ્લભાચાર્યે પુષ્ટિમાર્ગ સ્થાપ્યો, તેનો ઉપદેશ એ હતો કે ઈશ્વરના અનુગ્રહથી જીવ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે કે, પણ તે સ્થિતિએ પહોંચના ભડતે પ્રભુમા દદ રિશ્વામ સ્થાપી, અનન્ય ભાવે તેને ભજવો જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ તેનું તન, મન અને ધન સર્વવ, પ્રભુના ચરણે સમર્પણ કરવું જોઈએ, પ્રભુને ધર્મ વિનાની ઈર્ષ્ય પણ વસ્તુનો પોતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ, આપણા કવિ દયારામે ‘રસિક વલ્લભ’મા પુષ્ટિમાર્ગના નિદાનનો માર ભાગ નીચે પ્રમાણે તારવ્યો છે —

“મર્વાત્મ ભાવે શરણુ ગ્રહી સેવવા મુદર સ્થામ,
વિશ્વામ દહ હા સત ગુર, નહિ અવર માધન કામ
અસમર્પિ નમ્નુ લે નહિ, આશ્રય અનન્ય અખડ,
તદર્થ માધન મકગ, શ્રી ગુરુ કરે હતી સહુ દડ
શુભ કૃતિ સહુ સહજે બને, બાલકૃષ્ણ કરણા દષ્ટિ,
નિજ બગે લીના નિત્ય આપે, વદ સુર સુર સષ્ટિ
એ શ્રીવલ્લભકૃત પુષ્ટિપદ, શિવ બ્રહ્માનો ન પ્રવેશ,
વણુ શ્રમ મગે જન દમા પ્રિતમ, શ્રીકૃષ્ણ સંપેશ”*

તેથી આચાર્યશ્રીએ જગત મિથ્યા નહિ પણ માયુ છે એ બતાવી, જીવનનો મદુપયોગ કરવાનો બોધ આપ્યો, દેહ દમે, શરીરને કષ્ટ આપે, તપશ્ચર્યા કરે, કુખ્ય ભોગવે, અતર શુદ્ધિ થતી નથી, અને જ્યાં નુધી અતર શુદ્ધિનો અભાવ છે, ત્યાં મુધી જનનુ કન્યાલુ થતુ નથી અને મોક્ષ પણ સભવતો નથી પણ તેની સિદ્ધિ સાડ જીવ જે બ્રહ્મથી જુદો પડી ગયો છે, તેને ફરી જોડવા પ્રયાત કરવો જોઈએ પણ તે આડ સંગા ત્યાગ અગત્યનો નથી જે કાઈ જરૂરનું છે તે એ કે મનુષ્ય, ધર્મ વિમુખ ન થાય, એ જગ પડેના જીવ અને બ્રહ્મને પાછા એકત્ર કરવા

પુષ્ટિમાર્ગમાં "અભ્યર્ચન" નો વિધિ નોખો રાખેલો છે, અને તે માર્ગ
ગુરુની આવશ્યકતા વૈશ્ણવ મંત્રદાયે ખામ માનેલી છે. વળી તે ઈશ્વરના
આજ્ઞાવડપને પ્રાધાન્ય આપે છે. વૃજમાનો શ્રીકૃષ્ણદેવ તેમનો ઇષ્ટદેવ
છે, અને રાધા ભક્તિ-ગોપી ભાવના એ મંત્રદાયની વિશિષ્ટતા છે,
તેથી એક વૈષ્ણવ, મતી સ્ત્રી જેવી પતિપગાયણ હોય તેવી રીતે, શ્રીકૃષ્ણની
ભક્તિ કરે છે, અને એ ભક્તિમાં વિશેષતા એ છે કે તે વૈષ્ણવ મુક્તિને
—નિર્વાણને ઇચ્છતો નથી, પણ જન્મોજન્મ શ્રીકૃષ્ણ ચળુ મેવાનો સાલ
મળે એજ તેની હિતકાંક્ષા, અતરની ભાવના હોય છે, એટલેથી એની
ભક્તિ અટકતી નથી, એ તો અહોનિશ શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં નિમગ્ન રહે છે.
શ્રીકૃષ્ણ મેવા જ એનું સર્વગ્વ યર્ષ પડે છે ધાતુ કે પાપાણીની શ્રીકૃષ્ણની
મૂર્તિ તેને મન છવન્ત અને ચેતનવતી હોય છે, એટલે તેની આગ્રહના
તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે અને લુહા લુહા મમથે, ભારે દાદ, વૈભવ અને
શ્રદ્ધાથી કરે છે, અને એ ભક્તિ પાછળ ગહેલી તીન લામણી અને ભાવનાનું
પૃથક્કરણ કરતા મી. યુથી તેનું નીચે મુજબ સંબંધિત દોરે કે

"He is talked of as the darling of the family;
he is respected as the keeper of the conscience
of the household, he is considered so sacred, he is
made so much of that one sometimes really
wonders how at all it can be possible for wise,
aged and balanced men and women to join in
the games of the Divine Babe Krishna and take
a genuine living interest in the many comforts
he desires of them and the many discomforts he
wants them to remove Of course the image is
not supposed to have been made by human hands
and ingenuity; it is self-born It may actually be
of any shape and make up But the devotee pours
out his adoring soul in song, chant and supplica-
tion, in dance and rhythmic motion, conceived
in all the beauty and majesty and splendour
which his yearning soul aroused to poetry and
artistry for the nonce, can suggest, invent and

execute. The strange ecstatic imagination of the devotee weaves an atmosphere of concreteness and reality around the object of worship out of elements—his overwhelming love and self-surrender—which to the outsider may seem insubstantial, illusory and unworthy of consideration.”*

ચાંકર વેદાન્તે જીવનને રસવિદ્યાલું, તપસ્વ્યાસર્થુ, કષ્ટમય અને કદિન કરી નાંખ્યું હતું તેમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયે કાંતિ આણી તે રસિક, વૈભવમર્થુ અને કલાયુક્ત કર્યું, અને યદ્, શ્રોત્રો અને વિધર્મી જાતિ પ્રતિના બંધનો કાઢી નાંખ્યાં અને સમાન ભાવ દાખવ્યો તેની અસર ઝાઝી થઈ, અને તેની પ્રિયતા તેથી વધી પડી હતી.

મૂળ પુરુષ લીલા કરી ગયા પછી ધીમે ધીમે એ સંપ્રદાયના વંશજો માદોએ બેસતાં તેમાં સુદો પેદો હતો અને તેનો પ્રથમ ઉત્સેખ ત્રણસે વર્ષ પૂર્વે લખેલાં દામોદર સંન્યામીકૃત ‘પાખંડ ધર્મ ખંડન’ નામક નાટકમાં આવે છે. તે પછી સમાજ અગ્રાની અને વહેમી, જડ અને રદિચુસ્ત યર્ષ પડ્યો હતો, એ આપણે અગાઉના પ્રકરણોમાં જોયું છે; અને તે સ્થિતિમાંથી વૈષ્ણવ કુળના મહારાજો પણ વર્ણિત રહ્યા નહોતા; બધી સંસ્થાઓમાં ખને છે તેમ તેઓ પણ મનુષ્ય નખળાઇને વશ થયા હતા; અને નવો યુગ બેસતાં દેશમાં જે જાગૃતિ આવી અને નવશિક્ષિત વર્ગ તૈયાર થયો તેણે વૈષ્ણવ મહારાજોની વર્તણૂકમાં અને રીતિનીતિમાં ધણું વાંધાભર્યું અને અક્ષમ્ય માહુમ પડ્યું, તેની સુધારણા અર્થે ખીકું ઝડપ્યું, અને તેના મોવડી એજ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો અનુયાયી કરસનદાસ મૂળજી હતો.

આપણામાં એક કહેવત છે કે મનુષ્યનું કાંઈ ખોટું થવાનું હોય ત્યારે તેને ઉંધુજ સુઝે છે, એવી મતિ વૈષ્ણવ મહારાજોને સાંપડી હતી; એક નજવા પ્રસંગમાંથી ગંભીર પરિણામ ઉદ્ભવ્યું હતું; મહારાજો ગયા તો બ્રાહ્મણ સેવકોને દબાવવા પણ ઉઘડી તેમની સ્થિતિ કફેડી અને ચિંતાજનક યર્ષ પડી હતી તે નીચેની હકીકત ઉપરથી જણાશે.

સન ૧૮૫૫ માં ભુક્ષેશ્વરના ગુજરાતી બ્રાહ્મણોએ હખન્નભોગ કર્યો, તે પરથી વૈષ્ણવ અને શૈવમાર્ગીઓ વચ્ચે તકરાર ઉઠી. તેની વિગત મહીપતરામે નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

" એ વખત મુખી પૈધ્યુવ મદિરામા ખપન ભોગ થતા અને તેથી તેમના મહારાજને ધન કમાતા એ જોઈ જાહજોડાને તેમ કરવાનું મન થયું પૈમા નહિ તો જમવાનું મનગે એ તો નક્કી હતું એ માટે આજે વાન જાહજોડાએ ઉવગણ કહ્યું એમા શૈવ અને વૈષ્ણવ બંને માર્ગો શૃદ્ધ્યોએ મહાય મરી, ને જૂનેશ્વરમા છપ્પન ભોગ યોગે બધા પયના હમરો સો દર્શણ કરવા મયા સ્ત્રીઓ અને પુરો, મૂળરાત્રી અને દક્ષણી, મવે આ યા અને જૂનેશ્વરમા મોટો મેળો લરાયો મહાદેવને ધરા વેગો ભોગ જાહજોડા જમ્યા, અને પ્રસાદ વાણીઆ, લાગીઆ વગેરે સોના વેહેચાયો આ બનાવ મુમાઈના વલ્લભાચાર્યોને મથ્યો નહિ તેમને અદેખાઈ આની તથા લય લાગ્યો - એથી શિવમાર્ગને ઉત્તેજન મળજે, માટે ફરીને એવું ન થાય એવા ઉપાય કરવાનો વિચાર તેમણે કર્યો એ માટે જાલજોડાને મળ થાય તો બીજે મોટો લાલ ચાય તે એ કે વલ્લભ દુગતા મહારાજને જાહજોડાના ઉપરી મણાય, અને યોગે ઉપર જાહજોડાની જે મત્તા હતી તે ઝોળી થાય, અને શિવમાર્ગને તોડવાનું બળ વધે એ છપ્પન ભોગની વિગદ મહારાજનેઓએ જે કહ્યું તે મથ્યા સામાવાળીઆ એ પ્રમાણે જોતવા લાગ્યા જવડો ઉમરવાનો હેતુ કદાપિ એવો હજે પ ન્તુ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે તેમની તમાર વાળખી હતી કે ગેરવાળખી મહારાજનેએ વાધો ઉઘડ્યો કે જાહજોડાએ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ ક્યું જે ભોગ શિવને ધરાવવામા આવે છે તે શિવ નિર્માન કહવાય છે, ને શિવ નિર્માણ જમવાની શાસ્ત્રમા મના છે જે શિવને આશોગાવાના આવે છે તે લર । ખાય છે તથી તેઓ જાહજોડા મણ તા નથી, માટે જોઈએ શિવનિર્માણ ખાધું તઓ દ્વિત થયા છે પ્રાચિન કરી એ દોષથી છૂટેલા મુની મળમાનોએ તેમનો મગ્ગ ન કરવો જોઈએ કે મહારાજનેનો આશય એ બદાને જાલજોડાએ તેમના એનાના હક્ક પર હાથ નાખ્યા માત્ર, ફરી તેમ ન કરે તે માટે તેમને દોષવાનો ને જાહજોડા પં મણ મેજવી પોતાની લાગવગ વધાવવાનો અને ત દાન શૈવ ધમનું જોર મગડવાનો હતો પણ તેમની મુક્તિ પ્રયુક્તિઓ કાવી નહિ અને છેવટે તેમની હાતી થયા પામી હતી એ મહારાજનેએ તેમના સેવકન આગ્રહ કરી કે જાહજોડા પ્રાચિન મરી ગુદ થાય નહિ ત્યા મુખી તમાર મર્દએ તેમન દાન દક્ષિણા, પચ જાગ વગેરે મધ

આપણું નહિ અને જમાડવા પણ નહિ આથી આત્મજો દોષ્યા કરણ કે તેમનો મોટો આધાર વૈષ્ણવો પર હતો, તે નકગગમાંથી વર્તમાનપત્રોમા સખ્ત ચર્ચા આવવા માંડી, અને શાસ્ત્રાર્થ કરવા માગણી સુદ્ધાન થઈ, અતે બીજી મર્ધ રીતે વિન્ય મળે એમ નથી એવી પ્રતીતિ યના એ મહાગળેએ પ્રપંચ કર્યો, એવો કે “ પોતાને મદિરે પોતાના પક્ષના નાણુમોની મળ્યા જરી, ત્યાં એક ગરીબ બીખારી આહાલે આવી નમ્રતાપૂર્વક આત્મલોની વની અપગધ ઠણુન કરી મહારાજનેની મારી માગી. મહાગળેએ કૃપા કરી ક્ષમા બક્ષી; પણ એ પ્રપંચ પકડાઈ ગયો. એવુ માનમ પડયુ કે તે નમગા આત્મજુને લાય આપી પ્રથમથી કોડ્યો હતો; અમને એ પ્રમાણે કરવાને શિખવીને મલામા આપ્યો હતો * ”

આ પચાત પૂરી પની નહિ એવામાં એક નવો તણુમો ઉડ્યો, જેણે મહાગળેને દ્યાડયા. મન ૧૮૫૮ માં દયાગમ મોતીરામ નામના એક મખ્મે મુખાપ્તના જીવણુલાયજી મહારાજ આમે દિવાની મર્દમા દાવો માડ્યો, એ દાવામા પોતાને હાજર થવુ ન પડે એવો છુટકારો મેળવવા ખૂબ પ્રયત્ન થયો, પણ તે નિષ્ફળ ગયો અને તેનો તોડ ઘમ્મેળે પનાવત કરી આપ્યો હતો. પણ એ કેસથી વર્તમાનપત્રોમા રાજ ગરોજ વધારેને વધારે મખત બખાણુ પ્રગટ થવા માડ્યા ‘ સત્યપ્રકાશ ’ આગેવાની લીધી હતી. “ કરમનદાસ તે દ્રેષ જુદિથી લખના નહિ તેનો હેતુ લાય લખને પેસાદાગ થવાનો નહોતો. વલ્લખકુળના ગુરુઓને અને તેમના મેવકને સુધારત્રા એ જ તેમની ભયી મતનમ હતી. ”^૧ તેથી તેમણે ઈનામો આપી મંદિરો અને મહારાજનેની સુધારણા અર્થે લેખો મગાવ્યા, મહારાજેએ પણ ઉવાડા પડી લડાય એવુ ન જોયુ ત્યારે એક ભાકુતી પત્રકારને ગાખી “ ચાણુક ” વર્તમાનપત્ર દ્વારા મુનારાવાળાની વિરુદ્ધ લખાણુ કરાવવા માડ્યુ, એટલુજ નહિ પણ તેમની ખોટી નિન્દા પુકળ છાપી, પણ એવી નાતેશી કરવા જતા તેનો લેખક કાયદાની સુગાવમા સપડાઈ ગયો તેની પાસે પેમા નહિ કે અદાલતમા લડી રહે, “ ચાણુક ” નો તત્રી પારકા શિખવણુએ કામ કરવા જતા ભારે મંકટમા આવી પડ્યો, એવામા મર્ધ એ સવાક આપી કે મહારાજ સામે સમન્મ કઢાવ કે જેથી તાર્ કામ થાય

* કરમનદાસ મૂળજી ચરિત્ર પૃ ૧૮,

૧ કરમનદાસ મૂળજી ચરિત્ર પૃ ૧૭.

મહારાજે અદાલતના ખારણે ચઢવા ઈચ્છતા નહોતા એ આપણે પૂર્વે જોયું છે. આ વખતે ફરી મામલો ગંભીર થઈ પડતાં તેમણે એ મુશ્કેલીમાંથી છૂટવા તેમના સેવકો પર દબાણ કરવા માંડ્યું. આ વૈષ્ણવોનો નિયમ સામાન્ય રીતે એવો કે દર્શન કર્યા વિના બોજન કરે નહિ; અને એ વૈષ્ણવ મંદિરો મહારાજોની ખાનગી મિત્રકત ગણાય છે, એટલે તેમાં કાયદેસર રીતે પેશા શકાય નહિ. એટલે તે મુઝવણનો લાભ લઈ, મહારાજોએ એક ખત એવું તૈયાર કર્યું કે જેઓ તે પર મહી કરે તેમનેજ દેવદર્શનની રજા મળે, સુધારાવાળાઓએ તે ખતને ગુલામી ખત જણાવી, તેની સખત ઝાટકણી કાઢી હતી એ લેખનો લાવાર્ય નીચે મુજબ હતો.—

“સવત ૧૯૧૫ ના પોમ સુદ ૧૨ વાગ રવેલ (૧૬ મી જાન્યુઆરી ૧૮૫૬), ગુનાઈ, જત, અમે લાડીઆ તથા વાણીઆ, તથા હુવાણા તથા જનશાળી, તથા મારવાડી, તથા મુલતાની, વગેરે સરવે વૈષ્ણવોએ મળી આ કબૂલતનામું કર્યું છે. એનો હેતુ એ છે કે શ્રી ગુમાઈજી મહારાજના તમામ બાળકો એટલે વશજોને જે બધા અમારા શુરુ છે તેમને સરકારની તરફથી કે કોઈ ખીજાએ દબાવેલી સમન પરથી, કે હરકોઈ ખીજી રીતે કોઈક દ્વારા હાજર થવું ન પડે એવો બહોળખત મરદારમા અગ્રહ કરીને કરવો. આ કામમાં ખરચ કરવાને નાણું આ ખત પર મતાં કરનાગ પાસેથી ઉવરાવી મારે ડેક્કણે રાખવું. નર્વ વૈષ્ણવોએ એક મતે અને એક જથ્થે મરકાગ પાસે એ માગવું, અને એ માગણી પાર પડે ત્યાં સુધી મદદમાં રહેવું, એ કરનામાં કમર નરવી નહિ, બની શકે તેટલી મહેનત કરવામાં ચૂકવું નહિ.

હવેથી જે વૈષ્ણવ આપણા ધર્મની નિન્દા છાપે કે છપાવે તેને તેની યાતિએ નક્કી સજા કરવી હરકોઈ વૈષ્ણવે વલ્લભદ્રના હાકોઈ મહારાજ પર સમન કાઢવો નહિ, અને કોઈ ખીજી વાત કે જાતનો આદમી સમન કાઢવે તો આપણે બધાએ મળી તે કામ વરમેજો ખચીત પતાવવું આ કરાર અમે રાજીખુશીથી, અને સુદ્ધ બુદ્ધિથી કર્યો છે. એ પ્રમાણે આપણામાંના દરેકે ખચીત ચાલવું આ વાતમાં જે જે કબૂલ મંજૂર કર્યું છે તેથી જે ઉનટો ચાલે તે પોતાના ધર્મથી દરે અને નાતનો ગુનેગાર થાય.”

કવિ નર્મદાશંકરે ‘વિંધથી ગુર અને ગુરની મત્તા’ વિષેના નિબંધોમાં મહારાજનેની વર્તણૂક બાબતમાં દડક દીકા કરેલી છે; અને ઉપરોક્ત ગુલામી ખનના વિષે સવિસ્તર ચર્ચા કર્યા પછી તે લખે છે, કે:—

* * “ મહારાજને, વૈષ્ણવો પાસે લેખ શા માટે લખાવી લેવો પડ્યો, તે સારું માણુમ્ છેજ્ઞ. સુધારો મહારાજની સામે થયો છે ને તે હરેક રીતે મહારાજની નકારી ચાલ છેડાવવાની તજવીજ કરે છે. મહારાજનેને કુવ્યસન છેડવા ગમતાં નથી ને બહારથી માન તો જોઈએછ. મહારાજનેને અંદરખાનેથી એવી તો દહેશત લાગી છે કે બેસુમાર. તેઓને જોશ માત્ર પોતાના બોળા સેવકના ઉપર ચાલે છે. એ બચારા, મહારાજ બોધ્યા તે શીકૃષ્ણ પ્રભુ બોધ્યા, એમ સમજી તેઓનાં રૂપ વાણીથી મોહિત થઈ તેઓ જે કહે છે તેની હાજી હા કરે છે. મહારાજનેએ પોતાના મનમાં વિચારો કીધેલા કે દારટના સમનો તો ઉપરા ઉપરી આવવા માંડ્યા છે ને દાઈ દહાડો દોષપિણુ’ રીતે દોષપણુ ચખસ આપણને દારટમાં ધસેડી લઇ જશે, માટે આ ટાણે આપણા બોળા સેવક પાસે લેખ કરાવી લઇ તેઓને આપણી તરફના કરી રાખીએ. તેઓ નાણાં કહાડશે એટલે તેઓને કાળજી રહેશે ને કાયદો થયો એટલે સરકારમાં જવાને આપણે બો નહી રહે. કદાપિ કાએદો ન થયો તો વારુ, એ મસે નાણું તો ભેગું થશે અને આપણા નિમિત્ત કહાડેલું નાણું આખરે પણ આપણીજ પાસે આવશે. આવી મમજથુ ઉપરથી જેમ અક્કરમી વર વડુ ઉપર યરો, તેમ અક્કરમી મહારાજને સેવકો ઉપર યરા છે. એ ક્રૂટ મહારાજનેએ વાણીઆ લાડીઆઓનાં હલકા પેટના પણ દેખાઇતા મોટા પેટના મોટા મોટા શેઠોને (ર ગરીબોની વેઠોને) ને બોલાવી તેમને ગટર પટર સમજાવી ચાર કલમ લખાવી લીધી છે.~

એવી રીતે કરમનદાસે પણ “સત્યપ્રકાશ” માં તેનો ધાણુ વાળ્યો હતો. એ છુંડા લેખને ચુચવાની જરૂર અને પોતાની ફરજ જણાવી, એમાંની દરેક બાબત ઉપર છૂટથી અને છટાથી ચરચા કરી; અને મહારાજનેને ઉપદેશ કર્યો કે બીજાનાં કળ્યામાં હાથ ન ધાલતાં; પારકાંની ભાંજગડમાં ન પડતાં મહારાજને સુનીતિએ વર્તી પોતાનો ગુર ધર્મ યથાર્થ બજાવે તો તેમના મુદ્દગા સેવકોને અને મિત્રોને. જેમ તેમના ઉપર રહે; નાણાં ધીરનારનું કામ કે બીજા દુનીઆદારીના ધંધા ન

‘કરે; બીજાની મિલકત લેવાનો લોક ન ગણે; મીલકત મળ્યાંથી અદાદતમાં ચડવું પડે તેવું ન કરે તો પછી તેમને કોર્ટના સગવડની ધાતી રહે નહિ; નિત્ય સુનીતિ ઉપદેશ કરી પોતે તે પ્રમાણે ચાલે, અને ધનવાન અને નિર્ધન બધા સેવકોને સમાન ગણે તો પછી કોર્ટમાં ધમકાવવાનો દિવસ કદી ન આવે. પ્રખ્યાતમાં પડે તેને પ્રખ્યાતની પીડા પડે.”

એ બદનકી કૃત્રિમા ‘ચાપુક’ ના અધિપતિ મામે ખર્ચ સાથે હુકમનામું થયું હતું, તેમાં તે ખુવાર થઈ ગયો; અને તેને ચલાવનાર મહારાજ જીવણસાલજીને મુખાઈ છોડી બહારગામ નાશી જવું પડ્યું હતું.

હવે એ દૃષ્ય બદલાય છે, માત્ર પાત્રમાં ફેરફાર થાય છે, મુખાઈના મહારાજને બદલે સુરતના મહારાજ દેખા દે છે, તેમજ નામ જડુનાથજી હતું, તેઓ વિદ્વાન તેમજ વ્યવહારકુશળ હતા, તેઓએ સમયને પિછાન્યો; તદનુસાર ઉપરથી દેખાવ કરી સુધારાવાળાઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી, પોતે સ્ત્રી કૃણવણીના પક્ષમાં છે એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રમાં પુનર્લેખ જવાની રજા હોય તો તેની તરફેણમાં છે એવો અભિપ્રાય સુદાંત વ્યક્ત કર્યો હતો. તે સાંભળીને કરસનદાસે તેમની પ્રસંશા કરી હતી અને “મળજ દાસ નથુભાઈ કન્યાશાળાને ધનામ આપવાને મીજલમ લરાઈ ત્યાં મોટા શેઠ શાહુકારો ભાટીયા, દકરો, સરકારી હોદ્દેદારો અને સુધારાવાળા જીવાનોની વચ્ચે હોયે આસને બેસી જડુનાથજીએ સ્વહસ્તે છોડીઓને ધનામ આપ્યા તે વારે સ્ત્રી કૃણવણીનો અને સુધારાનો જોજોદાર થયયો” જણાવ્યો હતો.

ઉપર જણાવ્યું તેમ જડુનાથજી મહારાજ સુધારાનો ડોળ જ કરતા હતા, તે કવિ નર્મદાસકરના નીચેના કથન પરથી અપ્પ થાય છે, અને તે દેખાવ સારૂ તેઓ સમુદાય બહારના વિદ્વાનો અને સુધારકોની મૈત્રી ધરિછતા હતા:—

“જડુનાથ સાથે પ્રમગ પડેલો તે આ રીતે—અદર અદાવતના ડિપુટી શિરગતેદાર લ’યુભાઈ જોપાળાસને જડુનાથજીએ જીભાઈમાં મુખાઈ આપ્યા ત્યારે કહ્યું હતું કે ‘નર્મદાસકર મ્હને મળે તો મારૂ.’ હું એક દહાડો ભાંપખજે તેઓને મળવા ગયો હતો—એઓ મ્હને ઓળખતા નહોતા તે હું તેમને ઓળખતો નહોતો હું દરવાજામાં પેમતો હતો ને તેઓ બહાર નિકળવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં તેઓએ જાણેલું કે કોઈ વૈષ્ણવ મ્હને મળવા આવેછ એ ઉપરથી તેઓ પાછા ઘરમાં જઈ કોચ પગ બેઠી

ગયા હું કોચ આગળ નમસ્કાર કરી ઉભો ગ્દી બોલ્યો કે ‘જે નર્મદા’
ર કરને મળવાની તમે ઈચ્છા દેખાડી હતી તે હું છઉં’ ને પછી તેઓની
પામે બેસવા જતો હતો એટલામા પાછું મ્હેં વિચાર્યું કે, એમ કરવું ઠીક
નહીં ને પડી હું મગની પામે નીચે બેઠો અને કહ્યું કે તમે “ચાતુર્માસ
અહિં ન્દેવાના છો ?” ત્યારે જહુનાયજીએ કહ્યું કે, હા પછી ચોડીક
વાત થઇ જે મને સાહરતી નથી પછી મ્હેં કહ્યું કે “હમણા તમારે
ખંદાર જવાની તાકીદ છે માટે બોલાવગો ત્યારે મળીશ.” પછી હમે ઉઠ્યા.

જુનાધર્મા મમળદમવાળી હોકરીઓની નિરાળમા જહુનાયજી આવ્યા
ને બતાવ્યું કે હું હોકરીઓને શિખવવાના કામમા ઉત્તેજન આપુ છઉં.
દોષપણ મહાનજે એમ ન કરેલું તે જહુનાયજીએ કીધું, તેથી સધળા
સુધારાવાળાને વિશ્વાસ બેગી ગયો કે જહુનાયજી મારા છે. લખમીદાસ
ખીમજીએ એને કાર્ક ખાનગી વાતચીત કરતા પૂછ્યું હશે કે ‘પુનર્વિવાહ
કરવો કે નહિ’ ત્યારે તેઓ બોલ્યા હશે કે, કાર્ક ચિંતા નહિ-મને
લખમીદાસ ખીમજી વગેરેએ જહુનાયજીની તારીફ કરવાનું કહ્યું-પણ મારા
મનમા એમ કે ત્યાં સુધી જહુનાયજીને મળી તેના અવ કરણના વિચાર
સુધારા મખધી બાણુ નહિ ત્યાં સુધી એની તારીફ હું નહિ કરું-પણ
પછીથી શિદ્ધ કવિતાની જુક્તિ સાથે મારે કાર્ક તારીફ કરવી પડી
હતી ખરી

એક દાહાડો હું એને મદિન્મા મળવા ગયો હતો-તહા ચોડીક ઉપર
ઉપરની વાતચીત થયા પછી તેઓએ મ્હેને કહ્યું કે ‘બપોરે આવને-
આપણે વાત કરીશું’ પછી હું અને ધીરજનાલ અને પાછો પહોરે
ગતા-જોઈયે જો તો મહાગજ પ્રેમ પર સુતેના મે ત્હાના એક ભટને
કહ્યું કે ‘મહારાજને કહો કે નર્મદાશકર આવ્યા છ’ તારે હમારા
દેખતાજ મહારાજે કરોડ મરડીને કહ્યું કે “પછી આવજો” એ બોલવું
મ્હેને તીર જેવું લાગ્યું અને પછી હું ચ્હીડાઇ ગયો

પડી તો મૃતવાક સુધરેનાઓને એમ જણાવવા લાગ્યું કે મહારાજ
સુધારાવાળાઓને જુદું મમળવે છે અને પોતાના હરડતા વૈષ્ણવોને જુદું
સમળવે છે મહારાજોની મામા મારા લખેના નિમણે વાચીને જહુનાયજી
મહારા પર પણ ચ્હીડયા હતા ને મારે જુદું બોવતા હતા-ભક્તિના
ભાવણથી મે તેમને પણ પછી ચિહ્ન યા હતા ને એમ સામસામી
ચર્ચા ગઈ

તેના પરિણામે સામ્રાજ્ય હે-ડળીલો છપાવી એક બીજા પર આક્ષેપો કરવા લાગ્યા; તે પછી પુનર્વિવાહ વિષે સામ્રાજ્ય કરવા સભા મળી હતી, તેનો નિર્ણય કરસનદાસ ચરિત્રમાંથી ઉદ્ધત કરીશું:—

“કવિ નર્મદાશંકર લાલસંકર દવે એ બાબતમાં ઝુંટા ખાલી આમળ પડ્યા. શાસ્ત્રમાં રજા હોય તો વિધવા પુનર્લગ્ન એ કીક છે. એમ જડુનાથ જ્યોત્સક કહેતા, પણ શાસ્ત્રમાં રજા છે એમ કહેવાને મુખ્ય-કર્મમાં અચકાયા. સુધારાવાળાની સંખ્યા થોડી, તેમનું જોર કમ, અને તેમના સામાવાળીઆનો વગ લારે અને સંખ્યા મોટી, તથા બીજા મહારાજો ઉમટા વિચારના તેથી લાય પામીને જડુનાથજી પાછા હાંપ્યા. પણ ચરવીર નર્મદાશંકરે તેમને છોડ્યા નહિ. ૧૮૬૦ ના અગસ્ટ માસની ૧૫ મી તારીખે તેણે જડુનાથજીને પત્ર લખી માગ્યું કે સામ્રાજ્ય કરવાને સભા બેરો, અને મારી જોડે વાદ કરો. શાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્લગ્ન કરવાની મંજૂરી છે એ હું બરી સભામાં સિદ્ધ કરી આપીશ. એ આમ-ત્રણનાં હેડખીલો છાપી લોકમાં વહેંચ્યાં. જડુનાથજીએ નોંતરે કબૂલ રાખ્યું, અને ૬ દિવસ પછી સભા બોલાવી. સુધારાનો પહેલવાન અંગબજામાં કુધારાના મલની જોડે બરાબરી કરી શકે તેવું ન હતું, પણ રાનબજામાં તે તેનાથી સરસ હતો. કરસનદાસ મુળજી, કરસનદાસ માધવદાસ, દાક્તર ધીરજલાલ દસપતરામ, મયુરાંદાસ લવજી, રામદાસ લાલજી વિગેરે સુધારા નાયકોને અને સુધારાના પણાક સિપાઇઓને તથા શાસ્ત્રના પુસ્તકોને જોડે લઈ કોડીલા કવિરાજ એ દિવસે સેનાપતિ ઘર્ષ સંગ્રામે ચડ્યા. એમને જોઈ કુધારાનો સેનાપતિ મુગ્યો અને ડયો, તથા તેની ફોજ દોઝે બળી. ધર્મ યુદ્ધમાં જીતવાનો બરોસો ન પડવાથી જડુનાથજીએ કપટથી લડવા માંડ્યું. વિધવા પુનર્વિવાહ વિષે વાદ ન કરતાં તે આગ ઉતાર્યા. જે બાબત નિર્ણય કરવાને મળ્યા હતા તે કોરે મુઝીને કેવળ ગૂઢી તરફર ઉઠાવી. હિન્દુ પ્રજાના મનમાં સુધારાવાળા વિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરવાને તેણે નર્મદાશંકરને પ્રજાને કે તમે વેદશાસ્ત્રોને ઈશ્વરકૃત ગ્રાન્થ છે કે નહિ । બોળા કવિ અને તેમના તરફ મિત્રો આ શંકામાં ફસાયા, અને જડુનાથજી વધારે પાછા હતા એમ સાબિત થયું. વિધવા પુનર્લગ્ન વિષે નિર્ણય કરવાને સભા મળી છે અને અમે તે કારણસર આવ્યા છીએ માટે જે બાબત તેને લાગતી નથી તેનો ઉત્તર હાલ નહિ દઇએ, અમે શાસ્ત્રને ઈશ્વરકૃત માનીએ છીએ કે નહિ તે જણાવવાને અમે આવ્યા નથી, પણ હિન્દુ શાસ્ત્રમાં વિધવા પુનર્વિવાહની રજા છે તે સિદ્ધ

કરી આપવા આવ્યા હોએ, માટે તેજ જાગત બોલીયુ એવી હદ ન પડતા જદુનાથજીએ આડે ઝરતે દોર્યા તેમ જઈ જુદા પડ્યા સુધારવાગી આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોને અને ધર્મને માનતા નથી એવુ લોકને દેખાડવાની જદુનાથની ધારણા પાગ પડી. વિધવા પુનર્નિશ્ચય મળેથી શાસ્ત્રાર્થમા હાર ખાવાના મંબધથી આ યુક્તિ વડે જગી મહારાજે કવિના હુમલાને પાછો વાળ્યો. પરંતુ કવિની પડખે તેનો મિત્ર કરમનદાસ વીરો ઉભો હતો તેણે જદુનાથને વિલય ભોગવવા દીધો નહિ; ખમ ડોકી મામા આવી તેને એવો આંતરો કે મહારાજ છટકી જવા પામ્યા નહીં.

પૂછેના પ્રશ્નના ઉત્તર ‘મત્ય પ્રકાશ’મા આપી જદુનાથજીની પામે પ્રતિજિત્ત મામ્યા, અને નવા મવાલ પૂછ્યા. કિયા શાસ્ત્રોને અનાદિ અને ઈશ્વરકૃત માનનાં અને કિયાને મનુષ્યકૃત તે નહી કવનાનાં માધન પ્રગતે જણાવી વાંચનારને નિર્ણય કવનાને શક્તિમાન કવનાનો મનમુગ્ધો કમનદાસ, નર્મદાશંકર, મયુગદાસ લલજી અને તેમના માધીઓએ કર્યો. જદુનાથજી પણ હિંમતવાન હતા. જીગ મહારાજોની ગોડે ગડી રાડ ડોશીનો ઉપાય ન કરતાં મરદાની જુદ કરવાને મેદાનમા ઉતર્યા, મત્ય પ્રકાશમા પ્રગટ કરવાને જવાબ લખી મોકલ્યા એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની તરફથી ‘સ્વધર્મ વર્ધક અને સંશય હેદક’ નામે મામિક પુસ્તક છપાવવા માંડ્યુ. જગ જગરો મચ્યો. વિધવા પુનર્વિવાહને નામે જે અધડો હોયો તેનુ રૂપ બદલાઈ મૂળ હિંદુ ધર્મ અને હાલના નવા પથો વિષે સવાહ માલ્યો. મુખાધમા વાચી શકે તેવા હમરો વેખલુવ છતા સ્વધર્મ વર્ધકને માત્ર સુમારે મવાખમે ધરાકજ થયા હતા પરંતુ વિખલુપત્ય માલુક રોરે જીજાં પત્રોમા જદુનાથજી વિષયો લખી મોકલતા. કરમનદાસને અને તેને સુધારાવાળા સોળતીઓને નાસ્તિક, પાખડી, મૂખાંદિક વિશેષણો લગાડવાના કસરે રાખતા નહિ, કળીયુગમા ઉત્પન્ન થયેલા પથો શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાખડી છે, તે પથોના અંશે ખોટા છે, અને તેના આચાર્યો મૂતારા છે, જે માર્ગના લક્ષણ તથા જે ગુરુના આચરણ સુનીતિ વિરૂદ્ધ હોય તે સાચા નહિ અને માનવાજોગ નહિ એ દેખાડવાનો પ્રયત્ન સુધારાવાળાએ કર્યો.”

કરમનદાસે પણ એ પ્રસંગે “મત્યપ્રકાશ” મા “ગ્રામીન હિન્દુ ધર્મ” એ શિર્ષક હેઠળ એક લેખ કવિ નર્મદાશંકરના વાદનું મમર્થન કરતો હાથ્યો હતો; અને તે લેખ જ લાઈબ્રેન ટ્રેસનુ કારણાશ્રુત થયો હતો.

જનુનાથજી મહારાજને તે લેખ એમની બદનક્ષી કગનારો છે એવો આરોપ મૂકી હાઈકોર્ટમાં કરસનદામ મામે દાવો નોંધ્યો; એમણે એમ ધારી લીધેલું કે કરમનદામ નમતુ આપશે પણ કોર્ટમાં તેમના આરિઠ્ઠર ઓન્ડીએ એવો રહીઓ આપ્યો કે એ લખાણમાં વાદીની ખોટી નિંદા નથી અને એમાં જે કંઈ છે તે ખરૂં છે, એવું સાબિત કરવાને અમે તૈયાર છીએ.

એટલે એ પ્રેક્ષક શ્રુત્યાયુ, પણ મહારાજ પક્ષે મીડો અને ન્યાયયુક્ત માર્ગ ગ્રહણ ન કરતાં, કરમનદાસના પક્ષમાં પ્રેઈ માક્ષી ન આપે એવી પેરવી કરવામાં શ્રુત્યાયા. તે પગથી ભાટીઆ મહાજને એકત્ર થઈ, એવો ફરાવ થયો કે જે દોષ મહારાજ વિરૂદ્ધ માક્ષી આપે તેમને નાતળદાર મૂકવા અને તે ફરાવ હિપ્ત ગાંતિજનોની મહીઓ લેવા માડી.

આ કૃત્ય દેખીતુ ન્યાય વિરૂદ્ધ હતુ; તેથી કોર્ટમાં તે પગલાં મામે કામ ચાલુ, તેમાં કરમનદામનો વિજય થયો હતો.

ત્યારબાદ મહારાજની બદનક્ષીનો દેશ ૨૪ દિવસ સુધી ચાલ્યો હતો. ઉભય પક્ષ તરફથી મખ્યાબધ માક્ષીઓ રણ થયા હતા; એ આખો દેશ પુસ્તકાકારે પ્રકટ થયેલો મળી આવે છે, તેથી તેની વિગતોમાં નહિ જતાં, તે કેશના હુકમનામામાનો છેવટનો એક ફકરો છાપીશું, જે હુકાણુમાં તેનું તાત્પર્ય ગ્તુ કરે છે—

“ આ કામમાં વણે કાળ મિથ્યા રોકાયો નથી. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના અતુર સોકની ઝમઝ જાહેરમાં આ મોટી બાબતની ચરચા થઈ તેના પરિણામ લાભકારી થવા જ જોઈએ. કેટલાક એથી વિચાર કરતા શિષ્યા હશે; કેટલાકે તજનીજ કરવા માડી હશે. ધર્મ સબધી નિવેડો કગવાનું કામ અમારી આગળ નથી, સુનીતિ મબધી તકરારનો ફેમયો દરવાનું કામ છે. વાદી અને તેના માક્ષીઓ એમ કહે છે કે જે અનીતિ છે તે ધર્મ ન હોય; જે આચરણથી અનીતિનો પાયો ખોદાય તેથી અનાદિ અને અચળ અત્યનો ભગ થાય તે ધર્મને નામે અને ધર્મની મંજુરીથી સ્થાપના થાય તો સસારના મુખને અર્થે અને માણસ જાતના લાભને માટે તેનો જાહેર ધિક્કાર કરવો જોઈએ, તેની જાહેર ફગેતી કરવી જોઈએ. એ પ્રમાણે તેમણે કર્યું જે લય અને નુકશાનનો હિસામ આપણથી નિકળી શકે નહિ તે તજે પોતાનુ શિર મૂકી આ પુકયોએ મિખતમ ગંદી અને બળવાન દગાઈની મામે દલતાથી મુક કર્યું છે એમણે જુના વાલ અને જૂની મામે ટક્ક લીધી, અને તેમના માનનાગઓને હચોક

જાણ્યું કે તેમના જુગ કર્મ હોય તે રૂડા કર્મ ન થાય, જુદું હોય તે સાચું ન થાય આ લડત તેઓ હિંમતથી અને ચોખ્ખી રીતે લડ્યા, આશા રાખવામાં આવે છે કે એમની મહેનત નિષ્ફળ જશે નહિ, જે બીજા તેમણે વાંચ્યું છે તે ઉગ્રી નીકળશે, અને રૂળશે. એમના બોધથી અને એમના દાખનાથી જેઓના વિચાર જગમગત થયા છે, જેમને મામા થવાનો ઉમંગ છૂટ્યો છે, તેમના ધર્માથી કપારી છૂટે તેવા દુરાચારને ઝાડી કઢાડવાને તેમણે મદદ કરી, અને જેમના આત્માને તેમણે નીચ દશાને પમાડે તેવી બેડીમાંથી છોડાવ્યા છે તેઓની સખ્યામાં વધારો થઈ એમની હાથ અને દડતાનો બદલો વળશે."*

હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયેલા "ગુજરાતના વૈષ્ણવો" નામનાં પુસ્તકમાં એ લાઈબ્રેરિય ફ્રેન્સ, વૈષ્ણવ સંપ્રદાય, તેના મિદાત અને ઇતિહાસનું નહિ જેવું જ્ઞાન હતું, અને તે જાણવાને એથી પણ ઓછી દરકાર હતી, એવા ગૃહગ્રંથોએ પ્રાર્થના સમાજ કે ખ્રિસ્તિ ધર્મ કે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય કે નવાં સુધાગના વિચારોથી પ્રેરાઈને ઉપસ્થિત ક્યોં હતા, અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં જે ઇર્ષ સુધારો કરવા તેઓ શક્તિમાન થયા તેથી અદકુ તુકશાન સુધાગ્રંથો તેને પહોંચાડ્યું હતું, એવો આક્ષેપ કરેલો છે. પણ નીચેની ઉકીર્ણ ઉપરથી જેઈ શકાશે કે તે આક્ષેપ વળુંદ વિનાનો, મલથી દૂર છે. **

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય જે ઓગણીસમા સદીમાં નવો સ્થપાયો હતો, તેમાં સ્ત્રી પુરુષાની દર્શન સારૂ અનગ વ્યવસ્થા રાખવાનું પ્રયોજન, એમ કહવાય છે કે, વૈષ્ણવ મંદિરોની પેડે તેમાં અતીતિ ન પેસે તે સાચવવાનું હતું, અને તે તદ્દન ખોટું નહોતું એમ આપણે કવિ નર્મદા-શકરના લખાણ પરથી જોઈએ છીએ "વિપત્તિ મુક" નામના નિબંધમાં તેઓ કહે છે,

' સ્ત્રી પુરુષોનો દર્શન મમય જુદો રાખવો અથવા, સ્ત્રી પુરુષોના દર્શન કરવા જવાના માર્ગ જુદા જુદા રાખવા જાપડીઆઓ ઉપર તાકીદ રાખવી જોઈએ મંદિરમાં દર્શન વેળા જે ધૈરા ઉપર જીનમ ગુજરે છે તે મે દદ છે. પુરુષ સ્ત્રીની બીડાબીડમાં નયારા પુરુષો સ્ત્રીના ઉપર હાથ નાખતા જાય છે. જાપડીઆનું મન ન મનાવે તો સ્ત્રીઓ ઝપાટા ખાય છે, વરેણા ખાય છે વગેરે, તેમ જરે સ્ત્રીઓ વહુજના દર્શન લેવા

* કરસનદાસ મુળજી પૃ ૮૮-૮

** જુઓ The Vaishnavas of Gujarat p 42

જાય છે, ત્યારે મળાકારે ત્યાંથી પોતાની તન્દ્ર ખેંચી લેવાય એવી જુક્તીઓ કરી ગયેલી હોય છે, તેથી તે ઓઝોને મહારાજની ઘટડીમાં જલુ પડે છે આવા અનાચાર થતા મધ થાય, તેને માટે ઉપવી વાતો વૈષ્ણવ સેવકોએ અરાગધ્યાનમાં લેવી અને તે પ્રમાણે અમનમાં આણવું”૪

વૈષ્ણવ મંત્રદાયના જ એક જાણીતા અગ્રેમર લખમનદામ ખીમજીએ મહારાજના નાશમળ કેશમાં મહારાજના અપદૂત્યો વિશે જ્યોત પૂરાવો જાતમાહિતી ઉપરથી આપ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ મર્ગમ્થ મહેરામજી મનગારી, જેઓ ગુજગતી હિન્દુ મમાજથી પૂરા વાકેફગાર હતા તેમણે એ વર્ગની સામે કહ્યું. મીકા કરેલી છે, અને ડરાગાને લખ્યું હતું કે—

‘The highest tribunal in the land and the entire Indian press pronounced Mahirajism a sink of iniquities But Karsandas Mulji died, and with him died that spirit of patient heroism which alone could cope with and triumph over bigotry, hypocrisy and sin Our friend the Vaishnava Mahiraj is again relapsing into his old ways” 1

અને છેલ્લે હસા દામોદરલાનજીના પ્રકરણે પૂરવાર કર્યું છે કે વૈષ્ણવ મહારાજોની રીતિનીતિમાં મુદ્દારાને હજી પુરુષ અવકાશ છે

કરસનદાસે પ્રવૃત્ત જર્મ શુભનિર્વાથી ઉપાડ્યું હતું અને તેમાં અગત્ય રાગદેવ વેરની વૃત્તિ નહોતી એ તેમના સમ્બંધ અને વર્તન ઉપરથી જોઈ શકાય છે

“કરમનદામ ગુમાર્દ મહારાજની હવેલીમાં ઘણીવાર જતા હતા એકવાર પોતે ગયા ત્યારે દરશન મધ હતા પુત્રરીઓએ ગાદી નાખી બેસવા બિનતિ પ્રીધી, ત્યારે કરમનદાસે તેમ કરવાને ના પાડી અને દરશન કરી પાછા વળ્યા મામળા પ્રમાણે અત્રેની મહારાજોની હવેલીના એક લીસ્ટમાં કરમનદાસે એક ગકમ લરી હતી, ને તે વખતે કહ્યું કે, મહારાજોની માથે મારે કાંઈ પણ વેર નથી હોતો તેમનો શુભેચ્છક છું”૨

* નર્મગદ્ય પૃ ૧૫૫

1 Gujarat & the Gujaratis, 1920 197

૨ કરસનદાસ મુગજી પૃ ૧૩૭-૩૧

પણી મી. યુથીએ ઉપજા આદેશમાં સુધારકોનું સંપ્રદાય વિશે અગ્નિ
 નું અને તે જાણવા સમજવાને તેમણે પૂરી દરકાર કરી નહોતી એમ
 જણાવ્યું છે; પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયિક સાહિત્ય પ્રતિત્તિથી જેઓ વાકેફ
 છે તેઓ કહી શકશે કે વીસમી સદીના આરંભ સુધી તે સાફ કથા
 સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. “અલ્પભાષ્ય” જેવા સંપ્રદાયના અગત્યના
 પુસ્તકની લખેલી પ્રત મેળવવી એ પણ મુશ્કેલ હતું; સ્વર્ગરથ લલ્લુભાર્ષ
 પ્રાણવલ્લભદાસે તે દિશામાં પ્રથમ શરૂઆત કરી હતી અને ગુજરાતી
 જનતાને સંપ્રદાય વિશે જાણવાને ઉપયોગી થઈ પડે એવાં :પુસ્તકો
 રચી પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં. તે પછી શ્રીમુત રણછોડદાસ પટવારી,
 પ્રો. જેઠાલાલ શાહ, શ્રી. ન્હાનુભાર્ષ ગાંધી, શાસ્ત્રી વસંતરામ અને
 શાસ્ત્રી કેશવરામે સંપ્રદાયિક સાહિત્ય લખી છપાવીને તેની
 કિંમતી - સેવા અજલેલી છે, તદુપરાંત સ્વર્ગરથ તેજીવાળા અને
 પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીએ સંપ્રદાયનું મૂળ સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રકાશમાં
 આણીને ધણું સ્વલ્પ કાર્ય કરેલું છે; પણ લાઘવન કેસના દિવસોમાં એમાંનું
 કાંઈ મળે એવું નહતું; મંદિરોમાં સુદાંત એ વિશે કેટલું જ્ઞાન હશે એ
 એક પ્રશ્ન છે; પણ સુદાની વાત એ છે કે જે ઝગડો જાગ્યો
 હતો અને મચી રહ્યો હતો તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સિદ્ધાંતો વિશે કે તેની
 શ્રેષ્ઠતા વિશે નહોતો. અન્ય કોઈ હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાનની સ્કૂલની સરખામણીમાં
 ઉચે રથાને ઉભી રહી શકે એવું વિદ્વાનભર્યું વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય
 છે; તે વિશે મતભેદ નથી. જે કાંઈ ચર્ચા થવા પામી હતી, જેની સામે
 વધી શેવાયો હતો, તે મહારાજેની કુટિલ નીતિરીતિ અને ગેરવર્તણૂક હતી;
 અને એ મામલો વિષમ થઈ પડ્યો હતો તે પણ એ મહારાજેના
 અવિચારી, અન્યાયી અને ઘોર દુષ્ટત્વોને આજારી હતો. નહિ તો એ
 ઝઘડામાં કરસનદાસ એક નિમિત્ત માત્ર હતા; અને ગુદ્ધ બુદ્ધિથી, સેવા-
 લાવથી, સુધારો કરવાની લાગણીથી તેમાં તેમણે ઝંપલાવ્યું હતું અને એક
 પત્રકાર તરીકે તેમનું તે દર્તવ્ય થઈ પડ્યું હતું.

કરસનદાસ સાદસિક અને દિંમતવાન પુરપ હતા તે એમની કાર-
 કીર્દિ જેતાં માણુમ પડશે.

કરમનદાસ શૂળજી.

ન્હાનપણમાં મા ગુજરી જતા માની કાકીએ કરમનદાસને મ્હોટા કર્યા હતા, સન ૧૮૫૦ મા વિધવા વિવાહ વિષે એક ઇનામી નિબંધની જાહેરખત છપાઈ હતી તેની હર્ષિદામી ઉત્તરવાનો નિર્ણય કરી, તે લેખ કરમનદાસ લખતા હતા, પણ કોઈ વિધ્નમતોષીએ અટક્યાણુ કરવા તેમના કાગીને, એમના એ મહાગુન્હાની વાત કહી, તેમના પેન્સાથી એ લેખના પાના કાઢીને બતાવ્યા કાકીને ગુસ્સો ચડે એ સમજી શકાય એમ છે, પણ એમણે તો કરમનદાસને તે કાગળે ધરનાગ કાઢ્યા, અને તેનું

પરિણામ એ આવ્યુ > તેમનુ આગળ અભ્યાસ કરવાનુ બંધ પડ્યુ, અને તેમણે એક શિક્ષક તરીકે જીવન શરૂ કર્યુ તે કારણાદિ સ્ત્રી યમગ્ની નિવડી હતી, તે નીચેના ઉત્તારા પરથી જણાવે —

“મોટા દિનના પરાપજારી રોહ ગોકગદામ તેજપાળે મુખાઈના માડવી બદરે મહેનારા વોકના છોકરાને માડ ધર્મોદા નિશાળ રાખી, તેના મુખ્ય ગુરુનુ કામ તેને શોધ્યુ જે મામ હાથમા લે તે ઉપર મ। મૂકીને મહે એની કરસનદામની ખાસીયત હતી એના ઉમગથી ઉપશિક્ષમના હૃદય ઉમગી થયા નિશાળીઆની મજ્યા અને અભ્યાસ મેહિમા શાળા વખણાઈ, અને તેના રથાપનારના અત પ્રણુને મતોપ થયો -

એ અરમામા બુદ્ધિવધક સભા રાખી તેમા એક આગેરાન મર્યાદતી તરીકે કરસનદામ ભાગ લેના થયા અને ગતગોકતારનામના માસાહિકમા લેખો લખી મોખલતા પણ એટલેથી તેમને મતોપ થયતો નહિ, અને છૂટથી લખી શકાય તે મા. નવુ અદવાદીક કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો પેમા કમાવાની આશા ન રાખતા માત્ર સ્વદેશ હિતને માટે તેમણે સને ૧૮૫૫ મા ‘મત્યપ્રકાશનો આરભ કર્યો અને તેમને મદદકર્તા હિન્દુ ગેદીઆઓમા મગજદામ નથુભાઈ મુખ્ય હતા, અને આ પત્રમાનુ લખાણુ તોપમાથી છૂટતા ગોળાની પેઠે વહેમમદ અને અનીતિના મટને અસર કરવા લાગ્યુ, તેથી જેઓ મૂર્ખને કુદ્દ હતા તેઓ ગાયા “ એનુ લખાણુ ગુરસા બરેલુ હતુ કાગળુ બતાવીને, હાસી કરીને, અને ઠોક પાડીને એમને શિખામણુ દીધી. દેવા કરીને નાતો જમાડવાની અને મોટા નરો. દાદનાની મૂર્ખાઈ, ગદામા અધી નામા જમવા બેમવાની ગીત, હોળીના કુદ્દ તહેવાર, વખણુ મહિરોમા થતો બિગા- વગેરે ઘણી બાબતો પર એણે લખાણુ કર્યુ લખેને પ્રમગે હિન્દુ સ્ત્રીઓ લાજ તજ જગની મની કટાણુ માય છે, તે અટકાવવાને એણે બહુ ઉપદેશ કર્યો, પણ

उपदेशोद्दि मूर्खाणाम् प्रकाशाय न शक्तये ।

पय पान मुजगानाम्, केवल विषवर्धनम् ॥

જેમ માપને દૂધ પાવાથી તેનામા ઝેર વધે છે, તેમ મૂર્ખને શિખા-મણુ દેતા તે રીત કરે છે શિખામણુથી એ ગીતો અકરા નહિ ત્યારે કરમનદાસે મેટીક કટાણુ ગાનારી નક્કર ઓળ નારીઓના નામ છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યા, એથી એની નાતમા એને નાત બહાર મૂકવાને મેટાકે મહેનત કરી, પણ તે પાટ પડી નહિ * x

મહારાજ લાઘવ્ય કેસમાં એ સુધારક વૃત્તિએ જ તેમને એમ્મા હતા એ આપણે ઉપર જોયું છે, અને એ લાગણીથી ત્રેરાષ્ટ્રને તેમણે પુનર્વિવાહ અને દેશાટનના પ્રશ્નો, જે હિન્દુ મનાજ તે મમથે ત્યાજ્ય અને વિપ સમાન ગણતી, તેની ચર્ચા ઉપાડી લીધી હતી, એટલું જ નહિ પણ તેના ઉકેલ અર્થે સક્રિય પગલા ભર્યા હતા, પોતે ઈંગ્લેન્ડ વેપાગ અર્થે બે વાર ગયા હતા, અને ગુજરાતમાં પહેલવહેલું પુનર્જન્ન કરનાર એમની માતિમાં યુગલ ધનકોરખા અને માધવદાસની પડખે ઉભા રહીને એમને કિમતી સહાયતા આપી હતી એ વિષય વિષે આગળ કહેવાનું છે એટલે તેની વધુ વિગતો નહિ આપતા કરસનદાસે એમના અવાસનો વૃત્તાંત લખ્યો હતો તે પુસ્તકની સમાલોચના કરતા મહીપતરામે જે પ્રશંસાના ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે માત્ર નોંધીશું:—

“ આ પ્રવાસ પુરતકના બર્ધા પ્રકરણ મનોરંજક અને બોધદાયક છે. દરેકને એના પુદ્ગિમાન કર્તાએ રસ કમ અને શિખામણથી ભર્યું છે, તથાપિ હમા અને ૧૦મા પ્રકરણોને પુ વધારે કિમતી ગણુ છે, ને તે ચીપી ચીપીને વાચવાની ભક્ષામણુ કંઈ છુ. એમાંથી સાર અસાગ જુદા પાડી સાર અહણુ કરવાની જરૂર છે. વાચનાર પૂછે છે કે સા વાસ્તે જરૂર છે ? તો જનાન એ છે કે આપણા દેશની ઉન્નતિને માટે જરૂર છે, જે ગુણોએ ઈંગ્લેન્ડને આપ્યા અને મહોટા કર્યા છે, જે લક્ષણોએ તેમને ઉચે દરજ્જે ચઢાવ્યા છે, જે ગુણો ઉપર મોહી લક્ષ્મીજી તેમને થેગ પધાર્યા છે, જે લક્ષણોથી ઈંગ્લેન્ડ મહા બળવાન થઈ ન્હયાલ થયા છે અને સર્વજાનમાં વડાધ પામ્યા છે તે ગુણો અને તે લક્ષણો બતાવવાની કરસનદાસે સારી પ્રશિષ્ઠ કરી છે. એ ગુણો અને એ લક્ષણો આ દેશના લોકોએ જાણવા અને અહણુ કરવા બોધ્યો. આ અથ અને આ બે પ્રકરણો વાચી જેનું મન નહિ ઉશ્કેરાય, જેને સુરોપ જવાનું મન નહિ થાય તેનામાં પુરોગતનો અશ રહી નહિ હોય ! ”

પત્રકારિત્વમાં તેમણે જેમ સુંદર ઝાપ પાડી હતી તેમ સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં તેમની સેવા ગુતિપાત્ર જણાશે કરસનદાસ ચત્રિના અતે તેમની કૃતિઓની મંખ્યા મહિપતરામે ૨૨ નોંધી છે, તેમાં કુટુંબમિત્ર, નીતિવચન, સંભારસુખ, મહારાજ લાઘવ્ય કેસ, ગુજરાતી ઈંગ્લેજ પ્રથ વધારે જાણીના છે, પણ તેમની કીર્તિ એક અખગ સુધારક નગર વધારે અસરેલી છે, અને

એ પોકનેતાને શોભે તેમ નોખરી અથે તેમને કાઢીઆવાડમા જવાનું થયું. પા પછુ કરમનદાસે સુધારા અને સાહિત્યને ગતિમાન કરવા કાષ્ટને કાઢી નવિન પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી લીધી હતી અને તે પ્રશસાપાત્ર નિવડી હતી વિજ્ઞાન વિલાસ નામનું એક માસિક કાઢેલું, તેની કાષ્ટનોનું વાચન આગે પછુ ઉપયોગી જણાશે અને રાજગૃહ વિદ્યાગુણુ ભુપણુ સભાનું કાર્ય પછુ એવું ઉપમરક હતું.

તેઓ લાણુ આધુન્ય જીવેના નહિ આગીમમે વરે તેમનો દેહ પડેના પછુ સુવાવધામાથી જે સુધારાનું કાર્ય હાથ ધરેલું તે જીવનપર્યંત ચાલુ રાખ્યું હતું અને તે સફળ નિનડેલું કમરે તેમની સર્વ શક્તિ તેઓ તેમા ખર્ચતા આવા સમાજસેવક લોકપ્રિય નિનડે તેમા શુ આશ્ચર્ય.

સન ૧૮૭૧ મા અડજે એમનું મૃત્યુ થતા કાઢિયાવાડમા તેમણે જે સગીન સેવાકાર્ય કરેલું તેની નોંધ પોલીગમન એન્ટ એન્ડસને ખાસ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરી નીચે પ્રમાણે લીધી હતી.

“ લોમડીના ખેશીયન આલીપ્ટટ સાહેબ આજમ કરમનદામ મુળજી આજ મનારના નવ વામતા સ્વગવાસ થયા એવી ખબર તાર મારફતે આવતા અમે ધણા દીલગીર થયા છીએ.

આ મહાદુર અમલદાર આ પ્રાતમા આવ્યા પડી તેમને જે જે કામો મોપવામા આવેલા તે એવી ખબરદારીથી તથા દીક્ષોજ્જનપણાથી તેમણે જાન્યા છે કે તેમના ઉપરીઓની તેમણે પ્રશસા મેળવી છ સસાગી ામતમા તેમના મલતાવડા ગુણુ તથા કાઢિયાવાડમા તમામ જાતના દેશી લોકો જે વખાણુ તથા પ્રીતી તેમના તરફ જતાવતો તે વાતથી તેમની થાદગીરી ચીરમગ રહેવાની.

સુધાગના સાચી તરીક તેમણે કરેના કામ પ્રખ્યાત છે તેમના ગુજરાવાથી સરકારને એક હોશીલા અમલદારની ખામી પડી છે નાની ઉંમરમા તેમનું મૃત્યુ થવાથી તેમના દોષ્તો તથા અમે અદસોસી કરીએ છીએ -

ત્યાર બાદ લામે માળે ગુજરાત પ્રેન્સ લિટરરી એન્ડ ડિમેટીંગ સોમાયગી સમક્ષ ઉત્તરે વિભાગના કમિશ્નર સ્વર્ગસ્થ એફ એસ પી લેવીએ કરમનદામ મૂળજી વિશે આખ્યાન આપતા, તેમને રાષ્ટ્રના એક વીર નર તરીકે (A National Hero) ઓળખાવી ક્યુ ૯૭

"Gentlemen, it will be a bad sign if India ever willingly lets die the name of such a man as Karsandas. So rapidly do events pass in these days that his books are already out of date. I have tried to get in Bombay a copy of his travels in English, but failed. That, however, means nothing. "The letter of his work dies as of all men's, but the spirit of it never." So said Carlyle of John Knox, and so say I of Karsandas Mulji."*

(મહાશયો, કરસનદાસ જેવા દેશના વીર નરનુ તામ પ્રગ્ન વિરમરણુ થવા દે તો તે એક કમનસીમી સમજની, જમાનો એટલી ઝડપે ફરતી રહ્યો કે કે તેમની કૃતિઓ વિસારે પડી છે, તેમના 'ઇન્ડ્યાન્ડા પ્રવાસ'ની પ્રત (અંગ્રેજી) મેળવવા મુબારકબા મે તબવીજ કરી હતી પણ તે મળી નહિ એ ખીના ખામ મહત્વની નથી પણ જૈન નોક્ષ વિશે કાલાંજને કલ્પે હવે કે તેવું લખાણ હાને જુસાર્થ જાય, પણ તે શબ્દોની માઠજ ગરેગો અક્ષરદેહ અમર છે, તેમ કરમનદાસ મૂળજ વિશે હું વહીશ)

(૩) શેરમેનિયા (સન ૧૮૬૪-૬૫)

"In 1862 began the period of extraordinary prosperity, caused by the rise in the price of cotton, which followed the American blockade. In those years the ryots would under ordinary circumstances have suffered severely from the constant deficiency in rainfall during five successive seasons. But the abnormal value of the produce made the scanty crop of a year of drought to the full crop of a good season.

But the real importance in the economic sphere to India, lay not so much in raising the price of cotton and thus bringing about a temporary period of prosperity, but rather in bringing

home to the cultivator the fact that causes other than local needs were beginning to govern the nature and extent of the crops he sowed. Briefly, it was the event that most clearly and dramatically revealed a break in the economic isolation of India."

Prof Gadgil

ગેરમદદારી આજે કાણ અગત્ય છે? આગળટલ, ગરીબ ને શ્રીમત્, સ્ત્રી ને પુરુષ, એ મધ્યમાં થોડી મહેનતે ને દુક મુદતમાં એકદમ તાતેવંત થવાના લોભે, તેના મોહપાતમાં જેવાઈ મપડાઈને ખુલા થવાના સેકડા દાખના ઝળી આવશે એ પ્રયોગન એવું મોહક છે કે મદજ નફો મળતા કે થોડી ખોટ જતા, જે મધ્ય, માદક પદાર્થની પેડે, તેનો નિશો ચઢી, તેમાં વધુ ને વધુ શુશ્વાય છે, ગમ ઉપરાતનો અને ગાંડો મદી ખેત્રે છે અને પગિણામે તેનું મર્વન ખુલે છે, એ મામાન્ય અનુભવની ખીના છે.

છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધ પછી આપણે અહિં સોસાઈનો વાપરો એટલો નોંધણધ અને મખત કુકારો હતો કે તેના મપાટાની અમર હજી તત્ત્વ નાશ પામી નથી અને તેથી એ અદાના માનસને યમને વેપારી કાર્ક લડાઈની અદના સાબળતા, જે તે માલના, સેરના લાત ઉપા વધારી કઈને, પૂર્વવત્ તેજના અમા સેવે છે, પણ માત્રવિક પરિસ્થિતિ સમજવામાં આનના, તેના હાથ પાછા પડે છે એ વિમરાવુ જોઈએ નહિ કે જગતના આર્થિક બગો હવે જુદી જુદી રીતે કાર્ય કરી રહ્યા હોય કે, તેની અમનમાથી હિન્દુસ્તાન અલગ વા મુક્ત રહી શકે નહિ, વળી વ્યવહારના અને માલની આવજના સાધનો વધતા અને વિકાસ પામતા, આપણી પરિસ્થિતિ સાવ બદલાઈ ગઈ છે, તેમજ દેશપરદેશની હરિદાષ એટલી મધી તીવ્ર બનેલી છે કે એકાદ ઉનાળું પગડુ ભરતા કે મસૂનીમાં સહેજ મહલતી થતા, તેના માથ પરિણામ જોવાના પડે છે, તેથી વેપાર ધધામાં સાવચેતીની અને સાવધતાની વિશેષ જરૂર રહે છે.

લામા મમયથી હિન્દુસ્તાન મુનેક શાન્તિ બોગવે છે લડાઈથી ઉદ્ભવની હાડમારી અને ત્રાસનો નવી ઉછરતી પ્રજને યસામર ખ્યાલ નહિ

આવે, પણ સન ૧૯૧૪માં મુરોપમાં જંગી યુદ્ધ જાગતા લડાઈના ક્ષેત્રથી હજારો માઈલ દૂર વમતા હોવા છતાં, આપણે જોયું અને અનુભવ્યું હતું કે તેના પરિણામે આપણું આર્થિક જીવન તમ અને કમિન થઈ પડ્યું હતું. મૌ ચીજોના ભાવ ઘણા વધી જઈ, ભારે મોંઝવારી થઈ હતી. કાચા તૈયાર માલનો એટલો બધો ઉપાડ થતો અને તેના મ્હો માગ્યા દામ મળતા કે તેના ઉત્પાદકો, વેપારીઓ, આડતીઓ અને દામદાર વર્ગ જોતજોતામાં મોટો નફો મેળવતા થઈ ગયા હતા. લડાઈના સમયમાં જીવનને જરૂરી ચીજોના ભાવ, વેપારી આલમ વધારીને આકરા કરી ન મૂકે તે માટે, અમદારે જે તે માલના ભાવ પ્રથમથી બાધ્યા હતા તેમ ફેદલીક ચીજો પર અસર મક્કા હતા જેથી મોઝવારીના કારણે ઉશ્કેરણી થઈ, જનતા બાંડ ન ઉડાવે, પણ સુબેદ થતાજ એ જાપનો અને ભાવબધી નિકળી જતા, રોર જામગા અને જામગ ભાવમાં મ્હોળી તેજ આવી, ન્હાનું મ્હોટું, નોકરચાદર, શ્રી પુરણ મૌ, માગ લાલની આગાએ, તેના મદામા કપડાવતા અને રેલના પાણીની પેકે આવતા નફો મેળવી, પોતાને ભાગ્યશાળી માનતા હતા.

નવી માગને પહોંચી વળવા તેમજ દેશમાં નવા નવા હુન્નર ઉદ્યોગોના કારખાના આપવા આપણે અહિં મજ્બાનમ નવી કંપનીઓ, જેની કે, ચીમગની, સીમેન્ટની, ખાડની, વિમાની, ઓદ્યોગિક બેંગેની, ટ્રિમનની, કાપડની વિગેરે, ઉભી કરવામાં આવી હતી, અને તે કંપનીના ગેરો, સોમે તેનું માટે પ્રિમિયમ મળવાની લાક્ષણિકતા, તેનું પ્રોપેરેટમ પણ પ્રનિદ થવા પામે તે પૂર્વે, આમદા ખરીદી ક્ષેત્ર, અને તે ગેરોનું પગીથી મવાયુ, દોડુ કે એથી પણ વધારે પ્રિમિયમ મળતું હતું, વગી એ કંપનીઓ ઉચા અને મોંઝવારીના મમ્મે દોડવી તેથી તેનો ખર્ચ પણ વધારે થયો હતો.

તે પગી શાન્તિ પમગતા, ધધા રોજગાર લગાડવાળા મ મેમ્મા કેદાજે પડતા, જે ચોડગધ માત્ર અગાઉ નિકળતો હતો તેની માગ એડી થવા પામી અને તેના ભાવ પણ નીચા પડવા માડ્યા, એ રીતે નવી કંપનીઓને અબુધાગી મુસ્તવીઓ નવા વાગી અને પામે પુનતુ ખડોગા મ્હુ નહોતું એ મલ્લેગોમા, એમની ધાણીખરી કંપનીઓ, દાકે પામગ થવા પામે તે પહેલા કડવામાં મમ્મઈ હતી. પનતુ એ મર્વ દમીકત એડની બધી તાજ અને જાળીની છે કે તેનો વિમ્તાગ કરવો અનાવચ્ચક છે. તેનો ઉદ્દેશ કરાનું પ્રયોજન માત્ર એ છે કે એથી મલ્લગ અને કમિન

પરિસ્થિતિ મુજાર્ધ ઇનાકામા સિત્તેર વર્ષ ઉપર ઉદ્ભવી હતી, અને તેમા સેક્ટો કુટુંબો પામ્યાન અને બેહાલ થતા પામ્યા હતા એ બનાવ અને ઉપરોક્ત વધુવેલા લગાઈ પછીના ગેરસદાની હમીકત વચ્ચે ઘણું સામ્ય માનુષ પડશે અને તે, ઇતિહાસ અમુક અમુક આતરે પુનગવર્તન પામે છે, તેનું એક સગળ દષ્ટાત પૂરું પાડે છે

અંગ્રેજ પ્રભુ હિન્દુસ્તાનમા વેપાર ધધા અર્થે આવી હતી, અને વૈશ્યવૃત્તિ જ એ તેમનું પ્રધાન જાતિ લક્ષણ છે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના કાર્યવાહકએ હિન્દુસ્તાનનો કાપડનો વેપાર ઇરાદાપૂર્વક નાબુદ કરવા પ્રયત્ન કર્યા હતા અને હિન્દના વહાણવટાને પણ એજ રીતે એની સામા પ્રતિગઢો મૂકીને જખરો વોગે પહોચાડ્યો હતો, એ ઐતિહાસિક હકીકત છે

એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે ઇંગ્લાન્ડ લાખોનાર કાપડ તૈયાર કરે છે, તેના ૩ સાર તેને અમેરિકા અને હિન્દુસ્તાન ઉપર બહુધા આધાર રાખવો પડે છે, કેમકે ઇંગ્લાન્ડમા ૩ ઊગી શકે એમ નથી હિન્દુસ્તાન ઉપર કંપની મરકારની સત્તા અને મધુ મળ્યુંત થતા આપણે અદિ રતુ વાવેતર વધે અને તેની જાત સુધરે તે મારૂ ઇંગ્લાન્ડના કાપડના કારખાનાવાળાએ તરફથી ચાતુ તજવીજ થતી રહેતી હતી, અને સન ૧૮૬૨ મા ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચે માહોમાહે યુદ્ધ શરૂ થતા હિન્દુસ્તાનના રૂની માગણી ખૂબ જ વધી પડી હતી હિન્દુસ્તાનના રૂના ઉપાડ ગિરે નોંધ કરતા મી પ્રિયર્ડ લખે છે, કે મન ૧૭૮૫ થી ૧૮૪૫ સુધીના સાઠ વર્ષના ગાળામા દર પદર વર્ષ, ૧૭૮૫ મા હતો તેથી ત્રણ ગણો સન ૧૮૦૦ મા અને ૧૮૦૦ મા હતો તેથી ત્રણ ગણો ખપ સન ૧૮૧૫ મા વધ્યો હતો, અને તે પછીના પદર વર્ષમા સન ૧૮૪૫ થી ૧૮૬૦, જે કે તેનું પ્રમાણ ઉપર પ્રમાણે નહોતું વધ્યું + પણ તેની સાથે રૂના લાવ ઉપજ કરતા માગણી વધારે હોવાથી માગ પ્રમાણમા ઉચ્ચ ગયા હતા કોમો પણ આપણે જેને નાણાપાક (money crop) કહીએ છીએ તે રતુ વાવેતર, ધાન્ય ઉગાડવાને બદલે, કરવાનું પસંદ કરતા હતા અને મરકાર પણ એ કાર્યને ઉત્તેજન આપતી હતી

અમેરિકાનું સિવિલ યુદ્ધ જાગતા, ઇંગ્લાન્ડને ત્યાનું ૩ મળતું બધ પડ્યું, અને હિન્દુસ્તાનના ૩ ઉપર તેની મિત્રોએ આધાર રાખવો રહ્યો, પણ હિન્દુસ્તાન તેની માગણીને પૂરી રીતે પહોચી શકે તેમ નહોતું

અને રૂની અછત જ રહેતી; અને તે કારણે રૂના ભાવ એકદમ ટોચે જતા ગયા; કેવી રીતે તેની વિગતો આપણને નીચેના ક્ષેત્રમાંથી જાણવાને મળે છે:—

“ હીનદોશયાનનો રૂઠી, જે આગલ ઇંગલંડમાં દર રતલે ૩) થી ૫) પેનીએ વેચાતો હતો તે વધી શને ૧૮૬૩ ની આખરીએ ૨૦ થી ૨૪ પેનીએ રતલ વેચાવા લાગેઓ; એ ઉપરથી અતરે રૂઠીના ભાવ જે ખાંડી એ રૂપીઆ ૬૦ થી રૂપીઆ ૧૦૦) સુધીનો હતો તે એકદમ વધી ખાંડીના રૂપીઆ ૬૦૦) થી રૂ. ૭૦૦) સુધી ચાએઓ અને વેપારીઓને એવી આશા હતી કે, જે લગાઈ વધારે દીવસ જારી રહી (જે જારી રહે, એવી તેઓ અંતઃકરણથી દોઆ માંગતા હતા) તે રૂઠીનો ભાવ એથી પણ વધી અતરે ખાંડીના રૂપીઆ ૧૦૦૦ સુધી ચાએ.”

એવા ઉંચા ભાવમાં સૌ દોઈ રૂના વેપાર તરફ ખેંચાતું; એટલે સુધી કે ગરીબ ગુરખાઓએ પણ તેમનાં કાટાંતુટાં ગોઠાં કાઢી તોડીને તેમાંનું રૂ વેચીને કમાઈ કરી હતી; અને એવી અટકલ કરવામાં આવી હતી કે “એ અરસામાં શુમારે પચાસ કરોડ રૂપીઆ વેલાત ખાતેથી અતરે આવેઆ હશે.” અને પૈસો આવતા સોકની રહેણીકરણીમાં પણ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. “ખેડુતો જેઓને માંડીનાં વાસણો મવશર થાતાં નહીં હતાં તેઓ રૂપાની થાસોમાં જમવા લાગેઆ. તેમનાં બાએડી છોકરાંનાં શરીર ઉપર સુતરાઉ કપડાં કઢાયજ શોખ” મળી શકતાં હતાં તેઓને રેશમીજ નહીં પણ કશાં કપડાંથી શણગાર મલેઓ. જેઓને રૂપાનાં ઘરેણાં મલવાં કંઈ હતાં, તેઓને સોનાની છણશોમાં આશુખણો મલેઆં. ટુંકામાં ખેડુતોને જે સોહોડને પાએની પનોતી બેડી હતી તે ઉતરીને તરાંબાને પાએની બેડી. તેમજ વેપારી આલમમાં કાંઈ થોડો ફેરફાર થાએઓ નહીં હતો. કછ તરફથી આવેલા કછી વાંણીઆએમાં લાખો રૂપીઆની દોલત યાઈ મઈ હતી. પાણી જરનાગ ભટો અને શીક મારનાર તથા કાંટા ઉપર ઉભા રહેનાર હલકી પટવીનાં માણુઓએ પોતાની ગુગ્ગશ પરમાણે થોડોધણો વેપલો કરેઓ અને તેઓ પણ કાવી ગએઆ. તેમજ ઈંદોરોપીઆંન, પારશી, હીનદુ અને બીજી ચરવ વરણના વેપારીઓ જર-દાર અને માલેતુઅર ચઈ પડેઆ. વાડી, ગાડી અને લાડીની છુટાછુટ

યાવા લાગી. ચારે તરફથી નાણુ બેઠળવા લાગેજી રાખાવતના કામોનો પણ કાર્ધ શુભાર રહેજો નહીં "x

મુખાર્જ એટલુ નહિ પણ ખેતીપ્રધાન ડના વાવેતરવાળો મુજરાતનો સધળો પ્રદેશ માતગર થયો હતો, ખેડુતોની જેમ રૂના વેપારી અને તેમના દલાતો અને આડતીઆઓને પણ સારો તડાકો પડયો હતો,* અને વેપારીઓ અને દલાતોએ નવા ધરો કરી તેમ દાગીના કરાવી તેમના બળમચ્ચાઓને મોનેરૂપે મદયા હતા, એ જનમ્થિતિનુ વર્ણન 'ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ' લખનારે નીચે મુજમ કર્યુ છે—

"આ કમાણીનો શો ઉપયોગ કરવો, નાણા ક્યા નાખવા, એ વિચારમા તેઓએ ખેત્ર કાઢી બેગના શેરો લોત્રએ ભરવા માડયા. રાડીરાડોએ પણ પોતાની એકરી કરેલી પુત્ર, જે નાણાવગીઓને ત્યાં મૂકેની, તે ખપ ન હોવાથી પાગી અપાયલી, તે પણ ખેત્રમા કાલાવાલા કરી નૂખી પાવડીઆ નહાનામાઈની બેક સૌથી શ્રેષ્ઠ અને લાભદાયી ગણાયાથી ત્યાં તે શેરોના ભાવ વધી ગયા, છતાં લોત્રએ નાણા આજીજી કરીને મૂકયા ટ્રેલાએક ડાહ્યા, નિર્મોબી અને સમજુ વહેપારીઓ, દલાતો, તથા નાણાવગીઓ જેઓ સારૂ કમાયા હતા, તેઓએ તો નાણા મળ્યા એટલે બેકો તરફ નજર કરી નહિ અને છાનામાના જોયા કર્યુ તેઓ જ પાછળથી સુખી ગયા. નવાઈ જેવુ એ લાગ્યુ કે ખેડવાગો પણ લોભાયા. તેઓના નાણા દાટેલા ભોય સાચવતી હતી, તે તેઓએ બહાર કાઢયા, અને તેમણે દલાલાડની વાડીના મમનમા એક બેક ઉવાડી તેનુ નામ તેઓએ "ધી દેવેજી બેઘટ રોક કપની" આપ્યુ હતું તેમા તેઓએ રોરો ભર્યા હતા, તેમ લોભના નાણા જભે પણ રાખવા લાગ્યા હતા. સરકારી નોકરો જેને વગ હોય, તેઓ નોકરીથી ગળ જઇ, અથવા ગળ નહિ મળી, તો રાગનામા આપી ખેત્રમા દાખન થયા, તેઓ તો પાછળથી ઘણાજ પમ્તાયા હતા. અધિકારીઓના પગાર જે અને ૧૮૭૩—

* મુજબના રેરસકાની વધારીખ પૃ ૬, ૭

and the agricultural population of the cotton producing districts amassed so much wealth, that the zamindars, it was said, not knowing how to employ their surplus silver, used it for tries for their cart-wheels " Administration of India Vol I Pr ' ' ૧૦)

૭૪ ચા વધ્યા છે, તવા પગાર વધેલા નહિ. મુનસફ, મામલતદારને રૂ. ૧૦૦) બચકે તેથી પણ ઓછા રૂ. ૮૫) ની મામલતદારની છેલ્લી જગ્યા હતી, તેવાઓની પણ તે વખતે ગણતરી નહિ, તો ખીજા હલકા નોકરોને કાણ ગણે ? આવા રીતની વેપારી વર્ગની સ્થિતિ યવાથી મકાનો પણ લબ્ધ બંધામાં. ગાડી તો તે પહેલાં કામને ત્યાંજ જોવામાં આવતી, તે તેઓએ રાખવા માંડી બજારની જોડની કિંમત, તેમજ ડોળદાર ગાડીઓ કરાવવાની જે કિંમત માગે તે આપતા હતા. આવી બાબતમાં પણ ચડસાચડસી ચાલતી હતી; લાડી, વાડી, ને ગાડીનું સુખ વહેપારી વર્ગમાં આવ્યું. લગ્ન પ્રસંગે રામજણીના નાચ કરાવવા લાગ્યા. સારા સારા વરાં વાજન થવા લાગ્યાં. મંદિરોમાં પણ ધર્મ દાન સારાં અપાવાં લાગ્યાં. મહારાજોનાં સ્વરૂપ પણ ધણાં આવવા માંડ્યા. તેઓને પણ સારી કમાણી થઈ. ઘેરઘેર પધરામણી થતી હતી. “દેખદેખ ને શિખ, શિખ,” એ મુજબ ગાડીઓ પ્રવાહ ચાલતો હતો. એક કરતાં એક ચઢીઆતો થવા પ્રમત્ત કરતો હતો. સોનાંખાઈ તથા રૂપાંખાઈ બધાં ત્યાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. ખરચ કરવામાં પાછી પાની કોઈ કવચિતજ કાઢતું. ઉમણી તથા ઓચવોના લાત લાતના વરાઓ થતા હતા. ટહેલીઆઓ ટહેલ નાખવા ધણા આવવા લાગ્યા. તેમને પણ તેમનું જોઈતું મળતું હતું. ચોકરી બજારમાં સોનાં રૂપાં ધણાં ખરીદ થવા માંડ્યાં. સોનીયોને પણ જરા કુરસદ નહિ. મ્હોં માગી મજૂરી પામતા હતા. ગામડેથી પણ કેટલાએક આવી અદેલા તેઓને સારી કમાણી થઈ હતી. મજૂરી ધણીજ મોંઘી થઈ પડી હતી, કેમકે નવાં મકાનો બંધાવા માંડ્યાં હતાં, આથી મજૂર વર્ગ પણ તાજો થઈ પડ્યો હતો. શાલુકારોનાં નાણાં જે પરગણામાં ધીરેલાં, તે પણ ખેડૂનો માતખર થવાથી મુદત ગયા છતાં આપી ગયા હતા, તેથી તેઓ પણ તાજ બન્યા હતા. હલકા સરકારી નોકરો સિવાય દરેક ધંધાવાળા જાહોજલાલી બોગવતા હતા. શેકની જાહોજલાલી સાથે પ્રમારતાઓ પણ તાજ થયા હતા.

દરેક ગામની જમીનમાં રૂ. સિવાય બીજો પાક કરતાજ નહિ, તેથી બહારગામથી અનાજ જે આવતું તે વપરાતું હતું, પણ મોઢું વેચાતું હતું. હાલ જેવી દરેક ચીજની મોંઘવારી છે, તેવીજ મોંઘવારી બધેકે કાંઈ વધારે હતી. એટલું સુગમ હતું કે તેજ દીવેલ આઠ શેર દસ શેર મળતાં હતાં. દૂધ જે પૈસાનું કે ચાર પત્રનું શેર મળતું હતું, તે તો બાકીઆ ચાર પૈસા સિવાય હાથ મૂકવા દેતાજ નહિ.

આવી મોઘવારી છતાં નાણાની છત અને તે વખતની સારી કમાણીને લીધે લોભ મોજ કરતા હતા ધીરધાર પણ સારી હતી, તેથી ગરીબ ગરબા નબ્યા જતા હતા ધર્મોદ્ધ ટીપો ધણી નીકળતી હતી, તેમા આજે જે એક રૂપિયો ભરવા આનાકાની કરે તે પાત્ર દશ રૂપિયા ભરવા જરા પણ આખરે ખાતા નહિ

કારીગર, મુથાર, લુહાર તથા મજૂરની મજૂરીના ભાન વધી ગયા, કડીઆને ચારથી છ આના મળતા હતા તેના બમણા થયા, મુથારના પાત્ર છ આનાના ચૌદ આનાથી રૂપીઓ થયો, મજૂરના દમ પૈસા, ઘેરીના છ પૈસા, ને છોકરાને એક આના તેના પણ આ વખતે બમણા થયા * ”

આવી રીતે નાણાની રેલમછેલ ચર્ચ રહી હતી, તો પછી લગ્ન પ્રસંગમા વરઘોડાની શોભાનો પાર હોયજ નહિ ધણા ખરા નત્રે રોશની માથે સરગસો નીકળતા હતા લોભની કંઠ જોવા મળતી હતી જેટલા શહેરમા વાહનો મળી શકતા, તેમાના ધણાખરા સરગસોમા જોવામા આવતા ધણા જણ પોતાના છોકરાને સળેડે પાલખીમા કે પછી બીજા નાહનોમા બેસાડતા હતા તેઓને સારા પોપાક સાથે આજુપણેથી મઢી મઢના હતા દરેક એવા મળેડા આગળ રોશનીનો બદોમત બેસાડનારે મરી મૂટેના જ હોય છે, જેથી તેમના પોપાક સાથે જોડ દીપી નીમ્મણુ હતુ માથેનાઓ પણ જે ઘોડા ઉપર બેઠેના જોનામા આવતા, તેઓ પણ તેઓના પોપાક અને પોપાક ઉપર મટે આવી રહેલા આજુપણેથી શોભી નીમ્મણા હતા તેમની આગળ પણ રોશનીની ખોટ હતીજ નહિ મઠિ ખુલ્લો બેમે, તો તેનો બાપ કે મઠિ સજો તેને કહે ટટાર બેસની, ગારો છે કે શુ ? એવા શબ્દો વાપરતા હતા અમુક મુકરર કરેલી જગ્યાએ આતમમાડના ગોડો પણ ફુટતા હતા આ જોવાને લોકોની બીડ વિશેષ થતી હતી માજની આઓએ પણ અત્તીદાર અગરબા ઉપર કચ્છી શાતો ઓટેલી જણાતી હતી કેટલાએક જમા પહેરેલા, તેમના શરીર ઉપર શાન માથે જણાતા હતા. તેવા ધણાખરા ઘોળી મૂજોવાળા હતા ચાર પાત્ર આગળની રેશમી ઘરના ઘોતી જોડા શિવાયનો મઠકિજ હજો કેટલાએક તો કાને વાળા અડાવી દીધા હતા આથી એમ જણાવું હતુ, કે આ ગેરો કાઈ વિશેષ નિહાળ્યા હજો. જે સ્ત્રીઓ અરમસોમા મહાવતી હતી, તેમના

વદનની શોભાનો શો પાગ ' જે દરેક સ્ત્રી જોવામાં આવતી તે તેના ઉંચામાં ઉંચા અને મનમગ્નતા વચ્ચે તથા મને, મોટે, હાથે, પગે આવી ગ્રહેલા આભૂષણો માથે ઉદ્ધામમાં વગ્ના ધોડા પાછળ ગીતો ગાતી જોવામાં આવતી, તે વખતે દરેક સ્ત્રી કિંવા પુરુષ, તેમના સામુ જોવાનું કરતું હતું વરની માથે જો કપાળે પિપળ કાઢી નહિ હોય, અથવા ટપકીથી મ્હોનો એરો શણગારી દીધો નહિ હોય, તો વરની મા મણુ હશે તે જાણુ મુકકેન પડતું હતું આવી ગીતરીતની સરગસોની શોભા આ પ્રમગે જોવામાં આવતી હતી "x

“ લગ્ન પત્યા પછી ન્યાતિ મોજન શરૂ થયા એક કરતા એક ચઢીઆતા થવા લાગ્યા દશા લાડની વાડીમાં ધણાખરા જમણુવાર થતા હતા જેને ત્યા જમનારના લાણુમાંથી તેલના રેલા નિકળે, તેને વધારે જશ મળતો હતો એક વેપારીને ત્યા આ વાડીમાં વરો હતો, તેનો દિકરો અમારો નિશાળનો મિત્ર હોવાથી, અમને તુલો પાટે બેમવા આમત્રણ કર્યું હતું, તેથી અમે ત્રણ ચાર મિત્રો ત્યાં ગયા હતા અમે પગત ભરાયા પહેલા મથેલા, તેથી દરેક ખુબી અમારા જોવામાં આવી હતી સ્ત્રી વર્ગને મરદ કરતા પહેલા બેમાનવાનું હતું, તેથી તે વર્ગ પહેલા આવવા માડ્યો દરેક નહાની મોની સ્ત્રીને ને, કોટે, હાથે, પગે જે આભૂષણો પહેરેલા તે જાઈ અમે તો ડીંગ થઈ ગયા મધ્યે મોતીના કદા, મધ્યે ભાતભાતના સુવર્ણના ઘગીના યેડ પહેરી દીધા હતા કાન તો મોતીથી જ ભરાવ આનુમ પડતો હતો હાથે મધ્યે ધુવરીવાળી ચુડીઓ, કોઈએ સુનર્ણની બગડીઓ મ્હા ગુજરી સાથે પહેરી લીધેલા, તે માથે મણી ઉપર છાગલીઆવાળો, મધ્યે માદો, કોઈએ સુઠણના છાગ-લીઆવાળો વાક પહેરેલો, તેથી હાથની શોભા અનુપમ ભાસતી હતી. પગે પણ મધ્યે આદીના સાકળા, મધ્યે મુનાઈગિરા કીણા બાજરીઆ, કે ગઉ ભાતના કદા અડાવી દીધા હતા આ આભૂષણ સાથે સ્ત્રીઓએ જે વસ્ત્ર પહેરેલા ઉંચા પ્રમારના હોવાથી તેમના વદનનું તેજ રિગેય મારતું હતું '1 આ અને એના બીજા અને- વૈભવના અને ગોબાના દરેક જોવામાં આવેના તે લક્ષમાં લઈને લગ્નનું ગેઝીયર પુ ગ મા તેના લેખકે લખ્યું હતું, & In 1861 comfort, wealth and extravagance had spread to almost all classes 2

x બરૂચ રાહેરનો ઇતિહાસ પૃ ૩૦૪ ૩૦૫

1 બરૂચ રાહેરનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૩૦૫ ૬ ૨ બરૂચ રાહેરનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૩૨૨

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રૂના પાકની મથવક કિંમત મળતી હોવાથી સૌ રૂ નું વાવેતર કરતા, તેના પરિણામે અનાજની ખેતી થોડી થતી, તેમ વરસાદની અછતને લઈને તે પાક ઓછો હિસ્સો; એ સર્વ કારણોને લઈને તેના ભાવ વધ્યા હતા અને સધળા ચીજોમાં મોંઘવારી થઈ હતી; જાણે કે દુકાળ પડ્યો ન હોય, અને એ પરિસ્થિતિમાં ખાસ ખોરાકની ચીજોમાં વધુ ખર્ચ થતો હોવાથી ખીજી ચીજોની ખરીદી ઘટી હતી, અને સરકારી નોકરોની દશા માડી થઈ હતી. તેઓ ખીજાઓને, -વેપારી અને આડતીઓને, -શ્રીમત થતા જોઈને, પોતાના બાધેલા નસીબ ઉપર નિઃશ્વાસ નાખતા હતા; અને કેટલાકે તો સરકારી નોકરીનાં રાજનામાં સુઢાં આપીને, ધધામાં અને નવી કંપનીઓમાં વધુ લાભની આશાએ, ને સારા પગારે જોડાયા હતા. અને સરકારને પણ એ અડચણને ટાળવા તેમના નોકરોના પગાર વધારવા જરૂર પડી હતી.*

એક તરફ રૂના વેપારમાંથી સારી કમાણી થતી હતી તેમ ખીજી તરફ નવી નરી કંપનીઓ નિકળી, તેના મેરોનો મદદી પણ મોટા પ્રમાણમાં થવા માંડ્યો હતો, અને સધળા તે પાછળ ગાઢ બન્યા હતા, રખેને એ નફો મેળવતા તેઓ રહી જાય. સ્વર્ગસ્થ મર દિનચાહે મુખાઈના શેર સદાના પુતકમાં જણાવ્યું છે કે નીમ કરોડની મૂડી ઉપર સાડત્રીસ કરોડ રૂપિયા પ્રિમિયમ અપાયું હતું, અને એ કામકાજ શેરખતરમાં કેવી રીતે થતું તેનો મહેજ ખ્યાલ આવવા શેરમદાની તવારીખમાંથી એક કહરો ઉતારીયું —

“ એ પછે એજ વરસમાં આપણા પરખીઆત શેરોની આ પરમચદે દેવાએક પહેલે વાધેમાં નાંમ ધગવનાગ વેપારીઓને તલમજાવી તેઓના નામથી ” ધી બોમબે જાઈટ ઇસ્ટાક એક ” બોલી કરી, (જેને પાછળથી આરટર મહેઆથી તેનું નામ ફેરવી “ધી એશીઆટીક એકીંગ કોર્પોરેશન” કરી રાખેલું હતું.) આ એક બોલી કરનારાઓમાં નામીઆ નાંમ, તેમાં

* The most serious symptom of all, however is that the Government of India has been called upon to sanction a general increase in the pay of the public establishments of the Bombay Presidency, with the certainty that if the same causes continue, a similar necessity must soon arise for a further augmentation ” The Administration of India, by Prichard p 96.

પરેમચંદ્ર જોડવા એક મથુર શેરોરીઆનો હાથ જોડી, લોખે દીવાનાઓની મીશાને એ શેરો લેના લાગેઆ જોઈ તો શેરો આવેઆ. બેકનુ કામ-કાજ ચાને આ આગનજ, તેહના કામનો કાર્ધપણુ ગુમાર કાઢાડેઆ અગાઉ, તેના શેરોના લાવ વધારી દર જેર ડિપ ૬૫ થી ૭૦ ટકા અથવા દર શેરે રૂપીઆ ૧૩૦ થી ૧૪૦ નો નરો બોનાવેઆ અને જો આ બોલીએ તો શટાનુ ખરેખર મનડાણુ આ “બોમમે જાઈટ ઈશટાક બેક” અથવા “ધી એરીઆગીક બેકીંગ ગ્રેપોરેશન” થી થાએહુ જાણુવુ (જે જે બેક મુમનર્ના મોહટા લાગને પાએમાલીમા નાખી શેરો પોતે પણ ગુજરી ગએલાઓની હાકમા વાશો કરેઆ છે)

આ શેરો હજુરતો બચગીમા હતો હેનામા મુમનર્ના નાણાવગીઓ, જેઓને દોલત મંગેઆથી વધુ મેનવનાનો લોભ અતીજ વધેઆ હતો, તેઓએ પણ બેક ઉભી કરના માડી, એક માશની દુક મુદતમા તરણુ ચીઆગ નવી કમપેનીઓ ઉભી કરવાની મહેલનજર બાહેર પડી અને તેમા ઘણાજ આમરવાલાઓમા ખપતાઓના નામે શામેન રહેના જોનામા આવેઆ આ સઘલી કમપેનીઓના શેરો ઉપર હુટાહુટ આલી, અને પરી જેમ પાર્ધી બીચારા નીરદોશ પરાણીઓને કથાનાને દાણુ છાટે, એ પ્રમાણે ગોએઆ ગરીબોને આ શટાના લોભમા કમાના માટે તેમને થોડા થોડા શેરો દરએક કમપેનીના મનેઆ હતા વલી આ હીંગામમા આગમા તેન પડે હેવે બીજો એક બનાન બનેઆ હતો-તે એક ઉપલી જાઈટ ઈશટાક બેકને પાદથાલી ચારટર મનેઆ હેવા શમાચાર શને ૧૮૬૪ ના મારચ માશમા મી લેનાત ખાતેથી અતરે આવેઆ, અને તેજ વખતે અતરેની પુરાણી કમનર્નાઅન બેકને પણ ચારટર મંગેઆ હતો આ બંને બેકોને ચારટર મનેઆથી ગોએઆ તેહમા ટ્રેલોએક મોગે વધારો થાઈ ગએઆ હોએ, અથવા તે માહેવા રૂપીઆવો એએઆ શુનાની મોહરો થાઈ ગઇએ હોએ, એ પરમાણે તેહનો શટો એકદમ રેનાએઆ સને ૧૮૬૪ ના મારચ માશમા તેનો લાવ ગેકડે ૫૦ થી ૬૦ ટકનો, હજીઆને દર શેરે રૂ. ૧૦૦ થી ૧૨૦ નો હતો, તે વી એજ વરમના મેએ માશમા, હજીઆને મેએ માશની દુક મુદતમા ૨૦૦ ટકા ઉપર, હજીઆને દર શેરે રૂ. ૪૦૦) નકાના થાએઆ અને એજ ૫-માણે કમરશીઅન વીગેરે તે વખતે ચાનતી શગે બેકના લાવો મેક્ષા થાવા લાગેઆ, દેવા અરમામા વી વામ્પર અને મેલામા વચ્ચેના સમુદરનો એક

ભાગ પુરવાનો પરવાનો, ઊપર જણાવેલી અર્ધ ઇશ્વરાક એક ઉભી કરનારાઓ માહેવા કેટલાએક મવતો આપણા સટાયાજ પરમચંદને પણ મહેઓ. એ કારણને માટે તેઓએ “ધી બોમમે રેકલેમેશન કમપેની” ઉભી કરી અને તેના દર ૩૫૦૦૦) નાં ૨૦૦૦) શેરો કરી, બે કરોડ રૂપીઆની ચાપણ કરી, પહેલા દશતા દાખલ શેર દીઠ રૂપીઆ ૫૦૦૦) લીધા. આથી તોફાનના તોફાન વધેલું. આ ગેરે નીકલવાની આગમજ શોએ શો ટકા નહોતો બોલાવા લાગેઓ, ઈઆને દર શેરે રૂપીઆ ૧૦૦૦૦) નો નહોતો ચાએઓ. એ પછે તેના ૪૦૦) શેરો મરકારને માટે હેલાએલા રાખેઆ હતા તે ચક્રારે લેવા ના પાડેઆથી તેમનું જાહેર લીલાઉ ચાએજો, જેમા સડો વધારવાની મતનમથી, અને બોળા તથા સોભી સોમને ઉશકેરવાને મી. પરમચંદે ૩૫૦૦૦) શુધી નહોતો આપી શેરો ખરીદ કરેઆ. એથી આ ગેરેનો ભાવ એકદમ વધેઓ. ચટાનું પજરણુ સવગવા માડેલું. બચતાંની જઠાવ ધીમે ધીમે દીયવા માડી, જેને ખુલવાને બદલે તેમાં મોટા સોદા પખા લઈ વીજણવા લાગેઆ. શેરખજારમા મોટી ધામધુમ ચાલી દવાસોની રાખીઆ આગવ જે ૨૦ ૨૫ માણુશોની હેતી તે વધી ગેકરો માણુશોની ચાઇ ગઈ.”*

એ ફકરો વાચતા વાચકને જણાઈ આવશે કે એ સદાના વેપારમાં અગ્રણી પ્રેમચંદ રાયચંદ હતા, તેની બાહોરી અને ખુદિ આપમ્થને લઈને તે જેમા પડતા, તેમા તેજી આવતી અને મોં કોઈ શેઠ પ્રેમચંદની રૂખને અનુમરતુ, તેમના વચન પર વિશ્વાસ ગખતુ હતુ, અને તેમની એવી પ્રતિષ્ઠા જામી હતી કે ન્હાનું મોટું, ગરીબગરનું, નોકર ચાકર, યુવાન અને વૃદ્ધ, અમલદાર અને મુદ્દચ નો પ્રેમચંદને એક સરખું માન આપતા અને તે એક દિવ્ય પુરુષ હોય તેમ તેના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવતા; દિનશા વાચા લખે છે, કે—

“To the vulgar in search of sordid silver he was the very incarnation of a hundred Mammons rolled into one He was the one chemist (Master Alchemist) who could turn dust into the yellow metal, the one univalled magician who could by his magic wand transmute the sands of

Back Bay into solid gold wherewith to have the way to paradise "+

એવું ખીલ્યું રત્તિક વર્ણન શ્રીયુત નિનાયક મહેતાએ, શેઠ રામચંદ સુરત પધારી તે વખતનું કહ્યું છે, તે સમકાલીન સ્થિતિનું તાદ્દશ્ય ચિત્ર રજુ કરે છે -

શેઠ રામચંદ રામચંદ

“ પ્રેમચંદ એક વીરલો પુરુષ હતો. એક ગરીબ રાંડીરાંડનો સાહસિક પુત્ર, વ્યાપારાર્થે સુરત છોડી મુંબાઈ ગયેલો. ત્યાં ધંધામાં એવી તો પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી, લેવડદેવડ, માલની આવક જવક, અને સૃષ્ટિની હીલચાલ તેના તીક્ષ્ણ મગજ રૂપી દૂરબીન વડે એવી. તો નિહાળી કે ભવિષ્યનો નાણાં સંજોગી વર્તારો કરનાર તો એજ નીવડ્યો. મુંબઈનો સાગર ક્ષુબ્ધ થયો, પાણીની ભરતી ચતાં તેમાં સગમ પામતાં નવાં સરોવર વિગેરે પણ ઉભરાઈ જશે એ સધળી આગાહી તેણે કરેલી. તેજ પ્રમાણે હિંદમાં દ્રવ્ય રેલાયું. સૌ તવંગર થઈ ગયા. જેની પાસ પુરા હજાર નહોતા તે પણ સાત આઠ લાખના ધગી થઈ બેઠા. ન્યારે સમુદ્રમાં મોગાં ખરેખર ઉંચાં ઉડવા લાગ્યાં ત્યારે શાંત, સાદો, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો પ્રેમચંદ કાળી નાગનું મંથન કરતો હોય તેમ ઉછળના તરંગોનાં શિખરે નાચતો જણાયો. તેની સુરલીના નાદથી મુંબાપુરીના ગવર્નરથી માંડીને ‘ગંગા’ તેલી સર્વે ગોપી માફક થે થે તૃપ્ત કરી રહ્યા. આવી તેની જહોજલાલીના વખતમાં “સ્પેશીયલ ટ્રેનમાં બેસી એકવાર પ્રેમચંદ શેઠ સુરત આવ્યા. માતૃભૂમિમાં પધારતા એ દ્રવ્ય યોદ્ધાને આવકાર આપવા કલેક્ટરથી માંડીને સર્વે અમલદારો તથા નગરશેઠથી માંડી સર્વે નાગરિકો ‘રેશન’ પર હાંજર રહ્યા હતા. મારા માતામહ કહેતા કે “ન્યાં આગગાડી અટકી ત્યારે પ્રેમચંદ એકલા ઉતર્યા; લોકોએ તો શું ને શું ધારેલું! ગવર્નર જોડે ધુમનાર પ્રેમચંદ તે કેવો રોષીલો હશે? પણ તેમ નહતું. સાદી ટપકી ટપકીની ખાધડી ને ધોળું અંગરૂખું પહેરેલું; તથા રૂપેરી શીતરૂપી ઘડીઆળનો છેડો આગળ અધી અન્ડ માફક લટકતો. પગે વાર્નિશના ચાંચીયા નેડા. સાફું ધોતિયું પહેરેલું”

શેઠ પ્રેમચંદ એમના એ જહોજલાલીના દિવસોમાં, છૂટે ઢાથે અને ઉદર દિલથી પુષ્કળ પૈસો સંખ્યાવતમાં અને કેળવણીનાં કાર્યોમાં આપ્યો હતો; અને અનેક સેકાનાં દેવાને બનતી મદદ કરીને દાપી હતાં; અને એ શેરસદામાં પાયમાલ ચમત્કાંઓ પણ શેઠ પ્રેમચંદની “તરફ પીઆરથી નેહ હજુ પણ તેને એક દેવતાના જેટલું માન આપે છે.” એવી ઉત્તમ અને મુંદર છાપ તેમણે પાડી હતી, જેથી સૌ કોઈ વિરમય પામતું હતું.

પણ એ શેરસદાની આગાહી અને સાહેબી બેઘડીના ચાંદરગા જેવી સુખકર નાણાઈ હતી. ચોમાસાની રેલનું પાણી જેમ એકાએક આવી

પુષ્ટ જ નુકશાન પહોંચાડે છે, તેમ આ ગેરમદદારી રેતે મેં ઢોઢો કુટુંબોની ખુવારી કરી હતી. અનેકને રક્ષિતા કરી મૂક્યા હતાં, એ પૈસો ક્યા જતો રહ્યો તે જણાયું નહિ તે એક સ્વપ્ન જ થઈ ગયું હતું.

સન ૧૮૬૫ માં અમેરિકન યુદ્ધ મધ પડતા મુઝાઇના નાણા મળ-રમા અખત આવ્યો લાગ્યો હતો, ડના જાન નીચે પડવા માડ્યા, તેની સાથે રોગના લાવો પણ મગડના લાગ્યા, અને કામા નામના એક ડની નિકામ મગડ ગૃહસ્થની ટુની મીકાગનામા મુસ્તેની હિમી થતા નાણા બજારમા ગભરાટ છૂટ્યો, કેમકે ત્રણ ડરોઝી વધુ રકમની જવામદારી તેને શિર ઉભેરી હતી, અને એ ગભગટને લઇને મૌ મોઇ થતાનો માલ અને શેર વેચવા નિકળી પડ્યા, એટલે વધારે મદી આવી અને બજારમા નાણા વટાવનાનું અડધું થઈ પડ્યું અને એ લેણદારોનું મેકડું એટલું ગુચ્છાઈ ગયું હતું કે તેનો જ ઉપેન થાય એમ નહોતું, તેથી તેનો જ નિકાલ કાઢવા સન ૧૮૬૫ માં મગડને નાદારીનો કાયદો પમાર કરવાની ફરજ પડી હતી.

એ મદદમા વણા જણીતા પુરો મપજયા હતા, અને તેમની ગિયતિ કદોજો અને દયાપાત્ર થઈ પડી હતી, જિ નર્મદાસકર એમથી સનામત નહેના પામ્યા હતા પણ તેનું અગમ પગિણામ લેઈને સન ૧૮૬૫ ના બનાવને એમણે એક ઇશ્વરી મપજ લેખ્યો હતો અને તે વિષે લખ્યું હતું, કે “ મદદ કળજીગથી એટલું તો પાપ વધી ગયું હતું, ઇશ્વરે મેંને આગળથી મ્મનમા પણ ન સુઝ્યું તેવી રીતે એકાએક મની અડતાર શક્તિથી મ્મ મોરિયાઓના મહાર કરી નાખ્યો ” પાછું ધર્મ આપન થાય ખરો ઉદ્યોગ ચાલવા માં અમેરીકામા લાખો માણસ કપાઈ જતા તે પાપનો મર્ડિ રિચાર કરતું નોહોતું પણ તે થાય છે તે સારુ થાય છે કે આપણું ધર જગમ છે એવું ને સમજતા તે પાપી મ્મકોને શિક્ષા થઈ છે તે ગીકજ થઈ છે મ્મલાક ખરા ઉદ્યોગી, ખરા જમ્ત, ખરા પરોપકારી અને ખરા દેશાભિમાની ખગ મરદો મળને મારી મારીને મદદમા પડ્યા નથી ને ઈશ્વરની પ્રત્યંના કરી મરતા હતા કે પ્રજા લગાધને અત વટેનો આણ, મોરિયાઓના મદને તોડી ભુગીલા હના ” તે મદદની પ્રાર્થનાથી લગ્ન પણ આ વખતે અપમના મોરિયા થોડા ઘણા ઇશ્વરના કોપથી બચ્યો.

તદુપરાંત 'ડાંડોઆ'માં નોંધ લખી લેખકોને સૂચવ્યું હતું, કે-
 અંચકારો બેસી શું રહ્યાછ! આ વખત બેસી રહેવાનો નથી. આ
 વખત નોંધ રાખવાનો અને અંથો લખવાનો છે. હાલમાં નીચે લખેલી
 બાબતો ઉપર ધણાએક અંથો થવા લેખ્યે.

(૧) સદાથી થયેલી મુંબાઈની ચડતી પડતી.

(૨) સદાનાં પરિણામો.

(૩) મોટી મોટી પેઢેડીઓ અને બેઠે શી શી રીતે ભાગી, તેની
 વિગતવાર હકીકતો.

(૪) સદા દલાલોનાં કાવતરાં.

(૫) પ્રેમચંદલાઇનું જન્મચરિત્ર.

(૬) લોકની ચડતી ને પડતી (કવિતામાં) *

(૭) સુધારાની હાલત.

(૮) સદાથી થએલી સરકાર ઉપર અસર સરકારની અને સરકારી
 કામદારોની વર્તણૂક.

(૯) મુંબાઈની હવે થવાની વેપાર સંબંધી તથા રાજસંબંધી (સ્થિતિ)*

કવિ દલપતરામે પણ આ બનાવને સંક્ષેપમાં પણ લાગણીપૂર્વક
 કવિતામાં વર્ણવ્યો હતો. સત્વગ્રણ્ય પ્રધાન વૃત્તિવાળા એ મહાપુરુષ, મિત્રોએ
 વાર્તા છતાં તે પ્રજાજનને વશ થયા હતા. આંખની વ્યથાથી તે ખાડાતા
 હતા, તેમાં આ આફતે તેમની સ્થિતિ બહુ કપરી કરી મૂકી હતી;
 પણ પ્રભુએ તેમની આખર સાચવી હતી; એ પ્રસંગમાંથી જનતાને
 બોધક થઈ પડે, એવાં પદો, જાત અનુભવ પરથી, એમણે રચ્યાં હતાં,
 તેમાંનું એક અત્રે આપવામાં આવે છે:—

* * " શેર બગાડે આ શું કર્યું, વાળ્યો દુનિયાનો ઘટ,

લાજ લીધી લાખો લોકની, ઉપજાવ્યા ઉન્નત. (૧)

પ્રથમ તો પૈસા પમાડીઆ, લજવાવીઆ લોક;

મૂડી વગર છીધા માનવી, ધાંધા મારતા ફોક. (૨)

બાગમાં બહુ સારો શાલતો, જેવો ફૂલનો ફાલ;

જેવો તમાસો બહુ તમો, તેવો થઈ ગયો તાલ. (૩)

* નમંન્ય પૃ. ૪૨૨-૨૫-૨૬.

•• ગુ. વ. સોસાયટીનો હિતિદાસ ભા. ૧. પૃ. ૨૫૬.

- મુંબઈની મોટી સાહેબી, સુખ સ્વરગ સમાન;
દિલગિરિવાળી દેખાય છે, જેવું મોહું મશાલ. (૪)
- નર ગયું નરનારીનું, મુખ જા'માં જણાય;
શત્રુને લચકરે લટિઆં, એવાં ડોળ દમામ. (૫)
- કઈકે વાસણુ ઘર વેચિયાં, વેચ્યાં બંગલા બાગ;
કઈકે કઈકે દરિયે પડ્યા, તેનો ન જણાય તાગ. (૬)
- લલારે લલારે ભૂલાવિયા, ભુલ્યા ડાહ્યા દિવાન;
હાણુ અને હસવું ચયું, ખોઈ શુદ્ધ ને શાન. (૭)
- એક સંકટ આ જીગારનું, ખીન્ને રૂતણો રોળ;
મોણું કોમળીયું તુટી પડ્યું, ધરા ધઈ ધરખોળ. (૮)
- કશી ચતુરાઈ ચાલે નહિ, દિસે દૈવનો કોપ;
ક્યાંધિ આવ્યું નાણું ક્યાં ગયું, એમ ચયું અસોપ. (૯)
- સ્વપનામાં સમૃદ્ધિ જે સાંપડી, ગઈ સ્વપનાની સાય;
અંગે પીડા ઉસરી વધી, વાગ્યા છાતિયે હાય. (૧૦)
- કઈકે રામા મેલી રખડતી, મેલ્યાં રખડતાં જાળ;
નાશિ છૂટ્યા નર એકલા, આવ્યો કંઈયુ આ કાળ. (૧૧)
- કોડપતી હતા કઈકે તે, થયા કોડીના આજ;
અતિશે વધારેલી આખર, તેનિ લૂટાણિ લાજ. (૧૨)
- જ્યારે જવા બેઠિ લક્ષ્મી, જીઓ દૈવનો ખેલ;
દરિયો પૂરાવાનું દિલ ચયું, ભૂલ્યા અધિક ભણેલ. (૧૩)
- નાણું નાંખ્યું ખારા નીરમાં, જાપ્યું ઊમશે ઝાડ;
લક્ષ્મી તથાં ફળ લાગશે, ચારો સોનાના પહાડ. (૧૪)
- વાંકે નથી એમાં વિશ્વનો, કીધો કર્તારે કોપ;
આંખો અંજાઈ અજાનથી, ધઈ અકલ અસોપ. (૧૫)
- ઝોગણિસે એકવીશમું, વિક્રમાન્વિત વર્ષ;
સાંભરશે આ તો સર્વને, ઉતર્યો સહિનો અમર્ષ. (૧૬)
- ચતુર ધણુએ એતાવતા, લાખિ લખતા ભવિષ્ય;
એતિ શકે કેમ ચિત્તમાં, જ્યાં રૂઝ્યા જગદિશ. (૧૭)
- ધાવલ કઈકે ધણા થયા, જેતાં એવાં જણાય;
આખિ ઉમર લગિ એહના, નહી ધાવ રૂઝાય. (૧૮)
- કુંડી કુંડી પગ માંડતા, બિહિતા માંખિથી મંન;
ફાંદામાં આવિ ફરી પડ્યા તેનાં તરફડે તંન. (૧૯)

દેશે આખે દન લાગિયો, એ તો કમ ઓલાય,
 શુ ભણીયે હવે શુ થયે, કલુ કશુંએ નવ જાય (૨૦)
 કર્ક હજક ખાધિ કારમી, થયા ચિતભ્રમ રોગ,
 નાણુ જતા લાજ નવ ગહી, જોજો દૈવના જોગ (૨૧)
 મત્ય તબ્યા મત્યવાદિયે, તબ્યા બોલેના બોલ,
 ભડનર જે ભારે ખમ હતા, તેનો પણ તૂટ્યો તોલ (૨૨)
 ધરમા મતાઈ ધણા નહે, લાગે સોકમા લાજ,
 મરણ ધટે કર્ક માનવી, દેખિ ન ખમાય દાઝ (૨૩)
 પ્રભૂને જાણુ કરિ પ્રાર્થના, એજ હોશે ઉપાય,
 દક્ષપતરામના દેન તુ, મહિની કરને મહાય (૨૪)

‘(૪) ગુજરાતમાં પહેલું પુનર્લગ્ન (સન ૧૮૬૭)

“અમ્ય દેશને તો વિચારિરે,
 મરવ શાસ્ત્રના અથ ધારિરે
 સરમ પુણ્ય તે લાલ કારિરે,
 મમજીને કરો કામ જારિરે,

x x x x

વિધવા લગ્નની વાતથી દરો,
 અમલમા હવે આણુતી કરો, ✓
 શુભ ઉપાય તે જ આદરો,
 જમ જયો કરી સ્વર્ગ મચરો

*નૈરઘ્ય ચિત્ર-કવિ નર્મદાશંકર.

‘હિન્દુ મહાજમા ધણા લાગા અમમથી વિધવાઓની મિતિ પરા
 ધીન અને દયાળનક, પશુવત્ અને મતાપભરી ચર્ચ પડેની હતી અને જે
 પ્રાઇ એક વિધવાના પ્રારબ્ધને હોય દર્ષ, પોતાના મનથી આશ્વાસન લઈ,
 તે પ્રશ્ન પ્રતિ ઉદામિનતા મેવતુ હતુ પિહેના ખડમા આપણે જોયુ હતું
 કે પુનર્લગ્નનો પ્રશ્ન ઉપગ્રિયત થતા સ્ત્રીઓજ, તેમની સિવની લાવનાને
 લખને તેમજ સતીત્વના આદર્શથી પ્રેરાઈને તે વિચારની વિરદ પ તી
 અને પ્રાઈ પણ સન્નેગમા પુનર્લગ્નને પમદ કરતી નહોતી માતૃહંસ
 સામાન્યન પ્રમળ અને પ્રેમાળ હોય છે, પણ લગ્નના આદર્શને તે

એટલો બવો પવિત્ર અને ઉચો માનતી કે ભોગજોગે પોતાની દીકરી
આળવયે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત કરે, તો તેનું છદ્મગીભરનું દુઃખ જોવા ને મહી લેવા
એક મા તૈયાર રહેતી પણ તેનું પુનર્લગ્ન કરવાની મંત્રિતિ આપતી નહોતી.
તે કાળે રૂઢિનું પ્રાચીન વિશેષ હતું અને રૂઢિથી જઠરાપણો મમાજ
એવો બુદ્ધિહીન અને નિસ્ત્યાહી યર્ષ પડ્યો હતો કે તે માગમાગો વિવેક
કરી શકતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ વિધવાઓના દુઃખ અને નામોશી
જોવા જાણવા છતાં તેના નિવારણ માટે તે કાંઈ આગળ પગલું ભરી
શકતો નહોતો એવો તે મમાજ ભિંત અને નાહિમ્મત યર્ષ પડ્યો હતો.”

પણ દેશમાં અંગ્રેજ ગભ્ય અમલ સ્થાપિત થયા બાદ નવજીવનો
સચાર થતા, ને જ્ઞાનદિવ્યો પ્રકટતા, પ્રજાની બુદ્ધિ રિસસવા માઠી, અને
રૂઢિના બંધનો જે નડતા તે તોડનાને મમાજમાં એક સુધારક વર્ગ ઉભો
થયો હતો.

/વિધવા વિવાહનો કાયદો લોકમાગણીને વરા થયને અંગ્રેજ સરકારે
સન ૧૮૫૬ માં ઘડ્યો, પણ તે અગાઉ સન ૧૮૪૬ માં એક વિધવાએ
આળકને જન્મ આપી તે તજ હીકુ છે, જે હકીકત સાબળીને આપણા
એક સુપ્રસિદ્ધ સુધારક વર્ગમાં ભોળાનાથે તેમની નિત્ય નોંધમાં લીધે
સુજળ લખ્યું હતું, કે—

એમ લાગે છે કે મારું વિધવાએ જ્ઞાતિભયે આ દૂર કમું હતું છે
પરમાત્મા જ્ઞાતિ બધુઓને મદ્બુદ્ધિ આપે કે વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરવા
મંજિરે તો તેમને પરવાનગી આપે

વિધવાઓનો પ્રશ્ન મમાજને એ મમયે એડતો ઉમ્મર રીતે સતાપી
રહ્યો હતો કે તવી ઉદ્ભવેથી જ્ઞાનપ્રસાદ કે સુધારાની મમ્યાઓએ વિધવા
વિવાહના પ્રશ્નને પહેલી પમદગી આપી હતી સન ૧૮૫૬ માં પડિત
મધ્યમક વિદ્યાસાગરના શુભ પ્રયાસથી વિધવા વિવાહનો કાયદો
પસાડ થતા પાડ્યો હતો, જે આપણે પ્રથમ ખડમાં જોયું છે, તે પૂર્વે

● ભોળાનાથ ચરિત્ર પૃ ૭૨

“It seems some widow has committed this
cruel act for fear of caste—people God Almighty
may have the caste-people to allow widows to re-
marry if they please ”

મુખ્યાર્થની જ્ઞાનપ્રચારક મહાણીને એક શુભે-છઃ ૩ ૧૫૦) નું ઈનામ આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી વિધવાવિવાહ વિશે હરીફાઈથી નિબંધો મંગાવવાનું સૂચનું હતું, અને એ ઈનામી હરિકાઈમાં જેમના નિબંધો મળેલા તેમાં કવિ દલપતગમનેના નિબંધ ઉત્તમ અને ઈનામને પાત્ર જણાયો હતો તેમણે એ નિબંધમાં વિધવાવિવાહને જુદી જુદી દૃષ્ટિએ વિચારી ચર્ચાને, છેવટે પ્રભુપ્રાર્થના કરી હતી - —

“ઓ પ્રભુ! ઓ દીનદયાળ જગતકર્તા, ઓ સર્વ શક્તિમાન પરમેશ્વર, તું મારી દેશી વિધવાઓની દુખી હાલત ઉપર જે તેઓનાં દુખ દાળ, મારા દેશિયોને જુદિ આપ્ય કે તેઓ તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વિધવાઓને પુનરવિવાહ કરાવે કે જેથી દેશની આબરૂ રહે અને સેકડો પ્રાણી નરકમાં જતા બચે, તથાઅસ્તુ ”*

વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરતું એક પુસ્તક પડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યા-સાગરે લખ્યું હતું, અને તેનો મરાઠી અનુવાદ થયો હતો અમદાવાદમાં વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવા એક સંઘા સ્થાપવામાં આવી હતી, તેના મુખ્ય કાર્યકર્તા સ્વર્ગરથ લાલશંકરે એ વિચારનો પ્રચાર થવા અને લોકમત ઓળવવા સંસ્કૃત પુસ્તક (મરાઠી)નો મુજરાતીમાં અનુવાદ કરી પ્રકટ કર્યું હતું, એક સુધારક તરીકે તેમની કારકિર્દી તે દિવસથી શરૂ થઈ એમ કહી શકાય, એક જઠજઠ તરીકે જ્યાં જ્યાં તેમની જાદલી થયેલી ત્યાં તેમણે જ્ઞાન પ્રચારના અને સુધારાના કાંઠને કાઠ કાર્ય કરેલા, મળી આવશે, અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપવામાં પણ તેમનો હાથ હતો, પણ તે સૌમાં તેમનું નામ આજે પણ આભારપૂર્વક યાદ કરાય છે તે પદરપુરનું બાળહત્યા પ્રતિબંધક મૃદ (foundling home) છે, જેની ઉત્પત્તિનો વૃત્તાંત રોમાયક છે, અને તેના ધોરણે તે પત્રી આપણા પ્રાતમાં એવી અનેક સંઘાઓ અને અનાથઆશ્રમો ઉભા થયા છે, x જે એમની કીર્તિને ઉજાગવળ કરે છે, તેમના ઉપરોક્ત પુસ્તકમાંથી ઉપસદારનો ભાગ, જે વિધવાઓની ગિચતિનું તાદરસ ચિત્ર રજુ કરે છે, ને ઉતારીશું

* પુનરવિવાહ પ્રબંધ પૃ ૧૨૭

x એમની કારકિર્દી માટે જુઓ જુદિપ્રકાશ, ઓક્ટોબર સન ૧૯૧૮.

લાલશંકર ઉભિયાશંકર

“અરે ભાઈઓ ! અરે મિત્રો ! હવે તમે આ ખોટી બાળમાં ક્યાં મુઘી રહેશો ? એક વખત આંખો ઊઘાડો. અને સદાયરણુ તથા પાતિ-
મત્ય એ સદ્ગુણોમાં મુખ્ય એવો જે તમારો પ્રિય હિંદુસ્તાન દેશ તેમાં
વ્યભિચાર, બ્રુહ્મહત્યા, બાળહત્યા, વગેરે દુરાચરણોની નદીનો મોટો પ્રવાહ
ફેરો છે તે જુઓ. આ બાળતમાં તમારી કનિષ્ઠ હાલતની પરાદાશ થઈ
રહેલી છે. હું તમને કાંઈ આડું અવળું કરવાનું કહેતો નથી. તમે ફક્ત
પોતાના શાસ્ત્ર ઉપર ધ્યાન આપી તેનો માર્ગ સમજો, એટલે આ તમારા
નામાંકિત દેશને લાગેલો બડો તમે તરત દૂર કરી શકો. પણ અરે !
અધપરંપરાથી ચાલતા આવેલા ખોટા ચાલનો દુષ્ટ અમલ તમાગ ઉપર
હમણાં વણો ચાલે છે. ફક્ત લોકના રિવાજ અને રીતભાવના તમે ક્રેવળ
દાસ જ બની ગયા છો, માટે તમે જલદી સારે માર્ગે લાગશો કે નહિ,
અને તમારી ગુમાવેલી આ ગર તમે ફરીને જલદીથી મેળવશો કે નહીં,
તે વિશે મોટો સંશય રહે છે, અને અંતઃકરણમાં ઘણુંજ દુઃખ ઉત્પન્ન
થાય છે. અનાથ વિધવાઓને દુઃખના દરીઆમાં ફેંકી દબો તમને રાત
દિગસ તેમની નકારી હાલત જોવાનો ચાલ પડી ગયો છે. માટે તમારી

કુશાગ્રબુદ્ધિ અને દયા વગેરે ઉત્તમ મનોવિકાર એટલા તો મંદ પડ્યા છે, કે તેથી તે બિચારીઓના દુઃખ વિશે તમારા મનમાં વિચાર ઉપજાવવાનુંજ તમને થયું હતીને અસંભાવ્ય થયું છે, તે બીચારીઓના માથા ઉપર કામદેવનો માર પડે છે, તેથી તે એહેજ પોતાના બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરીને કામદેવે દેખાડેલો માર્ગ પકડે છે, અને પછી તમારા મનમાંથી તમારી નીતિ તથા ધર્મ નાશ પામે છે. ફક્ત લોકમાં ગેરઆખર ન થાય માટે તમે તેમના ગર્ભપાત અથવા બાળહત્યાના કામમાં આગેવાની કરી બહુ મહેનત કરો છો. વાર તમે વિચાર કરો કે આપણાં શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલીને તેમના પુનર્જન્મ કરવાં, તેમના અમૃત દુઃખમાંથી તેમને બહાર કાઢવી, અને આપણુ પોતાને પણ અનેક પ્રકારના દુઃખમાંથી તથા પાપમાંથી દૂર રાખવા, એમાં તમે આટલા નાખુશ છો એ કેવું મોટું આશ્ચર્ય!!! તમને કદાપિ એવું લાગતું હશે કે, માણસ જાતને હોઈ શકે તેવા કામાદિ વિકાર પતિના મરણ સાથેજ સ્ત્રીના મનમાંથી નાશ પામે છે. પણ એવું હોય તો હરેરોજ તમારી નજર આગળ જે અસંખ્ય ઉદાહરણો ઉદાહરણો થાય છે તે ઉપરથી પણ તમારી ચૂક છે એવું તમને સહેજ સમજવું નેહએ. અરેરે!! કંપવૃક્ષની પાસે બેસી, ફક્ત આંખો ઉઘાડીને વિચાર ન કરવાથી, તેનાં અમૃતશૂળ નથી તોળતા, અને પ્રત્યક્ષ વિપવૃક્ષનાં ફળ તોડો છો. સારે હવે તમને શું કહેવું? અને આ તમારા અવિચારને બહાર ખેદ પણ ફેટલો કરવો? જે ઠેકાણે પુરુષોને દયા કરેલા નહોં; તે ઠેકાણે ખરે ખોટું કયુ, અને સાત નહારે કયુ, એ કંઈ તમને મમજાતું નથી. જે ઠેકાણે પુરુષો એવું સમજે છે કે, લોકાચાર અને લોકની રીતલાત રાખવી એજ પોતાનું ઉત્તમ કામ, એજ પોતાનો માર્ગ ધર્મ, અને એજ પોતાની સુનીતિ તે ઠેકાણે સ્ત્રીઓનો જન્મજ ન થાય એ ઘણુંજ ઉત્તમ, પણ એમ કેમ બને!

અરે અખળાઓ! અનાથ સ્ત્રીઓ! હિન્દુસ્તાનમાં તમારા દુઃખોની જરાએ હદ નથી.

કવિ નર્મદાચંકરે તો વિધવાના પ્રશ્નને પોતીકે કર્યો હતો; અને તેમનું “વૈધવ્ય ચિત્ર” નામક કાવ્ય, જેમાંથી થોડીક પંક્તિઓ પ્રકરણના મથાળે આવી છે, તે, બહુ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું; તે વિશે તેમના પુનઃવિવાહ વિશેના નિર્ગંધમાં કવિએ લખ્યું છે, કે—

“ મન ૧૮૫૬ ના ચોમામાના ત્યાગથી મેં એ વિગે દલિતામા લખી છપાવી પ્રગટ કરી ગયું, ત્યારથી, અને પછી જાદુનાથજી મહારાજ સાથે વાદ કર્યો ત્યાગથી, અને પછી જેવટે ઉપલુ ભાપલુ કર્યું ત્યાગથી, એ વિષય આખા ગુજરાતમા ચર્ચાઈ રહ્યો છે, આજકાલ પુસ્તક અને સ્ત્રી, મોટા અને નાનાના, પડિત અને મૂઝ, મર્વેજણુ ખાની ચર્ચાથી કહે છે કે પુનર્નિવાહ થાય તો માગજ

આદિ સુધારક દુર્ગારામ મહેતાજીએ ભુત અને જાદુના વિચારોને જનતા-માથી દાદી દાદના જે પ્રચલિત આગળથી હતું, તેની માથે વિધવાઓનું દુઃખ ટાળવા અને વિધવા વિવાહને ઉત્તેજન આપવા ઓછો શ્રમ લીધો નહોતો, જે પ્રમગ ઉપગ્રિત થયે એક વિધવા જાઈ માથે પુનર્નિવાહ નહિ કરવા બદલ તેમના ઉપર ચોડી નીકા થઈ નહોતી પણ એ પ્રશ્નને જનતાનો વિરોધ હતા મોખરે આણવાનો યશ એ વ્યક્તિને ધરા છે, અને તે કાર્યને ત્યાગમા આગળ ધપાવના દુર્ગારામચંદ્રના લેખક મહીપતરામે સુખ્ય ભાગ લીધો હતો અને એ કાર્ય પરપરાને તેમના સુપુત્ર સ્વર્ગસ્થ રમણભાઈ અને પુત્રપુત્ર બેડી ત્રિગાળદેવે આપુ ગળી, તેને પોતાનું એક જીવનકાર્ય ગણેલું છે અને તે રીતે મેકડો વિધવાઓના જીવન સુખી કરી, તેમના આલીવાંદ પામ્યા છે

એવું શ્રુતિપાત્ર પગલું સુધારોના અગ્રણી કરમનદામ મૂળજીએ, સ્વચ્છાતિના અને પોતાના એક મિત્ર માધવદાસ કવનાયદાસ અને ધનદોર જાઈનું પહેલપહેલું ગુજરાતી પુનર્નિવાહ કરાવી આપીને, લખ્યું હતું.

દેવા મળેગોમા તે પુનર્નિવાહ થયું તેની વિગતો આપીએ તે પૂર્વે તત્કાલીન પરિસ્થિતિનો કાર્ષિક પરિચય આપણે કરી લઈશું

વિધવા નિવાહનો પ્રશ્ન એકના ગુજરાતને નહિ પણ દેશ સમગ્રને મુજવતો હતો, જગાણમા ઈશ્વરચક્રે તેનો તોડ કાઢવામા આગેવાની લીધી હતી તેની રીતે મહાગદ્યમા વિદ્યુચાત્રી પડિત વિધવા વિવાહ પક્ષના મુખ્ય વખી ન હતા આપણા આત્મારિક રિતરિવાજને માથે ધર્મ ભાવના

૧ નર્મગદ્ય પૃ ૨૨૨

• ઉલ્લેખ સાડ ૧૧૧માં વિધવાનિવાહે કેટલી પ્રગતિ કરેલી છે, તે વિષે એક માહિતીપૂર્ણ અને વિવેચનાત્મક લેખ ગુજરાત મ સાર સુધારા સમાજના મંત્રી શ્રીયુત મહાશય મુને ‘લેડી નિવાહદેવ મણિમહોત્સવ મથ’માં આવેબેડો છે તે વાચના જેવો છે

ઘણીખરી મંડળાયલી હોય છે; અને તેથી ધર્મ લંગ ચવાની બીટ જનતા ટાઈ નવું સામાજિક પગલું ભરતાં ખચકાય છે; અને જનતાની એ બીતિ દૂર કરવાને, શાસ્ત્રોમાં વિધવા વિવાહની મનાઇ નથી, પણ તેમ કરવાની છૂટ છે, એ વિશે પુષ્કળ વાદવિવાદ થવા પામ્યો હતો તે વૃત્તાંત વાંચીને આપણને આજે હાસ્ય ઉપજશે, પણ તે વખતે લોકને મન તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન હતો; તેથી તે વિષય પર કરવીરના ચંકરાચાર્યના પ્રમુખપદ હેઠળ સન ૧૮૭૦ માં શાસ્ત્રાર્થ ગોઠવવામાં આવ્યો હતો, તેમાં સુધારક અને સનાતની બંને પક્ષોએ પોતપોતાનો કેસ રજુ કર્યો હતો; પણ આવા કેસોમાં મામાન્ય રીતે બને છે તેમ, તે વિશે છેવટ નિર્ણય પર આવવાનું બની શક્યુ નહોતું. જોકે ચંકરાચાર્યે મોટી વયની વિધવાના વિવાહના પ્રશ્ન વિશે સુધારકો નમતું આપે તો બાળ વિધવાનાં પુનર્લગ્ન કરવાની સંમતિ આપવા ખુશી દર્શાવી હતી. વાદવિવાદમાં સુધારકો દાખ્યા નહિ પણ તેઓ પોતાના અભિપ્રાયને વળગી ગયા હતા; પણ એ ચર્ચામાંથી વર્તમાનપત્રોમાં પત્રો પ્રકટ થતાં, બદનક્ષીનો કેસ ઉભો થયો, તેમાં સુધારક પક્ષનો વિજય થયો હતો; તથાપિ લોકમત વિરુદ્ધ ચાલુ રહી સુધારકોની સત્તામણી કરવામાં પાછો પડતો નહોતો; અને એ સત્તામણી કટલી હદે પહોંચતી તેનું એક ઉદાહરણ નોંધીશું. ઉપરોક્ત સુધારક પક્ષના સાત મતુષ્યોને વિધવા વિવાહના પ્રશ્ન પરત્વે જ્ઞાતિ બહાર મૂકવામાં આવ્યા હતા, તેમાં ગોપાળરાવ હરિ દેસમુખ પણ એક હતા. તેમની પુત્રીની સાસુએ ગોપાળરાવને કહેણ મોકલ્યું કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી, તમે જ્ઞાતિમાં આવી જાઓ, નહિં તો મારા પુત્રને હું ફરી પરણાવીશ. પુત્રીના મુખની ખાતર ગોપાળરાવે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું, જો કે તેમના વિચારમાં તેથી કંઈ ફેર પડ્યો નહોતો; અને તે વિશેની ખાત્રી તેમણે વિપ્લુશાસ્ત્રીને પત્ર લખીને આપી હતી. આ પ્રકારની વિષમ પરિસ્થિતિ મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજમાં પ્રવર્તતી હતી; અને ગુજરાતી જનસમાજ પણ એ મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત નહોતો. અને તે પરિસ્થિતિ સમજવામાં કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્રમાંનો નીચેનો ઉતારો આપણને મદદગાર થઈ પડશે.—

‘જાહનુ, વાણીઆ વગેરે જ્ઞાતિઓમાં વિધવાને ફરી પરણવાની મના છે તે જોવાજખી છે, એથી ગર્ભપાત અને બાળહત્યા થાય છે; વળી હિંદુ શાસ્ત્રમાં તેમને પુનર્વિવાહ કરવાની મના છે. મારે એ બધી ન્યાય, વિવેક, અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે, એવો અભિપ્રાય કરમનદાસ અને તેના સુધારાવાળા ભાઈમધોનો હોવાથી તેઓ વિધવા પુનર્લગ્ન થયેલું

જોવાને ઈચ્છતા હતા. ફેલાંક વગસ પર દીવાળી નામે સંડીગંડ ગરીબ
 બ્રાહ્મણી તેમને મળ્યા. તેને માટે જેમ તેમ કરી ફેમલાવી પટાવી કાઢી
 ગંડું બ્રાહ્મણને ઉભો કર્યો. એમ સુબાઈના સુબરાતી બ્રાહ્મણોમાં પહેલ
 વહેલો પુત્રવિવાહ થયો. પરણનાર જોડું સુખી થયું નહિ, ને પરણાવનાર
 પછી દીલગીર થયો. પેલા ગંડું બ્રાહ્મણ સમજ્યો હતો કે હવે મારે
 મેદા ખાવાનું અને મોજ માગવાનું છે. તેને પરણાવનારા કહે એ તારી
 જૂલ છે. તુ ઉલોગ કરવા સજી હોય તો તને અમે છાપખાનામાં નોકરી
 અપાવીએ. તે આદમી કહે મારે મહેનત કરવી હોત તો ન્યાત જાતથી
 દૂર રહી આ કામ શાને કરત? થોડા વખત સુધી તે ચાંક્ષામાં આવેલા
 નાણા ખગચી ખાધાં. ખગચી ખૂટી એટલે ખીચારી બાઈને ધીમોવવા
 લાગ્યો. બાઈ પરણાવનારને ઘેર આવી રડે. પેલા આદમીએ તેને કાઢી
 મૂકી ને પોતે પાછો ન્યાતમાં લખ્યો. એમ આ કામ ખેડકારક થયું. અનુ-
 ભવ વગર એવી જૂલ થાય તેમાં નવાઈ નથી. એથી લોકમાં હાંમી થઈ,
 પણ એતવણી મળી કે હવે પછી જોઈ વિચારીને કામ કરવું. આ કામમાં
 પહેલીવાર કોઈ ન મળવાથી સુધારાવાળા નાઉમેદ ન થયા. કામ સાફ
 જણી મંડ્યા રહ્યા. કરમનદામની બદલી લીંબડી થયા પછી આરો લાગ
 હાય આવ્યો. થોડા દહાડાની રજા શેઈ તેઓ એકાએક મુખાઈ ગયા.
 જતી વખતે મારે ઘેર દિતપાં, પણ તા કામે મુંબાઈ જવું થયું તે કશું
 નહિ. વાણીઆમાં પહેલું પુનર્જન કરવાનું માન બાઈ ધનકોળને છે. કપોળ
 વાણીઆના મુખ્ય શેઠ અને મુખાઈના નગરનેહના ધરની એ કન્યા
 બિચારી પરણ્યા પછી થોડા વખતમાં વિધવા થઈ. આથી તેને પરિતાપ
 થયો. મોટા વૈભવના છિરેલી તેને એકદમ વેરાગણ થઈ જવું કેમ
 ગમે? ગમે કે નહિ પણ અન્યાયી અને નિર્દય શરીરે તેને વૈરાગ્ય પાળ-
 વાની જરૂર પાડી. બજારકારે વૈરાગ્ય આવતો નથી ૫૦ અને ૬૦ વર્ષના
 યોમાને મંત્રાર ભોગવવાનું મન થાય છે તો બાળકી ધનકોળને કેમ ન
 થાય? ખીજા છોડીઓને અને બ્રીઓને મુંદર સણગાર અને વસ્ત્ર પહેરી
 મહાલતી જોઈ તેનો જીવ બગે. 'દેવાનોકથી આપડી દુનળી થઈ ગઈ.
 અન્ન ભાવે નહિ, તેથી ફેલાંક વખત સુધી નિત્ય પૈમાના દર્દના આધારે
 છી. એની મા પણ ખીચારી વિધવા થઈ હતી. તેને જીવ એને જોઈને
 દાઝે. વગર અપગધે મજા ભોગવની ધનકોળને જોઈ મોને દયા આવે,
 પરંતુ કૂં શરિના એ શિકાગને મર્ઈ છોડાવે નહિ. માધવદામ ડપનાયદામ
 નામે એની ન્યાનના આગરદાર અને સુત વિચાગના વેપારીને એ દુખી અમળા

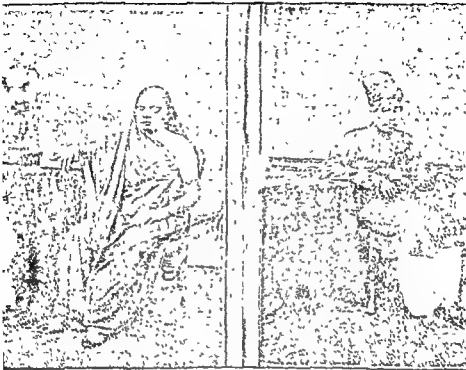
ઉપર દયા આવી. દયાથી પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. શેઠ માધવદાસની ઓ ગુલરી ગઇ હતી, પરંતુ તેને કુંવારી કન્યા મળવામાં જરાએ દરકત નહતી. એ ભાઈ કરસનદાસ મુળશુના દિગોળન દોસ્ત હતો, અને વિધવા પુનર્વિવાહનાં વાળીપણા વિષે તેમની પાકી ખાતરી હતી. જે વિષત્તિ પડે તે સહીને આં વિધવાને બધનમાંથી છોડવવાનું મોટું કામ એમણે પોતાના મિત્ર કરસનદાસની સલાહથી માથે લીધું. પ્રથમ તો વિધવાને પુનર્જન કરવામાં દોષ નથી એની સમજણ પાડી. આ નરે ધનદોરનું મન મનાવ્યું. આ કામમાં મદદ કરવાને કરસનદાસ લોંગડીથી મુંબાઈ આવ્યા. એમણે પોલીસનો ગુપ્ત બંદોબસ્ત કર્યો કે દુકક ન થાય. જુગિતથી ધનદોરને જગન કરવાને સ્થળે દોઈ ન જાણે તેમ આણી તથા ઝડપડ સુધારના સાથીઓને ભેળા કર્યા. એમ વિદ્ય યવાનાં કારણ દૂર કરી છયોકં એ જોડાને પરણાવ્યું.

‘મોટા માનવંતા ધરની વિધવાના આબરૂદાર ગૃહસ્થ વેરે પુનર્જન થવાથી મુંબાઈના વાળીઆમાં હાહાકાર થયો, કેપોળમાં દલગીરી અને ગુસ્સો વ્યાપ્યા, અને પરણનારનાં સગાવહાલામાં કસાહપીટ થઈ રહી. કોધના આવેશમાં કોઇ કુસ્મને કરસનદાસને માર્ગમાં રોકી મારવાને મારા મોકલ્યા. આ દુષ્ટ ધરિદાની સૂચના તેને મુલાએ આગળથી થવાથી તે રસ્તે જતાં પોતાની જોડે સારા પારસી મિત્રને રાખ્યા હતા. રાહરેમાંથી વાલ્કેશ્વર જતાં રસ્તામાં એ મારા મળ્યા પણ તેમણે ડરથી કે બીજા કોઇ કારણથી પોતાની ધારણા અમલમાં આણી નહિ તેથી કરસનદાસ હોમકુરાળ પોતાને ઉતારે પોંદોંતા. આ શુભ કામ પાર પાડી એઓ પાછા લોંબડી ગયા. એમના જન્મારાનું છેલ્લું મોટું આ કામ હતું. ”*

એ વિષે વધુ હકીકત જાણવા ઇતેજર હોય તે વાંચક બધુને માધવદાસ રચનાયદાસ રચિત “એક પુનર્વિવાહતી કહાણી” એ પુસ્તક વાંચી જવાની અને જલામણ કરીશું. હાલ તુરત તો એક વિધવાની દયાજનક સ્થિતિનો કાંઇક ખ્યાલ આવવા તેમાંથી વિધવા વિવાહના નિર્ણય ઉપર આવતાં ધનદોરઆઈએ માધવદાસને જે પત્ર લખી મોકલ્યો હતો તે માત્ર આપીને સંતોષ માનીશું:—

“ પરદુઃખજનન માધવદાસ,

તમને મળી ગયા પછી ચાર દીવસ સુધી મેં મારા મન સાથે ધણી-

ધનકેરખાઈ અને માધવદાસ

એક વિચાર કીધા. આપણી ન્યાતની દેટથીએક જુવાન વિધવાઓ આડે માર્ગે વર્તિને પાતાના દિવસ ગુજારે છે તેને હું ખરેખર ધિક્કાઈ છું; તેમજ આત્મલાલ કરીને ચલાપાપ કરવાની તો મારી દિમ્ભત ચાલતી નથી. બીજું મારી જુવાન અવસ્થામાં મ્હારી વ્હાલી માતાજી બેઠી છે ત્યાં સુધી તો મને કાંઈની શીકર જિંતા જેવું લાગતું નથી. પરમેશ્વર કરેને તે સો વર્ષ સુધી જીવે! પણ જો દર્શક દર્શાથી મારી માતાને કાંઈ થાય તો પછી મારી શી અવસ્થા! મારી સંભાળ લેનાર કોઈ મજે નહિ. ભાઈ ભોભાઈના હાથ નીચે રહી, તેમના મેણાં ટાણાં સંખી, તેના ઓશિયાળા ફાટ્યો ખાવો, તે મને કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. મારી જે કાંઈ થોડી ધણી માયાપુંજ હતી તે સર્વે મ્હારાં સમાંવહાલઓ દાખી બેઠાં છે. હું જો તેની

પાસે માગુ છું તો તેને હું દુસ્ત્રમ જેવી લાગું છું. માટે હવે તો મેં
છેવટનો ઉપાય એજ પસંદ કર્યો છે કે તમારી મરજી મુજબ ઉત્તમ
રસતો અખત્યાર કરવાને હું હવે તૈયાર છું. મારી તરફની હવે કાઠમી
લીધ નથી, અને મને ગ્વમામા ઇશ્વરે પણ એજ રસતો અખત્યાર કઠવાની
પ્રેરણા કરી છે. માટે હું ઇશ્વરનો ઉપકાર માની ઇશ્વરની કરેલી પ્રેરણાને
માન આપવા તૈયાર છું. હાલ એજ વિનંતિ થતી” xx

(૫) સંમતિવચનો કાચદો (સન ૧૮૯૧)

જે રૂઢિ રાક્ષસીતણી કરી સેન નિંઘ,
જોડી કુળી અધમ કર્મમાહિ અધ
કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી
જે રાક્ષસીમુખ વિશે જડ આર્થભૂમિ,
તે કન્યાકા સદુ શિખા બનિ એક એક
ચાશે સહસ્રશિખ અમિ પ્રદીપ છેક,
દેશે પ્રજાળી મહુ આર્થ પ્રજાળી વાડી,
રૂઢેશે પત્રી અધમત તણી જોડી ખાડી, *

નરસિંહરાવ

સન ૧૮૯૦ માં બંગાળામાં યુવમણિદાસી નામની અગિયાર વર્ષની
કુમળી વયની બાળપત્ની આથે તેના પતિ હરિમોહને બંગાળેરીથી સમાગમ
કરતા, તેનું મૃત્યુ થવા પામ્યું હતું, અને એ કષ્ટણકમાં જાહેર થતા, હિન્દી
મરકાર સમતિ વચને લગતી હિન્દી પેનલ કોડમાંની કવમ સુધારનાને
પ્રવૃત્ત થઈ હતી, અને એજ પ્રમગ ઉપાડી લઈને આપણા ઉપકાળના
એક અગ્રગણ્ય અને નામાકિત કવિ શ્રીયુત નરસિંહરાવે “યુલમણિદાસીને
શાપ” નામક કાવ્ય રચ્યું હતું, જેમાંથી થોડીક પંક્તિઓ ઉપર
ઉદ્ધૃત કરી છે.

xx એક પુનર્વિવાહની કહાણી પૃ ૨૮.

• હાથપીણા પૃ ૨૨

વિધવાઓની સ્થિતિ આપણા સમાજમાં અધમ અને દુઃખાપાત્ર હતી અને તે સ્થિતિમાં હજી આપણે ધૃષ્ટીએ તેવો સુધારો થવા પામ્યો નથી, તોપણ સન ૧૮૫૬ માં નવા રાજકર્તાઓએ વિધવા વિવાહનો કાયદો પસાર કરી, જે વિધવા પુનર્વ્રજ કરવા તત્પર થાય તેનો માર્ગ સરળ કરી આપ્યો હતો; પણ એ સરકારે, તે પછી દુરતજ બાળકને પ્રતિબદ્ધનો કાયદો ધડ્યો હોત તો આપણે આજે સમાજમાં કાંઈ ગુદોજ ફેરફાર જોવા પામત.

પરંતુ સન ૧૮૫૭ માં દેશમાં બળવો થતાં સરકારે, તેના પરિણામે પ્રજાના સાંસારિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં તટસ્થતા જાળવવાની રીતિનીતિ અપ્તમાર કરી હતી, અને જેમ દુધનો દાઝ્યો છાશ પણ કુંડી કુંડીને પીએ તેમ હિંદી સરકાર લોકહિતના મહત્વના પ્રશ્નોમાં આવશ્યક સુધારા કરવા કરતી, ખંચકાતી હતી. આપણા સમાજમાં વિધવાઓનું બહુ મોટું પ્રમાણ બાળકગ્નનાં કારણે હતું, તે જાણીતી બિના હતી; માત્ર સત્તા એવી પ્રજા જ હતી અને લોકાચાર એટલો મજબુત હતો કે તેની સામે કાંઈ પણ પગકુંડ જરવા કોઈપણ સિમ્મત કરતું નહિ; એ સંજોગોમાં વિધવા વિવાહની પ્રથા મજબુતી પકડી શકે નહિ એ દેખીતું છે; તેથી આપણા અગ્રેસરોએ એક પક્ષે વિધવા વિવાહને ઉત્તેજ, બીજા બાજુ બાળકગ્નની પ્રથા વિરૂદ્ધ મોરચા માંડ્યા હતા, આપણા કવિ દલપતરામે અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ પુનર્વિવાહ વિષે ધંનામી નિબંધ લખી એ વિષયને સારી રીતે ચર્ચ્યો હતો તે પ્રમાણે સોસાયટી સાફ સન ૧૮૫૭ માં બાળવિવાહ નિબંધ અને તે પછી બાળાદયાબ્યાસ પ્રકરણ લખી, તેનાં તુલ્યાનકારક પરિણામો દાખલા દલીલ સહિત સમજાવ્યાં હતાં. પણ આપણાં સાંસારિક રીતરિવાજો સાથે ધાર્મિક આચાર વિચાર એવા બેજની દેવામાં આવેલા છે કે જનસમૂહ તેમાં વિવેક કરી શકતો નથી; જે તે રીવાજનું સારાસારપણું જોઈ શકતો નથી. જનસમાજ તો મનુસ્મૃતિમાં એક શ્લોક મળી આવે છે, તેને શાસ્ત્રાચાર માની, તે પ્રમાણે વર્તતા, જે કે તે રિવાજનાં અનિષ્ટ પરિણામો તેની નજરમાં આવતાં હતાં, તેનું ઉલ્લંઘન કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય કે નૈતિક હિમત નહોતાં. મનુસ્મૃતિમાંનો તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

અષ્ટવર્ષા મહેદ્ ગૌરી નવવર્ષા તુ રોહિણી
 દશમે કન્યકા પ્રોક્તા અતઃ કર્ણ રજસ્વલા ॥
 તસ્માત્ સર્વત્સરે પ્રાપ્તે દશમે કન્યકા વુઘૈઃ
 પ્રદાતવ્યા પ્રયત્નેન ન દોષઃ કાલદોષતઃ ॥

આઠ વર્ષની ગૌરી, નવ વર્ષની રોહિણી અને દશ વર્ષની કન્યા, અને તેની ઉપરની વયની રજસ્વલા કહેવાય, તેથી સમજી પુરોહિતે કન્યા દશમું વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં તેનું લગ્ન કરી દેવું, તો તેમને કાળદોષનો દોષ લાગશે નહિ. ।

મનુસ્મૃતિમાં સદરહુ શ્લોક સરખાતથી હતા કે તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો. તે વિષે આપણને ખરોખર માહિતી નથી. પણ મ્હેશમાં મુસ્લિમોનું આક્રમણ થતાં ભોંક લખલિત બન્યા હતા, અને ભતિ સંરક્ષણ અર્થે બાળવિવાહની પ્રથા દાખલ થઇ હોય એ સંભવિત છે; અને તે કાળે કોઈ શાસ્ત્રા પંડિતે ઉપરોક્ત શ્લોક મનુસ્મૃતિમાં તેના શાસ્ત્રાધાર બતાવવા ઉમેર્યો હોય. / કારણુ સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ આપણી સ્મૃતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રના અંશે ભેદ તપાસી એવા અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે આઠમે વર્ષે લગ્ન કરવાનું વિધાન સ્મૃતિઓમાં પાછળથી દાખલ કરેલું માલુમ પડે છે, એવી સ્મૃતિઓ એ છે, અને જેની શુદ્ધ પ્રતે મળતી નથી.

મનુસ્મૃતિમાંથી જે શ્લોક ઉતારવામાં આવે છે તે પણ મુદ્દાસર નથી, તેમજ જે ધર્મ અંશે દશ વર્ષની વયે લગ્ન કરવાની લલામણુ કરે તે વળનદાર નથી, કેમકે કન્યાનો સાચો અર્થ દેરવી તેની વય દશની જણાવી છે, આવા પ્રમાણુઅંશે આઠ છે; પણ મ્હેટો સમૂહ બાર વર્ષની મર્યાદાની તરફેણમાં છે; એટલે કે કન્યા ઋતુકાળ પ્રાપ્ત કરે, તેને લગ્નને યોગ્ય ગણે છે. ૩૬ જાણીના ધર્મશાસ્ત્ર અંશે બાર વર્ષની લગ્ન વયને સમર્થન કરે છે, વાસ્તવિક રીતે એજ સ્મૃતિઅંશેનો અભિપ્રાય મનાવો ભેદએ, જેને આપણા સુપ્રસિદ્ધ વૈદક અંશેનો ટેકો મળે છે કે બારમે વર્ષે લગ્ન અને સોળમે વર્ષે સમાગમ એ કન્યાઓ માટે સ્વાભાવિક અને શાસ્ત્રોક્ત વય છે.*

કન્યા ઋતુપ્રાપ્તિ ક્યારે કરે છે અને તેની લગ્ન વય શી હોવી ભેદએ

એ પ્રશ્ન વિષે બાણીતા સુધારક ટ્રસ્ટવચક સેને મન ૧/૭૧ મા આપણા દેશના આગેવાન ડક્ટરોના અભિપ્રાય મેળવવા એક પરિપત્ર (circular letter) તેમને મોકલી આપ્યો હતો, અને તે સંબંધના જનાળનો એકજ પ્વનિ હતો કે કન્યાનું લગ્ન વય ૧૬ થી ૧૮ તુ હોવું જોઈએ અને મુબારકી (આન્ટ મેડિકલ ટ્રેસેજના પ્રસૂતિ વિભાગના અધ્યાપક ડૉ એ વી. બ્રાઇટે લખ્યું હતું, કે ૧૮ મા વર્ષ સુધી લગ્નવય લગાવવામા આવે તો તેમનો શરીરનો બાવો બરોબર ખીલશે, સુવાનડનો મૃત્યુલય ઓછો થવા પ્રાપ્તશે અને પ્રજેત્પત્તિ તદુ મત જન્મશે.

૧. શારીરિક દૃષ્ટિએ મોટા વયે લગ્ન થવું હિતાવહ હતું, તેમ ન્હાની વયે લગ્ન થતાં, સુવાવગાથી જે લયકર મૃત્યુપ્રમાણ ઉદ્ભવતું અથવા જીઓ રોગગ્રસ્ત થઈ પડી તેમની પ્રજા પણ નમળી થતી, તે આગળ ધરી બાળનમ અટકાવવા ઉપદેશ કરવામા આવતો અને સન ૧૯૦૮-૦૯ મા નિમાયલી સમિતિવચ કમિનીએ પ્રજનન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, મામાનિક અને ફેળવણીના કાન્થે અને આર્થિક વિચારોથી પ્રેરણને સમિતિવચ ૧૫ રાખવા ભાર મૂક્યો હતો તેઓ તેમના રીપોર્ટમા જણાવે છે —

“In the best and highest interests of Society, it is advisable to fix an age which will go as near the safe age as possible and help the communities concerned to settle down under the new conditions. Such an age we believe is 15. We therefore recommend that the age of consent within the marital relation be raised to 15 years.”

જેમને પ્રગતિમા અને સુધારામા શ્રદ્ધા હતી, એવા શિક્ષિત અને વિચારવત પુરોએ બાળનમના મનુષ્યમા લોકમત ફેલાવવા, બાળનમ વિરુદ્ધ મળો ચાખી પ્રચારકાર્પ આરંભ્યું હતું બાળનમની પ્રધાનો ઉપદામ કરી, તેની અશુભતા મતાવી, છેવટે ચાખી કટાણને નવનગરે

• ‘Marriage at twelfth year and consummation at the sixteenth appear thus to be the normal and authoritative ages for girls.’

Religious and Social Reform

—Essays by Ranade p 49

* જુઓ, Indian Social Reform p 291

ગાયુ હતું કે —

“વસ્ત્રાજ્ઞ એ મામનુ બાળ બે બે કુટુ

ઝપાયુ ઝડ ઝોળીમા, મન માડીનું દરુ

x x x x

આર પગાની જાન આ જોડી બે પગા માર,

મમજો તો સાર નવન બાનુ નહિ તો હસવુ વાર’*

x x x x

“હારે નામ બાળનગનનુ તો બાજો !

બાજો કે ખાખા ઘાજોરે ! નામ બાળ —ટેક

બાળનગનનુ નામજ સુણુતા આવે મને કટાજોરે —નામ

બાળનગના કુખ દેખીને, દેશ થઇ ગયો મજોરે ! —નામ

લગનિ લાગ્યા વણુ લગનજ મ્હુ ? એ શો મુરખનો ચાજોરે ? —નામ

લાગી લગનિ કે જાગિજ અગની જાનિ જરિ ન હે ઝાજોરે ! —નામ

બાળ બિચારે શ સમજો એમા ? હાહ આ શો માડ્યો હાજોરે ? —નામ

દૈવ ઉપર સિદ્ધ દોશ મૂમે હો * પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જ ચાજોરે ! —નામ

બાળલગનની જૂદી રૂઢી, આખ ઉધાડી લાગોર, —નામ

પરધર્મી છતા, હિન્દુ સમાજનો ધરોળો ધતવતા પરોપકારી પારસી બહુ બહેરામજી મનખારીએ હિન્દુઓમા બાળનગ અને ફરજિયાત વૈધવ્યના અનિષ્ટ આલથી તાસી ઉઠી, તેના સુધારા સાડ ખૂળ બિહાપોહ કર્યો હતો અને હિન્દી સરકારને અરજ સુદ્ધાત કરી હતી, પણ સરકાર તટસ્થતા જાળવી રહી હતી. પણ સન ૧૮૮૧મા હિન્દી પેનનકાકમા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સમતિવચની કનમમા સુધારો કરવા સરકારે પગનુ ભરવા માડ્યુ ત્યારે સરક્ષકનાદીઓએ ખગલજાટ મ્હી મૂખ્યો હતો કે સામારિક રીત રિવાજમા મરકારે વચ્ચે આવવુ જોઈએ નહિ અને મહારાણી વિખોરિયાએ સન ૧૮૫૭ના હટોરામા પ્રજાને તે સળધમા અલયવચન આપ્યુ હતુ તેનો એથી લગ થાય છે પણ સરકારે એ વિરોધતાથી દબી કડરી ન જતા, માનવતાની દષ્ટિએ જરૂરનો, એ સુધારો કર્યો હતો

●● Report of the Age of Consent Committee page 184

● બાળવચની જતીસી, પૃ ૪૫

તે પૂર્વે સન ૧૮૭૨મા સીવીલ મેરેજ એક્ટ પમાગ કરીને હિન્દી મરકારે બગાળના બહોને લગ્નના મબધમા કેટલીક સરળતા કરી આપી હતી, ત્યારનાદ સર હરિસિંગ ગૌરના પ્રયાસથી તેમા વિશેષ છૂટછાટ મુકાઈ છે, અને હજી જે અડચણો નહે છે તે દૂર કરવા ડૉ. ભગવાનદાસે હમણા જ આત્મજાતીય લગ્ન, વિના સંક્રેચ, હિન્દુ રિવાજ મુજબ કરી શકાય, એવું બીન ધારાસભામા રજુ કરેલું છે.

આ કાયદાઓ ઈચ્છિત લગ્ન કરવામા સહાયજૂત થયા છે, પણ હિન્દુ સમાજને જેની જરૂર જણાતી તે લગ્નની વય અમુક વર્ષની મુકરગ કરવાની હતી અને તે લામે ગાળે (સન ૧૯૨૬ મા) સાગદા એક્ટથી કાઈક અશે પૂરી પડે છે, પણ તે કાયદો સુધારમની માગણીને પૂરતી રીતે સતોમે એમ નથી ખરી રીતે તે લગ્નવય છોકરી માટે ૧૬ અને છોકરા માટે ૨૧ થામ એજ વાન્તવિક અને સલાહજરેલુ છે /

લોકમત દેગવાના અને જ્યવણીનો પ્રચાગ વધતા બાળનગ્નનો રિવાજ આપણા સમાજમાથી ઓઢે થતો ગયો છે અને તે માર્ગે સતોપદાન્ક પ્રગતિ થયે જાય છે તે નીચે પુટનોટમાં આપેલા ઉતારા ઉપરથી માનુમ પડજે, તથાપિ રાજઢાજમા આપણને હવે મ્હોટા પ્રમાણમા હડગે મળેલા છે, તો ધાગમભામા જતા આપણા પ્રતિનિધિઓ સામાજિક સુધારણાના અને જ્યવણીના પ્રશ્નોને ષસદગી આપી, લગ્નવયની મર્યાદા છોકરા માટે ૨૧ અને છોકરી માટે ૧૬ કાયદેમર મંજુર કરાવવાનું કાર્ય પ્રથમ ઉપાડી લેજે, એમ આપણે ઈચ્છીશુ

• " A comparison of the figures given in the Reports of the Deccan Education Society for past years, will show how rapid has been the change in the Social mind in the matter of early marriage. In the High School stage, practically there is not a single married out of some thousands of boys and in the college stage a minute fraction only "

Indian Social Reformer

૨૫th May 1936

પ્રકરણ ૪

ધાર્મિક વિચારમંથન

“A purely secular system of education coupled with the influence and activity of Christian missionaries was a challenge to Hinduism, and as Prof H. H. Dodwell believes, “the Hindu world was bound to re-act, sharply and convulsively to these external impulses.”*

V. R. R. Dikshitar.

વેપાર અર્થે જ છૂટ ઈડિયા કંપનીની સ્થાપના થઈ હતી અને તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ, પૂર્વના દેશોનો વેપાર હસ્તગત કરવાનો હતો અને તેની સિદ્ધિ અર્થે, આરંભમાં સ્થાનિક રાજકર્તાઓ તરફથી વેપારમાં છૂટ-છાટ અને ખાસ હકો, તેમજ જાતમાલની મલામતી અને સંરક્ષણ મેળવવા તે કોઠાએ તળવીજ કરી હતી; પણ પોર્ટુગીઝોની પેઠે હિન્દી વસ્તીને ખિન્નિત કરવાનું પ્રયોજન સેન્ધું નહોતું. હેલ્ડે ક્રેરી (Carey) નામનો અંગ્રેજ મિશનરી બાઈબલના પ્રચાર અર્થે હિન્દમાં આવેલો તેને કંપની સરકારે અટકાવ્યો હતો તેથી તેને નબદિકના ડેનીશ મતા હેઠળના પ્રદેશમાંના સિરામપુર ગામમાં આશ્રય લેવો પડ્યો હતો; ત્યાં તેની મદદમાં છઠ્ઠાંકથી બીજા આર મિશનરીઓ આવી મળ્યા હતા. તેમણે અશઠ વર્ષના ટુંક ગાળાનાં બંગાળામાં ૧૨૬ નિશાળો કાઢી હતી, ઉપરાન્ત ક્રેરીએ બાઈબલનું બંગાળી, હિન્દી, મરાઠી અને સંસ્કૃતમાં બાયાંતર કરી, તે અંચની હિન્દુસ્તાની, ફારસી અને તામીલ આદિતિઓનું સંપાદન કાર્ય પણ કર્યું હતું. શાળાઓ સ્થાપીને તેમજ તે પવિત્ર અંચનો તરજુમો કરી તેમણે સંતોષ માન્યો નહોતો, પણ તેની સાથે હિન્દુ સમાજમાં પ્રવર્તતા કેટલાંક અનિષ્ટ, ક્રૂર અને જંગલી સાંસારિક રિવાજો, જેવા કે દુધપીતીનો અને સતીનો ચાલ, સામે માનવતાની દૃષ્ટિએ વાધો ઉઠાવી, તે બધ પાડવા પ્રયત્ન આદર્યો હતા; કોણે તેમનો મરજો પહોંચાડવાનું સુતરં થઈ પડે તે હેતુથી તેમની માતૃભાષાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી, તે દ્વારા શિક્ષણ

આપવાની શરૂઆત કરી હતી; પણ એલેક્ઝાન્ડર ડે નામના મિશનરના તે પદ્ધતિ પસંદ પડી નહિ અને તેણે શિક્ષણના વાહન તરીકે અંગ્રેજીને દાખલ કર્યું; અને તે અખબરો ફતેહમંદ માધુમ પડ્યો, તેથી પ્રેરાઈને અંગ્રેજ હાકોમોએ, લૉર્ડ મેકલેનેની આગ્રહપૂર્વક હિમાયતથી, અંગ્રેજોના શિક્ષણને પ્રધાનસ્થાન આપ્યું હતું.

આપણા પ્રાંતમાં આ મિશનરીઓની પ્રવૃત્તિથી કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કેવી અને કેટલી પ્રગતિ થવા પામી હતી તે નીચેના આંકડાઓ ઉપરથી માધુમ પડશે.^૧

સન ૧૮૬૧-૬૨.

મિશન સંસ્થા	શાળાની સંખ્યા	શિક્ષકો	વિદ્યાર્થીઓ
		યુરોપિયન-હિન્દી	
અર્થ મિશનરી મંડળી	૭૨૧	૧૧	૮૪૬
લંડન મિશનરી	૨૧૯	...	૫૮૯
વેશલિયન મિશનરી	૫૩	...	૧૦૦
ફ્રિ અર્થ મિશન	...	...	...
એપસ્ટોલ મિશન	...	...	...
હિંદ મિશનો	...	...	...

અંગ્રેજોના શિક્ષણના જેવા ખીન્ને ગંભીર ફેરફાર, ઉપરોક્ત એલેક્ઝાન્ડર ડે મિશનરી દસ્તકની શાળાઓમાં આઈગળનું શિક્ષણ દાખલ કરી કર્યો હતો. અને તેના આ પગલા સામે વિરોધ ઉઠ્યો હતો પણ નોકરીની લાલચે તેમ ખીન્ન લાભોથી પ્રેરાઈને, નવા ઇંગ્લેન્ડ શિક્ષણની ભાકોને એટલી બધી મોદિની લાગી હતી કે તે શાળાઓમાં જંગો મેળવવા પડાપડી થતી હતી, એટલે મિશનરીઓને તેમના ધર્મપ્રચાર કાર્યમાં મુશ્કેલી નડવાને બદલે સગળતા ધર્મ હતી અને તેની અમરથી મેકલે હિન્દુઓ ખ્રિસ્તી બન્યા હતા; અને હંપની મરકારે પણ તે કાર્યને ઘટનું ઉત્તેજન આપવા અથવા તેના પ્રતિ સદાનુશ્રુતિ દાખલ મન ૧૮૫૦નો ૨૧મો એક્ટ ધડ્યો હતો, તેની દૃઢ એ જે કાર્મ હિન્દી ધર્માનર કરે તે, તે કારણે બાપીફી મિશન પરનો કે વારમાનો કમો દક્ષ પ્રુએ નહિ.

+ Sunday Observations, 10th May 1930.

૧ પ્રાર્થનાસમાજનો હિતદાસ, પૃ. ૧. (મરાઠી)

૧ પશુ શાંતિ મરંથાનુ પ્રાપ્ત્ય તે કાગે એટલુ બધુ મનપ્રુત અને મક્કમ હતુ કે એ ધર્માતરનુ કાર્ય નહિન થઈ પડતુ અને તેથી એ મિશનરી-ઓએ આપણી શાંતિ સરથાઓ ઉપર સાચા ખોટા અનેક આક્ષેપો કરેલા તેમજ તેનો ઝીણનટથી સ્પર્ધાસ કરવા શ્રમ લીધો હતો તે દિવસથી હિન્દુ મમાજની પ્રગતિમા શાંતિસંઘ્યા-વ્યવસ્થા એક નડતર, અનિષ્ટ છે, એવી થોપણા શરૂ થઈ અને હિન્દુ સમાજ, જે બધીઆર વાડામા વહેમી અને ઉદ્વિગ્ન, જડ પડેલો હતો હિંદી મમાજની સામે મિશનરીઓ તરફથી ઉપરાઉપરી મુજબ આક્રમણ થતા, તે કાંઈક હોવાયમાન થયો, અને તેમાના ષ્ટનાકે ધર્માતર કરવા માડતા તે ખાલણી ઉઠ્યો હતો.* તેમ છતાં નની પરિસ્થિતિને બધમેન્તા ફેરફાર કે સુધારા કરવા તે પ્રવૃત્ત થયો નહિ, પણ નવા વિચાર અને શિક્ષણ જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો હતા તેમણે જુદી જુદી રીતે કાંઈને કાંઈ પ્રગતિનુ કાર્ય ઉપાડી લીધુ હતું, આને લગતી સાસારિક સુધારાની હકીકત પાછા પ્રકરણમા નોંધવામા આવી છે મદરહુ પ્રકરણમા આપણે પ્રચલિત ધાર્મિક જીવનમા જે પરિવર્તન થવા પામ્યુ, તે કાર્ય અવગોળીશુ.

પ્રથમ તો એ નવધુવક્ર પગ ખ્રિસ્તી ધર્મની, ગિરિજીમ (Sermon of the Mount) ઉપના ઉપદેશની અસર થઈ હતી, અને ખીજી અગ્રેજ સાહિત્યનુ વાચન અને અભ્યાસ વધતા તેમાના વિચાર અને ભાવના-માથી પ્રેરણા પામી, તેઓ કાંઈ કાંઈ સ્વપ્ના અને મનોરથો સેવવા લાગ્યા હતા મિલ, મિ ટન, મેકોલે, બર્ક, શેની, કિટસ અને વર્ડઝવર્થ, ડાર્વિન, રોબર્ટ્સ અને હક્સલીના લખાણે તેમને વિચારતા કરી મૂક્યા, તેમ જુના પ્રતિ સુગ આવવા માડી ષ્ટનાકે વિજ્ઞાનને મરોપરિ માની, જડવાદને પૂજવા માડ્યો ને નાસ્તિકતા ભણી પગના ભરવા માડ્યા, અને જેમણે નવા શિક્ષણમાથી રાષ્ટ્રીય અન્નિતા અનુભવી, તેઓ સ્વાતંત્ર્યના વિચારોના ઉપાગ્રે થયા અને પ્રજા હક્ક માટે માગણી કરવા હિત્તુકે બન્યા, આપણે જાણીએ છીએ કે અગ્રેજ સાહિત્ય, તેમાના પ્રગતિના ન્યાયના અને સ્વતંત્રતાના વિચારો માઝ પકાએતુ છે તેમ તે વિચારો બાઈબલની ભાષા અને વિચારથી પ્રચુર અને રગાયના હોય છે, તેની અમગ પશુ

• 'The religion instruction given at his school bore some fruit and there were many converts to Christianity from the orthodox rank.'

The Sunday Statesman, 10th May 1930

તેમના ઉપર પડવા માંડી હતી, અને તે સઘળાં બળો એકત્ર થતાં, આપણા-
માંની ક્રેલીક પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓએ સમાજ સુધારાનાં, દેશોન્નતિનાં
અને ધાર્મિક પરિવર્તનનાં કાર્યો ઉપાદી લેવા ખીડાં ઝડપ્યાં હતાં. તેમણે
આપણા રીતરિવાજોને, આચારવિચારોને, સાંસારિક અને ધાર્મિક સંસ્થા-
ઓને નવીન દષ્ટિએ અવલોકી અને ખુદિની કસોટીએ ચઢાવી તેનું મૂલ્ય
કરવા માંડ્યું હતું. ખ્રિસ્ત મિશનરીઓને આપણા હિન્દુઓમાં સાંસારિક
અને ધાર્મિક જીવનમાં ઘણું વિચિત્ર અને ઘુણાભર્યું દેખાતું, જેમકે અનેક
દેવદેવીઓની માનતા, બાધાઆખડીઓ, શ્રાદ્ધ અને ઉત્તરક્રિયા, તેમજ સતીનો
અને છોકરીને દુધપીતી કરવાનો કુરચાલ, દરબિયાત વૈધવ્ય, બહુ પત્નીત્વ,
જાહેરમાં રાવું કુટુંબું, બાળલભ, મૂર્તિપૂજા વગેરે તેને નિંદ્રા ગણી, વહેગ અને
અજ્ઞાનનું પરિણામ જણાવી, તે સર્વજ્ઞો તેઓ પરિહાસ કરતા, અને તેમને
પોતીકા ધર્મ પ્રતિ બેચવા ખ્રિસ્ત ધર્મની શ્રેષ્ઠતાપર ભાર મૂકતા હતા,

રાજા રામમોહનરાય

આ પ્રમાણે હિન્દુ સમાજ પર એ તરફથી પ્રહાર થવા માંડ્યા,
વિધર્મી મિશનરીઓ અને સુધર્મી સુધારણ તરફથી અને એ સામસામી
બળોનું સંઘર્ષણ થતાં સ્ફુર્લિંગો ઉડવા માંડ્યાં, તેમાંથી નવચેતન પ્રકટ્યું
હતું. એ સુધારાની પ્રવૃત્તિમાં જંગલના રાજા રામમોહનરાયે અગ્રભાગ
લીધો હતો, તેથી નવીન ભારતના જનકનું તેમને ઉપનામ આપવામાં

આવેલું છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓ અનેકવિધ હતી, તે સર્વનું વિવેચન અહિં આવશ્યક નથી પણ એ મહાપુરુષે એકેક ક્ષાંતર રૂઢને અગ્રેષ્ઠ શિક્ષણને પ્રધાનસ્થાન આપવાના પક્ષમાં સાચા આપ્યો હતો, અને સતીનો માલ જંધ કરાવવામાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો; પણ એમનું મહત્વનું અને સુપ્રસિદ્ધ કાર્ય બ્રાહ્મ ધર્મની સ્થાપના છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ હિન્દુઓને ખ્રિસ્તી બનાવવાં ખંતપૂર્વક પ્રયાસ કરતા હતા; તેમને અટકાવવાનું બીજી રીતે શક્ય નહોતું; પણ પોતીકા હિન્દુ ધર્મમાં યોગ્ય અને ઘટના ફેરફાર અને સુધારા કરવાથી તેમની એ પ્રવૃત્તિ મંદ પડશે અને ઇચ્છિત પરિણામની પ્રાપ્તિ થશે, એ આશયથી રાજા રામ-મોહનરાયે મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનું અભ્યાસપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી, ઈશ્વરનું સાર્વત્રિક પણ એક જ સ્વરૂપ, જે સામ્યત, નિર્વિકાર અને અતકર્ષ છે, તે ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો હતો; આપણા વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, વગેરેનો બારીક અભ્યાસ કર્યો હતો તેમ મુસ્લિમોના કુરાન અને ખ્રિસ્તિઓના પવિત્ર ગ્રંથ બાઈબલના અભ્યાસમાં હંડા ઉતાર્યા હતા અને તેમનું લખેલું પુસ્તક “The Precepts of Jesus” ‘જીસસ પ્રભુનાં બોધવચનો’ મનનીય માણસ પડ્યો; તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનું નવનીત એવી કાઢેલું છે. તેમણે વેદને હિન્દુ ધર્મનો આધારભૂત ગ્રંથ માન્યો હતો પણ તે ગ્રંથને ઈશ્વર પ્રણીત સ્વીકાર્યો નહોતો; મૂર્તિપૂજનો તે બહિષ્કાર કર્યો હતો, અને હિન્દુ ધર્મની પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, પોતાને જે જ્ઞાન અને અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેના નિષ્કર્ષ રૂપ નવો બ્રાહ્મધર્મ સ્થાપ્યો, જે એકેશ્વરવાદ તરીકે જાણીતો થયો છે. અને તેની પ્રેરણા, એમ કહેવાય છે કે કલકત્તામાં તે સમયે એકેશ્વરવાદીઓનું મંડળ (Unitarian Church) હતું તેમાંથી મળી હતી.^૧ પણ જિજ્ઞાસુ અને રાજા રામમોહનરાય વચ્ચે થયેલા સંવાદ વાંચતા જોઈ શકાય છે કે તેમનું વલણ ઉદ્ભવ હિન્દુ ધર્મ પ્રતિ વિશેષ હતું અને તેના સમર્થનમાં નીચેનો ઉતારો ઉપયોગી થઈ પડશે:—

સંસ્મરણ. “The moral principles of Christianity and political principles of democratic government have ever since moulded rising generations of English educated Indians and thus led to a renaissance of India as a whole.”

Renascent India, page 88.

૧ જુઓ બ્રાહ્મસમાજનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૨, (અગ્રેષ્ઠમાં)

“He urged them to adopt his reforms not simply because they were rational but also because they were in harmony with the real and pure tenets of their own faith.”

તેમણે વળી બ્રાહ્મભાજના ઉપાસના મંદિરનું ટૂટડીક કર્યું હતું, તેની કલમો વાચતા માનુષ પડશે કે હિન્દુ ધર્મની વિરુદ્ધ તેમાં કાંઈ જણાશે નહિ, એ ટૂટડીકની કલમો નીચે મુજબ છે -

“સામ્પત, અતકર્થ, નિર્વિકાર અને મર્વ બ્રહ્માના નાયક તથા રક્ષક એવા જે મનાતન પરમાત્મા તેમનીજ ઉપાસના કરવા માટે આ સમાજની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ મંદિરમાં અમુક વિવક્ષિત નામથી પ્રચલિત હોય એવા દેવોની કોઈ ઉપાસના કરી શકશે નહિ.” આગળ જના એ સમાજમાં ઉપાસના કરવાનો કોને અધિકાર છે, તે સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, “જે કોઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધાર્મિકતાથી અને ગભીરતાથી અહીં આવે તે મર્વ-અમે તે જાતિના કે ધર્મના-દોકોને માટે આ સમાજ છે.” ઉપાસનાની પદ્ધતિ માટે એમાં આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે - “આ ઈમારતની અંદર કે ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો ચઢ અથવા હોમ આ ઠેકાણે કરવામાં આવશે નહિ ધમને નામે કિંવા ભોજન અર્થે કોઈ પણ પ્રાણીનો આ ઠેકાણે વધ કરવામાં આવશે નહિ સુધાથી મૃત્યુનો પ્રમગ ઉત્પન્ન થાય તે મિવાય આ ઠેકાણે કોઈપણ પ્રકારનું ખાનપાન કરવામાં આવશે નહિ. પ્રાર્થના, ઉપદેશ અથવા મગીતનું કાર્ય ચાલતું હોય તે વખતે કોઈપણ ધર્મની નિંદા અથવા બુદ્ધિપૂર્વક મરકરી ગેરકાયદેસર ગણાશે. એકજ પરમાત્માની ઉપાસના પરત્વે આ ગ્રંથો મનન, ચિંતન, પ્રાર્થના અને ઉપદેશ કરવામાં આવશે, તેમજ ધર્મ, નીતિ, દયા, પરાપકાર વગેરે મદ્યુષોની શુદ્ધિ થઈ લિન્ન લિન્ન ધર્મના અનુયાયીઓમાં મપ અને એકદિવી થાય એવા પ્રકારના પ્રયત્નો આ ગ્રંથો કરવામાં આવશે.”*

ઉપરની અને બીજી ઉપવચ્ચ હકીકત ઉપરથી જોવામાં આવે છે કે રાજા ગમભોદનગણે, જે મમયે શિખી મિયનરીઓ હિન્દુઓને શિખી બનાવવા માટે નેશબર પ્રવૃત્તિ કરી ગયા હતા, તે દોકોનીના કાળે, હિન્દુ

* ‘Gleanings’ by Zoteba, page 133.

ધર્મને તેના શુદ્ધ, ઉજ્જવળ અને શાશ્વત સ્વરૂપમાં રજુ કરી, હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ પ્રજાની ઉત્તમ મેવા કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ બંગાળામાં એ પ્રવૃત્તિ ઉભી થઈ તેની અમર દૂરના પ્રાંતો, જેવા કે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં પણ, થવા પામી હતી.

ઉપરોક્ત બ્રાહ્મધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાંતો મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર રચિત બ્રાહ્મધર્મ મયના પરિશિષ્ટમાં નીચે પ્રમાણે આપેલા છે —

(૧) આગળમાં કંઈ હતું નહિ, માત્ર પરમ (બ્રહ્મ) એક હતો તેણે આખું વિશ્વ રચ્યું.

(૨) તેજ એકતો સત્યનો ધર્મ છે, અનન્ત જ્ઞાન સત્ અને શક્તિ છે તે મનાતન અને અર્ચ્યાપી છે, એક અદ્વિતીય છે.

(૩) તેની ભક્તિથી આ લોકમાં અને પગ્લોકમાં આપણું શ્રેય થાય છે.

(૪) ધર્મ પર પ્રેમ રાખવો અને તેને જે પ્રિય છે તે કરવું એ ભક્તિ છે.”

એ બ્રાહ્મમંત્રો, જાણે કે તે હિન્દુ ધર્મ અને સમાજનું સંગ્રહ્ય કરનાર ઉદ્ભવ્યો ન હોય એમ, સેકડો હિન્દુઓને ખ્રિસ્તિ ધર્મમાં વટલતા અને નારિતક થતા ખાબ્યા હતા,* અને તે હિન્દુઓની અસર, ઉપર હતું જેમ, માત્ર બંગાળા પ્રાંતમાં સમાપ્ત નહિ થત, છેક દૂરના પ્રદેશ દક્ષિણમાં, મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ અને પશ્ચિમમાં ગુજરાત સુધી પહોંચી હતી.

હિન્દુ સંસ્કૃતિનું એકમ અખિન ભારતનામાં નજરે પડે છે, એ તેની મહત્તા છે, તેમ તેમાં જે અનિષ્ટ તરવો, વચબાળાના સમયમાં ધૂમી જવા પામ્યા હતા, તે પણ તેના સહઅશોની પેડે સર્વન પ્રસરેલા હતા, એટલે કે જે શૌચનીય પરિમિતિ બંગાળામાં હતી, તે મહારાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં પણ પ્રવર્તતી હતી.

નવા શિક્ષણ અને દેશમાં આવેલી નવીન જાગૃતિના પરિણામે મુબાદિમાં વમતા ટેલાક દક્ષિણી નવશિક્ષિતોના મનમાં ધર્મ અને સમાજ

* બ્રહ્મનામ ૫ ૭

* hence = race of unbelievers spring up and those would have increased a hundredfold but for the intervention of Brahmoism

Leonard—પ્રાચીન સમાજનો ઈતિહાસ ૫ ૭

સુધારણાના વિચારોની ગડમથલ ચર્ચા રહી હતી અને એમાંના એક પ્રમુખ ગૃહસ્થ રામ બાલકૃષ્ણનું બંગાળાના જાણીતા નેતા ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર જેઓ મુંબાઈ આવેલા હતા તેમની સાથે મળવાનું થતાં, એ મનમાં મઝી રહેલી ગડમથલને પરમહંસ મંડળી નામક સંસ્થા સ્થાપીને, તેમણે મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું હતું. વિધવા વિવાહનો કામદો પસાર કરાવવામાં ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. તે સિવાય દેશોન્નતિ, કેળવણી અને સામાજિક સુધારાનાં કાર્યોમાં તેમનો ઉત્સાહ પુષ્કળ હતો, અને તેમની વિદ્વતા અને વિચાર ગાંભીર્ય, સત્સનિષ્ઠ અને પવિત્રતાથી, તેમના ઉપદેશ અને ચારિત્ર્યની પ્રજળ અસર લોકો ઉપર થવા પામી હતી; અને એવી ઉત્તમ છાપ તેમણે મુંબાઈમાં રામ બાલકૃષ્ણનો સમાગમ થતાં તેમના ઉપર પાડી હતી; શ્રી. રામ બાલકૃષ્ણે યાદગીરી દાખલ તેમને મળેલી ઇશ્વરચંદ્રની છાપ પાછળ એક નોંધ લખેલી હતી, તેમાં છેવટે લખ્યું હતું કે પ્રકૃતિજ સરખા સ્વદેશ બંધુ પર શુદ્ધ સાત્વિક પ્રેમ કરનાર, ભૂતદયાત્મક અને ઉદાર પુરુષ મારા જીવમાં બીજા આવ્યા નથી.*

ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર સ્થાપિત તત્ત્વબોધિની સંસ્થાના સભ્ય હતા અને સન ૧૮૪૦ માં મુંબાઈના જીવાસુઓ સમક્ષ બ્રહ્મસમાજ વિશે વ્યાખ્યાન આપતાં પરમહંસ મંડળીનો ઝ઼નમ થયો હતો. તે પરમહંસ મંડળીના ઉપરોક્ત રામ બાલકૃષ્ણ પ્રમુખ અને સુરતના પાંચ જાણીતા દાદામાંના એક દાદોબા પાંકુરંગ તેના સૂત્રધાર વા મંત્રી હતા. એ મંડળીનો ઉદ્દેશ સમજાવતા, રામબાલકૃષ્ણ ચરિત્રનો લેખક મી. ડેંગે લખે છે, કે મૂર્તિ પૂજનો તીવ્ર નિષેધ અને એકેશ્વરવાદનો અંતઃકરણપૂર્વક સ્વીકાર; તદનુસાર ઇશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું બંધુત્વ એ તત્ત્વોના પાયા પર વિશ્વપ્રેમની રચના કરી, તેમાં અંતરાધરૂપ ચર્ચા પડતા હિન્દુ સમાજમાંના જ્વલિ ભેદનો સમૂળ વિચ્છેદ કરવા આગ્રહ રાખ્યો હતો; તેમજ વિધવા વિવાહ ધર્મશાસ્ત્ર સંમત છે, તેથી તેને સર્વ રીતે ઉત્તેજન આપવાનો પણ તેનો ઉદ્દેશ હતો. તે પૈકી ઇશ્વરનું પિતૃત્વ અને મનુષ્યનું બંધુત્વ એ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં સહાયદોને જ્ઞાતિ વિરોધનો ભય નહોતો પણ જ્ઞાતિભેદ વિચ્છેદનું કાર્ય ખુલી રીતે ઉપાડી લે તો જ્ઞાતિરોધ વહોરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થાય, એ બધથી તે મંડળીનું કામ ગુપ્તજે ચલાવવામાં આવતું હતું; તેમ જ્ઞાતિભેદ દાખવાનો તેમનો

મુખ્ય આશય હતો તેથી તેમાં મુસ્લિમ સભાસદોને પણ દાખલ કરેલા હતા. તે મંડળીની સભાનો આરંભ અને અંતે પ્રાર્થનાથી થતો હતો; તેના નિયમો લખી રાખ્યા હતા, તેની પ્રતિ નવા સભાસદોને વાંચવા આપવામાં આવતી પણ તે શુભ રહે એ કારણે તે નિયમો છપાવવામાં આવ્યા નહોતા. ‘અલ્લમમાજલી સિદ્ધાન્તના ધોરણ ઉપર દાદોળા પાંડુરંગે “પાર-દંસિક ખાલસમાજ” નામનું એક ચોપાનિયું તૈયાર કયું હતું; તેમાં દ્રાઈ એક જ ધર્મ ઈશ્વરે જણાવેલો નથી, તેમ દ્રાઈ એકજ ધર્મત્રય ઈશ્વર પ્રણિત નથી; તે દર્શાવી નીચેના મુદ્દાઓનો પણ તેમાં સમાવેશ કર્યો હતો:—

(૧) ઈશ્વરભક્તિ અને ભૂતદયા, (૨) આચાર, (૩) ઉપનયન, (૪) વિવાહ, (૫) ઉત્તર ક્રિયા, (૬) લલ્યાલક્ય, (૭) મુદ્દાગુહ પાપપુણ્ય, (૮) દૈનિક ત્રય અને મહદ્વાક્યો, (૯) ધર્મખંડ, (૧૦) દાંણિક આચાર વગેરે.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ એ મંડળીનું મુખ્ય વલણ જાતિભેદ તોડવા પ્રતિ વિરોધ રહેતું; અને શુભ રીતે સહભોજન કરવાને, તેઓ ખાસ લક્ષ આપતા; નવા સભાસદ ધનાર પામે પ્રતિજ્ઞા લેવડવવામાં આવતી કે તે જાતિભેદમાં માનશે નહિ તેમ ધાર્મિક વહેમો અને મૂર્તિપૂજનનો ત્યાગ કરશે; અને તેની ખાત્રી થવા પાંઉરોડીના ટુકડા સભાસદોને આપવામાં આવતા તે સૌ માથે બેસીને ખાતા હતા./

પ્રસ્તુત પરમહંસ મંડળીનો જ્ઞાતાંત વિગતવાર કે આધારભૂત મળતો નથી; જે કાંઈ માહિતી ફૂટીછવાયી મળ્યા આવે છે. કેટલીક વિગતો ખીજી આર્ચન સ્વધરફડ ટ્રાન્સરન્સના પ્રસંગે ડૉ. સર શમસુલ્લાહ બાંડારકરે જાહેર કરી હતી, તે નોંધીશું:—

“મન ૧૮૫૦ ના અરજામાં રાષ્ટ્રની ઘટનામાં જાતિભેદ અંતરાય રૂપ થઈ પડે છે એ વિચાર સમાજમાં વિગેષ ચર્ચાતો હતો, અને તે વેળાએ રા. બા. દાદોળા પાંડુરંગ તેમના નોરમલ કલાસના વિદ્યાર્થીઓને જાતિભેદના અનિષ્ટ પરિણામો સમજાવી, તે દૂર કરવા ઉપદેશ કરતા. તેમણે પરમહંસ સલા સ્થાપી હતી; અને તેમાં રહેતે રહેતે સભાસદોની સારી લગતી થઈ હતી. મંડળીમાં દ્રાઈ સભાસદ ચતાં પ્રથમ પ્રાર્થના થતી; પછી જાતિભેદ નહિ માનવાને તે તૈયાર થયો છે તેની પ્રતીતિ થવા પિરિસ્તાને તૈયાર કરેલો, પાઉરોડ ટુકડો જેને આપવામાં આવતો હતો. વર્ષમાં એક કે વધુ પ્રમંગે લિન્નલિન્ન જાતિના સભાસદો એકત્ર થઈને સહભોજન કરતા હતા.”*

આ પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે કેટલાં વરો સુધી ચાલી, પણ તેની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિની હમીકત ગાંઠેર થઈ જતા, તે મન્યા બધ પડી હતી

મન ૧૮૧૪ માં બંગાળના અગ્રમણ્ય ક્ષાત્રો પ્રચારક પ્રેશવચ્ચ દેનનુ મુન્નાઈમા આગમન થયુ હતુ, પણ તે સમયે ગેરમેનિયાની ધમાલમા શહેર એટલુ બહુ રોકાયલુ હતુ કે તેમના પ્રવચનોની કાંઈ અસર થવા પામી નહોતી પણ તેમના પ્રમામથી મદ્રાસમા વેદ સમાજ નામની સરથા રથપાઈ હતી જે દેખીતી રીતે મુન્નાઈમા કાંઈ ક્ષીનચાન ઉભી થઈ નહિ તો પણ તે વિષય વર્તમાનપત્રોમા આતુ ચર્ચાનો હતો, અને પરમહસ મુન્નાઈમાના ષ્ટલાક સલામદો, જેમને એ વિષયનો નાદ લાગેતો હતો તે નૌ પ્રસિદ્ધપણે એકાદ મન્યા સ્થાપવો જોઈએ એવા અભિપ્રાયના હતા એ વાતાવરણથી એ વિષયમા રસ લેનારાઓની પ્રાયમિક સલા તો ૧૭ મી ડિસેમ્બર સન ૧૮૬૬ ના રોજ ડો. આત્માનામ પાંદરમના ધરમા મળી હતી તેમા સામાજિક સુધાગને, જેવા કે તાતિમેદ અનિષ્ટ છે એ જાહેર રીતે જણાવવુ, નિધવા નિવાહને ઉત્તેજન આપવુ સ્ત્રી શિક્ષણને મદદ કે વી, બાળલગ્ન અટકાવવા, લગ્નવય વધારવી વગેરે, ને પ્રધાન રચાન આપવુ એવુ ધણાખરાના મનમા હતુ સારખાદ આ પાય સલામદો મળી ચર્ચાના અતે રતે સલા એવા નિર્ણય પર આવી હતી કે ઐહિક કે માણના વિષયા પર વધુ વિશેષ ધ્યાન આપના કરતા, મનુષ્ય જન્મનુ મુખ્ય કર્તવ્ય, પારમાર્થિક સાધને મેળવના પ્રવૃત્ત થવુ એ વધુ ધ્વિચનીય છે, તેજનુમાર તો ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૬૭, પાપમેચની એકાદરીના દિવસે ધ્વિરોપાસનાથી પ્રાર્થના સમાજની શરૂઆત થઈ હતી અને તેનો ઉદ્દેશ નીચે પ્રમાણે જણાવાયો હતો—

“દેવ એજા અને નિગમર કે તેનુ માનસિક લગ્ન અને પૂજન કરવુ એ મનુષ્યનુ કર્તવ્ય છે મૂર્તિપૂજા અવળે રસ્તે દોરનારી, દેવને અપમાનકારક અને મનુષ્યની અધોગતિ અને દુરાચાર પ્રતિ લઇ જનારી છે તેથી આ ખોટા માગેયો લોખને સત્યમાર્ગે વાળી, સસારમા સર્વ ધર્મકૃત્યો મદદ સમાજના ઉદ્દેશાનુમાર અનુમરીશ

સમાજના સભ્ય પાસે પ્રતિગા લેનાવવામા આવતી તેમા તે કહેનો કે હુ હમેશા પરમાત્માનુ ચિંતન કરીશ સત્કર્મ કરીશ અને ખોટા આચરણથી દૂર રહીશ પ્રવૃત્તિજન્ય કાંઈ કુપ્ત્ય થઈ જાય તો તે બદલ

પ્રજ્ઞાતાપ કરી પ્રભુની ક્ષમા ચાચીશ અને હે પરમાત્મા આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા અને સામર્થ્ય બક્ષજો "x

આ સમાજનું નામ પ્રથમ કાર્થ ગખ્યુ નહોતું અને તે મંડળી એકેશ્વરવાદી તરીકે ઓળખાતી હતી, પણ તેની ચર્ચા આપણને હાલ દુરત ઉપયોગી નથી, પણ એટલું નક્કી છે કે મહાજ સુધારાના વિષયને તેના કાર્યક્રમમાં ગૌણસ્થાન પ્રથમથી અપાયું હતું, તોપણ તેની પ્રગતિ અને મિદિ અર્થે મુમાઈની પ્રાર્થના સમાજનું કાર્ય અત્યંત પ્રસાદપાત્ર નિવડ્યું હતું. મુમ્તસિલ પ્રાર્થના સમાજવાદી શ્રી વૈલનું તૈન ચિત્ર ગયા એપ્રિલ મહિનામાં ખુલ્લું મૂકતા મુમાઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ડસ ચાન્સેલર મી વી એન ચદાવરકરે, પ્રાર્થના સમાજની મામાનિક સેવા અને મામાનિક સુધારણાના કાર્યો ઉપર વિશેષ ભાર મૂક્યો હતો અને એજ અભિપ્રાયનું સમર્થન થતું આપણે રેન મી એન્ડ્રુઝના 'Renaissance in India' હિન્દુ પુનરજન્મન' એ નામના પુસ્તકમાં વાંચીએ છીએ —

"This Society (The Prathana Samaj) has been in the West of India the main centre of the Social amelioration which has spread thence in wider and wider circles. Some of the greatest names in Indian Social Reform have been among those of its past members "y

પ્રાર્થના સમાજની રચના, ઉપર નોંધેલી વિગતો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, બંગાળાની બ્રાહ્મ સમાજના સિદ્ધાંત અને ધોરણ અનુસાર, યોગ્ય હતી, પણ પ્રથમની પરમદમ મંડળી, જેના આદર્શમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો હતો, તે જાતિભેદનો ઉત્કેદ કે વા જતા બધ પડી હતી, અને તે પાછતો અનુભવ લક્ષમાં લઈને આ નવા મંડળે જાતિભેદ ત્યાગના પ્રશ્નને અળગો જ રાખ્યો હતો, એટલે અમે તે બ્રાહ્મ સમાજથી નોખી પડે છે, તદુપરાંત પ્રાર્થના સમાજના અમાનગ્રેએ, તેમના ઉપદેશ અને પ્રાર્થનામાં વેદ, ઉપનિષદની ગ્રાથે મધ્યકાલીન મહારાષ્ટ્રીય મત અને સંકેતોની વાળીનો ઉપયોગ કરી, પગપૂર્વથી ઉતરી આવતા ભક્તિપ્રવાહ

* પ્રાર્થના સમાજનો ઇતિહાસ પૃ ૩૫-૩૬

• The Renaissance in India, page 93

૧ જુલ્યા ઇસ ૧૯૩૬ એ નિધિ, તા ૨ જ એપ્રિલ ૧૯૩૬

એને મહર્ષિ ગનડેએ લાગવત ધમનુ નામ આપ્યું હતું, તેનું સાતત્ય સાચી રાખના અને એ રીતે જનતાની મહાનુભૂતિ ને મહકાર મેળવવા પ્રયામ કર્યો હતો, અને તેનું વિશિષ્ટ કાર્ય સમાજ સેવા હતું તે વિશે ઉપર કહેવાયું છે.

આગ્રહની પરમહમ મહામા અથવા તો તેમાથી ઉદ્ભવેલી પ્રાર્થના સમાજમા યુવા અને મેષુ મણુ મુજરાતી મૃદુએ સભામદ હતા તેની માહિતી આપણને મળતી નથી પણ કવિ નર્મદાશકરે એ અરસામા જ્ઞાતધર્મ નામના જગાણી પુસ્તકનું ભાષાતર અમિદ કર્યું હતું, તેમા આપેલી હકીકત ઉપરથી માન્ય પડે છે કે જગાણામા ધર્મ મુધારણા સારૂ જે પ્રવૃત્તિ શરૂ થયેલી તેના આદેશનો મુળાર્થ સુધી પહોંચેના તેની અમર કવિ પર પણ ચર્ચ હતી જ્ઞાન પ્રચાર અને મુધારા અર્થે મુપાધમા બુદ્ધિવર્ધક મહા સન ૧૮૫૧ મા અપાર્થ હતી, પણ તેના નિયમોમા રાજકીય અને ધાર્મિક વિવેચન કે વાદવિવાદ કરવાનો પ્રતિમધ હતો અને તે પ્રતિમધ ગદ કરાવવા કવિ નર્મદાશકરે મળવળ મુદ્દા કરેલી, પણ તેમા નિષ્ફળતા મળતા ધર્મ વિશે ચર્ચા કે વા તત્ત્વશોધક નામની એક જુદી મહા કાઠી હતી જે કે પાછળથી બુદ્ધિવર્ધક મહાના કાર્ય વાદોએ, ઉપગેકા પ્રતિમધ ખેચી લઈ ‘ધર્મરે અવતાર લીધા નથી’ અને “પુનર્નિવાહ” એ વિષયો ઉપર કવિ પાસે વ્યાખ્યાનો કરાયા હતા, પણ તે જૂનો ભાષ જીન્ને ઈ સલાસદે લીધો નહોતો.

કવિને તત્ત્વશોધક સલા આપવાની મ જરૂર પડી, તેની હમીકત નીચે મુજબ વર્ણવી છે —

“ વહેમરૂપી અગાસુર મગાસુરના મહોજમા અજ્ઞાન અને બોળા થઈ ગયાના દેશીઓ પડેના છે તેઓને તેમાથી છુવતા કાઠી ટેકાણામર આણનાર કોઈ ધર્મસલારૂપી કૃષ્ણ (આમરૂણ કરનારી) શક્તિ નેવામા આવતી નથી માટે એ શક્તિને શોધવી એક ધર્મસલા ઉભી કરની, ને તેનો ઉદ્દેશ એવો હોવો કે ધર્મરૂપી ગોળીમા આજઠાન પર ધગનુ જમા વેતુ વાસી દર્દી એ હુ ચયનુ છે તેને વિવેચમુદ્ધિરૂપી રૂપે એક સર્પ ઉદ્યોગરૂપી નેત્રુ બાધી ખૂમ વગોલવુ અને સુદ્ધ માખણ કાઢાડવુ—અથવા ધર્મનીતિ મનથી પ્રકરણમા જે કાર્ત માર હોય તે યથાશક્તિ શોધવો અને તેથી લોખને જાણીતા કરવા આપણા લોખે સહેજ વાતમા પણ ધર્મ આપી મુકે છે, ધર્મ તે શુ, નીતિ તે શુ, એ બેન્ને અતર ને સમધ

કેટલો તે સૌ શોધવું-બ્રહેમરૂપી તોફાની વાદળી હિન્દુના મન રૂપી આકાશમાં ચઢી આવેથી શુદ્ધ તત્ત્વરૂપી જે સૂર્ય ઠંકાઈ ગયો છે તેના દર્શન કરવાનો અને લોકોને કરાવવાનો યત્ન કરવો-સારાંશ કે, એક ધર્મસભા સ્થાપવી."* અને તે પ્રવૃત્તિના એક અંગ તરીકે બ્રાહ્મધર્મ નામના પુસ્તકનું પ્રકાશન હાથ ધર્યું હતું. કેવા સંબંધોમાં અને શી મુશ્કેલીમાં તે કામ કવિએ પાર પાડ્યું ને જાણવા જેવું છે; અને એ બીના કવિના સ્વભાવપર સારો પ્રકાશ ફેંકે છે. કવિએ એ બ્રાહ્મધર્મની બે, એક અંગ્રેજી અને બીજી સંસ્કૃત, પણ તે બંગાળી લીપીમાં છાપેલી, મળી હતી. અંગ્રેજી પ્રત ઉપરથી તરજુમો કરવાનું તેમને ઠીક લાગ્યું નહિ અને સંસ્કૃત પ્રતની બંગાળી લીપી પોતે ઉદેલી શકે એમ નહોતું; પણ એવી અડચણોથી તે ઉપાડેલું કાર્ય છોડી દે એવી તેમની પ્રકૃતિ નહોતી એ આપણે જે મુશ્કેલ સંબંધોમાં કવિએ પિંગળનું જ્ઞાન મેળવ્યું અને જે ખંત અને ઉદ્યોગ વડે કવિ દયારામની કવિતાનો સમ્રાટ થયો તે દાખલાઓથી આપણે જાણીએ છીએ અને પ્રસ્તુત કેસમાં પણ એમના એ દૃઢ સંકલ્પ અને એકનિષ્ઠાવાળા સ્વભાવનો વિજય થયો હતો. તેનું રમિક બ્યાન આપતાં તેઓ કહે છે,

“ બનાવ એવો બન્યો કે એક જુવાન બંગાળી જાતનો બ્રાહ્મણ જે સાધુનો વેશ લઈ મુજાઈમાં ફરતો હતો તેની સાથે મારે ને એક ભાગ સુરતના પાડોશી રોહીને પ્રથમ તો સદબ જુદી જુદી રીતે પણ પછી એકઠો સમાગમ થયો. મારે પ્રથમ આ રીતે:

એ સમયે પુનર્વિવાહ વિષે ભાગં પુસ્તકો ઉપરથી મુંજરાતી ભાષાઓમાં ઘણી ચરચા ચાલી રહી હતી તેથી તે બંગાળી જુવાન માંડ નામ જાણતો હતો. એક વખત અમે વચલા બોઈવાડાની મામે તપખીરવાળાની દુકાન આગળ હું બે મિત્રો સાથે પુનર્વિવાહ સંબંધી વાતો કરતો હતો એટલે એકાએક તે સાધુવેષ જુવાન મને અંગ્રેજીમાં કહેવા લાગ્યો કે 'Are you the author of Vaidhavyachitra? Are you Namada-shanker?' વૈધવ્યચિત્રના કર્તા તમે છો અને તમે નર્મદાશંકર? હું તો સાધુવેષ જુવાનને અંગ્રેજી બોલતાં જોઈને ધણો વિશ્મય પામ્યો ને પછી તેની સાથે દર જાણે થોડીક વાત કરી. પછી હું અને ઉપર કહેલો મારો પડોશી રોહી જેણે આંખોને ઉપયોગી યઈ પડે

તેના પૈદક મળ્યાથી અથો રચ્યા છે તે અને પેરો બગાળી જુવાન રાજ
સાથે મળતા એ બગાળી જુવાન ૨૫-૨૭ વરસનો હશે પણ તેને ચોકખું
બગાળી, પાતચીત અને વાચી મળજે તેટલું સમૃદ્ધ તથા અગ્રેષ્ઠ
આવડતું, રાગ સારી પેઢે મળજો, શાસ્ત્રીય રીતે ગાતો અને મૃદગ પણ
સારી રીતે વગાડતો, અર્થાત્ ઘણો બુદ્ધિમાન હતો x x x

હમે એ જુવાનને વિનંતિ દીધી કે બ્રાહ્મધર્મ જે બગાળી લીપીમાં
છે તે તમે અમારી આગળ વાંચો એટલે હમે દેવનગરી લીપીમાં લખી
લાઇએ તેણે હા કહી અને પછી હમે એક શાસ્ત્રી નેને સોપ્યો જેણે
બ્રાહ્મધર્મ પુસ્તક બગાળી લીપીમાંથી દેવનગરી લીપીમાં ઉતારી લીધું તે
પછી પેલા ગમભોદનરાયના જન્મચરિત્રકર્તા જે હમારો મિત્ર તેને ખગ્યે
તે સમૃદ્ધ પુસ્તક છપાવીને વિદ્વાનોને મદત આપ્યા કે તેઓના જાણવામાં
આવે એ સમૃદ્ધ પુસ્તક વિષે મર્વ શાસ્ત્રીઓનો સારો વિચાર છે તે
હહે છે જેણે કર્યું છે તેણે ઉપનિષદાદિક અથોના સારો શોધ કરીને
રચ્યું છે સુરતના નામાન્તિ શાસ્ત્રી દિનમણિશંકરે કર્યું કે 'એ અથ મારો
પણ જે જે અથોમાંથી લીધું છે તેના નામ નથી લખ્યા એટલી કસર
છે અને તે કસર અથ રચનાગણે પોતાની જાતનાને માટે જાણી જોઈને
રાખી છે ' એ પ્રમાણે મન ૧૮૬૧ના વરમમાં સમૃદ્ધભાવાવાળો બ્રાહ્મ
ધર્મ દેવનાગરી લીપીમાં પ્રથમ આ જગમના વિદ્વાન મહોદયમાં
પ્રવર્તાવવામાં આવ્યો.

પણ એ સમૃદ્ધ પુસ્તક એટલે વધુ લો ના વાચવામાં ન આપે
માટે તેનું ભાષાતર કરાવવાની જરૂર હતી અને તે માટે આ બાજુમાં
જુજાતમાં જેના મરખા એ- જેજ બીજા હમે એવા વેદશાસ્ત્ર સંપન્ન
મનેશ્વર શાસ્ત્રીને મે વિનંતિ રીધી ને રચ્યું કે તમારાથી જુજાતી ભાષાતર
મધ્યાર્થ થશે માટે તમેજ કરો ને અમનો મનો હમે મારી રીતે વાળીશું
તેઓએ હા મંદો અને થોડું કર્યું પણ ફગે પણ તેઓને વખત
ન મળવાથી તેઓએ મને ના મંદો ને નિમિત્ત થયો પછી
એક બીજા શાસ્ત્રી પાસે મરેલીમાં રાખ્યું પણ તમે મધ્યપ્રત
ન કરતા પોતાની તરફનું ઘણું વધાર્યું ન ઉપથી તે દ જોવું મધ્ય એ
ભાષાતર એક મારા દમણી મિત્રને લેવું પડેનું છે પછી ત્રિયા મધ્યો કે
પુને જઈને ગાંધી શાસ્ત્રી પાસે મરેલીમાં રાખ્યું અને પછી તે ઉપરથી જ
જુજાતી રીતે લોખીતે આપુ પણ મમ ધવો લોડી પુને જવું માંથી ન

ખનુ એટલામા, ઈશ્વરની કૃપાથી આ વરસના માર્ચ મહિનામા બ્રાહ્મ સમાજ સંવાના સેક્રેટરી બાપુ ઇશ્વરચંદરનુ એક ખોતાના મિત્ર સાથે ઉપદેશને માટે જ અત્ર આવવુ થયુ તેઓ બ્રાહ્મધર્મ પ્રસાર કરવાને ઇચ્છે પરિશ્રમ કરે છે તે વિરે મુબારકના ન્યુઝ પેપરમા સ્વારી પેઢે લખાયલુ છે હું બાપુ ઇશ્વરચંદરને મળ્યો ને તાહાથી સુધારાવાળાની ગિયતિ મનઘી પુરુષરુહ કરીને આખરે મે કહ્યુ કે તમા । જેવી અત્ર પણ એક મડળી છે અને હમે તમારો બ્રાહ્મધર્મ છપાવ્યો છે પણ તે ઉપરથી પ્રાકૃત કરના કાઈ મળતુ નથી માટે તમારી પામ જે હિંદુસ્તાની ભાષાને દેવનગરી લીધી એમા જે બ્રાહ્મધર્મ હોય તો તે આપો > તે ઉપરથી હું શુજરાતી કરીને લોકમા ફેલાવુ તેઓએ હા કહી અને મને એક પ્રત આપી એ પ્રત આવી એટલે મે તરત તરતુમો કરવ માગ્યો ને થોડાક પ્રધો એટલામા બીજુ જરુરતુ મામ આવી પડયુ પડી મે હિંદુસ્તાની ભાષા જાણનાર કવિ હિરાચંદ કાનજી પાસે તેનો તરતુમો કરાવ્યો ”*

સન ૧૮૬૦ મા તત્વશોધ સભા અષાઠ્ઠ હતી અને સન ૧૮૬૪ મા પ્રસ્તુત પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ તેમા કવિએ જે સલાના નિયમો અને તેનો આગ વર્ષના હિસાબ આપેનો છે, એથી વિશેષ માહિતી તે વિષે પડીના કાળની જાણવાની મળતી નથી

ડૉ સર રામકૃષ્ણ ભાડારકરે અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે બીજા આર્થન બ્રધરહુડ મન્દિર-સના પ્રસંગે જાણ્યુ કરતા, પરમહમ મળીની હમીયત આપત, જણાવ્યુ હતુ કે દાદાબા પાકુરગ, તારમલ કનામમા જે રમણરા તેમના હાથ નીચે શિક્ષણ લેવા આવતા તે સઘળાને ધર્મ વિષયમા એ શ્વરવાદને અગીકાર કરવા અને નાતમતના બધનો તોડનાનો ઉપદેશ કરતા અને એ ઉપદેશ દ્વારા એમનો એ સદેશ શુજરાતમા જુદે જુદે સ્થળોએ પહોંચ્યો હતેજ અને આપણે એમ અનુમાન કરી શકીએ કે સન ૧૮૪૪ મા સુરતમા માનવ ધર્મ નભા અને સન ૧૮૫૮-૫ મા અમદાવાદમા ધમ સભા અષાઠ્ઠ, એ જે વાતાન થુ દાદોમાએ ઉચુ કર્યુ હતુ, તેમાથી ઉપજેલુ પરિણામ હોય । સુરતની માનવધર્મ સભા તેમની સૂચના અને પ્રોત્સાહનથી ઉદ્ભવી હતી, એનો ખાત્રીલાયક પુરાવો મળે છે, અમદાવાદની ધર્મ સભા વિષે કાઈ ચોક્કસ જાણવામા નથી

તે સમયે દાદોબા પાંડુરંગ સુરતમાં હોડમાસ્તર હતા અને સુરતના પાંચ જાણીતા દદાઓમાં તેમની ગણના થતી હતી. મહેતાજી દુર્ગારામે લોકોમાંથી વહેમ અને અજ્ઞાનનું આવરણ ખસેડવા લગીરથ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા હતા, તેમ તેઓ વિધવા વિવાહ કરવાનો બોધ આપતા હતા; અને પછીથી ધર્મ સુધારણાનું કાર્ય ઉપાદી લીધું તેમાં દાદોબાનો મુખ્ય હાથ હતો એમ દુર્ગારામ ચરિત્રમાંના નીચેના ઉતારા પરથી જોઈ શકાય છે:—

“કેટલાએક કાળ થયાં અજ્ઞાનથી ધર્મ સંબંધી જાગૃતમાં માણસોના અનેક વિચાર થયા છે, તેણે કરીને તેઓ અત્યંત દુઃખમાં પડેલા છે. તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થવા માટે જ્ઞાનપૂર્વક ખરો વિચાર તે પ્રાપ્ત કરી શેવાની ઘણી અગત જાણી હર સનિવારે રાત્રે દોઢ દેરવેલા ધરમાં માણસોના મેલાપ રાખવો જોઈએ. તે દેકાણે બેસીને વિચારવાન માણસોએ માંહોમાંહે તથા બીજા કોઈ સાથે ખગ વિચારની ચરચા ચલાવવી. તેણે કરીને અજ્ઞાનથી થયેલાં જે દુઃખદાયક બંધન તેમાંથી છૂટશે. તે માટે હાલમાં જેને આવવાની મરજી હોય તેણે આ કાગળમાં સહી કરવી.

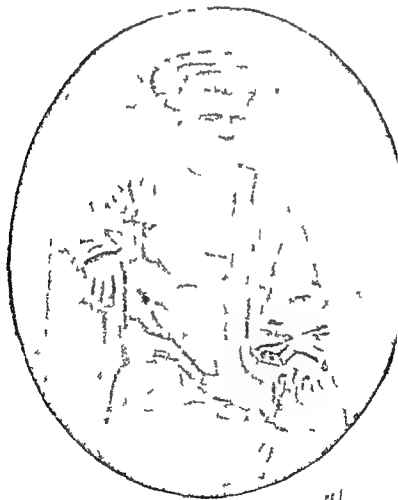
સંવત ૧૯૦૦ ના વૈશાખ વદી ૩૦ વાર શુકે

દાદોબા પાંડુરંગ	દુર્ગારામ મંછારામ
ખાણજીજી લક્ષ્મણજી	દામેદરદાસ ભાઈદાસ
લાડોબા આતમારામજી	ધર્મદાસ હરગોવિંદદાસ
પારવતીશંકર દુર્ગાશંકર	કાદાનદાસ તાપીદાસ
પરબુદાસ તલકચંદ	પ્રાણનારાયણ મયારાંકર
મુંદરરાવ મોડીયા પ્રભુ	આનંદરાવ ચાંપાજી
મોદી દાદાભાઈ જરજોરજી	

ઉપરની બીના બન્યા પછી બેવાર દાદોબાના ધરમાં મંડળી થઈ તે વખતે જે ભાગણ થયું છે તે હવે પછી મંડળી મળશે ત્યારે પણ થાશે માટે લખ્યું નથી. હવે આજે આપણી મંડળી પુસ્તક પ્રસારક મંડળીના છાપખાનાવાળા ધરમાં મળી છે, ને હવે પછી પણ એજ દેકાણે આઠે દહાડે મળ્યાં કરશે માટે તમે તમારા મિત્રોને ને બીજા કોઈ માણસ બંધનમાં પડેલા છે તેમને એટલે મર્મ લોકોને ખજર કરજો કે થોડે યમે મોક્ષ શેવાને આવે. અહિંયાં માણસને જીવતે છતે મોક્ષ મળે છે, ને જે કોઈ મુઆ પછી મોક્ષની આશા બનાવે છે તેના વાચદા ઉપર ભરોસો નથી.

મંડળી મેળવવાનું તથા મળવાનું મુખ્ય કારણ તમને સંભળાવ્યું. હવે જે જે આ જગતમાં મનુષ્યને બંધન છે તે તથા છૂટવાનો પ્રકાર

તથા મનુષ્ય જન્મનું સાર્યકે એ સર્વ આજથી કહેવા માડુ છુ હું
 કઈ શાસ્ત્રી નથી પણ બજેસો નથી, માટે મારામા જે જે ચૂક હોય
 તેનો વિચાર કરીને સુધારવાનો જે જે વિચારનાન માણુમે હોય તેને
 અખત્યાર છે હું દેહધારી માણુસ છા અને કોઈ પરમેશ્વર કરીને માનસો
 મા, કેમકે આ દેશમા એવો આલ પગી ગયો છે કે જે ઈ મહિયાનવાગો

થયો હોય તેને સર્વ શોક પરમેશ્વરનો અવતાર કરીને માને છે, માટે ઉપલા વચનો તમને સંભળાવુ છૌં. ઉપનિષદ ધર્મનો જે લોપ થયો તે માણસને તથા મતિને પરમેશ્વર માનવાથી થયો છે. હુ જાણુ છૌં કે પરમેશ્વર વિશ્વાત્મા છે, વિશ્વવ્યાપી છે, નિત્ય છે, સર્વગત છે, પણ તેવો વિચાર થવો જોઈએ. કોઈ માણસને પરમેશ્વરનો અવતાર કહીને પૂજવા સાર નથી. તો એમ જાણુવું જે એવા જ્ઞાનવાન માણસમા દર્શિત વિશ્વતિ પ્રકાશિત છે."

એ પ્રમાણે મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામે સુધારાનો ખીન્ને ખુડો ઉરાડ્યો. પહેલી ધજા મુખ્યત્વે મસાર સુધારાની એક બાબત હતી. એ ધજાની એક બાબતે વિધવા વિવાહ જાણે લખ્યો હતો. વિધવા ઉપર ચતા અન્ધારને બધ પાડો, દયા કરી તે ખીયારીઓને જૂથમમાથી મુક્ત કરો, તેમને ફરી પરણવાની રજા આપો, એવા વચનો તે ઉપર હતા એની જોડે ખીજા ધણાક સુધારાની સૂચના ખીજી બાબતે હતી કન્યા મળ્યાની લાયકી એ વાવટો વીંટાળી ઘરમા મુક્યો, ને માણસને મોક્ષ પ્રાપ્તવાનો માર્ગ દેખાડવાને આગળ પડ્યા વિધવાના નિરપરાધીપણા વિષે અને તેમને પુનર્જન કરવાની રજા આપવાના વાજખીપણા મબધી તેમને અભિપ્રાય કાઢી બદલાયો નહિ, અને પ્રાઈ પૂછે તો માયો ઉત્તર દેતા; માત્ર એટલો જ ફેર પડ્યો કે દામદામ જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની મેજે એ સબધી બોધ કરતા તે બધ પાડ્યો, ને પ્રાઈ પૂછે તો રાખ્યુ ખીજી બાંહે અગત્યની બાબતો વિષે મહેતાજી ઉપદેશ કરતા તે પગ હવે વધારે ધ્યાન આપ્યુ જ્ઞાતિભેદ, મૂર્તિપૂજા, અનેક દેવદેવીઓ વગેરે મહાન વિષય સંબધી જે બોધ કરતા તે અને આત્મક્રમાણુ વિષે સાચા અભિપ્રાય શોકને જણાવવાને માનવધર્મ સલા આપી સુવા પછી મોક્ષ મળવાની આશા ખીજા ગુરુ બતાવતા, પણ એમણે તો અર્હોજ, આ પૃથ્વી ઉપર જીવતે છતે થોડે શ્રમે મુક્તિ મેળવી આપવાનું કામ માથે લીધું આ કામ આગળનાથી અતિ મોટું હતું પહેલું થોડી અભાગ્યણી અનગાઓને થોડા કાળના સસારી દુખમાથી છોડાવવાનું હતું. આ ખીજું માણસ માત્રને અનન્તકાળ સુધી સુખી કરવાનું હતું. જેવા ઉમંગથી, જેવી તેજથી, અને જેવા વેગથી આ રાજા, આ મહાન કામ ઉગવ્યુ તેજ પ્રમાણે જારી રાખ્યુ હોત તો કેવું સાર થાત *x

આપણને દીલગીરી એ થાય છે કે આપણે અહિં ઇતિહાસ, ચરિત્ર-
 ગ્રંથો, આત્મકથાઓ કે નિત્યનોંધ લખી રાખવાનો શિરસ્તો નથી. તેથી
 તુટક અને વેરણુખેરણુ જે કાંઈ માહિતી મળે તેટલા વડે સંતોષ માનવો
 પડે છે. સારા નસીબે મહીપતરામે કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર અને દુર્ગોરામ-
 ચરિત્ર લખ્યાં હતાં, તે આ યુગ વિશે બહુ જાણુચા જેવી સામગ્રી પૂરી
 પાડે છે; અને એવું મૂલ્યવાન અને મહત્વનું નંદશંકર ચરિત્ર છે, જે
 શ્રીયુત વિનાયકરાવે, ચરિત્ર નાયક પાસેથી સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી
 તૈયાર કર્યું છે, અને તે સમકાલીન સમાજજીવન ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે
 છે. દુર્ગોરામ વિશે હકીકત નોંધતાં, કશું છે.

“અનિયંત્રિત પ્રવાહ એજ એમનો બોધ હતો. મનુષ્ય જે કાંઈ કૃત્ય-
 પોતાની ઇચ્છાનુસાર કરે તે ત્યાંસુધી અન્યને હાનિકારક ન હોય ત્યાંસુધી
 એને કરવા દેવું. સમાજના કાયદા આગળ જતાં એવા યશો કે; વ્યક્તિનું
 નિષ્કંટક જીવન સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થ પણ સચોટ સાધશે. મૂર્તિપૂજનની
 વિરૂદ્ધ મહેતાજીએ અચાગ શ્રમ લઈ લાપણો કરેલાં, પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું
 એટલું જોર ગુજરાતમાં તે વખતે હતું કે તેમનું ક્યાંઈ કાબૂં નહિ.”*

તે પછી એમના મિત્ર મહીપતરામનું ચિત્ર દોરી, તે વિશે વિવરણ
 કરતાં જણાવે છે, કે,

“ગુજરાતના મૂર્તિખંડકના પહેલા વર્ગમાં એમને મૂકાય. જીવન-
 નૌકાનું સુકાન જે મૂર્તિ-પૂજકથી નાખુદાના હાથમાં હતું તે તેની પાસેથી
 છીનવી લઈ તેની જગ્યાએ લવિષ્યમાં ગુર્જર શક્તિ વિલાસને અનુકૂળ
 આવે એવા ભેખાસમાં ખંગાળાના શ્લેષમાળને સજ્જ કરી તેને પ્રાર્થના
 સમાજનું નામ આપી બેસાડ્યો. ઉલોગ અને ખંતથી જે કાર્ય થતું તે
 તેઓ કરતા, આગ્રહ તો રાવસાહેબનો જ ! એમના સામાવાળાયા અને
 દુરાગ્રહ કહેતા, પણ તેથી રાવસાહેબ ડગતા નહિ. કેટલીકવાર તો જુના
 વિચારના ગહેલાઓ ચીઢાય તેમ તેમની વિરૂદ્ધ કંઈ કાંઈ તે બોલતા.
 વહેમ તો દૂરજ થયેલો ! રસિકતાને તો તેમણે રામરામ ક્યાં હતા. જે
 જોયું, પારખ્યું, વખાણ્યું તે બુદ્ધિધાટનાં ચક્ષુમાં પહેરીને જ તેમણે કર્યું.
 જેમણે શિશુએ હાથમાં લીધા તેમણે સ્વપ્નજ કાચમાં લીધો. આ નેપો-
 લિયનનું વાક્ય બોલી પોતે કહેતા કે “રાવસાહેબ તથા નવલરામભાઈના
 શિક્ષકવર્ગને કેળવણી આપવાના પ્રયત્નો સફળ નીવડ્યા. જેને પરિણામે

શુનરાત દેશ તેમનો ધણો આભારી રહેવો જોઈએ ?” યુરોપના પ્રવાસથી એમના મન ઉપર સારી જ છાપ પડી, દેશવાસલતા એમનામાં ભારે હતી; તેથી વિદેશી આચારવિચાર જે હિંદને છાજતા લાગ્યા તેમનો જ એમણે પ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. આ એમના મનના સ્થાપીપણાની નાનીસુની તારીફ નથી. જો એમના મનની નિશ્ચળતા (Ballast) જરાપણ ઓછી હોત તો તેઓ કાં તો ‘ક્રીશ્ચીઆનીટી તરફ કે કાં તો નાસ્તિક ચાવીક મત તરફ ઢળત.’*x

હેવટે આખાએ યુગની સમાલોચના કરતાં તેનું ‘પોતે’ લક્ષણ બાંધે છે, કે “બુદ્ધિવાદ એજ હમારો “ઉઘડતલ” (Open Sesame) રૂપી મંત્ર હતો. (અરેબિયન નાઇટ્સમાંની ‘અલીબાબાને ચાલીસ ચોર’ની વાર્તામાંના કાસમ તે મંત્ર-વેણુ જૂથો ને ‘ઉઘડતલ’ ને બદલે ‘ઉઘડઅદા’ ઉઘડ પ્રેમ, ‘ઉઘડ રહેમ’ બધું બોલ્યો પણ “ઉઘડતલ” એટલે “ઉઘડ બુદ્ધિ” એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરવું જૂથો ને તેથી માર્યો ગયો. “ઐક્યતા સાધો-સાધો બાઈ સાધો: આ જ્ઞાતિ-સોપાનને (‘ટલીરક્ષાપીક’) એવી બનાવી દ્યો કે, નીચેનું પગથીઉં ઉચ્ચતરને વાર તે છેક ટોચના પગથિયાં સુધી પહોંચી નીચા, ઉંચાનું અંતર જૂલી એકત્ર-એકાકાર ચર્મ બન્ય. ‘ઉંચકો’ ‘ઉંચે ચઢાવો’ આ બોધ હમે હમેશ કરતા. ‘સાહસ કરો’ એજ હમારી. શિક્ષા !”*

શુનરાતી પ્રગટ્યવનનો ઇતિહાસ આપણે અવલોકીશું તો કેળવણી અને સમાજ સુધારાનો પ્રારંભ મુળાધર્મી શરૂ થય, તે પ્રવૃત્તિ આસ્તે આસ્તે વધતી સુરત, અમદાવાદ અને હેવટે ટાંકિયાવાડ અને છેક દૂરના કચ્છ સુધી વિસ્તરી હતી; અને તેની પ્રતીતિ આપણને ધાર્મિક સુધારાની બાબતમાં પણ થાય છે, મુળાધ અને સુરતની હકીકત આપણે તપાસી; હવે અમદાવાદ પ્રતિ વળીએ; આપણે અહિં માહિતીનાં માધનનો અભાવ છે તે વિષે અગાઉ કહેલું છે, પણ અમદાવાદ પ્રાર્થના મંથાનના વૃત્તાંતમાંથી આપણને એટલી હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે કે ‘સંવત ૧૯૧૪ ની સાલમાં (સન ૧૮૫૮) ધર્મ સંજયી શોધ કરવાને, ધર્મની ચર્ચા કરવાને, ઉગતા તરણોનું લક્ષ ધર્મ લાણી ખેંચવાને અને પરમેશ્વર પ્રત્યે લોકની આસ્થા અને પ્રીતિ વધારવાને તથા સુનીતિનાં પ્રચાર અને અનીતિનો

* નંદરાંકર જીવનચિત્ર પૃ. ૮૨.

* નંદરાંકર જીવનચિત્ર પૃ. ૮૪.

નારા કરવાને કેટલાક મદ્દગદ્દમ્યોએ ધર્મભા રચાપી "૧ દતી) અને એમ ધર્મભાભાથી આપણે અગાડી જોઈશું કે અમદાવાદ પ્રાર્થના મંદિર ઉદ્ભવી હતી તે સરથા વિશે કાર્ષ્વ વિશેષ માહિતી મળતી નથી પણ એમ માનુમ પડે છે કે મરદાર બોળાનાથ અને ગ. બા. રણુડોડવાવ તેના પ્રમુખ નાયકતાઓ હતા તેમા તાજુબીર્મુ એ છે કે બોળાનાથભાઈનું કુટુંબ પુગણા વિચારનું, મહાદેવ અને માતાની આગ્રહાપૂર્વક પાટપૂજા કરનાર, વહેમી આચારવિચારને અનુમરનાઈ હતું, એ વાતાવરણમા બોળાનાથ ઉછર્યા હતા, અને શરૂઆતમા પોતે તે મધ્યુ શ્રદ્ધાથી કરતા હતા; પણ નવા વિચારનો સંપર્ક થતા, સુધારાના વાતાવરણનો પાશ લાગતા, તેમને નરીન દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ, જે દ્વારા જે તે વસ્તુને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમા તેઓ જોવા સમજવા લાગ્યા, એટલે તેમની માન્યતાઓ બદલાઈ અને જુના આચાર વિચારને તેમણે છોડવા માડ્યા એટલે સુધી કે પોતે સુરત મૂર્તિપૂજક હતા પણ તેનો ત્યાગ કરતા તેમને ખટકો લાગ્યો નહોતો અને છેવટે એક જ ઈશ્વરને, માધ્યમ વિના, એકનિબધથી ભજનારા અને માનનારા, તેના પરમ અનન્ય ઉપાસક બન્યા હતા, પોતે બન્યા હતા એટલું જ નહિ પણ અમદાવાદ પ્રાર્થના મંદિર નામની ધર્મની સરથા રચાપીને અનેકને એ માર્ગે દોર્યા હતા

તેમનું આ વિચાર પરિવર્તન ઉપરોક્ત ધર્મ સભા સ્થપાઈ તે પૂર્વેથી ચાલુ હતું, એમ એમની નિત્ય નોંધ ઉપરથી માલુમ પડે છે

તા ૨૮ મી ઓક્ટોબર સન ૧૮૫૫ ના રોજ યાત્રા ગિરે તેમણે લખ્યું હતું

‘O Lord’ When will the ignorance of Indian people be removed? the little children are going on a pilgrimage, as they have a vow to Vaynath, foolish people do not know that God is everywhere’ *

એ પ્રમાણે બાધા આખરીઓ વિરૂદ્ધ તેઓ ખેદપૂર્વક લખે છે —

તા ૧ લી જુન ૧૮૬૦

† અહીં (ખેડામા) કુદરોગ (cholera) થોડો થોડો છે મૂખલોગે ઔષધ નહિ કરતા માતાની બાધા રાખે છે, પાવડીને ઠેકાણે દાળીયુ બાધે

છે અને ઇતનાક હાથે ચુરી પહેરે છે, અફમોમ છે કે અઘાન લોકો વહે-
મથી હેગન થાય છે ને કરવાના ઉચાચ કળતા નથી”† પણ પચગવ્ય
વિશે તેમણે જે ઝડક મીઠા કરી છે તે જેમ્લી વાસ્તવિક તેટલી એમના
નવા સુધરેના રિચાગનું પ્રતિગિમ પાડનારી છે એમ કહેવું પડશે તે નોંધ
નીચે પ્રમાણે છે —

“ ૨૮ જોગટ ૧૮૬૩

આવણી આજ અમદાવાદમાં કરી. જનોઈ મદનુ શરીર શુદ્ધિને
અર્થે જોમૂત તથા જોમય (ગાયનુ બ્રહ્મ) નાખીને પચગવ્ય પીવાની જુની
જગલી રીત છે, આ કુત્સિત પદાર્થ ખાવો એવું માત્ર કાળના મહાન
બુદ્ધિમાન લાભી નજરમાં ચોખ્ખું જણાતું નથી. મારી બુદ્ધિમાં પણ મુત્રા-
દિક પદાર્થ ભક્ષણ કરવો એ કેવળ મૂર્ખ અઘાનીની રીત છે માટે એ
પચગવ્યનો મે ગ્વીકાર કીધો નથી અણુમનજવાળા તથા કેવળ ધર્માધ
લોભે એ પદાર્થને મહુ માન આપી સરીગુદ્ધર્થ પશુમૂત તથા વિષ્ટા
ખાય છે તે જોઈને હસવું આવે છે, દયા આવવા જેવું છે કે લોકો ખીચારા
ક્યારે સમજશે ”-

આપણામાં જેટલા ઉપારપ દેવદેરીઓ તેમલા સમ્રાટો હોય છે,
અને તે એક ખીજા પ્રત્યે તિરગ્કાર અને દેશ ધરાવતા, માહોમાહે લડતા
અને ઝનડતા, તેમ તેમની દષ્ટિ સકુચિત અને એકપક્ષી જણાશે. એ
પરિનિયતિમાં આપણને જોઈને આનંદ થાય છે કે જોગલાયના ધાર્મિક
વિચાર ઉદાત્ત અને સહિષ્ણુતાભર્યા, સાર્વાત્રિક બધુત્વવાળા અને પ્રગતિ
માન હતા જુઓ ધર્મ વિશે તેઓ શું લખે છે ‡

“ ઈશ્વર આપણો કર્તા છે, તે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે તેનો ભય
રાખવો નિ-તર સદગુણે આલણુ એકને પીડા કરવી નહિ, યક્તિ પ્રમાણે
લોભને ઉપકાર કરવો ઇશ્વરની ભક્તિ કરવી તે તેના ઉપર લક્ષ રહે
એવી કરવી બહારની ક્રિયા ઇશ્વરને કળૂન નથી, મનુષ્યનું દિન શ્રુ છે
તે ઈશ્વર જુવે છે †

મૂળે તે નાગરી નાતના એક પ્રકારની તેમ સુચિહિત હતા, તેમ
સારી જોખતનો નાજ મળ્યો, તેમ પ્રવાસે જતા નવા નવા અનુભવ અને

† જોગલાય ચરિત્ર પૃ ૯૭

• જોગલાય સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર પૃ ૧૦૭

× જોગલાય સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર પૃ ૯૬

ભોજાનાથ સારાભાઈ

જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તેમનો માનસિક વિકાસ ખૂબ ખિલ્યો હતો. રા. બા રણુછોડાવાલની સાથે અમદાવાદ ધર્મસભા કાઢવામાં તેઓ મુખ્ય સાથી હતા, અને એજ મિત્ર તરફથી બક્ષેરના ધાર્મિક પ્રવચનોનું પુસ્તક બેટ મળતા તેમના ધર્મ વિચારમાં અનન્ય પરિવર્તન થતા પામ્યું હતું, અને તેના થોડાક

વધે અગાઉથી જ્ઞાત સમાજનું સાહિત્ય તેમના વાંચવામાં આવતું તે તેને પુષ્ટિકારક નિવડ્યું હતું.

તે વિચારની ઉત્ક્રાંતિ ક્રમસર કેમ થતી ચાલી તેનું નિરૂપણ બારી-કાષ્ઠથી શ્રીપુત કૃષ્ણરાવે કરેલું છે, તે જોવાથી સમકાલીન પરિસ્થિતિના તેમ જોળાનાયની પ્રવૃત્તિનો સ્પષ્ટ રીતે ખ્યાલ આવી જશે:—

“ જોળાનાયના વિચાર-ધાર્મિક તથા સાંસારિક સન ૧૮૫૮-૫૯ ની સાલથી બદલાવા માંડ્યા એમ અનુમાન થઈ શકે છે. હાલ ફેટલાક મુવકોની દુર્વિશા થાય છે કે જૂના જોધી આચાર ઉપરથી અદા જાય છે અને નવું સાડ કાંઈ તેને સ્થળે આવતું નથી. એ રીતે અતો અટ તતો અટ ન થતાં જોળાનાયના હૃદયમાંથી જૂના વિચાર જવાની સાથે નવા સદ-વિચાર તેની જગાએ પ્રવિષ્ટ થયા. તે મમયે જેટલે દરજ્જે એમના વિચાર સુધર્યા હતા તેના પરિણામમાં અમદાવાદમાં ધર્મસભા નામની મંડળી ૧૮૫૮-૫૯ માં એમણે સ્થાપન કરી. તેના એ તથા રા. રણછોડલાલ છોટાલાલ અગ્રેસર હતા. તે વખત વિચાર બહુ સુધર્યા નહોતા તેથી ત્યાં જ્ઞાતિય પાસે કાંઈ વંચાવતું તથા વેદની શાળા કાઢવી વગેરે આચાર વિચાર થતા. ત્યાં પ્રથમ તો ઇશ્વરભક્તિ થતી નહિ. પરંતુ પાછળથી લગ્ન વાંચવા માંડ્યા અને તેને લીધે સને ૧૮૭૦ ના મે માસમાં એનું નામ ભક્તિ સભા પાડ્યું. ફેટલાક કારણથી એ સભાનું કામ મંદ થઈને પડી લાગ્યા જેનું થયું હતું, તે ૧૮૭૦ ના જૂન મહિનામાં એનું પુનરુ-જ્જીવન જોળાનાયે કર્યું. ધર્મસભા તરફથી ફેટલાક નવાં તથા જૂનાં પદોના સંગ્રહ થઈ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતા; તે શિવાય બીજી કાંઈ જનસમાજને હિતકર કાર્ય એ સભાએ કર્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સભાનું મહત્વ પણ સોક્તમાં અથવા બીજી કોઈ પણ રીતે મનાય નહોતું. તો પણ એ સભા વિશે આ સ્થળે લખવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે જામભાતી સ્થાપના થઈ ત્યારથી જોળાનાયના વિચારનું પરિવર્તન થયું ગણાય છે. એમની જોધી અવસ્થા અને સંસ્કારમુક્ત દશા બંને તે સમયથી જુદી થઈ શકે છે. તેમજ હાલ આટલી ઉન્નતદશામાં આવેલી પ્રાર્થના સમાજનું મૂળ તથા અગ્રગામી સ્વરૂપ-એ ધર્મ સભા હતી. / હિન્દુ મહાત્મા ધાર્મિક દશા અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ છે એમ જોળાનાયના મનમાં ઘણાં વર્ષથી આવેલું હતું. x x x x x x x અમદાવાદની ધર્મ સભાનું કામ છેક ૧૮૭૦ સુધી સાડ ચાલ્યું. જોળાનાય દર રવિવારે ત્યાં

(૪) કોઈની માધ્યસ્થી વિના કેવળ ઈશ્વરનીજ શુદ્ધ ભક્તિથી. મારે સોક્ષ્મ થશે એમ હું માનીશ.

(૫) પ્રતિવર્ષ સમાજમાં કોઈ યથાશક્તિ દ્રવ્યની સહાયતા આપીશ,

૧. “આ કામ અવશ્યનું હતું તે આજ થયું. હજી નૈમિત્તિક પ્રસંગે મૃતિપૂજા કરવી પડે છે; ન્યાતનાં બંધનો છે ત્યાં સુધી તેવી પ્રતિજ્ઞા ક્ષેત્રને ધણા માણસો તૈયાર નથી; મનથી એ કામ નાપસંદ કરનારા તો ધણા છે પણ જાહેર દિગ્ભત ચલાવવાને તેમની દિગ્ભત નથી; ઈશ્વર કૃપા હશે તો તે દિવસ પણ આવશે અને એની સાચી ભક્તિ કરવાનો વધારે ફેલાવો થશે.”

હિન્દુ ધર્મ સંસ્થાઓ તે કાળે અધમ દશાને પામી હતી અને ધર્મ-આર્થી અને પુરોહિત-વર્ગ પ્રગ્નની અજ્ઞાનતાનો લાલ લઈ, તેમના વહેમોને પોષી, પોતાનો નીચ સ્વાર્થ સાધતા હતા; એ શરમભરી અને દુઃખદ સ્થિતિમાંથી હિન્દુ સમાજને હવે આણુવામાં અને ધર્મના શુદ્ધ અને સાચા માર્ગે લઇ જવામાં બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થના મંદિરો દ્વારા જેમ મ્હોટો ત્રામ કિમતી છે. તેણે મૃતિપૂજનો નિબંધ કર્યો, તેની માથે એકેશ્વરવાદનો બોધ આપ્યો, એટલુંજ નહિ પણ બ્રાહ્મણ કેળવે, વિશ્વત્રેમ આચરવા જે ઉપદેશ કર્યો છે, તે આપણને એક અમૂલ્ય વારસો મળેલો છે એમ કહેવું જોઈએ. તેના સિદ્ધાંતમાં અને તેની પ્રજ્ઞાસિકામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મની છાયા પડેલી છે, એ જો કે ખરૂં છે, તોપણ મનુષ્ય સેવા કરવાનો મુંદર પાક આપણે તે દ્વારા શિખ્યા છીએ એ નહોતાંસુનો લાલ નથી; અને તે પાકે આપણે એ સંસ્થાના સદા ઋણીજ રહીશું.

બ્રાહ્મસમાજ ખ્રિસ્તિ ધર્મના એકેશ્વરવાદ પંથને (Unitarian Church) બહુધા અનુસરે છે, અને પ્રાર્થના મંદિર, નાતમતના બેદ યાગ વિના બ્રાહ્મસમાજની અનુકૃતિ છે અને તે પરાક્ષ રીતે ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રચાર કરે છે, જેવી ભ્રમજનક માન્યતા જનસમૂહમાં પ્રચરેલી હતી. એટલુંજ નહિ પણ તે અનેક મંદિરોની પેઠે એક નવો સંપ્રદાય થવા પામ્યો હતો. સીકોના ધાર્મિક આચારવિચાર, વિધિ અને પૂજા, ઈશ્વર પ્રત્યેના ત્રેમથી પ્રેરિત નહિ; પણ અંધ શ્રદ્ધા, વહેમ અને અજ્ઞાનથી પામી, ધર્મના શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક સ્વરૂપને ભૂલી, દંભ અને અજ્ઞાનને ધારણ કરી, આચરવામાં આવતાં ધર્મને નામે અનેક ટોંગ

અને ખોટા કૃત્યો થઈ, અને આ સઘળું યત્રવત્ બનતું અને તેનો પાયો વિવેક ઉપર નહિ પણ વહેમ અને ભય પર બધાયો હતો, મી ઝુટ્ઠીએ તે ગિયતિ વર્ણવતા બરોબર કહ્યું છે, કે,

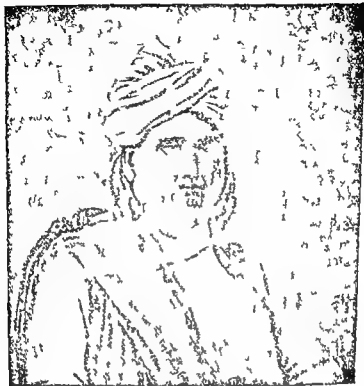
“The ‘mechanicalisation’ of religion was complete and the Hindu Social polity, based on the apotheosis of blood and sex, had become stereotyped, I had almost said petrified, in the course of ages And the worst of it was that the people did not care, they seemed happy in their inert thrall like

The inmate born within the cage

That never knew the summer woods*

। સોગેતુ એ ધાર્મિક જીવન બચકર અને અમલ જણાઈને પ્રત્યાયક્તુ વિરજનદ સ્વામીએ તેમના પ્રતાપી શિષ્ય દયાનંદ સરસ્વતી પાસે ગુરુ દક્ષિણામાં એવી માગણી કરી હતી કે,

“વત્સ, આજે આપણી પવિત્ર આર્યભૂમિમાં દીન તથા હીન આર્ય સત્તાનો અનેક પ્રકારના દુષ્ટો તથા સકેળને ભોગવી રહ્યા છે મારી તને એજ આગા છે કે તું જા અને એ આર્ય સત્તાનોના ઉદાર કાર્યને અનિશ્ચિત ભાવથી આરબી દે આધુનિક હિન્દુ મનાજમા જે ટેલીક કુરીતિયો તથા કુરુઠિયો ધર્મ તરીકે પ્રવેશી ગઈ છે તે સર્વ કુરીતિયો તથા કુરુઠિયોને કાઢી નાખીને આર્ય જાતીની દુર્દશાનું દનન કરી દે આપણા પ્રાચીન ઋષિયોની ધર્મસૈનીના પ્રચાર દ્વારા આર્ય સત્તાનોની ચિત્તરૂપિને આર્ય અથોના પહનપાહનમાં એકમ કરી દે અને આર્ય માનવ મનાજને અને અધ્યાત્મના બધનની બાધાથી મુક્ત કરીને એજ સ્વન વ્યાપક તથા મવ સક્રિયમાન ધર્મરનો અનન્ય ભક્ત મનાવી દે/તાગ હસ્તથી આ કાર્યની જે સિદ્ધિ થશે, તે / મારી ગુરુદક્ષિણા છે” +

સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતી

મદરકુ શિષ્ય તે બીજી મર્તનહિ પણ કાશિવાકમા મોરબી પામે
 દકારા ગામના વતની, ઔદિચ્ય મહત્ત્વ બ્રાહ્મણ મૂળશક્ર હતા અને
 ૧૮૨૪ માં દયારામનો જન્મ થયો હતો અને તેમના પિતા ગામમાં
 જમીનદાર હતા અને લહેણદેણનો વ્યવહાર કરતા પ્રતિષ્ઠિત અને મુખી
 હુકુમોમાં તેમની ગણના થતી હતી બાળક મૂળશક્રને એક દિવસે
 હિંદુ વિદ્યા અને ધર્મના સંગ્રહ શક્યાતથી આપવાનો પ્રશ્ન થયો
 હતો યજુર્વેદ મહિતાનો પ્રારભ શ્રાવી, રૂઢી જોખાવી હતી, તે મેઝ
 પ્રદોષાદિ નેતાનુ પાલન કરાવી, પુત્રને મૃતિકાનુ શિવલિંગ બનાવી તેની
 પૂજા શ્રદાનો આદેશ પણ અપાયો હતો * એ મનોવૃત્તિવાળા પિતા
 ના મૂળશક્ર પાસે શિવરાત્રિનું મહાનત દરજ્જાવાત શ્રાવે તે ગ્વાલાવિક
 છે, અને બંધુ પણ તેમજ મહાશિવરાત્રિ આવતા તેમણે, એવી આગ

* જુઓ દયાનંદ ચરિત્ર, રતનસિંહ પરમાર લિખિત

કરી હતી, કે “ તારે આખી રાત જાગરણ કરવું પડશે અને જો જાગરણ નહિ કરશે તો વ્રતનું માહાત્મ્ય નષ્ટ થશે; સાથે સાથે તેજ સાંજે પુત્રને પૂજાપાદનો વિધિ પણ શિખવવામાં આવ્યો હતો. તે પછીનો વૃત્તાંત ચરિત્ર લેખકના સપ્તદેશમાં આપીશું:—

“ રાત્રિના પહેલા પહોરની પૂજા સમાપ્ત થઇ અને બીજા પહોરની પૂજા પણ લોકોએ જોમ તેમ કરી. પરન્તુ અર્ધરાત્રિ થતાં લોકો ઉઠવા લાગ્યા અને એક પછી એક સર્વ જણ સૂઈ ગયા. સ્વામીજીના પિતાને સર્વથી પહેલી ઉંઘ આવી ગઈ, અને તેમને સૂતેલા જોઈને મંદિરના પૂજારીઓ પણ બહાર જઈને સૂઈ ગયા; પરન્તુ રખેને વ્રતનું ફળ નષ્ટ ન થઈ જાય એવી ભીતિથી સ્વામીજી તો પોતાની આંખોમાં પાણી છાંટી છાંટીને જાગતા રહ્યા. જ્યારે ઘણી રાત વ્યતિત થઈ ગઈ અને મંદિરમાં સંપૂર્ણ નિઃશબ્દતા પ્રસરી રહી ત્યારે ગિલીપત્રના દમજામાંથી એક ઉંદર નીકળીને શિવલિંગની આસપાસ ફરવા લાગ્યો અને તેના પર ચઢીને તે પર ચઢાવેલી સામગ્રી ખાવા લાગ્યો. આ સમયે સ્વામીજી જાગૃત દશામાં હતા અને ગૌન્ય ધારણ કરી સર્વ તમાશે જોઈ રહ્યા હતા. આ ઘટના જોઈ અનેક પ્રકારના સંકલ્પ વિકલ્પો તેમના મનમાં ઉઠવા લાગ્યા. બાળક દયાનંદના મનમાં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો કે જો મહાદેવનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તે આજ છે? જો એક મનુષ્યના જોવા દેવ છે, જો દાસ છે, ચાકર છે, ખાચ છે, પીએ છે, ત્રિશજ ધારણ કરે છે, કમર વગાડે છે, નદી પર સ્વારી કરે છે, અને કોઈને વર તો કોઈને શાપ આપે છે, જોને દેલાસ પર્વતનો સ્વામી જણાવવામાં આવે છે, તે શું આજ મહાદેવ છે? અરે! આ મૂર્તિ તો ચત્કિચિત્ ઉંદરકાને હરાવવાની શક્તિ પણ ધરાવતી નથી?”.....આ વિચારો બાળક દયાનંદ દીર્ઘકાળ પર્યંત રોડી શક્યા નહિ અને તેથી તેમણે પિતાને ઉદાડી, કુતુહળતાપૂર્વક પૂછ્યું, કે, “ જો મહાદેવનું વર્ણન મેં કથામાં સાંભળ્યું હતું તેજ મહાદેવ આ મંદિરમાં વિરાજમાન છે? કૃપા કરી મને સત્ય વાત કહી મારી શંકાનું નિવારણ કરો.” સ્વામીજીના પિતા આ પ્રશ્ન સાંભળી ચકિત અને ક્રોધીત થયા અને તેમણે લાલ આંખ કરીને કહ્યું કે “ તું આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછે છે? સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે “ આ પાપાણુના મહાદેવ ઉપર ઉંદર દોડે છે અને તેને બપ્ત કરી નાખે છે. જો મહાદેવનું વર્ણન મેં કથામાં સાંભળ્યું છે તે તો ચેતન છે, તો પછી તે પોતાની ઉપર ઉંદરને ચઢવાનું કેમ દે? આ મહાદેવ તો માથું પણ

હલાવતો નથી અને પોતાનું સંરક્ષણ પણ કરી શકતો નથી.” આન ઉત્તરમાં સ્વામીજીના પિતાએ કહ્યું કે “કૈલાસ પર્વત પર જે મહાદેવ રહે છે તેમનું આવાહન કરીને અહીંયાં તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે, કારણ કે આ કળિકાળમાં તેમનાં દર્શન થતાં નથી, અને એટલા માટે પાપાણુ આદિની મૂર્તિ જનાવી તેમાં મહાદેવની ભાવના કરી તેનું પૂજન કરવામાં આવે છે. તને શંકા કરવાની જલ્દી ટેવ પડી ગઈ છે.” આમ કહીને સ્વામીજીના પિતાએ તેમને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ આવી વાતોથી સ્વામીજી શાંત થઈ શકે એમ નહોતું. તેમના હૃદય પર તો તે સમયથી એવીજ દૃઢ છાપ પડી ગઈ કે મૂર્તિપૂજા સત્ય નથી. અને તેમણે એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો કે જ્યાં સુધી હું મહાદેવને પ્રત્યક્ષ જોઈશ નહિ ત્યાં સુધી તેની પૂજા કરીશ નહિ. ત્યાર પછી અશ્વ સમયમાં ક્ષુધા અને પરિશ્રમથી સંતપ્ત થઈ પિતા પાસે ઘેર જવાની આજ્ઞા માગી, તેમના પિતાએ તેમને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી કહ્યું કે “સિપાઈને તારી સાથે લઈ જા, પરંતુ ભોજન કદિ પણ કરીશ નહિ.” સ્વામીજીએ ઘેર જઈ પોતાની માતાને કહ્યું કે “મેં ધણી જૂખ લાગી છે.” તેણે તેમને થોડીક મીઠાઈ ખાવાને આપી અને કહ્યું કે “મેં તો તમને પ્રયત્નથી જ કહ્યું હતું કે તારાથી વ્રત પાળી શકાશે નહિ તે નાહક વ્રત કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો. ખેર, હવે જે થયું તે થયું. આ મિઠાઈ ખાઈ લે અને હવે પાછો તારા પિતાની સાથે જઈશ નહિ.” સ્વામીજી મિઠાઈ ખાધીને એક વાગ્યા પશ્ચાત્ સુઈ ગયા અને બીજો દિવસે આઠ વાગ્યે ઉઠ્યા. જ્યારે તેમના પિતા પ્રાતઃકાળમાં ઘેર આવ્યા અને તેમની મીઠાઈ ખાધાની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓ અત્યંત કુદ્ધ થયા. પરંતુ સ્વામીજીએ તો તેમને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે “જે મહાદેવનું વર્ણન મેં કયામાં સાંભળ્યું છે તે મહાદેવ મંદિરમાં નથી, તેથી હું તેમની પૂજા કરીશ નહિ.” અને તેમણે પોતાના કાકાને પણ કહ્યું કે “પદ્મપાંડનાદિને લીધે મારાથી વ્રતપૂજનાદિ થઈ શકતાં નથી.” આથી તેમના કાકા તથા તેમની માતાએ તેમના પિતાને એ સંબંધમાં વિશેષ આગ્રહ કરતાં અટકાવ્યા. તેમણે પણ શાંત થઈ કહ્યું કે “ઠીક, ભણવા દો ત્યારે.” આ પ્રમાણે વ્યર્થ કાર્યથી ગમી સ્વામીજી એકાગ્ર ચિત્તે વિદ્યાધ્યયન કરવા લાગ્યા અને તેમણે એક પંડિતની પાસે નિર્ધન, નિરક્ત, પૂર્વ મીમાંસા તથા કર્મકાંડ સંગમી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો.

પ્રસ્તુત બનાવ નમ્યા પછી થોડાજ અમ્યમ મૂલ્ય કરની ન્દાની
 બદેનનુ મત્યુ થયુ, તેથી તેમના ચિત્તને બારે ક્ષોભ થયો અને તેમને
 વિચાર ઉદ્ભવ્યો, કે “આરે પોતે પણ એક દિવસ આ પ્રકારે
 જવાનું છે. તે નમ્યના દુખમાંથી અચવાનો ઉપાય શું છે ?
 આ પ્રકારે મુશ્મિના નાશનની ખોજમાં તેમનું મત્તક ફગી ગયુ અને
 રાત્રિદિવસ એજ ચિત્તામાં જ્વલિત થવા લા-યા,” અને તે વિષે
 પૂછપરછ કરતા તેમને મોઝાજ્યાઓ માર્ગ જતાવવામાં આવ્યો હતો.
 આ વ્યથાભરી મનોદશામાંથી બીજો માર્ગ તેમનું મન ફેરવવા માતાપિતાએ
 કાર્ષ કાષ પ્રયોગ કરી લેયા, અને તેમનો વિવાદ કરી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો,
 જેથી મમારમાં પડના, વેગમ્ય ભાવ સમી જાય, પણ એ બાળકનુ મન
 પારાની જેમ ચચગ જલિવાણુ નહોતુ કે તેનો નિશ્ચય કરી તેમજો તો
 લમ કરવાની સ્પષ્ટ ના પાડી એટલુજ નહિ પણ તે જાલમાં જલકાર્ષ ન
 જવાય, તેની મહામની ખાતર અને ઇન્દિય ખેયની પ્રાપ્તિ માઝ, ધરનો
 અને માતા પિતાનો ત્યાગ કર્યો તે જવાર જમજો નિકળી પડ્યા. એમના એ
 ભમણનો જ્વલત અદ્ભુત છે તેમના વિનમ્રની કથા રિચાગવા જેવી છે.
 પણ લબાણુ ભયે ત ભાગ મૂખી દહ, દુઃકાણુમાં એટલુજ કહીયું કે ફરતા
 ફરતા તે મધુનામાં રિન્ગનદ નાધુના ચલે જઈ એક હના અદિ અગી
 વર્ષ તેમની પામે નિરામ કરી આગી દયાનદે અણખ્યાથી, મહાભાષ્ય, વેદાત
 સુત્ર વગેરે હિન્દુ ધમના પ્રમાણુજીત મથોનુ અધ્યયન કર્યું, અને છેવટે
 ગુર પામેથી જ્ઞા મામતા, રિન્ગનદે, ગુરદક્ષિણામાં જે મળવા ઇન્દુ
 હતુ, તેનો ઉન્નેખ ઉપર થઈ ગયા છે.

ગુર આગાનુ ખાનન કરવા સ્વામી દયાનદે હિન્દુધર્મ સુધારણાનો
 કુંડો ફરકાવ્યો. પ્રવાસમાં જે ન સ્થળે ઉપદેશ આપતા મૂર્તિ પૂજાનુ ખંડન
 કરતા અને પુરાણો નૃતિઓ રિમેરેને જામક જણાવી, માત્ર વેદને મર્વોપરી
 ઠરાવતા, એટલુજ નહિ પણ તે ઇન્દુ પ્રણિત છે એવો આમક તેઓ
 રાખતા હતા નૈદિક નિપિન્નવન તરફ પાછા વગો, એજ એમના ઉપદેશની
 ઘોષણા હતી, તેમ જ્ઞાનમાં અહમચને આવસ્યક માન્યુ હતુ આજે વેદાખ્યાસ
 જોઈએ તેવો ચતો નથી તો તે કાજે તેના નામ સિવાય લાએ વેદ વિષે બહુ
 થોડાકને ખામ માહિતી કે જ્ઞાન મળવે હિન્દુ મમાજનુ વેદ પ્રતિ ધ્યાન
 ખેંચી, તેનો અખ્યામ અને અધ્યયન કરવા મર્ષએ લાર મૂક્યો હોય તો
 તે સ્વામી દયાનદ મન્ગવતી જ હતા, અને આર્યમમાજ નત્યાનો પાયો

વેદ ઉપર સ્થાયો છે, અને એ ધર્મ પ્રણિત વેદનું જ્ઞાન જાત, વર્ણ કે રમના ભેદ નિના, સૌને સુનલ કરવા એમજે શોક બાપા હિન્દીનો ખાસ ઉપયોગ કયો હતો, તે તેમના કાર્યની વિશેષ મહત્તા હતી *

સ્થાપિત અને મજબુત મનેવા પ્રપચી બંગોની મામે સ્વામીને લડત કરાતી હતી. પણ જ્યાં ત્યાં મહાઓમા તેમ શાસ્ત્રાર્થના પ્રસંગે તેમની વિદ્વતા અને વાનવત્વની ઉડી અમર જણાઈ, અને તેમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પડી તેમને પુષ્કળ માન મળતુ હતુ, અને તે વિરોધો કરતા ધિયોમોશીના મન્થાપક મેડેમ બેવેટ્ટમએ લખ્યુ હતુ, કે,

"It is perfectly certain that India never saw a more learned Sanskrit scholar, a deeper metaphysician, a more wonderful orator and a more fearless denunciator of any evil, than Dayanada since the time of Shankaracharya."

એ અજન્મ આકર્ષણ અને પ્રતિભાભરી બુદ્ધિ સક્રિયથી પ્રમત થઇને, એમના આશયમા તેમ ઉપદેશમા એમના બાળીને, માત્ર મમાજ, પ્રાર્થના સમાજ અને ધિયોમોશીએ એ દિવસ્યાનમા ભગી જવા વિષયુ હતુ પણ વેદ ધર્મ પ્રણિત છે એ દયાનંદનો મિદ્ધાન, જાણ મમાજ આ પ્રાર્થના સમાજને આપ નહોતો અને એ મતભેદ ઉપરથી જોડાણ થઈ શક્યુ નહોતું થીઓસોશીએ તે આરભમા તેની માથે મળીને કામ કરવાનો ઉપક્રમ થોળ્યો હતો અને તદનુસાર તેના મળ્યોને આપવામા આવેના મર્ટિશીષ્ટ થીઓસોફી અને આર્થ મમાજના અયુક્ત નામે અપાયલા, પણ પછીથી તેઓ જુદા પડી ગયા હતા, અને તેની વિગતો જાણના ઇચ્છતા હોય તે વાચકને અમે તાજેતરમા 'મરાઠા મા જે પત્ર વવહાર પ્રસિદ્ધ થયો ■ તે જોવાની જનાજી સૂચીશુ

જુનારીખ ૧૦ મી એપ્રિલ ૧૮૭૫ ના રોજ મુંબઈમા સ્વામીજીએ આર્થ સમાજની સ્થાપના પ્રથમ કરી હતી તે મન્થાના મુખ્ય દશ નિયમો નીચે પ્રમાણે છે —

"(૧) સર્વ સત્ય વિદ્યા અને વિદ્યાથી જાણવના આવતા સર્વ પદાર્થોનું આદિ મૂળ પરમેશ્વર છે

* હા આર્થસમાજ, લખપતરાય વિખિ- પૃ ૭૪

(૨) ઇશ્વર મચ્છિદાનદ ૨૧૩૫, નિગકાગ, મર્ડ શક્તિમાન, ન્યાયકારી, દયાળુ, અજ્ઞ-મા, અનત, નિર્વિકારી, અનાદિ, અનુપમ, મર્વાધાર, મર્વેશ્વર, મર્વ વ્યાપક, મર્વોન્તગ્યાગિ, અજ્ઞ, અમગ, અભય, નિત્ય, પવિત્ર, અને સૃષ્ટિકર્તા છે અને તેની જ ઉપામના કંઈપી ચોગ્ય છે

(૩) વેદ મર્ડ સત્ય વિદ્યાઓનું પુસ્તક છે અને તે વાચ્યુ, અને માલગણુ એ મર્ડ આર્યોનો પગ્મ ધર્મ છે

(૪) મત્ય મહર્ષુ કંવાને તથા અમત્યનો ત્યાગ કરવાને મદામર્વદા તત્પર ગ્રેહુ નેષ્ઠ એ

(૫) મર્ડ કમો ધર્માનુમર અર્થાત્ અત્યામત્યનો નિર્ણય કરીને કરવા નેષ્ઠ એ

(૬) મમાગ્નુ દ્વિત ગ્રહુ એ આ મમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અર્થાત્ સોમની શારીરિક, આત્મિક તથા મામાજિક ઉન્નતિ કરી એ આ સમાજનો પ્રધાન હેતુ છે

(૭) મર્વની માથે પ્રીતિપૂર્વક અને ધર્માનુમાગ યથાચોગ્ય નર્તન કરવું નેષ્ઠ એ

(૮) અરિષ્ઠાનો નાશ અને વિગ્રાની દૃદ્ધિ કરી નેષ્ઠ એ

(૯) મનુષ્ય માત્ર પોતાની ઉન્નતિથી જ મનુષ્ય જ ન ગ્રેહુ નેષ્ઠ એ, પગ્નુ મર્વની ઉન્નતિમા પોતાની ઉન્નતિ ચાનવી નેષ્ઠ એ

(૧૦) મર્વ મનુષ્યોએ નિરોધનો મપૂર્ણત ત્યાગ કરી મામાજિક સર્વ દ્વિતકારી નિયમો પાળનામા પગત્ર નેષ્ઠ એ, અને પોતાના દ્વિતકારી નિયમો પાળનામા સર્વ સ્વત્ર છે

મહર્ષિ દયાનંદ મગ્નતીએ એના ધાર્મિક મુધારાનું મમ ઉપાડી સર્ધને મતોપ માન્યો નહોતો, પણ તેની માથે દિંદુઓનું મગમન કરી તેમની મજાવણી માઝ પ્રાચીન શુદ્ધગના મોતી મગ્થાઓ મથાપી અત્યજે-દ્વાર અને શુદ્ધકરણનું કામ આગળી, દેશમા નવીન ચૈતન્ય આપ્યું હતું, અને તે પ્રવૃત્તિઓ પ્રાણુવત અને સોમપકારી નિવડી છે, એની તેનો કદો વિરોધી પણ ના પાડી શકે નહીં ને નવો ચીતો પાડી મમ કંવા જતા

• ગ્વામી દયાનંદનું જીવન નરિત્ર પૃ ૧૨૧-૨૬

* To-day it is by far the most powerful indigenous reforming movement in the north of India C F Andrews in the 'Indian Renaissance' page 122

સ્વામીજીને અનેક વિશેષી જગો સામે ઝુમ્મલ પડ્યું હતું; અને તેમાં એકવા સનાતની હિન્દુઓજ નહિ પણ ખ્રિસ્તી અને મુમલમાનો વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો, અને તેની મામે આર્યમાજની પ્રવૃત્તિ અસરકારક નિવડે એ હેતુથી એમની ડાર્શનીતિ નરમાસ અને મમજીવિભરી નહિ પણ લગાયક પ્રકારની અને જુસ્સાવાળી હતી, તેથી પ્રતિ પક્ષ પર પ્રમળ છાપ પડે અને તેનો પ્રભાવ દાખવે, અને એ રીતિનીતિના સમર્થનમાં એમ કહેવામા આવતું કે હિન્દુ માનસ નિષ્ક્રિય થઈ પડ્યું હતું, તેને જગ્રત અને ગતિમાન કરવાનો એજ સરમ માર્ગ હતો, તેથી તેની નબળાઈ દૂર થઈને તેનામા શક્તિ આવે, એટલુજ નહિ પણ તે એકવા સરક્ષણ અર્થે નહિ પણ હુમયો લઈ જતા લશ્કરની પેઠે જયનાદથી ગાજી ઉડે *

//સ્વામીજીનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન સાફ હતું, પણ વેદના મુત્રોના જે અર્થો તેમજો કયાં હતા તે અર્થમાન્ય થયા નથી, અને તે વિશે મોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે, તેમ વેદમા આધુનિક વિજ્ઞાનની મોલોનું દર્શન કરવાનો પ્રયાસ પણ હાસ્યમ્પદ નિવડ્યો છે, મિવાય ધર્મોનો જીનાત્મક અભ્યાસ કરવા એમજો તજવીજ કરી હતી, પણ અગ્રેજી જ્ઞાનના અભાવે તેમને એમ યશ મળ્યો નથી, એમ પણ કહેવું જોઈએ તોપણ હિન્દુ અમાજમા દમાનડે નવીન જોમ અને જુસ્સો આપ્યો હતો અને હિન્દુ જાતિનો ઉત્કર્ષ સાધવા લાગિયો પ્રયત્ન મજબૂતાપૂર્વક કરેલો છે એમ પ્રતિપક્ષી પણ સ્વીકારે, પારે, દીનબંધુ મી મી એક એન્ડ્રુએ સ્વામીને જે અજલી આપી છે તે જોટલી લાગણીભરી તેજવીજ સાચી છે. તે લખે છે —

“For Dayanada's personality and character there may well be almost unqualified admiration. He was a puritan to the backbone, and lived up to his creed. He was a fighter strong, virile, independent, and if somewhat imperious in behaviour.”

His courage in facing his own countryman through years of contumely and persecution was

• “He wanted the Hindu mind to turn from passiveness to activity, to exchange the standard of weakness for the standard of strength, “in place of a steadily melting defence” to take “the ringing cheer of the invading host.”

The Arya Samaj page 252.

nothing less than heroic. He was a passionate lover of truth. **

વૈદિક ધર્મના પુનરુદ્ધાર અર્થે આ આર્યસમાજની સ્થાપના થઈ હતી પણ તેનાં મૂર્તિપૂજા ખંડન અને જાતિભેદ ઉઘાડેનાં પ્રચાર કાર્યથી સનાતની હિન્દુઓમાં ખળભળાટ પેદા થયો હતો અને તેઓ તેના વિરોધી બન્યા હતા; નવી ધર્મ સુધારક મંથાઓ બ્રાહ્મમંથા અને પ્રાર્થના સમાજને તેના ધ્યેય અને હેતુઓ માન્ય હતા, પણ આર્યસમાજ વેદને ઈશ્વર પ્રણિત જણાવી તેની મધ્યમાં પ્રવૃત્તિમાં વેદને પ્રાધાન્ય આપતી તે વિચાર માથે તેઓ મંથત થઈ શકતા નહોતા અને તે કારણ તેઓ મામા નહિ તોપણ તેનાથી અવગ અને છૂટા રહ્યા હતા.

ધર્મ સુધારણાના સંબંધમાં આમ છિન્નભિન્ન પ્રવૃત્તિઓ ઉદભવી હતી, તોપણ નવશિક્ષિત વર્ગનો એવો એક સમુદાય હતો, જે પશ્ચિમના વિજ્ઞાનવાદ અને જડવાદથી શંકાશીલ બની, ધર્મ વિષયમાં તેમના મનની 'સ્થિતિ અસ્થિર થઈ પડી હતી; તેમને પ્રચલિત હિન્દુ ધર્મ પ્રતિ આકર્ષણ રહ્યું નહોતું એટલુંજ નહિ પણ તેમની તે પરથી આરથા સુદ્ધાંત ઉઠી ગઈ હતી; બ્રાહ્મમંથા અને પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમને શ્રિષ્ટિ ધર્મની ગંધ જામતી અને આર્યસમાજ માટે જ્ઞાન ઉપજવું પણ તેના લઘાયક ગુણો અને તેની ખંડનાત્મક પદ્ધતિ તેમ વેદમાં જ જે કંઈ જોવાની વૃત્તિ તેની પાસે એન્વવાને બદલે તેમને દૂર ધકેલતી હતી.

આવી ઇશુમય પગિરિયતિમાં હિન્દુસ્થાનમાં યીઝોસોફીકલ મોમાઈડીનું આગમન થયું હતું, જે વર્ષમાં આર્યસમાજે તેનો ખવજ દરકાવ્યો તે સાલમાં (સન ૧૮૭૫) અમેરિકામાં તે સરથા સ્થપાઈ હતી. અને ચોક્કસ સમય વિત્યાબાદ મન ૧૮૭૮ માં તેના મંથાપકો મેડમ બ્લેવાન્ટ્સ્કી અને કર્નલ ઓલકોટ હિન્દમાં આવ્યા હતા. એ સંસ્થાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ અધ્યાત્મ અને યોગવિદ્યા (occult) નો અભ્યાસ તેમ સંશોધન કરવાનો હતો; અને તેમની એ પ્રવૃત્તિ દિબેટમાં વ્યવસ્થા મહાત્માઓની આજ્ઞાથી પ્રેરાધને ઉપાડી સેવામાં આવી હતી; પ્રારંભમાં મેડમ બ્લેવાન્ટ્સ્કીના અમલકાર પ્રયોગથી તે જોનાર મૌ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા. મેડમ બ્લેવાન્ટ્સ્કી એક ડીવિન મન્નારી હતા, અને તેમની દૃઢ માન્યતા હતી કે વિશ્વના નિયમન અને શ્રેયઃ અર્થે મહાત્માઓનું

એડમ બ્લેવોસ્ટકી

એક મહાન વરે છે, તેમના એક મહાત્માની પોતે શિષ્યા છે, અને તેની આજ્ઞાથી સદરજૂ કાર્ય કરવાને તે પ્રેરાયલા હતા. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનો ઇતિહાસ લેખક કહે છે, કે 'એડમ પી. બી.' ના મૌલિક અને લિખિત શબ્દો ઉપરથી, એ અષ્ટ થાય છે, કે સન ૧૮૬૭ પછીથી એ મહાત્માઓના આદેશ પ્રમાણે તેઓ કાર્ય કરતા, અને ટિબેટમાના પોતાના ગ્રંથ પામે તાલીમ લીધા બાદ પ્રાચીન સનાતન ધર્મના મત્યોનો પાશ્ચાત્ય જગતને બોધ કરના તેમને મોકલનામા આવ્યા હતા. ચોગની ઇટલીક ક્રિયાઓ તેમને બતાવવામા આવી હતી અને તેમને એવી સૂચના અપાઈ હતી કે, જગતમા જાજ, સત્યની પ્રગતિમા લોખને મદદ કરો * અને જે કાંઈ આપણા જાણવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી ખાનીપૂરક કહી શકાય કે એ મન્નારીનું જીવન ચમત્કારી, લોભપકારી તેમજ રહસ્યમય હતું થિઓસોફીકલ સોસાયટીની પ્રવૃત્તિની વિગતોમા જવાનું આપણને પ્રયોજન નથી, એ મહાશીનું કાર્ય અને ઇતિહાસ મારી રીતે સુવિદિત છે, પણ તેમની એક જ બીના પ્રતિ ધ્યાન દોરીશું કે જેમા એની ગિમાન્ટ

થિયોસોરીકલ 'સોસાઈટી'માં જોડાઈ, હિંદુમાં આવી વસ્યા બાદ, તેમનાં નેતૃત્વ નીચે થીઓસોરીએ અને સુદર પ્રગતિ કરી હતી અને આપણા સમાજ ઉપર તેનો જે પ્રભાવ પડ્યો છે અને જે સરસ પ્રચાર-કાર્ય તે સરસાએ આપણા ઉપર આર કંઈક કરેલું છે તેનું મારણુ માન અને યશ એનિ-બિસાન્ટને છે એમ નેન-ગ્રીમીનું વાણુ મુખ્યત્વે યોગ-occupied પ્રતિ હતું અને તેમના માથી જર્નલ-એડિટરે જોઈ ધર્મના પુનરુદ્ધાર માટે સગીન કાર્ય કર્યું હતું. પણ હિન્દુ ધર્મમાં જાગૃતિ અને ચેતન આણ્યું હોય તો તે એનિ બિસાન્ટને લાગે જાય છે, તે પ્રચાર કાર્યમાં એમને એટલું બધું મમતન બધાયું હતું - તેઓ પોતાને એક હિન્દુ તરીકે, જે કે જાતે પ્રિયિત અને વિદેશી હોવા છતાં, ઓગખાનનાં માન મજબૂતાઈ અને સન ૧૮૬૩ માં મક્કમ આવી પડેલતા, અભાર મહેલનમાં પ્રથમ વ્યાખ્યાન આપતા ખોટા હતા, & ' I am outcaste, while still an outcaste, ought to sit at your feet ' - પન્નતિની છુ, અને તમારા અનુ પામે મારે મેમ્બર જોડાએ પણ વિચારવાનું થઈતું તો એ બની હતી & એ માધ્વી સ્ત્રીના ચર્ચે હિન્દુનો નવશિક્ષિત મમાજ એમનો ઉપદેશ સાલગવાને કુખી પડ્યો હતો, અને હિન્દુ ધર્મના એક સરક્ષક અને શુરુ તરીકેનો તેમનો દાવો નીમકો હતો એમની નિહતા, એમનું વસ્તુત્વ, એમનો વાગ્દનાદ અને એમનું વર્તન એવું ગો-નયુક્ત, વિનયવાળું, ઉચ્ચી પ્રાદિનું અને પ્રનાપી હતું, & જે પ્રેમ એમને આલળતું - એમના સમા-ગમમાં આવતું તે એમના શિષ્ય > પૂજારી થઈ બેસતું, અને એમના એ વિજયનું ખીલું વાણુ એ હતું કે એનિબિસાન્ટ હિન્દુઓની નમગાઈ, દોષ અને ખામીઓ ઉપર મીઠા આલપો ન કરતા, આર્મ ધર્મ અને સરકૃતિની ઉજવણી ગાણુ પ્રતિ તેમનું ધ્યાન દોરી, તે માટે માન અને પ્રેમ પેદા કરવા પ્રયત્ન કરતા, અને તેની ધારી અમર પેના થઈ, & મૌ પ્રેમ એનિબિસાન્ટની પ્રસાદ કરતું સલગાતું હતું પોતીકા આત્મજ્ઞતામાં એનિબિસાન્ટ હિન્દુ ત્રાય પન્તે નોંધ કરતા જણાવે કે, કે હિન્દુસ્તાનમાં પહેલ પ્રથમ જુના ધર્મો-હિન્દુ, જરથોસ્ત્રી અને જોહનો પુનરુદ્ધાર કરી તેને મજબૂત કરી, તેનો ઉત્કર્ષ કરવાનું હતું એ રીતે નવાનની લાગણી ઉદ્ભવતા, તેના જૂનમાં માં મમત્વ મધાયું અને લાવિય આલારત જણાયું, અને તેના પાંખોએ અવેશાભિમાન અને મમાજની પુનરુદ્ધારની અભિનાયા જાગૃત થઈ, વાન્નરિ રીતે, તેમ થવા પામ્યું હતું

એનિ બિસાન્ટ.

આમાજિક સુધારણા પ્રાપ્ત કરવામા મિયોમોશીએ થોડું કાર્ય કર્યું નથી, પણ તેનું ચિગ્જીવી આરક સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજની ગ્થાપના હતી, જેમાથી બનાગસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીનો જન્મ થયો, એ જક્ષનું ખીજ શાપનાગ, તેનું મિચન અને પોપણ કરનાર મૈયા એનિનિમાન્ટ હતા, અને રાજકીય ક્ષેત્રમા તેમણે જે પરિવર્તન આણ્યુ હતુ, એ તેમની સેવાનો ઉલ્લેખ માત્ર બમ ડે, ચુગ્ત રાષ્ટ્રમેમી નિપિનચદ્ર પાન તેમની સેવાની કદર કરતા અને તેમના વિજયનુ કારણ જણાવતા કદે ડે —

“As can be well imagined, the apparent conversion to Hinduism of an Englishwoman who identified herself not only in the abstract, but in

her actual company, dress, food and manners with the Hindus, made a tremendous impression and, as Mr B C Pal believes, "helped to rehabilitate our national religion to thousands of our English educated Countrymen" This education "had commenced to turn increasing numbers into rank atheists, especially in Madras" and there this English atheist, turned Hindu, naturally had a success in stemming this tide of free thought, which no Indian of the time could have had "x

હિન્દુભરમા તેમ યુજગતમા ચિયોસોશીકન એમાઈગીએ, ધર્મ માટે મમતવની લાગણી પેદા કરી, હિન્દીઓનું જીવન ઉત્તર અને મજકારી થાય એવું પ્રગતિસાધક પ્રયાગ્મય આગેચુ હતું અને તે અઘાપિ કરે જાય છે, એ આપણે ખુદી થવા જેવું છે અને તેનો તે ઉપચાર જેવો તેવો નથી

આપણા જાણીતા માક્ષર મહિનાલ નજુભાઈ આચાર્ય મજકૃતિ, ધર્મ અને વિદ્યાના ઉડા અભ્યાસી તેમ પ્રચારક હતા, અને નવા પાઠ્યાલ સુધારાની મારે તેઓ થતા એ જાણીતું છે છતાં તેઓ ચિયોસોશી પ્રતિ ખેચાયા હતા અને તેમાં એક સભ્ય તરીકે દાખલ થઈ, ચિયોસોશીના સિદ્ધાન્ત અને કાર્યની પ્રશંસા કરી, તેને અનુમત્તાની જાનામણુ કરતા, તેમણે સુદર્શનમાં લખ્યું હતું, કે —

“આ મડળ એવા ઉદ્દેશ મળે છે કે —

(૧) વિશ્વમાનમા આત્મભાવ નિતારવો મર્વત્ર મમતા અને મમાનતાની દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતા પ્રાવતા રહેવું

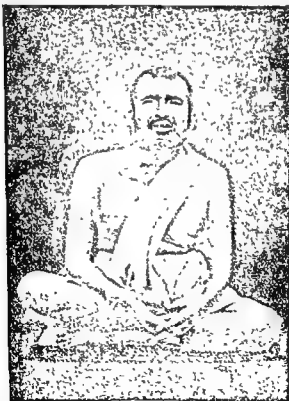
(૨) ધર્મ આદિ નિમિત્ત મનહ કરવાનું મગ્ધુ નથી ધર્મ માત્ર એના એક મત્યને નિતોકવા અને પામવાના, અધિધારાનુમાર, પ્રકાર છે માટે સર્વ ધર્મનો વિચાર, અભ્યાસ મળી તેના મૂન મત્યને પામવા યતનવાન રહેવું

(૩) ચૈતન્યનો સ્વીકાર પ્રવાથી મનુષ્યના આત્મામાં જે જે નિગૂઢ સામર્થ્યો અને શક્તિઓ અમગ્નય તેમનો અભ્યાસ મરી તેમનો પરિપાક સિદ્ધ કરવા યતન પ્રવેશ.

આ ઉદ્દેશભાવો પ્રથમ ઉદ્દેશ જ વારતવિક્રમ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને તેનો સ્વીકાર કરનાર વ્યક્તિ માત્રને એ મંડલમાં પ્રવેશ મળી શકે છે. દ્રાઈપદ્યુ ભાવના તેને સ્વીકારનારા સ્ત્રી પુરુષોના વિચારોના પરસ્પર વિનિયમથી જ પુષ્ટ અને જલવાન થઈ જગતને કલ્યાણકારી નીવડી શકે છે એ સુચિત્ત છે, અને એવા સંઘાતનું જલ આ ભાવનાને અર્પવાને અર્થે જનસમાજનું આ માર્ગે કલ્યાણ હિતતાં સ્ત્રી પુરુષોએ, આ મંડલમાં મામીલ થવું એ તેમનું કલ્પ છે. આમાં દ્રાઈએ પોતાનો ધર્મ કે વર્ણ આશ્રમ આચાર મુદ્દી દેવો કે દ્રાઈ નવો ધર્મ કે મત સ્વીકારવો એવી વાત જ નથી; માત્ર આ ભાવનાની સાદાગમ્યતા અને તેના પ્રકાશથી, જે દ્રાઈ પોતાનું હોમ તેને વધારે કલ્યાણકારી, શુભાવહ, અને પોતાના જીવનને ઉચ્ચતમ કરી શકે તેવું જનાવી લેવાનું છે. પરમ કલ્યાણમય, રાગદ્વેષ રહિત, શુભ, ઉચ્ચતમ અર્થિત, આજવાને આ ભાવના ઉપરાંત, પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતપોતાની ચિત્તગુહિ માટે જે કંઈ અપેક્ષિત હોય તે બતાવનારી પણ એક મંડલી આ મંડલના અંતર્ગત રહેલી છે, ને તેનાથી પણ જેને હિત હોય તેને, થીઓસોફીમાં પ્રવેશ કર્યા પછી, અનેક રીતે લાભ થઈ શકે છે. આ મંડળી આ પ્રકારે દેવસ આત્મોન્નતિ, આત્મભાવ, અને વિશ્વનામના કલ્યાણનો વિસ્તાર કરવાને અર્થે ચૈતન્ય ભાવનાને સર્વના આગળ ભાવવા મત્ત કરે છે, દ્રાઈને ગુરુ કે પૂજ્ય માનની નથી; સત્યના માર્ગમાં નર્વે સર્વને સહાય થાય છે. સત્ય કરતાં અન્ય પરમ ધર્મ નથી, એ તેના નિદાન્તને અનુસરતાં સર્વ ધર્મોમાં જે પરમ સત્ય રહેલું જણાય છે. સાહિત્ય શાસ્ત્ર, કલા, વેદ, પુરાણ, કુરાન, આદિમાં-એ રીતે વિગ્રહતાં જે સમાય છે, તે આર્થોવર્તના અર્થેતમા સર્વથી વધારે જણાય છે એમ પણ હવણા હવણા મનાવું જાય છે, પરન્તુ તેથી થીઓસોફી તે વેદાન્ત છે કે ક્રીસ્તીયાનિટી છે કે બૌદ્ધ ધર્મ છે, એમ કંઈ કહી શકાય નહિ. જે ચૈતન્ય ભાવના અને આત્મ વિસ્તાર તેના સિદ્ધાન્તમાં મૂલ્યજૂત છે તેજ થીઓસોફી છે, તે નવે સ્વરૂપ છે ને દ્રાઈ ધર્મરૂપ નથી જન-સમાજે એ અથવા એવી ભાવનાનો આશ્રય કરવાનો આ ખરી અણીનો વખત છે. ”

જે વર્ષમાં એનિ ટ્રિસેન્ટનું હિન્દમાં આગમન થયું તે વર્ષમાં ચિકાગોમાં અર્વધર્મ પરિષદ મળી હતી. તે પરિષદમાં સ્વામી વિવેકાનંદે તેમનાં

વ્યાખ્યાનથી શ્રોતા વર્ગે ઉપર અદ્ભુત અસર ઉપજાવી હતી, અને સૌને અકિત કરી હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશે વધુ જાણવાનું ઉત્સુક કર્યા હતા. હિન્દુ વર્ગની પુનઃ રચનાના કાર્યમાં એથી વધુ અને નવીન જળ પ્રાપ્ત થયું હતું. તેમના મુર પરમહંસ સમઘૂષ્ટે અશ્રદ્ધાળુ અને ચિકિત્સિષ્ટ નવશિક્ષિત યુવકોને તેમના પ્રભુમત્ત સમાધિસ્થ જીવનથી મુગ્ધ કર્યા હતા, અને ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ છે તેની પ્રતીતિ કરી આપી હતી. તેમનું જીવન જોમ એકાકી તેમ પ્રભુમત્ત અને પ્રભુમત્ત હતું, તે સિવાય તેમનું ચિત્ત બીજા કશામાં પડેલાયું પણ નહોતું. 'એ સાધનામાં એવું આધ્યાત્મિક સામર્થ્ય એમણે જોળવ્યું હતું કે તેમના હાથનો સ્પર્શ ચતાં સામા પુરુષમાં કાંઈ અજળ સ્ફુર્તિ-ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થતું અને તેના વિશ્વસનીય પુરાવા મળે છે;

રામઘૂષ્ટ પરમહંસ

એ પ્રત્યક્ષ અનુભવે દેવવાચને નાગ્નિક ચતા ખાખ્યા હતા, x અને તેમની મૌથી મ્હોટી પ્રમાદી આપણને તેમણે આમી વિવેકાનદ આખ્યા તે છે એ અવતારી પુરાની સતામ્દી એકવા બાગતવર્ષમા નહિ પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમા પણ આતુ વર્ષમા આવપૂર્વક ઉજ્જવાઈ હતી એ એમની અમર દેહલી બહેળા વિગ્તરેશી છે, તે મનાવી આપે છે

મમકૃષ્ણ મિશનના અન્યામીઓએ, વેદાન્તની નવોપરિતાની ધોપણા વિવેકાનદે અમેરિકામા કરી હતી, તેના પ્રતિધોષ આતુ સખી, તે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી, તેની શ્રેષ્ઠતા નિદ્ધ હવા મયન કરી ગ્યા છે અગાઉ નદ-સકરે વેદાન્ત માર્ગ ને અધમ ગ્ચિતિએ પરાખ્યો હતો, તેની ઠેકઠી, એક વેદાન્તી બ્રાહ્મણનું ચિન કરણધેનામા દોગી કરી હતી અને બોળાનાથશાઈ જેમણે પ્રાર્થના અમાન ગ્યાપી હતી તેમણે પણ વેદાન્ત પ્રતિ તિરસ્કાર હતો, તે એમની નિત્ય નોધ ઉપગથી જણાય છે —

“વેદાત અને વાગ્તે બોળાન ચે ધાણીવાગ વાતચીતમા તથા વ્યાખ્યાનોમા એવુ કહેતુ કે એ મન નાગ્નિકવાહની સમાન છે. પોતાના રોજ કામમા તો એ વિશે કાઈ લખેલ જણાતુ નથી, પરંતુ “વેદાતરતોત્ર સમદ” નામના પુસ્તકમા જારબના પૃષ્ઠ ઉપર એમણે ત્રીએ પ્રમાણે દીકા લખી છે —

“આ પુસ્તક ઈશ્વરનિદ્ધ તથા ભક્તિમાન પુરોને વાચવા લાયક નથી અદ્વલ એવે કેનળ નારિક મતવાળાને કામતુ છે એમા કાઈ પ્રકારે ઈશ્વરની પ્રાધનાના કામમા આવે એવુ મ્તોત્ર નથી ઈશ્વર દમા કરીને તેમને મત્ય ધમનો સુપથ બનાવે બોળાનાથ સારાશાઈ તા ૩ જી માર્ચ ૧૮૮૭”*

અણુ એજ વેદાત નમ્મત હિન્દુ ધર્મનુ ઉજ્જવળ અને ગૌરવશાળી સ્વરૂપ છે, એજ હિન્દુધર્મની નિશિષ્ટતા છે, એવો એ સમકૃષ્ણ મિશનનો દાવો છે અને તે વાજખી છે, અને આમી વિવેકાનદે તો એ દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટતા દ્વૈત વગેરે વાગેતુ ગ્પટીકણ કરતા સમજન-યુ હતુ કે—

* Himself a direct centre of spiritual dynamism, he could readily remould the motives and effect immediate conversions of character Testimonies to such powers have been held by persons who come under the spell of his spiritual influence Page 233 Eastern Lights by M. Sarkar

• બોળાનાથ સારાશાઈનુ જીવનચરિત્ર પૃ ૧૨૫

“The different commentators on the Vedanta really fulfilled a need considering the progressive aspects of spiritual life. He did not at once brush them aside, but accepted them as meeting the needs of the unfolding self. The Philosophical positions of Dvaita, Visishtadvaita or Advaita were to him not absolute logical systems, but stages in spiritual expression and growth. In these three systems we find the gradual working up of the human mind towards higher and higher ideals, till every-

स्वामी विवेकानंद

thing is merged in the wonderful unity which is reached in the Advaita system. Therefore these three are not contradictory, they all necessitate each other, all fulfil each other, and one, as it were, as the stepping stone to the other, until the goal, the Advaita, 'Thou art That' is reached."

સ્વામી વિવેકાનંદ અંગ્રેજીના જતા પૂર્વે કેટલાક મહિના ગુજરાતમાં રહી ગયા હતા, અને રામકૃષ્ણ મિરાનના ટેવાક આધુઓ ગુજરાતમાં આજે પણ અવારનવાર આવી પ્રચારકાર્ય કરી જાય છે, પણ તેની મહત્ કાયમ સમ્યા ગુજરાતમાં નથી, એ નવાઈભર્યું છે.

ધાર્મિક નિચારોનું મથન, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, આપણા પ્રાતઃકાર્ય રહ્યું હતું તેના પ્રતિપાદનમાં દુર્ગાંગમ, ભોળાનાથ, મહીપતરામ, લાલશકર વગેરે પુરોહિત મુખ્ય હતા અને તેમના વિશે પ્રાર્થના સમાજ પ્રવૃત્તિની હમીકત જણાવત કહેવામાં આ પુ છે પણ જેને આપણે પ્રાચીન પરપરા જોઈએ તેને અનુમતી હિન્દુ ધર્મનું પાલન અને હિન્દુ શાસ્ત્ર પ્રથેનો અભ્યાસ અને અધ્યયન કરવા કરાવવામાં જેમણે અગત્યનો ભાગ લીધેલો છે, એના જે વહનીય આચાર્યો શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રીમન્નયુગમ સર્માની મેરણો અત્રે ઉત્તેજ થવો ધો છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય મુગત પામે કડાના વનની હતા, જાને વિમનગરા નાગર હતા અંગ્રેજી શિક્ષણ પત્રીક સર્વિસ પરીક્ષા મુધીનુ લીધું હતું પત્રીકી નોકરીમાં દાખલ થયા હતા, અહિં તેમના અભાગમના આનંદ તેમની અધ્યાત્મ વિષયોની ચર્ચાથી આનંદ અને આશ્ચર્ય પામતા, અને તેમની ખ્યાતિ પચરતા, તેમની જાન્ય અને પ્રતાપી મુખમુદા, તેજસ્વી કાનિ, દિવ્ય પ્રતિભા, રસગલીર, વાળી આશ્ચર્યજનક મુક્તિનાદ અને નિર્મળ પ્રેમમયી હૃતિથી ક્રમેક્રમે ગુજરાતનો ઉચ્ચ મંત્રકારી વર્ગ તેમના પ્રતિ જે આયો હતા અને તેમના તરફથી લેખો દ્વારા પણ કટક મગીન પ્રચારકાર્ય ચક્રુ હતું ગવર્નર મથિનારે તેમના સિદ્ધાન મિધુ અને ભાગિની જૂણની નોધ લીધી હતી તેમાં ક્યા ક્યા ઉજ્જવ વા દોષ છે, એ મનાવેલું છે, પણ તે આવે આપણને હાનમાં નિગળન નથી તેમના આકર્ષણ અને પ્રભાવથી, એટલું ચોક્કસ છે કે, ગુજરાતનો શિક્ષક વર્ગ એમના એક માધક વર્ગમાં દાખલ થયો હતો

અને તે મંડળમાં આપણા કેટલાક પ્રમિદ પુરો, જેવાકે દી. જા નર્મદા-
શકર, પ્રેા કણીઆ, શ્રી છોટાનાથ માતંગ, શ્રી કૌશિકરામ, શ્રી. નગીન-
દામ મધવી માતુમ પડશે લાવિક અને જ્ઞાસુ સ્ત્રી પુરોની ધર્મવૃત્તિને
સતોપના અને ઉત્તેજના તેમનો પ્રયત્ન અને કાર્ય મેશક પ્રશમાપાત્ર દતા.
એમના મુપુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્ર લગવાન તે પ્રવૃત્તિને યોધી ન્વા છે એ અત્યંત
સતોપકારક ખીના છે

શ્રીમન્નૃસિદ્ધાચાર્ય

કાશિવાડના પૂર્વ અવન્યાના એક મહેતાજીએ મુનનાતમા ધર્મ-
પ્રચાર, આપણી ધૌગણિક રીતે, કવવામાં નદર ફાગો આપેતો છે તે
પુરુષ શ્રીમન્નયુરામ શર્મા દના ન્દાનપણથી ધર્મપ્રતિ મદ્દગિ જાગૃત મધવી
અને લમ ક્યોથી એ વૃત્તિમાં વિશેષ પડશે એટલા ખ્યાત અવિવાહિત
તેઓ ન્વા દતા, અને ધમવાનના અને નિચાગને મજાવવા, ખિનવવા

યાત્રાએ નિકળી પડ્યા હતા, અને તેમા તેમણે અગતિ સાધી હતી તેમ સિદ્ધિ મેળવી હતી. યોગ અને વેદાંત એમના પ્રિય વિષયો હતા અને જનતામા તેના પ્રચાર અર્થે તેમની સેવા અપ્રતિમ હતી. ધાર્મિક માહિત્ય ગુજરાતીમા બહુ થોડું હતુ, તે તેમણે મહાભાષ્ય પુસ્તકો, લેખો લખીને અને ભાષાત્ દ્વારા સમૃદ્ધ કરેલુ છે, તે નિમિત્તે ગુજરાતી વાચકવર્ગ તેમનો હમેશ આભારી રહેશે તેમનો શિષ્ય અને અનુયાયી વર્ગ પણ ગુજરાતમા ખેંહોળો છે, તે એમની મહત્તા અને પ્રભાવનો ખ્યાલ આપે છે

ગુજરાતી જનતા આવા સમર્થ આચાર્યો મળવા માટે જરૂર અભિનંદન દે, તેઓ ગુજરાતને શૂપણરૂપ છે.

શ્રીમન્નગરામ ગર્મા

પ્રકરણ ૫

ભરૂચનું પ્રદર્શન (સન ૧૮૬૮)

“રચો સ્વયંવર ભરૂચમાં, શોભા સજી અપાર,
ત્યાં શ્રીવસ સાહેબ થયો, વિદ્યારૂચિનો જાપ.
વિવિધ વિષય વાણી સુણી ઠઈ કરે નહિ કોપ;
પરમાર્થે પરિશ્રમ કરે, હારો સાહેબ હોપ.
જળજ કલેક્ટર સાહેબો, સુરત ભરૂચના જેહ,
ખીજ અમલદારો બન્યા માંડવિયા જન જેહ.
સન અઠારસે અડસઠે, શુભ સપ્ટેમ્બર માસ,
તારીખ તેવિસમે દિને, કીધો ત્રિ’વા વિલાસ.”*

૬૯૫૮૨૧૭

ઇંગ્લાંડના કારખાનાવાળાઓ તેમની સુતર કાપડની મીલો માટે હિન્દુસ્તાનનું રૂ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં મેળવવા સતત લજવીજ કરતા અને તે રૂના પાક અને તેની જાત વિશે યોગ્ય માહિતી મળવા ખાસ પ્રતિનિધિઓને હિન્દ મોકલતા હતા.

ભરૂચ જીલ્લાનું રૂ શરઆતથી પંકાતું આવે છે અને તેની માગણી વ્યાળે પણ પ્રબળ હોય છે; અને તે કારણે કપાસ લોહવાનું જન ભરૂચમાં પહેલ વહેલું સન ૧૮૫૦ ના અરસામાં જેમ્સ લેંગ્ડન નામના એક અમેરિકને ખોલ્યું હતું.

આપણા દેશનું રૂ ઇંગ્લાંડ જાય અને ત્યાં તેનું કાપડ વણાઈ તૈયાર થઈ પાછું હિન્દુસ્તાનમાં આવે તે મોંઘું પડે એટલું જ નહિ પણ આપણા માટે બેઠુંજ કહેવાય. એક તો નુકસાન વેડીયે, અને વધારામાં સુખી કહેવાઈ એ. એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લઈને આપણા એક જુદિશાળી અને દુરદેશીવાળા પુરુષ રા. જા. રણજોડલાલ છોટાલાલને સન ૧૮૪૭ માં ગુજરાતમાં કાપડની મીલ કાઢવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો અને પુલજેમ્સની મદદ મેળવી તેને લગતી બધી તૈયારી તેમણે કરવા માંડી. ભરૂચમાં જેમ્સ લેંગ્ડને જીનિંગ ફેક્ટરી કાઢી હતી તેને એ કાર્યમાં જોડયો; પણ મીલના સાંચા

સાફ જે ધેસા તેને અગાઉથી આપવાના હતા તેની જામીનગીરી માટે મતભેદ ઉપસ્થિત થતાં, તે યોજના પડી લાંગી હતી. પણ રજીસ્ટ્રારનાઈઝે નિરાશ ન થતાં, ફરી તબવીબ કરી, સુરતનું કારખાનું સત ૧૮૫૬ માં કાર્યુ, તે દેશમાં વહેલવહેલું હતું. એ રીતે જેમ્સ ક્લેન્ડને પણ ભરત્યમાં શરૂઆત કરી અને તેની નકલ યર્ષ, મુખાર્ષમાં તે પછી ઘણી સુતર કાપડની મીસો નિકળી હતી.

આપણો દેશ ખેતી પ્રધાન છે, અને તેમાં ડું વાવેતર વિશેષ . પ્રમાણમાં થાય છે, સરકાર પણ ડું વાવેતરને ઉત્તેજન આપે છે, એટલું જ તહિ પણ તે પાક મારો અને ડુંથી જાતનો ચવા પામે તે સાફ ખામ કાળજી રાખે છે. અને એક ખાતું નિલાવે છે.

જૂદી જૂદી જાતનાં ડુંની માહિતી મળવા તેમ તેની જાતની પરીક્ષા કરવાનું સુગમ યર્ષ પડે એ ઉદ્દેશથી મી. ગ્રીવસ નામના એક જાનના માહિકે ભરત્યમાં “ ડું પ્રદર્શન ” લગવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે સાફ અમેરિકા અને બીજા દેશોના તથા આ દેશના ડુંના નમુના મંગાવ્યા હતા, પણ તે પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા સંબંધી તેના હેડક્લાર્ક કલ્યાણજી નાગજી નામનો ઓદિવ્ય બ્રાહ્મણ હતો, તેને કહેતાં, ગ્રીવસને તેણે સમજાવ્યું કે, “ ડું મત્રદર્યાન જોવાની શોધમાં એટલી હોંશ નહિ હોય; વેપારી વર્ગ વખતે જોવાને આવે; પણ જીજ્ઞાસુને રમ પડે નહિ; પછી જેવી સાહેબની મગજ. ”

આગળે વસ્તે પેરીમમાં વિશ્વ પ્રદર્શન ભરાયું હતું તે ગ્રીવસે જોયું હતું, અને ભરત્યના માણેકવાલ સુગતી નામના એક મુદગ્ધ પણ તે જોઈ આવ્યા હતા, તે વાત ગ્રીવસને કલ્યાણજીએ કહી; અને એવું સૂચ્યું કે એવું કાંઈક થાય તો શોધાનું ધ્યાન ખેંચાય; ગ્રીવસને એ વિચાર પમંદ પડ્યો; માણેકલાસને બોલાવી તેમની માથે પણ એ મંજૂરી વાતચીત કરી. ત્યાર બાદ એકલુ ડું નહિ પણ મર્વ વસ્તુઓનું પ્રદર્શન ભરવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે કામમાં ગ્રીવસ માહેબે અંગત લાગવગ વાપરી તેમાં મુખાર્ષ મગજાની મદાયતા અને મદાનુશૂતિ મેળવી, તે પ્રદર્શનને મફત જનાવવા ગંધી ટ્રાસીય કરી હતી.

જે જાહેરનામું જહાર પડ્યું તેમાં તે પ્રદર્શનના ત્રણ મુદ્દા દર્શાવ્યા હતા:-

(૧) શુભગત પ્રાંતના મરણા વસ્તુઓની પેદાશ, કાનિગી અને બનાવટ વિષે શુભગતી પ્રજાને તેમજ જહાર વેપારીઓને પૂરી ખબર પડે

એવી મનડ કરી આપવાનો આ પ્રદર્શનનો આગય છે. વળી એવી ચીજો જેમકે ગુદર, ગગ, હન વગેરે છે, તે પ્રતિ ગ્રિયેષ ધ્યાન આપવું થયે છે.

(૧) પ્રાતના જૂદા જૂદા ધધાદાગીઓને તેમના હુન્નર ઉદ્યોગમાં મહાયક અને નફાકારક થઈ પડે એવી યાત્રિક બનાવશે જેવા માટે પ્રદર્શનમાં મુકવામાં આવશે.

(૩) હુન્નર ઉદ્યોગની, વેપારની અને જૂદા જૂદા માલની ચીજો બતાવશે અને તે ચીજો ગુજરાતને સીધી રીતે ઉપયોગી ન હોય તો પણ, તેને પ્રદર્શનમાં મુકી કરી ઉત્તેજન આપવામાં આવશે અને તેના વેચાણ માટે વ્યવસ્થા કરી, તેના ઉત્પાદન અને આદમ વચ્ચે એક પ્રકારનો સબધ જોડના પ્રયત્ન થશે.

આપણા પ્રાતમાં આ પ્રદર્શન પહેલું તેમ નવી પદ્ધતિનું હતું, અને તેમાં મુકી થએલી ચીજોનું મનિમનર વર્ણન મળી આવે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે—

“માયા યત્રના માહિત્ય જે જેવામાં આવેલા તે ખેડુત તથા લગીમર વર્ગને વણા ખગ ઉપયોગી થઈ પડે એવા હતા, તે કોષમાં ખારીકીથી રૂપામાં જેતા હતા, તેમ ત્યાં મેગેની બીડ પણ જણાતી હતી, ગરજુ કે “આયર્ન સેફ” દરજ્જાના માયા ગિરે ચીજો તો મેટનાએ પહેલ વહેલી જ જેથેલી તેથી જેવાને વધારે ઝડપમાં ઉત્પન્ન થતી હતી એવી ખેડુતને તથા કારીગરોને કામ લાગે તેવી ચીજોની માગણી કરવા છતાંનાંમાં પત્રો પણ ગયા હતા એવું માબાજુ હતું હરે તો એવી ચીજોની નસાઈ નથી, કારણ કે દરેક હુન્નરવાળાને ત્યાં માયા જેવામાં આવે છે, તેમ આયર્ન સેફ પણ ઘણા ખગને ત્યાં હોય છે, ખરે તે વખતે તો આવા સ્થાનો નસાઈ જેવાજ નાગતા હતા.

દરેક જાતના અનાજના નમુના, તેના બી જુદી જુદી જાતના રંગો, મેટીક ખાનાની નમુનાના નમુના, દરેક જગ્યાએથી આવેલું રૂ, રૂપામ વગેરે પણ નિયમમર ગોઠવી દીરેના જેવાની મુન્નર પડતી હતી. જુની જુની જાતના અમુક નક્કર કામ જેના કે કમાર, ખુરશી, મેચ, ખાટવા, પાટવા તેમજ તમકા હોમને ઉપયોગમાં આવે એવા, તેમાં વળી મીઠામાં જાતકામ, પાન-ગમે-ગી જેવા જેવામાં આવ્યા હતા, તેનો પણ અપને જોર તરેહનો જણાતો હતો વળી જુદી જુદી જગ્યામાં રેશમ પણ જેવામાં આયા હતા.

રેશમી કાપડ ધણું જોવામાં આવ્યાં, તેમાં અમદાવાદ, સિંધ, સુરત, અને ભરૂચ તથા કાઠિયાવાડ તરફનાં ભરતકામ પ્રદર્શનને વિશેષ દીપાવી મૂક્યું હતું. કીનખાખના જુદા જુદા રંગના પોતદાર તાકાઓ, રેશમી કસબી સાડીઓ, પીતાંબરો, કસબી દોપટાઓ, શેલાં, શાલ વગેરે ઉમદા રેશમી કાપડ તરફ દિંદુઓની વિશેષ લીડ ચલી હતી. સાહેબોના દેવળોના રંગબેરંગી તકતાઓ પણ ઝળાંઝળાં કરી રહ્યાં હતા.

જુદી જુદી જાતના લોટાઓ, જામ, ખાલા, રકાબીઓ, થાળીઓ, કાચનાં, તાંબા પીત્તળના કે જરમન સિલવરનાં, તેમ રૂપાનાં વાસણો પણ સ્વળકાટ આપી રહ્યાં હતાં.

સોના રૂપાના તથા પીતળના હલકા ગજવામાં રહે એવી જ ધાતુનાં અછોડા સાથેનાં કબાટો ઉપર ટાગેલા નહાનાં ઘડીઆળો પણ જણાતાં હતાં. તેમ લાકડાનાં વાગતાં ઘડીઆળો પણ ધણું હતાં. યાદમપીસો વગર વાગતાં પણ તેની સાથેજ ગોઠવેલાં જણાયાં હતાં.

સુતરાઈ કાપડ તથા રેશમી ધોતીમાં, દોપટા, રમાસો, જુદી જુદી તરેહની ઈંટિ, અંગરખાનાં થાન, ઓઝોને પહેરવાના લુગડાં વગેરે વિલાયતી તથા દેશી બન્ને જાતનાં જોવામાં આવ્યાં હતાં. તે પણ સૌભા આપતાં હતાં.

અમદાવાદ, સુરત, મુબાઈ, સિંધ કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતની બીજી જગ્યાએથી રંગબેરંગી રેશમી લુગડાં ઉપર, મખમલ ઉપર, કે તેવાં ઉમદા વસ્ત્ર ઉપર ભરેલાં ભરતકામ રૂપેરી અને સોનેરી, જુદી જુદી ઢબ (દેશન) થી ભરાયેલા, કોઈમા ઝીણાં ઝીણાં મોતી પણ અડાવી દીધેલાં, જે મેજે ઉપર ગોઠવી દીધા હતાં, તથા સુતરાઈ ભરતકામ, અગર રેશમી ભરતકામ, દોરીઓ ઉપર લટકાવેલા તેણે તો પ્રદર્શનને ખરેખર દીપાવમાન કરી દીધું હતું. આ કામો એવી બારીકોથી કરેલા હતાં, કે જેથી તેમની મહેનતનાં વખાણ ચલા હતાં. ભરતનું કામ આ વખત સુધી આ દેશનું દરેક દેશમા વખણાતુ હતું. પાછળથી પડી લાગેલું હાલ તાલુકું થયું જણાય છે. પહેલાં ઘેરઘેર શુ દિંદુમાં કે શું પારસીમાં એક બે ઓઝો તો ભરતનું કામ જણતી જ હોય, એ તેમને એક જાતની ધરની કુળવણી હતી. એવી છોકરીઓ નિશાજે જતાં સિખી, એટલે તે નિશાજના અભ્યાસમાં આવાં કામને બદલે ચોપડીઓમાંનું શિખવા વધારે લક્ષ આપતી. હવે એ કામ નિશાજોમાં ભરી થએલું જણાય છે, તો તે સુધારા ઉપર આવે એમ મંલવ છે. ભરૂચમાં ઓઝો માફ ભરતકામ કરતી હતી. આ

પ્રદર્શનમાં તેઓએ પોતા હાથે ભરેલા કામો કેટલીએક ભરતની સ્ત્રીઓએ મૂકવા આપ્યા હતા, તેમ એક બાર તેર વરતની ઉમરની અત્રેના જુના વખતના ગણીતા વકીલ જીવજીરામ માહેમરામની દીકરી નામે નાલકારતું ભરત વખણાયું હતું પછી તે છોકરીનું ભરત હોય કે તેના ધરના કોઈ બીજાનું ભરત હોય, પણ કાગળ ઉપર નામ તો તે છોકરીનું વાચ્યું હતું.

ખીરોરી કાચના કામ તેમ બીજા કાચના કામ જોના લાયક હતા. તેનો ચકચકાટ વિશેષ મારતો હતો અખીકના કામ ખલાતથી આવ્યા હતા. વીંતીઓ રકાખીઓ, માગાના મણકા વગેરે ખીજા અખીકની બનાવટની વસ્તુઓએ ખલાતની જુની કારીગરીને યાદ કરાવી હતી દુકામાં દરેક જાતનો વિલાયતી તથા દેશી માન, ચીજ કારીગરીના કામ આ પ્રસંગે આ ભરત સહેરમા કોઠોના જોવામાં આવ્યા હતા, અને તેથી પ્રદર્શન દીપી નીકળ્યું હતું.”

મુનાઈના ગવર્નર મર એમોર ફિસજીરોડ તે પ્રદર્શનના પેટ્રન હતા અને મ્હોટા અમનદારો તેના વ્યવસ્થાપક હતા એમને તેની સોહામાં કે ગોઠવણીમાં ફતી ઉણપ નહોતી, અને એ જનાર પહેલો તેમ નવીન દોઈને અને વિશેષ જીને મુનાઈથી ગવર્નર માહેમ ખાસ પધારતા હોવાથી કોઠમેદની મ્હોની જમી હતી અને આખા પ્રાતમાથી રાજા મહારાજાઓએ પણ મારી મખ્યામાં તે પ્રસંગે હાજરી આપી હતી, અને તેની રચના પણ અનન્દાપુરને શોભે એવી વેલવશાળી હતી તે અવસરે દરગાહ બરાયરો તે પણ દમદમા ભર્યો હતો શ્રીયુત મણપતરામ જાણુવે છે, કે,

“દરમાર એક ભય તજુમા ભર્યો હતો એ તજુની બહારની બાજુએ ગવર્નર માહેમનું તખ્ત જે દક્ષિણ તરફને મુખે ગોઠવ્યું હતું, તેની સન્મુખ ૧૦૦ લક્ષ્મી ગોઠવેલી “ગાર્ડ ઓફ ઓનર” બેન્ડ તથા વાવગ માથે ઉભેલી હતી વાલિજોની બે બાજુએ જળમે શીંગે અતરે લસ્કરી સીપાઈઓની પનખો વાગ્ગ તથા નાવગ સાથે ઉભી હતી, તથા બાજુ ઉપર તોપખાનું હતું દરગાહની અંતરે સૌથી છેલ્લી બેઠવાળા રાજાએ પ્રથમ આરીને પોતાની બેઠ લેવાની હતી મુરત, રેવામમ, પાનશુપોર, મહીમમ અને કામિયાવાડ એજન્સીના બધા રાજાઓ આરી ગયા પછી ખડેગન ગાયવાડ અને પાય મિનિમના અતરે ગવર્નર માહેમને આવવાની ગોમણ હતી પહેલા તો ત્રીમ ગર્ગના ગખઓ

(કાંદોરો) આવ્યા, તેમને લગ્નરી માન નહિ હતું પત્રી બીજા વર્ગના રાજાઓ આવ્યા, તેમને દરેકને બહાર ઉભેલી ૧૦૦ માણસની લશ્કરી ટુકડીએ હથિયાર નમાવી વાન પડવના ગા (માગ નણ) દરેક (Bars) વગાડી, તથા તોપખાનાવાળાએ ૬ (નન) તોપોનું માન આપ્યું હતું તેમની પત્રી ૧૧ અગીઆ તોપોની અનામતિવાળા ગળાઓ આવ્યા. એઓને ઉપર મુજબ લશ્કરી માન મળ્યું હતું વધારામાં એકથી પડવમને બદલે આપુ વાળું (બેન્ડ) ગીતન એક અલગ વાગતું, તે ૧૧ તોપો ફૂટતી હતી આ મવળા નનઓની બે'ક ગવર્નર માહેમના તખ્તની જમણી બાજુએ ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી ખુરશીઓની લાખી હાર કરી-ગોઠવી હતી રાજાઓના મુખ ઉગમણી દીશા તરફ હતા દરેક રાજા અને કામરની પાછળ દરેકના દરજ્જા મુજબ એકથી ચાર માણસો જેમવાની જગ્યા રાખી, તેટલી ખુશીઓ દરેક રાજાની પાછળ એક પત્રી એક ગોઠવી હતી ઉત્તર દીશાએ મધ્યમાં એક તખ્ત ઉપર કુર્ચી હતું તેના ઉપર બે આદીની ગાદી મટેલી ખુરશીઓ ગોઠવી હતી એ ખુરશીમાંની જમણી બાજુની ખુરશી ખડેરાવ ગાડકવાડની અને ડાબી બાજુની ગવર્નર સાહેબની હતી. એ તખ્તની પાછળ દક્ષિણમાં મુખે પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી લાખી ગેરેરી હતી તે ઉપર બધી મઝા બેઠી હતી વખતમર દરબારે ભરાઈ ગયો હતો નિયમિત વખતે શ્રીમત ખડેરાવ ગાયનાડ મગમર આવવાની વધાર્થ બહાર ઉભેના બધા લશ્કરી અનામતી, બેન્ડોના મરોદ અને ૨૧ તોપોના ધગા (ગડગડાટ) થી મજા, કે તરત આખોય દરબાર ઉભો થયો અને ગાયકવાડ સરકાર બેઠા પત્રી બધા બેઠા એમની ખુરશીની પાછળ એમના માત અમનદારો માત ખુરશીઓ હતી પાચ મિનીટ પત્રી ફરીથી લશ્કરી સલામતીના અવાજ, બેન્ડોમાવી નજીગીતના મરોદ અને સ્વચ્છ તોપોના ધગા થયા અને નામદાર ગવર્નર સાહેબ સર મેજોર રિટમ ટ્રસ ક પોતાના પોનિટિ ન પોગાકમાં તેમના રથાનાના અમલદારો માથે દરબારમાં પેથ, કે સરળા ઉભા થયા એ તખ્ત ઉપર બીગજમાન થયા પત્રી દરે પોતાની બે ક લીધી દરબારની અદર તખ્તની ગમી બાજુએ મધ્યમાં મરકારી અમનદારોને માટે ખુરશીઓ ગોઠવી હતી એ ખુરશીઓમાંની પહેલી ખુરશી આદીની હતી તે ઉપર કાઉન્સિલના મીનિસ્ટર મેખર બેઠા હતા તેમની હાગમાં કમિશનર માહેમ વગેરે અમલદારો હતા દરબાર ધવો ગોટો અને જન્ય હતો ગવર્નર માહેમના બેથ બાદ દરેક રાજાને તેમના પોલીનિકન એજન્ટ ગવર્નર માહેમની પાસે લઈ જતા

હતા દરેક રાજા પોતાના દરબારનો નજરાણો કરી, ગવર્નર માહેમને સલામ કરી પોતાની પુરસી ઉપર પાછા આવોને બેઠતા હતા નજરાણાનું કામ ખલાસ થયા પછી ગવર્નર સાહેબે અંગ્રેજીમાં લખાણ કર્યું હતું એ લખાણનો તરજુમો તે વખતના ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર મી વિનાયકરાવ વાસુદેવજીએ કહી મલખાઓ હતો. ગવર્નર સાહેબે એક રોનાના દાખડામાં પાનના ખીંડા ગાયકનાડ સરકારને આપ્યા, તે સાથે અત્તર, ગુલામજળ તથા હાર પણ અપાણ કર્યા, અને ખીંડા અમલદારોએ ખીંડા રાજા ગજવાડાએનો તથા અમલદારોનો તેવોજ મત્કાર કર્યો આશરે માડાપાચ વાગ્યાને સુમારે ગવર્નર સાહેબ દરબાર પુરો કરી વિદાય થયા. એમની પછી ગાયકવાડ અને તેમની પછી ખીંડા રાજાઓ તથા બહાર નીકળ્યા એ દરેક રાજાને આવતી વખતે જે લશ્કરી ખાન અને સલામતી આપવામાં આવી હતી, તે ખાન અને સલામતી વિદાયગીરી વખત પણ તેમને આપવામાં આપ્યા હતા દરેક રાજાને તેમના પોલિટિકલ એજન્ટ, સરકારના મેજેસ્ટ્રી અને ઓરિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર તેમની ગાડી સુધી લેવા તથા વિદાય કરવા ગયા હતા "

/ આપણા મુકામા આ પ્રકારના પ્રદર્શનો એક તમાસાદૃષ્ય થઈ પડે છે, પાત્રાલ સુધરેલા દેશોમાં તેનો જે લાભ મેળાય છે, તે દ્વારા જે માહિતી સમૃદ્ધિમાં આવે છે, તેમ તેમાં રજુ થયેલી ચીજોની કારીગરી અને કળાની કદર જુદી, તે માલની જાહેરાત કરી, તેનો પ્રચાર વધારવા, વ્યવસ્થિત રીતે પ્રયત્નો થાય છે, એમાનુ કાંઈ પણ અહિં થતું નથી એમ સંબેદ કહેવું પડશે

મન ૧૮૫૧ માં કવિ દલપતરામે " હુન્નરખાનની ચર્ચા " નામે એક કાવ્ય રચી, દેશના હુન્નર ઉદ્યોગ ખીલવવા લોકોને બોધ આપ્યો હતો

મન ૧૮૭૫ ના અરસામાં દેશમાં રાષ્ટ્રીય અગ્નિતાનું જ્વળાણ ફગી વળ્યું હતું તે વખતે અંગ્રેજી ચીજોને વાપરના અને દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવા જુદા જુદા યજ્ઞોએ દિલ્લિયાલ હિપરી હતી અમદાવાદમાં અંગ્રેજ ઉદ્યોગ વર્ધક મંળા દી બા અબાલાવ સાકરલાલ દેમાનના ઉપદેશથી નિર્મળા હતી, રાજાનેટમાં હરગોવિંદલાલ કાટાવાળા તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા, અને 'દેશી કારિગરીને ઉત્તેજન એ નામની બે નોપડીઓ લખી તેમાં આપણા પ્રાતમાં બનતી જુદી જુદી ચીજો વિશે સવિસ્તર માહિતી નોધી હતી, અને સોમાઈટીના ઓન મેજેસ્ટ્રી ગોપાળનંદ દરિ દેશમુખની

અમદાવાદથી જદલી થતાં, તેમની યાદગીરીમાં જે ફંડ એકઠું કરવામાં આવ્યું હતું, તેનો વ્યય, દેહી કારિગરી કે દુનનને ઉત્તેજન આપવામાં, કરવાનો નિર્ણય થયો હતો, તે એ વાતાવરણમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો.*

પરંતુ તે સ્વદેશીની ભાવનાએ પ્રજામાં જડ પકડી નહોતી અને વિદેશી વસ્તુઓ, સોંધી અને સાગી ચળકાટવાળી અને દેખાવડી મળતી, તેના મોહમાં લોક ખેંચાતા હતા.

દેશમાં ગરીબાઈ વધતી જતી હતી, અને દુનનરહિયોગ જે થોડો ધણો ટકેલો હતો તે પરદેશી માલની હરિકાઈમાં અને ઉત્તેજનના અભાવે નાશ પામતો હતો; તે દાંધકી રીતે અટકે અને તે મંબાધમાં થોડો માર્ગ મોઘવા સ્વર્ગાર્થ ગનરોએ પૂનામાં મન ૧૮૬૨ માં એક ઔદ્યોગિક પત્રિકા બરી હતી; પણ તે પ્રયત્ન, પ્રચલિત મનોદશા, ચરકાર તેમ લોકો ઉભયની લક્ષમાં લેતાં, અરણ્યમાં રહન કરવા સમાન હતો.

આપણો દુનનરહિયોગ ખીલે અને વિસ્તરે એ અમત્યનું હતું, અને આપણી દરિદ્રતા ટાળવાનો એ એક રાજ્યમાર્ગ હતો. તેથી આપણા દેશનેનાઓએ હિન્દી મહાસભાની ગેઠક સાથે મન ૧૯૦૨ માં હિન્દી દુનનરકગા અને માલનું મોટું પ્રદર્શન લાવ્યું હતું; અને તેનો ઉદ્ઘાટન વિધિ વટોદગ નરેશ શ્રીમંત મહારાજ સર મધાજીરાવના શુભ હતો કરાવ્યો હતો.

તે સાથા ગજવીએ પરિસ્થિતિને અનુવક્ષીને જે નિદાન શોધ્યું હતું તે જ ખડ હતું, અને આખ્યાનના આરભમાંજ તેનો નિર્દેશ કરતાં તેઓએ કહ્યું હતું કે,

“દુષ્કાળ, ઉત્તરોત્તર વધતી જતી દરિદ્રતા, ચારે બાજુએ વ્યાપેલા રોગો, આ બધી વાતો એક બાબતનો આપણને નિશ્ચય કરાવે છે કે આપણી અવસ્થામાં કોઈક ખરેખર અંદરની નમળાઈ છે અને તેનો

● ભરથ સહેરનો ઈતિહાસ પૃ. ૩૭૮.

મરખાવો:

“સ્વદેશમજિનો આ ભરતીના જુવાનમાં લેખેલું (કવિ જુલાખીરામે) તત્તમ “સ્વદેશ કારીગરી” નામક લાંબું કાવ્ય લખ્યું, અને તે સંવત ૧૯૩૨ ના ભાદરવા વદ ૬ ને મગજવાદે દી. બા. અંબાવાલ સાકરવાવના પ્રમુખપણા હેઠળ હીમામાઈ ઈન્ડીટ્યુટમાં જાહેર સભા સમ.૧ વાંચ્યું હતું તેમાં

ચીલે છે વિદેશી સહુ એ ક્યારી, ન લેતો જતાં જીવ છે અર્ગ મહારી;
હવે હું રહો આખરે એયિ હારી, વિવાની ઓજે વીર લેલે વિચારી

જ્યારે અન્ય વર્ણવું ખાઈ વટવઈએ

તો શુ અન્ય માલ લઈ ન અમદાઈએ ”

કવિ જુલાખીરામ ચરિત્ર, પૃ ૨૧.

પ્રતિકાર કરવા માટે આપણે કાઈ કરવું જ નોંધ્યો. પણ આ બાબતનું એક બીજું વધારે વિશાળ અને વ્યાપક સ્વરૂપ છે. તે એ છે કે આ આર્થિક પ્રશ્ન એક પ્રજા તરીકેની આપણી છેલ્લી કસોટીનો છે તેનો ઉકેલ

દી. બા. અ બાલાલ માસ્તરલાલ

થાય તો જ આપણે ઉદ્ધાર થાય. તેમા આપણે નિષ્કળ ગયા તો ભવિષ્યમાં આપણી શી અવસ્થા થશે ? આપણે ઉત્તરોત્તર નબળા ને વધારે ગરીબ થઈશું અને પારકી મદદ ઉપર આધાર રાખનારા બનીશું. આપણી ઔદ્યોગિક સ્વતંત્રતા નાશ પામશે અને ક્ષત્રિ પશુ પરદેશી મત્તા આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવશે તેના તાબામા આપણે લાકડા કાપનારા ને પાણી વહેનારા અર્થાત મજૂર બની જઈ આપણું નિર્માત્મ ડુવન ગાળીશું. એ પ્રશ્નનો સતોપકારક ઉત્તર થાય તો આપણુ ભાવી ઉજ્જવળ થાય”

આપણા દિનચિંતન, આમ લાખા સમયથી, દેશના હુન્નર ઉદ્યોગના પ્રશ્નને ચર્ચા રહ્યા હતા, પણ હિન્દી સરકારની અપ્રતિબદ્ધ વેપારની રાજનીતિના પરિણામે દેશની આર્થિક સ્થિતિ બગડતી જતી હતી, અને એ ગિથિતાથી કેવી રીતે બચવા પામીએ, અને તે સાકંડ શા ઈલાજ લેવા જોઈએ, તેનો એકમ ધર્મ વિચાર કરવા ઔદ્યોગિક ટ્રેન્ડર-મની ચોજના ધડવામા આવી હતી, અને તેનો આશય, દી. બા અંબાલાલ સાકરલાલના શબ્દોમા જણાવીએ તો, હિદમા નવા નવા ઉદ્યોગ, બને ત્યાં સુધી હિન્દી બહોળ મેળવી ઉભા કરવાનો અને એ રીતે પ્રજાની જરૂરિયાતોની ચીજો, બની શકે તેટલી પૂરી પાડી, તેઓ સ્વાશ્રય બને અને દેશમા પાણીના પુરની ખેડે વિદેશી ચીજો રેલાઈ રહેતી છે તેની પરવા ન કરે, એ હતો; અને તેનું અપીકરણ કરતા તેમણે મમળવ્યુ હતુ ક, કાચો માલ આપણે અહિ પુષ્કળ ખેદા થાય છે, અને મજૂર વર્ગ પણ મ્હોટી મંખ્યામા અને સરતે દરે મળી શકે છે, આપણે જે કાર્ક જરૂરનુ છે તે એ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત રીતે નિયમન કરનારી શક્તિ, હુજર ઉદ્યોગનુ વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન અને આવડ, અને ખપપુરતુ બહેનપુ/એ ત્રણનુ મચોજન થશે તે કાચા માલની, આપણી મૂડી અને મજૂરી વડે, જે ચીજો મદારથી આમાત થાય છે તે, આ પ્રમાણે તૈયાર કરી શકીશું એમા જ સ્વદેશીનુ સદસ્ય રહેલુ છે

યુરોપમા મહામુદ્દ જાગ્યા પછી આપણા દેશમા કેટલાક નવા ઉદ્યોગો ઉભા થવા પામ્યા છે, પણ આપણો એ ઔદ્યોગિક વિકાસ હજુ તદ્દન પ્રાથમિક અવસ્થામા છે.

એ તો કવિ દવપતનમે ભવિષ્ય ભાખ્યુ હતુ, તેમ,
 “ જે દિન જનને મડવિક, દેશ તાણુ ફુલ્લ જાય.”

અંગ્રેજી શિક્ષણ

“English has brought various parts of our Country together, has made possible our contact with the wide world and has been the means of making us familiar with modern ideas. It would be short-sighted policy if narrow ideas of nationalism lead us to neglect this fountain from which we imbibe invigorating thought.”

દર વીસ વર્ષ ઈસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીનો ચાર્ટર નવેમ્બર માસ કરી આપતી વખતે પાર્લામેન્ટરી કમિટી, તેના કામકાજની ખરીકાકથી તપાસ કરી, કંપની સરકારના અધિકાર અને વહિવટમાં, જે કાર્ડ સુધારાવધારા કેન્દ્રશર કરવાનું યોગ્ય જણાય તેની લનામણ કરતી અને એ લખા-મણોમાં હિન્દીઓની ફેળવણીનો પ્રશ્ન પણ આવી જતો હતો. મત ૧૮૧૩ માં પાર્લામેન્ટમાં થયેલી વચ્ચે દરમિયાન હિન્દીઓને ફેળવણી આપવી એ રાષ્ટ્ર-સરકારનું કર્તવ્ય છે, એ મિલ્કત પ્રાપ્ત થયો હતો તે પછી હિન્દીઓને કયું શિક્ષણ આપવું, પરાપૂર્ણ આપવું આવડું નહતું, દારૂની-અરેમિક લાપા માહિત્યનું કે નવા પુરોપિય જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી પરિચિત થવા અંગ્રેજી લાપાનું, અને તે વિશે ખુબ ઉદાપોદ અને વિવાદ થઈ, છેવટે, લોર્ડ બેન્કીઝ, એવો નિર્ણય આપ્યો હતો કે હિન્દીઓને પુરોપિય માહિત્ય અને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવું એજ બ્રિટીશ સરકારનો પ્રધાન આશય છે અને તેથી હિન્દીઓની ગણતરી સા પાર્લામેન્ટ તરફથી જે નાણા મુકરૂ થયેલું છે તે એકના અંગ્રેજીના શિક્ષણ પાછળ ખર્ચાશે, તે ગાળામાં જ મર્ટના કામકાજમાંથી કાઢી લાપાનો વ્યવહાર બંધ કરી, અંગ્રેજી અથવા તેના અભાવે માતૃભાષાને ધ્યાન આપવાનો દગર થયો હતો, તે કાળે પણ અંગ્રેજી લાપાના અભ્યાસને વધુ ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

અંગ્રેજીના અભ્યાસને આમ પ્રધાનપદ અપાવું તે એકદરે આપણને હિતાવહ નિવડ્યું છે, એમ તરૂથપણે વિચારનાર નર્તપણ કહેશે, અર્વાચીન

હિન્દના પિતા રાજા રામમોહનરાયે, એ ભાષાજ્ઞાનનું મૂલ્ય અને મહત્વ વિચારીને જ અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવાની મક્કમતાથી માગણી કરી હતી; અને એ ધોરણ સ્વીકાર્યાથી હિન્દની ઉન્નતિ યાદ પામી છે, એવો અષ્ટ અભિપ્રાય કામદાર પક્ષના એક બણીતા સભ્ય મી. માર્ડી લેન્સે, તાજેતરમાં વ્યક્ત કર્યો છે, જનહિ તો તેઓ કહે છે, કે તેના અભાવે ચીનમાં જે ગિયતિ અત્યારે છે, તે મંભવિન છે કે, હિંદુસ્તાનની રહી હોત, તેમ છતાં તે શિક્ષણમાં વાધાભર્યું, બોજાગ્રપ અને ગુસ્સાનકારક તત્ત્વ તો એ હતું કે શિક્ષણના વાહન તરોકે, વિદ્યાર્થીઓને વ્યભાવિક તેમ પરિચિત, માતૃ-ભાષાનો ઉપયોગ કરવાને બદલે, અંગ્રેજી શિવાયના બીજા બધા વિષયોનું જ્ઞાન પણ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવામાં આવતું હતું માતૃભાષાદ્વારા એ શિક્ષણ અપાયાથી અંગ્રેજી ભાષા પરનો રાનુ વા પ્રભુત્વ કદાચ ઓછું પ્રાપ્ત થયું હોત, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં જે પ્રગતિ થવા પામત તે વિદ્યાર્થીને વધારે મહત્વની અને મદદગાર નિવડત વળી તે શિક્ષણની આડકતરી પણ અનિષ્ટ અસર એ થવા પામી હતી કે, અંગ્રેજી શિક્ષિત વર્ગ, જે એ જ્ઞાનનો લાભ જનમધુદાયને આપશે એવી ધારણા રાખનામાં આવી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ હતી, અને ઉતરુ તે વર્ગ તેમનાથી અતડો અને અછડ થઈ પડ્યો હતો /

નિધારિ એટલું નિર્વિવાદ છે કે અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન આપણને તે રાજકર્તાઓની ભાષા હોવા મિવાય, જગત માથે વ્યવહાર રાખવાને, તેમ આધુનિક વિચાર અને સાહિત્યથી પરિચિત રહેવાને અને દેશનું ઔક્રમ સપાદન કરનામાં અત્યંત મદદગાર નિવડ્યું છે અને તેની અવગણના કરવી, ત્યાગ કરવો એ આપણા વિકાસના માગનો અત નિનાશ કરવા જેવું પગરું સેખાય એ ભાષાનું સાહિત્ય એટલું રિકમેન્ટું અને સુસમૃદ્ધ છે કે બીજી ભાષા તરીકે પણ, જ્ઞાન અને મગ્ધાગની પ્રાપ્તિ અથે, તેનો અવયામ અગત્યનો છે જે કાર્ય કરવા જેવું, જરૂરનું છે તે ચાનુ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ધરતો ફેરફાર અને સુધારો કરવાનું છે અને તે રહેવાઈથી થઈ શકે એમ છે

• "Had the best Classics of India been adopted as the educational media a century ago to cope with the Science and industry of the modern world, India would probably have remained about as backward and undeveloped as China still remains"

Contemporary India-March 1936

આપણે હવે પાર્લામેન્ટરી કમિટીની સૂચનાનુસાર કંપની સરકારે
હિન્દીઓને કેળવણી આપવા શા ખગલા લીધા હતા તે જોઈએ.

છેલ્લી ચાર્ટર સન ૧૮૫૩ માં ચાલુ કરી આપ્યા બાદ હિન્દીઓની
કેળવણીના વિષયમાં થોડા દિશા સૂચન કરતો એક ખરીતો બોર્ડ ઓફ
ઇન્ડિયન પ્રમુખ સર આર્થર્ વુડે હિન્દી સરકારને લખી મોકલ્યો હતો
અને હિન્દી કેળવણીના ઇતિહાસમાં તે ખરીતો બહુ મહત્વનો ગણાય
છે, અને એક દસ્તાવેજની પે જે તેણે મૂલ્ય અઠાય છે.

[કેળવણીનું ખર્ચ સ્પષ્ટ કરતા તેમાં કહેવામાં આવ્યું હતું કે હિન્દી-
ઓના ઉપક્ષા વર્ગોને યુરોપીય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ પ્રકારે અને તેટલી
સવડ કરી આપવી, જેનો અમર ધીમેધીમે તેમના અન્ય બાધવો ઉપર
થશે એ રીતે સમગ્ર દેશનું કેળવણીનું વાતાવરણ વધતું વધતું ઉચ્ચ પહો-
ચશે, અને તેનો સિદ્ધિ અથે નીચે મુજબ કાર્યક્રમ સૂચવ્યો હતો *

- (૧) કેળવણીના વહિવટ સાફ જુદું ખાતુ કાઢવું
- (૨) ઈમાકાના શહેરોમાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવી
- (૩) શિક્ષકોને તાલીમ આપવા ટ્રેનિંગ સ્કૂલો ખોલવી
- (૪) સરકારી કોલેજો અને હાઈસ્કૂલો ચાલુ છે તે નિભાવવી અને જરૂર
જણાયે તેની અખ્યા વધારવી
- (૫) નવી મિડલ સ્કૂલો ઉઠાડવી
- (૬) પ્રાથમિક કેળવણી પ્રતિ વિશેષ ધ્યાન આપવું
- (૭) માન્ટ ઇન એઈડનું ધોરણ દાખલ કરવું

અને વધુમાં જણાવ્યું હતું કે ઉપલા વર્ગોમાં શિક્ષણનું વાહન
અંગ્રેજી ગણવું, જ્યાં તે શિક્ષણ સાફ માગણી થાય ત્યાં મવડ કરી આપવી
પણ એ લક્ષમાં લેવું કે અંગ્રેજીએ માતૃભાષાનું સ્થાન લેવાનું નથી *

● It is well that every opportunity should be given to
those (the higher) classes for the acquisition of a liberal
European education the effects of which may be expected
slowly to pervade the rest of their fellow country men and
to raise, in the end, the educational tone of the whole country "
(History of English Education In India, P ૬૧ Syed Mohumad)

* but it is not to be substituted for the Vernacular
languages of the country ("English Education in India" by
Syed Mahumood page ૬૧)

ઉપર જણાવેલ ગ્રાન્ટ ધન એકઠું કરવા એક ઠરાવ હતો કે તે નાણાની રકમ, જે શાળા ધર્મ વિનયમા તબક્કાના જાળવી આમાન્ય (Secular) શિક્ષણ આપતી હોય, તેનો પદ્ધતિમર વહિવટ થતો હોય, સરકારી નિયમો અને તપાસને આધીન હો, અને શિક્ષણ બદલ થોડી ધણી ફી લે, તે સૌને, અમાન ગીતે, આપવામા આવે, અને તે કેવી અને કયા સુધી આપવી તેનો નિયુક્ત મરકાગના ઇન્સ્પેક્ટરના રીપોર્ટ પર આધાર નાખશે.

પણ હિંદી મંત્રાગની એ પ્રવણી નિયમ રીનિનીતિ (Policy) પેમાની તમાશને લઈને પ્રાથમિક કેમવણીનો વિસ્તાર સધારવા નિષ્ક્રમ નિવડી હતી, તેમજ માધ્યમિક શાળાઓ પાસે ગ્રાન્ટની માગતમા સખ્ત અને હંચા ધોરણની માગણી મ્યાંથી, તેમા પણ પ્રગતિ માધી સમઘ નહોતી તે પડી દેશમા અધધાન વિચલ, દુખળ અને આમા કરો પડતા અને કામદાનુ પ્રાપ્ત થ વધતા, અજયો પેદા થયો હતો અને નવા અગ્રેજી વિચાર અને માહિત્યના સત્તર પામેરો શિક્ષિત વર્ગ, અમજણો અને પગલગ થતા, તેમના તગ્ધથી પ્રચલિત પ્રવણીના ધોરણમા સુધારા થવા માગણી ઉલ્લસતા, હિન્દી હાઉસ મોર્ડ રીપને સન ૧૮૮૦ મા મર વિનિયમ હટરના પ્રમુખપણા હેલ્થ એક કેમવણી કમિશન નિમ્નુ હતુ તેને આખોય પ્રશ્ન વિચારી જે લનામણો હિન્દી મંત્રાગને કરી, તેનો માર એ લના, કે સરકારે માત્ર પ્રાથમિક કેમવણીની જવાદારી ઝવી રવી, માધ્યમિક અને ારે શિક્ષણ પરલે નાનાર એક એક આદર્શ હાઉસની કે મોટેજ ગખવી અને બીજી હાઉસનો કે ારે તે ખાનગી માહમથી નિમ્ને તેને તેના ખર્ચની વધુમા વધુ અડધી રકમ ગ્રાન્ટ તરીકે આપવી ને મદદ કરવી/વાગ્તવિ રીતે મંત્રારે માધ્યમિક અને હંચી કેમવણીના ક્ષેત્રમાથી ખમી જઈ ખાનગી અને ધ્યાનિક માહમ તે પ્રવણી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લે આ વિગરે એવી ન્યર થા ચોલ હતી

અગ્રેજી ગિખનારાઓનાનો મહોરો ગાગ નોમરીની નાવને તે આમા લ તો હતો અને તમનુ ધેય યુનિવર્સિટિનું હંચુ શિક્ષણ ક્ષેત્રાનુ નહોતુ એવાઓને માટે તેમજ જેમને આમાન્ય વ્યવહાર માન પ્રાપ્ત હ વુ હોય તેમની મવ સાર, હાઉસનના અખ્યાગમા મિશનની સૂચના પ થી ને વિમાગ પાડી નાખવામા આવ્યા હતા જેમાનો એક મોટેજમા જઈ શકે અને બીજો, પલિન મરિ પરીમામા મેમી શકે જે પડીમા પામ મરે તે ને પડી માટે નાખ મગાય જણ મોટેજ

અવધાનની મોહિની એટલી બધી ન્હોતી કે બહુ થોડાજ વિદ્યાર્થીઓ પશ્ચિમ સુરિસ પરીક્ષામાં ખેમતા હતા. /

માધ્યમિક શિક્ષણમાં ઉપર મુજબ ફેરફાર થયા અને પ્રાથમિક ગ્રાવલ્ડીના રિપયમાં વડી મગકારે તેની જવાબદારીનો જોખો, નવા સ્થપાયેલા ગ્રાનિક ગ્રવલ્ડની મંથા ઉપર લાદી, તેમાંથી છટકામारी મોઢી હતી તે પગલુ જેમ હતાવણુ તેમ ગેરવાજગી હતુ.

યુનિવર્સિટીને હાઈકુસોને ગાઢ મંથ છે, અને તે એવી રીતે મકળાએશે છે કે એક બીજા પર તેની મારી મારી અમર તુલત માનુષ પડે છે. હટ્ટ કમિટીના તપાસજેતમાંથી યુનિવર્સિટીના પ્રશ્નને અવગ મખવામાં આવ્યો હતો એ એક જબીર જૂલ જ હતી. એ રીતે હટ્ટ કમિશનની તપાસ અચુરી અને એકપક્ષી (one sided) હતી.

એ કમિશનથી મ્હોરો અને મુખ્ય લાલ એ થયો કે પ્રજામાં અમેજના શિક્ષણની માગણી ઉભી હતી તેને પહોંચી વળવા ખાનગી ન્સાદમ ને ઉત્તેજનથી પ્રેમર્ષને મખ્યાળધ હાઈકુસો તેમ હોટેલ મંથાઓ દેશમાં નની નિકળી, તેથી કેળવણીનો પ્રચાર તેમ પ્રમાણ બને વખ્યાં હતા. 1

એ મંથાઓનો આશય હોક માગણીને પૂરી પાડવાનો હતો અને પ્રાગીખરી માળાઓ માર્વજનિક મંથાઓ દ્વારા ઉભી થઇ હતી, એટલે તેમાં કમાણીનો મભવ નહોતો, પણ વખન જના તેમાં એવો વર્ગ પણ દાખલ થયા પામ્યો, જેની પ્રવૃત્તિ કમાણી અર્થે હતી, અને એ દગીકાર વધના, એમાંની ટેલીક મરયાઓ, કેળવણીની મંથાઓ મરી, વેપારની પેટાઓ ચર્પટી હતી, અને ધન પ્રાપ્તિના હોબને વન થઈ ગયો વર્ગમાં જેને એ તે કન્તા વડુ પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ શ્રેતા, નિશ્ચયને હનકા (low) પગાર આપતા, અને શિક્ષણના માધનો જેવા કે તાલમેગી, લેંગારેટરી, હોટેલ વગેરે નામના મખી, જેમ વધુ નહીં મગે એરી તજનાલ હન્તા, અને તેના પગિ બામે શિક્ષણનુ ધાન્જ બચતુ તેમ સિદ્ધનો (discipline) હોપ થતો હતો, અને એરી સાળાઓ નજર મર્મીપ નખીને, જેની મખમાં બહુ વધી પડી હતી, તે વિશે મીમ કન્તા હનકતા યુનિવર્સિટી કમિશને, તેમના રીપોર્ટમાં વખ્યુ હતુ કે, "The education in these schools was cheap because it was bad and had because it was cheap" એ નાળાઓનુ મિગ્ગ ખનગ હતુ મગે મોઢુ હતુ, અને મોઢુ હતુ એટલે તે ખનગ હતુ

આપણા દેશમાં જ્ઞાનનો મહિમા મોટો જતાવાયો છે, અને તે પવિત્ર ગણાઈ, જ્ઞાન વિના મૂંઝવણ અપાતું આવ્યું છે. એટલું જ નહિ પણ ગુરુ તેમના શિષ્યોને પુત્રવત્ સંબોધે અને તેમના વચ્ચેનો સંબંધ કુટુંબવત થઈ પડતો હતો.*

જે કેળવણી સંસ્થાઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અયોગ્ય રીતે અને કેળવણીના ધોરણ અને નીતિની વિરૂદ્ધ તેનો વહિવટ કરતી હતી, તેમાં થોડા સુધારો, હિન્દી સરકાર વધારે સખ્તાઈથી કામ લઈને કરી શકત; એમાં એવું કંઈ તત્ત્વ નહોતું કે ચોક્કસ નિયમો હોય તે દૂર થઈ ન શકે.

પરંતુ લૉર્ડ કર્ઝન, જે એક જુદિયાળી અને પ્રતાપી વ્યક્તિ હતી, તેમને આ વધતો જતો હતો કેળવણીનો પ્રવાહ લઈ સમાન રૂપાંતર અને તે ખાળવાના માર્ગે તેમણે શોધવા માંડ્યા.

પ્રથમ જુદા જુદા પ્રાંતોના વિદ્યાધિકારીઓની પરિષદ મેળવી, હિન્દી કેળવણીનો પ્રશ્ન સમગ્ર રીતે તપાસી જઈ, હિન્દી કેળવણીની રીતિનીતિ રચી કરતો એક લાંબો દસ્તાવેજ સિદ્ધ કર્યો, તેમાં એમ જણાવ્યું હતું, કે હાંટર કમિશને સૂચવ્યા મુજબ પ્રાથમિક કેળવણી એ હિન્દી સરકારનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે; અને ખેતીપ્રધાન દેશને સરળ, બંધબેસતી અને ઉપયોગી થઈ પડે એવી કેળવણી આપવા ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ; માધ્યમિક શાળાઓનો સ્વીકાર સરકારના કેળવણી ખાતાએ અચૂક શરતોએ કરવો, અને એવો મખત પ્રતિજ્ઞા મૂકવો કે કેળવણીના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોનું જે સંસ્થા પાલન કરતી ન હોય તે યુનિવરસિટીની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓને મોકલી ના શકે એ સિવાય બીજી કોઈક સૂચનાઓ કરી હતી, તે ગૌણ હોઈ અહિં નહિ આપીએ; પણ જે અગત્યનું તેમણે કાર્ય ઉપાડી લીધું તે યુનિવરસિટી સુધારણાનો પ્રશ્ન હતો.

સન ૧૮૫૭ માં લંડન યુનિવરસિટીના ધોરણ ઉપર મુખાઈ, કલકત્તા અને મદ્રાસની યુનિવરસિટીઓ સ્થપાઈ હતી; તે પછી આપણે અહીં મોટા ફેરફાર થવા પામ્યા હતા, તેમ જ ધોરણ પર એ સંસ્થાઓ નીકળેલી, તે લંડન યુનિવરસિટીના બંધારણ અને ધોરણમાં પણ સુધારા કરવામાં

● આપણી એ પ્રાચીન કેળવણી પદ્ધતિને સુંદર પ્રસ્થિતિ જાણીતા અભ્યાસી પ્રો. સિતિમોહન સેને, “વિશ્વ ભારતી”, ત્રેમાસિકમાં કરાવ્યો છે, તે વાર્ષિક ભેદ તેવા વિનંતિ છે. “વિશ્વભારતી” મે ૧૯૩૬.

આવ્યા હતા; હંટર કમિશને એ યુનિવરસિટિનો વિષય છોડી દઈને તેને અન્યાય જ કર્યો હતો; એટલે યુનિવરસિટિ સુધારણાનો પ્રશ્ન અગત્યનો હતો; પણ તેમ કરવામાં લૉડ કર્ઝનનો જે હેતુ હતો તે પ્રમાણિક તેમ હિન્દીઓના હિતનો નહોતો; તેથી તે એકટ પમાર થતાં તેની વિરુદ્ધ જે પોકાર ઉઠ્યો હતો તે વાજબી અને વાસ્તવિક હતો એમ કહેવું પડશે; પણ આ તો આપણે તેની વિગતો જ્ઞેષ્ઠા પૂર્વે તેનો નિર્ણય નોંધ્યો.

લૉડ કર્ઝનનાં યુનિવરસિટિ કમિશને તે પ્રશ્ન તપાસી વિચારી નીચે પ્રમાણે સૂચનાઓ કરી હતી:—

(૧) યુનિવરસિટિની નવેમ્બર રચના.

(૨) ડૉસેન્મેની વધારે અખત અને પદ્ધતિમર તપાસ અને ડૉસેન્ સ્વીકાર કરવામાં વધારે ઓછસાઈભરી ચાલે.

(૩) ડૉસેન્ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસ અને રહેણાણ ઉપર વધુ જાળવે.

(૪) મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં યુનિવરસિટિએ શિક્ષણકાર્ય ચરૂ કરવું.

(૫) અભ્યાસક્રમમાં અને પરીક્ષાના ધ્યાનમાં બદોળા ફેરફાર કરવા.

લૉડ કર્ઝનના આ યુનિવરસિટિ સુધારણાના ગ્રુપ્સ ઉપર આપણે કાંઈ કહીએ તેના કમ્તા, કલકત્તા યુનિવરસિટિ કમિશને તે વિષે જે ટીકા કરેલી છે તે જ આપવી ઠીક થઈ પડશે.

તે જાણવું છે, કે જેમ હંટર કમિશને યુનિવરસિટિનો પ્રશ્ન અસંગ રાખીને જેવી ગંભીર જૂઠ્ઠા કરી હતી તેવી ગંદોડી જૂઠ્ઠા યુનિવરસિટિ કમિશને માધ્યમિક શાળાઓની તપાસનો પ્રશ્ન મૂકી દઈને કરી હતી. તેણે વળી યુનિવરસિટિના વલિવટમાં મગ્ગાગનો કાણુ અને ફેબરેબ અગાઉ કરતાં વધારે અમરકારક અને મીઠા રહેવા પામે એ ઉદ્દેશથી મેનેટનુ બધામ્ અધિકારીવર્ગવાળુ કરી નાખી, અધણી મરતા મગ્ગાગના હાથમાં મેનિટ કરી હતી; તે પ્રગતના દક્ક ઉપર તનાપ મરવા મમાન હતુ. જીને આક્ષેપ તેની મામે એ હતો કે તેથી યુનિવરસિટિનુ શિક્ષણ જડુ ખન્યાંજ થવા પામ્યુ હતુ. એ એમની અમર વર્ણવતા મમામ એનિ મિમેન્ટે કર્યુ હતુ, કે એ એમના પગિણામ જડુ મેચનીય નિવડયા છે, મગવળી આપવી મીઠી થઈ પડે એવી રીતે તેની પ્રી વધાવવામાં આવી છે. અને યુનિવરસિટિના વલિવટ પર મગ્ગાગનો કાણુ વિરોધ જ્ઞેષ્ઠો છે. ઉચી

કેળવણી એ મરકારનું એક યંત્ર થઈ પડ્યું છે, તેમાં પરીક્ષાનું ધોરણ વધારેને વધારે સખ્ત બનતું જાય છે* અને એ સુધારાના પરિણામ યુનિવર્સિટીનું કાર્ય પ્રગતિમાન અને યશસ્વી થઈ પડ્યું, એ આશા રાખેલે તે પણ વ્યર્થ ગઈ છે. હિન્દી પ્રજાને નવા સુધારા આપવાનો પ્રવૃત્તિ ઉપરિચિત થયો ત્યારે યુનિવર્સિટીને લગતો પ્રશ્ન ફરી વિચારવા કબજત યુનિવર્સિટી કમિશન જાણીતા કેળવણી નિષ્ણુત ડૉ. એમ. ઇ. સેડવરન પ્રમુખપણા હેઠળ નિમત્રામાં આવ્યું હતું, અને તેનો રીપોર્ટ હિન્દી કેળવણીના ઇતિહાસમાં ચિરમરણીય રહેશે, પણ એ વિષય પ્રસ્તુત ખંડની કાળખર્ચાદા બાધી છે, તે પડી આવે છે, એટલે એ પ્રશ્નને અદિથી છોડી, પ્રાથમિક કેળવણીના વિષયમાં હિન્દી મરકારે, તેનું એ પ્રાપ્ત કર્તવ્ય કેવી રીતે અદા કર્યું છે તે આપણે નજર તળે કાઢીશું.

પ્રજાને કેળવણી આપવી એ સરકારનું કર્તવ્ય છે, એ મિદાત માન્ય થયા પડી, સન ૧૮૮૨ ના હંદર કમિશનરી હિન્દી મરકારે માત્ર પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી માથે લઈ અને પડીથી તે ગ્વાનિક સ્વરાજ્યની મંઠાઓ વચ્ચે વહેંચી નાંખી, પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી માટે માત્ર નમુનેદાર એક એક સંસ્થા ચલાવવાનું રીતીકારી, બાકીનું કાર્ય ખાનગી પ્રયાતન પર છોડી દીધું હતું.

‘ તેમ છતાં ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે મરકારે એ પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રદેશમાં કાર્ડ પણ સંખીન કાર્ય કર્યું નથી, બંદેસ્વર્ગસ્થ ગોખરેએ હિંદી ધારામજામાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા એક ખગડો રજૂ કર્યો હતો, ત્યારે મરકારે એવી બાલીશ દલીલો આણી, તેનો વિરોધ કર્યો કે એવા અખતરા સાદે હજી મમય આવી પહોંચે નથી, એવા જરૂરી ખર્ચને પહોંચી વળવા સરકાર પાસે નાણા નથી, અને સોસાયટી ધાર્મિક કારણોને તેની વિરુદ્ધ છે. એ દલીલ એવી પોકળ અને ખોટી હતી કે તે વિશે દીક્ષની જરૂર જ રહેતી નથી, અને તે મબઢમાં એટલું

“ Its result were lamentable, fees were raised so as to make education costly, private efforts were discouraged Government control was increased, and higher education became a Government machine in which examinations became more and more exacting. ”

England's Educational Policy by Oak page 15

કહેવું ખસ થગે કે, અન્ન મુધરેલા દેશોમાં જને છે તેમ, એ કેળવણી સાર્વાનિક નથી, ફજીયાત નથી, તેમ મક્ત પણ અપાતી નથી.

અંતમાં, હિન્દી કેળવણીનો પ્રશ્ન જેમણે ઝીણવટથી અને તેમાં ઉડા ઉતરીને વિચાર્યો છે, તે ગૃહસ્થ મી. આર્થર મેલુ, તેનો ઉપમહાર કરતાં જણાવે છે કે —

સમજી અને વિચારવંત વિવેચક, જેણે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરેલું છે એટલુજ નહિ પણ નિવૃત્ત થયા પછી ચિંતન માટે સમય મેળવેલો છે, તે, ડો. જોન્સન અને લેડી ઉપદેશક વચ્ચે થયેલા સવાલ જવાબ મુજબ, એ વિષે કહેશે, ‘સાહેબ, કુતર તેના પાછલા પગ પર નાચ કરે છે, તેની એ માદ આપે છે, તે જગેગર ચલુ નથી, તે આટલું પણ થતા પામ્યું છે, એજ નવાઇભર્યું છે *

---

* “The attitude of the really thoughtful critic still more of one who has worked in the vineyard and had time for subsequent reflection, will probably be that of Dr Johnson towards the lady preacher, “Sir, it reminds me of a dog dancing on its hind legs” It is not done well The wonder is it is done at all ”

‘The Education of India’ by Arthur Mayhew—page 102.

હિન્દી મહાસભાની સ્થાપના (સન ૧૮૮૫)

“ મગી માતા સમાન જાણુએ જો,
મુખ આશા એના ચક્રીજ માણુએ જો
સલા આપણી ઉદાર ઇંદ્ર દેવી છે જો,
આપે સર્વદા અનેક મુખ એવી છે જો
સલા જીવજો કંગોડ દિવસ જન્મની જો,
એવી આશીશ છે દલપતરામની જો ”*

ઐગણીસમા સૈકાના ચોથા પાદના આરભમા આપણા ભારતવર્ષમા બિન્નબિન્ન પ્રકારના બગે આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, સારકારિક, રાજકીય વગેરે, પ્રવર્તિ રહ્યા હતા, તેમાથી મટ્રીય એકતાની ભાવના ઉદ્ભવી, અને તેનું મૂર્તરૂપ તે આપણી મહાસભા છે.

તે મરથા, આપણા લોકપ્રિય ડાકિ દલપતરામે એમની આર્થ માણીમા જણાવ્યું હતું કે, એક મગી જન્મેતાની પેટે, હિન્દી જન્મનાને સુખદાથી, કલ્યાણકારી અને આશાગ્રહ નિવડશે અને એક ઇજ્જદેની પેટે તેનું રક્ષણ કરશે તે અક્ષરસ સાચું પડ્યું છે. હિન્દમા વસતી સર્વ જાતિઓનું અને પક્ષોનું તે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, અને એ મુદ્દા ઉપર વિશેષ ભાર મૂકતા, મહાત્મા ગાંધીજી, જે મહાસભાના એક મહારથી હોવા ઉપરાંત, છેલ્લા ૫૬૨ વર્ષથી તેના સુમની છે, તેમણે બીજી ગોળમેજી પરિપદમા, તેના એકજ અને એકલા પ્રતિનિધિ તરીકે, મહાસભાને કેશ રજુ કરતા, કહ્યું હતું કે,

“ મહાસભા એ હિન્દુસ્તાનની જૂનામા જૂની રાજકીય મરથા છે તેનું આયુષ્ય ૫૦ વર્ષનું થવા આવ્યું છે, અને એ સમયમા ને કશા અતરાય વિના પોતાની વાર્ષિક બેઠમ ભરતી આવી છે તે નામ પ્રમાણે ગુણે પણ રાષ્ટ્રીય છે તે અર્થ એક નામ, એક વર્ગ કે એક હિતની પ્રતિનિધિ નથી હિન્દુસ્તાન મા તમામ હિત અને તમામ વર્ગોની પ્રતિનિધિ

હોવાનો તેનો દાવો છે. મને કહેતાં અતિશય આનંદ થાય છે કે એની ઉત્પત્તિની કલ્પના એક અંગ્રેજના મગજમાંથી ઉદ્ભવી હતી. એકન આક્રોશીયસ જુમને અને મહાસલાના જનક તરીકે ઓળખતા. બે મહાન પારમીઓ શીરોજશાહ અને હિન્દના દાદાભાઈ નવરોજજીએ તેને ઉછેરી છે. છેક શરૂઆતની મહામહામાં મુસલમાનો, ખ્રિસ્તિઓ, એંગ્લો-ઈન્ડિયનો કહે કે તમામ ધર્મો, મંત્રદાયો, તથા માન્યતાઓના પ્રતિનિધિ ઓછી વત્તી મંખ્યામાં હતા. x

હિન્દી પ્રજા ગયા મૈકામાં ધોર નિંદ્રામાં પડેલી હતી, તેને જાગૃત કરવા અને તેનો હિતકર્ષ સાધવા જીવનમાં જૂઠાં જૂઠાં ક્ષેત્રો જેવાં કે ટેળવણી, સાહિત્ય, મહાજ સુધારો, ધર્મ વગેરેમાં, સાથ આપનાર કે હાથ પકડી ઉચે આજુના અંગ્રેજો હતા અને રાજકારણના વિષયમાં પણ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, નવો ચીજો પાડી, માર્ગ બનાવનાર એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ હતો. 1

દેશના રાજકીય પ્રશ્નો વિચારવા અને ચર્ચવા હિન્દના જુદા જુદા પ્રતિભાં પ્રજાકીય મંથાઓ, જેમ કે કલકત્તામાં ઇન્ડિયન એસોસિયેશન, મદ્રાસમાં મહાજન સભા, પૂનામાં માર્વલનિક મહા હતી તે મંથાઓ એકત્ર થઈ, પ્રજાજીવનને લગતા સામાજિક પ્રશ્નો હાથ ધરે, તે આવશ્યક છે, એ વિચારથી પ્રેરાઈને એકન એકરોચિયમ જુમ જેઓ અગાઉ એક આનંદી અમલદાર હતા, તેમણે તે વિચાર હિન્દના ગવર્નર જનરલ હોર્ડ કહરીન મમજ રજુ કર્યો. પણ તે તેમને પસંદ પડ્યો નહિ; અને તે વિષે વધુ ચિંતન કર્યા બાદ જુમને પાછા બોલાવીને તેમણે સૂચવ્યું હતું, કે “તમારી કલ્પના બહુ ઉપયોગી નિવડે એવી નથી. હિન્દમાં આવ્યા પછી મને અર્દાના વહીવટમાં એક મોટી ખામી દેખાઈ છે. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં મરદાર પક્ષ કરતાં લઘુમતીમાં હોવાથી મગજરની નીતિ પર સતત ચોટી મળનાર અને તેની ટીકા કરનાર જે ‘વિરોધ પક્ષ’ હોય છે તેની મરજ સારે એવું એક પણ મજદારી મંડળ આ દેશમાં નથી. વર્તમાનપત્રો છે ખરા અને તેમાં માઓ લોકમત જૂ ન થતો હોય તો પણ તેમના પા વિશ્વાસ રાખી ચકાય એવું નથી. અંગ્રેજોને પોતાને વિષે અને તેઓ જે નીતિથી ગભ્ય ચલાવે છે તે નીતિ વિષે દેશના વતનીઓ શું ધારે છે તેની સ્વાભાવિક રીતે કચીજ માહિતી મળતી નથી.

તેથી અગ્રિજોના હિતને ખાતર તેમજ હિંદી પ્રજાના હિતને ખાતર હિન્દી રાજદારીઓ વચ્ચેના એક વાર એકન થકને અગ્રજોના વહીવટની ખામીઓ બતાવે તેમ જ તે એ સુધારવી તે વિશે સૂચનાઓ કરે એ મહત્વ ઈચ્છનાયોગ્ય છે”

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યો તે આગમચ મદ્રાસમાં થિયોઓદિ ન સોસાઇટીનું વાર્ષિક સંમેલન મળ્યું હતું, તેમાંના નેતાઓ, જેમની મધ્યમાં ૧૭ હતી, અન્ય મિત્રો માથે મસલત કરી તેમજ તે માની અમતિ મેળવી એક અભિપ્રાય દીધાન બહાદુર રત્નનાથરાવના ધનમાં ભરી હતી, તેનો મુખ્ય આશય અખીલ ભારતવર્ષીય રાજમલા ન્યાયવાનો હતો +

હિન્દીના પ્રભુ મોટા પ્રાંતોમાં લોકહિત અને લોકલક્ષના રક્ષણ માથે, દરેકમાં એક મોટી પ્રજાગીય મધ્યમાં હતી, અને મન ૧૮૮૫ માં, ઉપર જણાવેલી મલા મળ્યા બાદ, મુબાઈમાં પ્રેમિરેન્સી એસોસિએશન નની નીકળી હતી

સમગ્ર દેશ માટે જુદા જુદા પ્રતિનિધિત્વવાળી એક મધ્યમ સમિતી હોય એ અગત્યનું છે એવી વાગણી સુરેન્દ્રનાથ મેનરજી અને અન્ય હિન્દી મુદ્દાઓ જેમને મન ૧૮૭૭ માં રોડ લીટનના હિન્દી દરબારમાં હાજરી આપી હતી, તેમને નફરી હતી, પણ પ્રચલિત રાજકીય વાતાવરણ એવું તુરંધ અને ઉદ્દેગમર્મ્ય હતું કે તેનો નિચાર કરવાનો તે સમયે અવકાશ જ ન હતો

તે પછી રોડ સેક્સનરીએ હિન્દી મિલિન મર્વિમની પરીક્ષાની વચ્ચે હતી તેમાં બે વર્ષનો ઘટાડો કર્યો ત્યારે તેની માથે પોતા ઉત્તરવા સુરેન્દ્ર-

• મહાસત્તાનો ઇતિહાસ પૃ ૨૪

+ “ He (Ragunath Rao) set up a special meeting of his friends in his house later on and determined with their approbation to find ways and means of bringing to other Indian Politicians to inaugurate a political movement for the regeneration and reform of the methods of Government of this Country calculated to promote a future Indian advance towards swaraj ”

Prof Sundarraman

The Hindu Congress Jubilee Number, 27th Dec 1935

એનરલ એક જળરજસ્ત દિલચાલ હિપાટી લીધી હતી અને જે વપ લાગત તે માત્ર લોકચત્ર કેળવવા તેમ પાર્લામેન્ટને મોકલવાના મેમોરિયલ નિવેદનપત્ર પર મહીઓ લેવા આખા દેશમા તેઓ ફર્યા હતા, અને તે મેમોરિયલ તૈયાર થતાં લાલમોહન ધોસને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને તે દિનક તરફથી માદર કરવા ખાસ ડેપ્યુટ ફર્યા હતા.

એ દિલચાલે ચારે દિશામા નવીન સ્ફૂર્તિ આણી હતી અને પ્રજાના દક્ષ ન્યાયિત કરવા તેમ સગ્ગવા, હિન્દી પ્રજાના મગડનની જરૂર મીને તે મમયે મમગતર્થ હતી.

લાલમોહન ધોસે હિંદુઓમા જર્થ ત્યાની પાર્લામેન્ટમા એક સભ્ય ચુટાવાને ઉમેદવારી સુદા કરી હતી. એ પ્રયામ જે કે નિષ્ફળ ગયો હતો પણ જે જૂમિડા તૈયાર થઈ, તેનો લાલ દાદાભાઈ નવરોજીને મળ્યો હતો, અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમા એક હિન્દી તરીકે ગિગજનાર તે પ્રથમ મમામદ હતા. તે જનાવ, હિન્દ માટે, ગૌરવાક્તિ તેમ આશા પ્રેરક હતો.

પાંજલા પ્રકરણોમા આપણે જોયું છે કે પ્રિસિત મિસનરીઓની ધર્મોત્તર (Conversion) પ્રવૃત્તિને લીધે હિન્દી પ્રજા જાગૃત અને માવજ ખની હતી, અને ફરામી દયાનંદ મરઘવતી જેવા મહાન અને પ્રતાપી પુરો દેવધર્મ અર્થે, વેદધર્મની પુન ગ્યાખના અને તેના પ્રચાર અર્થે, જે પ્રવૃત્તિ આદરી હતી, તે લોકોપકારી તેમ પ્રજામીય અગ્નિતાને પોપનારી હતી. નવાગીજની પ્રચંડ પોપણાએ જનસમુદાયમા આર્થત્વ માટે મમત બધાર્મ, તેના ગૌરવ માટે માન અને મગડરી ઉત્પન્ન કર્યા હતા, અને હિન્દુઓને એક કરવામા એ પ્રવૃત્તિ મદાયજૂત થર્થ પડી હતી.

નવુ શિમણ પામેસો શિશિત રર્મ પાશ્રાત્વ ગાદિત્વ અને વિચાર-માર્થી પોપણ પામી, અવેશાભિમાની બન્યો હતો, એટલુજ નદિ પણ તેનામા ગ્યાત-ચની ભાવના વિકસી, તે મમાનતા અને વ્યક્તિ દક્કનો હિપામક થયો હતો. માવ અને મેનમર, ગાની અને બકનો વાયક એટલુ ન વાઉ એ જતેજ નદિ, એવો પ્રજા તે વખાણનો પ્રભાવ દનો, એટલે તેઓ પણ ગાંધીય અગ્નિતાના કારણજૂત બન્યા હતા.

તે કાર્યને, દેશમા વ્યવહારના મામનો રેશ્વે, તાર, ટપાલ વગેરેની મુગમતા થતાં, નવુ ઉત્તેજન મળ્યુ હતુ, અને વર્તમાનપત્રોએ તે તે

લાગણી અને વિચારને પોષી, દૃઢ કરી, ઘણી અનુકૂળતા કરી આપી હતી. વિધવિધ બળો આ પ્રમાણે પ્રકટ થતાં પ્રજામાં નવું દૈવત આપ્યું હતું, અને જૂદા જૂદા પ્રતોની પ્રજા સૌ એકજ હિન્દુ મંથાનો પરિવાર છે, એ લાગણી તીવ્ર બની હતી, અને રાજકર્તાઓની સ્વાર્થભરી અને આપ ખુદ રીતિનીતિને લઈને હિન્દી મગજનનું કાચ વડું મક્કમ તેમ મજબુત થયું હતું.

લોર્ડ લીટનની અન્યાયી, ખર્ચાળ અને આધારી ગજનીતિ વિશે અગાઉ જણાવ્યું ચૂક્યું છે અને તેના જોડેકી અમનથી હિન્દી પ્રજા બહુ ક્રકળી હતી હતી, તેથી ઉદારમતવાદી પક્ષ સત્તામાં આવતા એડવર્ટને હિન્દી પ્રજાને શાન્ત કરવા લોર્ડ રીપન જેવા ઉદાર દીલના ઉમરાવને હિન્દના હાથ તરીકે પુરતજ મોકલ્યા હતા, અને એ અમીર ખવાસના પુરે હિન્દુઓને ધ્યાનિક સ્વરાજ્યનો દક્ષ બક્ષી, લવિષ્યમાં પૂર્ણ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એવા માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો હતો, તેમ પ્રેમ એકટ રહ કરીને લોર્ડનો આદ સંપાદન કર્યો હતો, પરંતુ હિન્દી કિમિનન કોડમાં એક કનમ એવી હતી કે, ઈશુરોપિયન બ્રિટિશ રાયત સામે તપામ વા રેશ મર્ઝ હિન્દી મેજિસ્ટ્રેટ, પછી તે મમે તેવો મ્હોરો હોય, તો પણ, અનાવી શકે નહિ, તે એ નિચિનતા હતી, અને કિમિનન ગેડ સુધારવાનું મમ હાથ ધરવામાં આવ્યું ત્યારે તેની દુરસ્તી માર તજનીજ થઈ હતી, અને તે વિ. પ્રાનિક મગજરોના અભિપ્રાય મેળવી મન ૧૮૮૨ ના મી. ૬ મટે વડી ધાગમજામાં એવું એક બીન આપ્યું હતું કે, હિન્દી મેજિસ્ટ્રેટ અને સેશન્સ જલ્સ, યુરોપિયન બ્રિટિશ રાયતનો રેશ અનાવી શકે એનો અધિકાર આપવો, એ રીતે મમી લિજતા કાળા મોરા વચ્ચે હતી તે દૂર કરી, લવિષ્યમાં મગજના આણવાનો તેનો આશય હતો, મમે મૂળ કક્ષમ પ્રમાણે એ હિન્દી મનદી ઓશીમર તેના હાથ નીચેના, એક નાના યુરોપિયન નોમ્સનો ન્યાય પણ કરી શકે નહિ પણ તે સુધારા ઉપર એવો યુરોપિયન પ્રજા એટલી જવી છે. મર્ઝ પડી અને ઉરેશમ મર્ઝ હતી કે લોડ ગીપનને તે બીન આખરે પડ્યું મૂખ્ય હયુ હતું તે વિરોધ એમને દરજ્જે વધી પડ્યો હતો કે વામિરોયનું અપમાન સુદ્ધ કરવાના પ્રયાગો થયા હતા, અને તે સુધારો અમલમાં આવે તો તેની મામે થયા તે લોડએ નિશ્ચય કર્યો હતો.

• 'If it became law, but' would deal in their own way with the first native magistrate who presumed to try a European

યુરોપિયનોની આ વિરોધતાએ, તેમજ બીનની મામે એકત્ર થઈ સામનો કરવાની પદ્ધતિ પરથી હિન્દીઓએ જોયું કે રાજકર્તાઓ પાસે હિન્દી પ્રજાના હક્ક અને હિતના રક્ષણ સબધમાં, ન્યાયની આશા રાખવી એ વ્યર્થ છે, અને તેમાથી તેમને એ બોધપાઠ મળ્યો કે એકમતી અને મધ્યમણ થુ નથી મેળવતુ ? તેમ તેમણે પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું કે એકનિત મતબળ થુ કરી શકે છે.’

હિન્દી પ્રજાના સંગઠન અને જોડાણ માટે, આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રયોગો કરી, અનુદળ વાતાવરણ ઉપજાવ્યું હતું અને તે તૈયાર બુમિકામાં મી જુએ હિન્દી મહામત્તાપી બીજ નાખતા, તે છુત્તજ ઉગી નિર્મળ્યું હતું +

મન ૧૮૮૫ મા તેમણે પહેલી હિન્દી મહામત્તાની મેઠક ભરવાનો મકમ્પ કરી, જુદે જુદે મધ્યે એક મગ્ન્યુવગ મેઠક ની આપેા હનો તેમા તેનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરતા જણા થુ હતું કે —

(૧) ગાંધીય પ્રગતિને માટે કાર્ય કરનાર મર્વ અતિ ઉમંગી સેવકોની પગમ્પર અગત ઓળખાણુ કરાવવા માટે સગળતા કરવી, (૨) આવના વર્ષોમા જે જે ગજનીય પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય તેમની પગ મર્ચી કરવી અને નિર્મુલ્ય કરવો.

પરોક્ષ રીતે આ પગિય મ્વદેશી પાર્શ્વેન્ટના મીજરપ બનશે અને જે થોમ્પ રીતે ચનાવાશે તો હિન્દુ મધ્યપિય પ્રજારની પ્રતિનિધિત્વ વાળી મમ્થાઓ માટે મપૂર્ણ નાતામક છે, એવા આદેશનો, જવામ હર્ શકાય એવો પ્રયુક્ત તે થોડા વર્ષોમા વાળમે આ પગિયક વગી પાછી પુનામા ભરવી અથવા સિટિશ એસોસિએમનના હિલદગ્થુનુ અનુકરણ કરીને હા વરે પગિહો ત્વ મ્વદ મહત્વના દ્ર મધ્યોએ ભગવી. ’ +

“We planted a little seed” said Alvin Octavius Hume, “and if you only persevere the time will come, long after he who planted it has passed away & forgotten, when it shall spread a great and gracious tree, sheltering the whole land and bearing innumerable blessings for all”

“The Hindu” Sunday edition 19th 1936

એલન ઓકટેવિયસ હુમ

પહેલી કોંગ્રેસ પ્રથમ પુનામાં ભરવાનું દર્શનું હતું પણ ત્યાં તે અરસામાં કોંગ્રેસ ક્ષતી નિકળવાથી હિન્દી મહાસભાની પહેલી એક મુંબાઈમાં ઠલકતાના અગ્રમણ નાગરિક વ્યોમેશચંદ્ર બેનરજી બેરિસ્ટરના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી. તેમના ભાષણમાં મહાસભાના પ્રતિનિધિત્વવાળા અને ગૌરવાન્વિત સ્વરૂપ વિશે ઉલ્લેખ કરી, તેમણે મહાસભાના ચાર મિશ્નિતા નીચે મુજબ દર્શાવ્યા હતા:—

૧. મહોસભ્યના વિવિધ ભાગોમાં આપણા દેશના હિતને અર્થે વધારે ઉમંગી કાર્ય કરનારાઓમાં અંગત પરિચય અને મૈત્રી વધારવા.

૨. આપણા દેશના સર્વ દેશપ્રેમીઓમાંથી પ્રત્યક્ષ અંગત મૈત્રી વ્યવહાર વડે જાતિ વિપયક, ધર્મ વિપયક અને પ્રાંતિક સરળ શક્ય ભેદ ભાવો નિર્મૂળ કરવા, અને આપણા પ્રિય લોક રીષતના ચિરમસ્થાયી રાજ્યમાં ઉદ્ભવ પામેલા રાષ્ટ્રીય એકમની ભાવનાઓને અધિક વિશ્વાસવની અને સંગીન બનાવવી.

૩. અભ્યારના દેટલાક વધારે મહત્વના અને વધારે દબાણ કરતા સામાજિક પ્રશ્નો વિશે સંપૂર્ણ ચર્ચા કરી હિન્દના ઇજવાયલા વર્ગોના પાકટ અભિપ્રાયો જાણી લઈને તેમની સત્તાવાર નોંધ રાખવી.

૪. સાર્વજનિક હિતને માટે દેશી રાજ્યદ્વારી પુરોગાએ આવતા બાર માસમાં દેવી પદ્ધતિ અને દેવી રીતિઓએ કાર્ય કરવું છટ તે સંબંધી નિર્ણય કરવો.*

એ પહેલી બેઠકમાં એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો તે જાણવા જોવો છે.

તે વર્ષમાં હિન્દી સરકાર જર્માને હિન્દ સાથે એકત્ર કરી દેવાની તજવીજમાં હતી, તેથી તે પગલાં સામે વિરોધ કરતો એક ઠગવ મહા-સભામાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ તેની મામે મદ્રાસના એક પ્રતિનિધિ પ્રો. મુદર રમણે એવો સુધારો આપ્યો હતો કે એ પ્રશ્નના વિષે હિન્દી સરકારનો હેતુ તેમ તેમની ગજનીતિ સંબંધી આપણી મહારાજા પાસે બરોબર માહિતી નથી અને મદ્રાસના લશ્ચ તદ્દન બાધાવસ્થામાં છે, તે સ્થિતિ લક્ષમાં લઈને, મરકાન્નાં એ પગલાને વખોડી કાઢવું એ જોડુંદુ યદ્ય પડશે. પણ નરકેમરી ચર ગીરોજશાહે મૂળ દરખાસ્તનું અમર્થન કરતાં કહ્યું હતું, કે હિન્દી મદ્રાસના એશિયાની કે દુનિયાની કોઈપણ પ્રાંતનું એક રાષ્ટ્ર (political entity) તરીકે સ્વાતંત્ર્ય પશ્ચિમના વ્યવસ્થિત અને મુસ્તાક રાષ્ટ્રો જીનવી, તે ગજનીતિ મામે, એક સિદ્ધાંત તરીકે વિરોધ કરવો જ જોઈએ; અને આપણે ખુશી થવા જોઈએ કે મદ્રાસના એ સિદ્ધાંત સીકાર્યો હતા.

પ્રસ્તુત મિત્રા પ્રતિ ખાસ ધ્યાન એ ચવાનુ બીજુ કારણ એ છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓના હક્કના વિપવમાં નામદાર ગોખલે સમાધાન કરી આવ્યા હતા તે સગ દિરોજગાહે એક સિદ્ધાંત તરફ પમદ કર્યું નહોતુ અને જીવનભર એ કહેવાતા વિનિતે (moderate) પ્રબલ હક્ક સ્થાપિત કરવાના પ્રસંગે કે હોક હિંતનુ રક્ષણ કરવા મરમ સામે ચવાના મમયે અનેકવાગ યશસ્વી મોરચા માડ્યા હતા અને હકીમત આબળીએ છીએ ત્યારે મર દિરોજગાહે માટે જાણ પણ આપણે અત્યંત માનની નામણી પેદા થાય છે

લોર્ડ હારીનની મુચનાથી હિન્દી મહાસભા દેશની એ મહાન રાજકીય સમ્પ્રદાય તરીકે અસ્તિત્વમાં આવી હતી તે આપણે અગાઉ જોયું છે, એટલે તેના પ્રતિ હિન્દી મગમની મહાનુભૂતિ સભવે અને શરૂઆતમાં બગાળામાં અને ખાસમાં ત્યાં મહાસભાની બેઠક મળતા, પ્રાંતના હાઈમેંએ મહાસભાના પ્રતિનિધિઓનું, સભાવિત મુદ્દાઓ તરીકે, મનમાન થઈ હતા પણ તે પડી ગિચિતિ પનગઈ નઈ, જિનાદાનાદમાં મ્યાનિક મરકારે વિરોધનાનું મરકાર ધાગણ કર્યું હતુ તે મરકારી નોકરોને મહામજાની બેઠક માં હાજરી આપવાની મના મરે એ વગુ આપણે મમજી શકીએ, પણ તે મહાસભાની વિરુદ્ધ નવો મુખ્યમ પક્ષ ઉભો કરે, એ તો ખરેખર એ અત્યાચાર, અને અન્યાય જ હોય પણ આવા બનાવોમાં સામાન્ય રીતે અને જ તેમ, મહામજાની માગે પ્રતિનવો મૂકતા, તેની સો પ્રિયતામાં જોગ વધારો થયો હતો એની ત હોક પ્રિયતામાં દરકત ન આવે અને રાજકીય પ્રશ્નના સબધમાં મવળા હિન્દીઓ એક જ જોઈ શકે એ આશયથી મહામજાએ તેના કાર્યક્રમમાંથી મામાનિક પ્રશ્નોને અવગ મગમ્યા હતા અને બીજી મહામજાની મેદમાં પ્રમુખે તે વિરો નીચે મુજબ સ્પષ્ટ નિવે ન કયુ હતુ —

‘ અગ્રેસ ને મુદ્દ મ લખીય મન્યા છે, અને પોતે સામાનિક સુધારાની આવશ્યકતા નખી આરી રીતે મમજુ છુ, છતાં મારો અભિ પ્રાય એ છે, રાજકીય માગતો પગ હિન્દીઓ એક મત ચયવા હોવાથી અગ્રેમે માન રાજકીય માગતો ર હાથ ધગવી જોઈએ, અને બીજા પ્રશ્નો વિરો અવગ તેઓ બિન્ન બિન્ન મનો ધરાવે છે, અને તેથી તે પ્રશ્નો વિરો મર્વ એકમાથ રી મરે એ અશક્ય છે, તે પ્રશ્નોને તેજો છેડવા જોઈએ નહિ પ્રે મમમા પે નોતાની મામાનિક આવશ્યકતાઓ

હોય છે, અને એક દોમની એવી આવશ્યકતાઓ અન્ય દોમની આવશ્યકતાઓ કરતાં બિન્ન હોય છે. પરંતુ આપણી રાજકીય આવશ્યકતાઓ ગર્વ સામાન્ય છે, અને એક સામાન્ય રાજકીય વક્તાનન પર આપણે એકલા મળી શકીએ છીએ. સમસ્ત પ્રગ જે પ્રશ્નોમાં સીધો લાગ લે તે પ્રશ્નોની ચતુર્મામામાંજ રાજકીય ક્રિયાએ રહેવું જોઈએ, અને મામાજિક સુધારા અને અન્ય ક્રમી પ્રશ્નોની વ્યવસ્થા કોમા ક્રિયાએ માટે તેણે ગહેવા દેવી જોઈએ.”;

એ નિર્ણય કરવામાં વ્યવહાર ડહાપણ દષ્ટિગોચર થાય છે, કેમકે આમાજિક સુધારાનું કામ કદિન હતુ, અને એ પ્રશ્નોને લઈને હિન્દીઓ, જેઓ જુદા ધર્મ, આચાર વિચાર, અને જાતિના હતા તેમનામા ભંગાણ પડે એ ઇચ્છનિય નહોતુ; તેથી મહામલાએ એકલા રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચવાનું કારણ હતું, અને સામાજિક સુધારા વિષે વિચારવા અને ચર્ચવા માફ મહાસભાની ખેડક માથે સમાજસુધારા પરિપદ ભરવાનો કાર્યક્રમ ચોળ્યો હતો, અને તેમાં ક્ષેત્ર મળવાનું મુખ્ય કારણ એ હતુ કે મહામલાના ધણાખરા કાર્યકર્તાઓ મમાજ સુધારાના હિમાયતી હતા અને જેમને સમાજ સુધારાનું કાર્ય પ્રિય હતુ, તે મહાસભાની પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા. આમ સમાજ સુધારા પરિપદ મહાસભાથી દેખીતી રીતે અલગ પડી હતી, પણ તેમનો મંગલ સગી બહેન મરજો હતો; અને તેમની ખેડક પ્રતિવર્ધ એક માથે એક ગ્યલે ન ભરાતી હતી, અને તે દારા દેટલુક સુદર અને મંગીન પ્રચાર કાર્ય ચર્ચ શમ્યુ હતુ, તે મહાસભાએ જે સુદર વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું હતુ, તેનું સીધું પરિણામ હતુ.

મહાસભાની શરૂઆતથી આપણા મહામાયની વાત એ છે કે કેટલાક અંગ્રેજ ગિરો તેની પડખે ઉભા રહ્યા હતા, અને તેમણે મહાસભાને સક્રિય મહાપતા, આર્થિક મદદ સુદાત કરેલી છે, એ વસસ્વી નામાવળીમાં સર વિલિયમ વેડગ્નર્ન અગ્રધાને ગિરાજે છે, તેમ આપણે સર હેન્રી ક્રાટન, વિલિયમ કેન, હેનરી ફોસેટ, રૂધર્ફ, કેન હાર્ડી વગેરે પરા-પકારી પુરોનાનું મેવા કાર્ય વિસરી શકીએ એમ નથી.

હિન્દી મહાસભાની ખેડકમા હાજરી આપવા જોડ્યો ખાસ હિન્દમાં પધાર્યો હતો; અને તેમણે હિન્દી મહામલાએ સન ૧૮૬૧ ના ગવર્મેન્ટ

એક ઇડિયા એક્ટમાં સુધાગઓ કરવા જે માગણી કરી હતી, તે વોરણ પર એક ખીલ પાલીએન્ટમાં જે વાર રણ કયુ હતું, પણ મમયના અભાવે તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો પ્રયત્ન મળ્યો નહોતો.

હિન્દી મહાસભાની ચળવળને હડી પાડી દેના લોર્ડ ડફરીને, તેના કારોબારી સભ્યોની કમિટી નીમી, હિન્દી એક્ટમાં દેવા પ્રમરના સુધારા અને ફેરફાર કરના જેવા છે તે મૂલ્યવાન તેને જણાવ્યું હતું, પણ તેમની એ સૂચના દફતરમાં, કાગળ પર ગહેના પામી હતી, પણ ઉપરોક્ત ખીનના જવાબમાં હિન્દી વજીરે ઉમરાવની મહામા એક જુદું ખીત આણી, પમાર કરાવ્યું હતું અને તે લોર્ડ કોમના ઇન્ડિયા કૌન્સિલ એક્ટ તરીકે જાણીતું છે.

૧ પ્રતિવર્ષ મહાસભાની મેટમાં મજમામધ હરાવો પમાર કરવામાં આવતા તે લોન્ગમટ કેગવવામાં ઉપયોગી થતા, પણ મરમરની રાજનીતિ પર તેની ઝાઝી અમર થવા પામતી નહોતી, અને લોર્ડ કર્ઝન જેવા તુમાખી ગવર્નરે જનરે મહામભાને *mammoth mammoth* મહાસાગરમાં જન બિન્દુમમાન, જણાવીને ઉવેખી હતી.

મહાસભાનો વિગ્તા અને સુધારણા, કારોબારી અને ન્યાયના કર્તવ્યોનું જૂદાપણ, હિન્દ અને ઇંગ્લાન્ડમાં એક માથે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ, લગ્નરી અર્થમાં ઘટાડો, હિન્દ અને બ્રિટિશ અર્થના હિમાળની ન્યાયપૂર્વક વહેચણી, મરમરની નોકરોમાં હિન્દી નોકરોનું મોટું પ્રમાણ વહિવટી અર્થમાં કાપડપ, કારોબારી સભા અને ઇન્ડિયા કૌન્સિલમાં લાયક હિન્દીઓની પમદગી, બ્રિટિશ સરથાનોમાં હિન્દીઓની રિયલિટી સુધારણા, મગવ ધિનો પ્રચાર અને તેના વિવિધ અંગોની ખીલવણી અને દેશનો આર્થિક વિકાસ, એવો કે કુમાળ માથે ટક્કર ઝીવી સ્ટે અને મૌથી ગરીમ એની હિન્દી પ્રમ પર કરના બોમ્બનો ઘટાડો, વગેરે પ્રમો હગવ રૂપે યત્ન તેમાં થોડો ઘણો સુધારો થવા પામ્યો છે, પણ સન ૧૮૬૦ નો ઇન્ડિયા કૌન્સિલ એક્ટ પમાર થવા પામ્યો તેનો યશ મુખ્યત્વે હિન્દી મહામભાને જ આપી શકારો જે આરિક મનેગોમાં અને ટોટકીના મમયમાં લ્યારે લવાબદાર રાજતત જેવું કાષ / નહોતું, તે લમાનામાં, મહામભાએ તેની પહેલી પીરીમાં જે ચોટી ધખી સેવા કરવા અને વત્તા ઝોડ લાભ મરકાત પામે મેમયના

શક્તિમાન થઈ હતી, તે જેમ મહત્વનું તેમ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને ધડનાર
પોષનાર હતું, તેની કામગીરી ના પાડી શકાશે નહિ. ।

લોર્ડ લિટનની રાજનીતિના પરિણામે દેશમાં ખળભળાટ ૧
તેમથી મહાસભાનો જન્મ થયો હતો તેમ લોર્ડ કર્ઝને હિન્દી વહિવટના
દાયકાધિકાર આણુવાને નિમિત્ત, ઘણા ફેરફારો કર્યા હતા, પણ તેનો
ઉદ્દેશ ખરી રીતે હિન્દીઓની વધતી જતી પ્રગતિને ખાળી, બ્રિટિશ
આધિપત્યનું હિત વધારવા પુરતો હતો, તેમના યુનિવર્સિટી એક્ટ વિશે
“અંગ્રેજી શિક્ષણ” એ પ્રકરણમાં કહેવાયું છે, અને આદિ/તેણે બંગા
ળાના જે ભાગલા પાડ્યા તેનો નિર્દેશ કરીયું, તેમનું તે પગલું તત્ત
ગેરવાળખી, અને ખોડું હતું એમની એ ગભીર ભૂલે અને જોડકાઓએ
આખા દેશમાં હાવાનજ પ્રકટાવ્યો હતો.

તે અમરમા વળી રશિયા ઉપર જાપાને વિજય મેળવે તથા
પૂર્વની પ્રજાઓમાં નીન જિત્તાઈ જામ્યો હતો અને તેની અસર હિન્દીઓ
ઉપર પણ થવા પામી હતી, અને લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના વિભાગ કર્યા
તે પાછા એકત્ર થાય તે માટે પ્રજા તરફથી માગણી મક્કમ થતી હતી
અને ગળકર્તાઓ પર તેની છાપ પડે વા અમર થાય તે માટે તેમના
માનનો બહિષ્કાર કરવાની હિચકાન ઉપાડી લેવામાં આવી હતી, એકનો
બહિષ્કાર મહદગાર થઈ ન પડે તથા અંગ્રેજીની માગણીને ઉત્તેજવા અને
અંગ્રેજી દ્વારા ઉદ્યોગના ફારખાના સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ પણ આગ લેવામાં આવી
હતી, એટલું જ નહિ પણ તે માટે અખ્યાત યુવકોને અંગ્રેજીમાં આપી તે
ધધા ઉદ્યોગ, ગાંધી આનંદ પરદેશ મોકલવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, અને
જે તરફ પક્ષ જોરમાં આવ્યો તેણે તે કાળકાળ વચનોમાં મરજો વિશ્વાસ
ખોડ તે આશય થવા જોઈતો હતો, તેમ તેમના કટાક્ષના વિચારો
ક્રાંતિકારી થવા હતા વળી પ્રચલિત ગાંધી પદ્ધતિ ખામીવાળી અને
એક જ ધારીનું શિક્ષણ આપનારી છે તથા નવું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ (national
education) આપવાનો પ્રયોગ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો

આ નવા વિચારોની અમર દેશમાં અને અમર પ્રજામાં પમરતી
હતી અને હિન્દી મહાસભાના દાયકામાં તેનો અભાવેશ કરવા પ્રયત્નો
થવા માડ્યા હતા. આવેડ અને અનુભવી મત્તાઓ મહિષકારના રાજને
અનગ ગમવા આમલ કરતા, પણ મામો પત, તે પર મુખ્ય રહેતા

અને તે વિષેના ઠરાવો હિન્દી મહામહામા પમાર કરાવવા એવી તીવ્ર લાગણી ધરાવતો હતો.

આમ જુના અને નવા વિચારોવાળા પક્ષો વચ્ચે મહામહામા જે આખેચી થવા મળી, અને છેવટે બહિષ્કારનો ઠરાવ સન ૧૯૦૫ માં બનારસમા નામદાર ગોખનેના પ્રમુખપદ હેઠળ હિન્દી મહાસભાની બેઠક મળી તેમા પસાર કરવામા આવ્યો હતો, એક કારણ દર્શાવીને, પ્રજાની વિનતિ અને વાધાઓ છતાં, લોકમનની અવગણના કરી, બગાડાના ખેલાગ પાડવામા આવ્યા તે પ્રતિ બ્રિટિશ પ્રજાનું ધ્યાન દોરવા બધારણ્યપૂર્વક અને અમરકારક સાધન, બ્રિટિશ માલનો બહિષ્કાર એ માત્ર છે, અને તે ઠરાવનું અનુમોદન કરતા લાવા લગ્નપતંગયે એટલે સુધી કહ્યું હતું કે એ હજી સાર રાજદર્શીઓને વિનતિ કરવાની પ્રથા હવે છોડી દો, દેશ માટે દરકાર હોય તો ગ્રામ્ય મેળવવા માટે સામનો કરવા તૈયાર થાઓ.

પછીની મહાસભાની બેઠક કલકત્તામા મળનારી હતી કલકત્તા તો એ નવા અને ક્રાંતિકારી વિચાર અને પ્રવૃત્તિનું ઉગમ સ્થાન હતું, તેનું મુખ્ય મન્દ હતું, અને વિનિત પક્ષે જોયું કે મહાસભાના પ્રમુખસ્થાને એવા મૃદાચની વરણી કરવી જેમનું વર્ણન પડે, તેથી ખામ દમાણ કરીને દાદાભાઈને તે પદ નેવા વિનતિ કરવામા આવી હતી, પણ પ્રગટીય હજીની લાતમા જેમન આખુ જીવન ખતિત થયું હતું, તેમણે એ પ્રસંગે એક પ્રેરણાત્મક વ્યાખ્યાન આપતા, સમગ્ર ચળવળના નિયોડ તરીકે, સ્વરાજ્ય એજ હિન્દની મુક્તિની ચાવી છે, એ માત્ર પ્રજાને આપ્યો હતો, જે નવા અને ઉદ્ધામ બને પક્ષને સાન્તવન કરનાર નિવડ્યો હતો. તેમણે જણાવ્યું હતું કે સ્વરાજ્ય એ હવે દૂરનો ધ્યેય નથી, તે સાર તાત્કાલિક પગલા લેવાવા જોઈએ સમય આવી પહોંચ્યો છે એમ નથી, પણ તે ક્યારનો લાગ્યા સમયથી આવી ગયો છે ક્રાંતિપણ માટે, સ્વરાજ્ય એક માત્ર અને મુખ્ય ઈનાજ છે વાગ્તે એકત્ર થાઓ, એ ધ્યેય પાછી સ્વરાજ્ય મળતા સુધી મર્યા રહો, જેથી લાખો મનુષ્યો ગરીબાઈ, દુમાળ અને પેગથી ખુનાર થાય છે અને કરોડો જેમને એક ટક પૂર ખાવું મળતું નથી, તે સૌનું જ્ઞાણ થાય અને હિંદુસ્તાન, પશ્ચિમમા મહાન અને સુધરેલા રાષ્ટ્રોમા એવાજ કરીને, તેનું પૂર્વનું ઉચ્ચ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે.

દાદાભાઈ નવરોજી

ક્ષોડ્ મોક્ષી તે વખતે હિન્દી વચ્ચર હતા અને પ્રગ્નની સ્વતંત્રતામાં સુસ્તપણે માનનારા હતા. તેમણે આ ઉરફેશમલા અને ઉપયુ થના જતા મામલાને સુધારવાને અને પ્રગ્નને શાન્ત પાડવાને, વચ્ચે પરી, કોઈ સમાધાનીનો માર્ગ કાઢવાને બદલે, હિન્દી સરકારની પ્રતિષ્ઠા સાચવવાની કાગળ ગુપ્તી, બંધાવવાને એક નિશ્ચિત અને અમલમાં મૂકાઈ ગયો (a settled fact) બનાવ જણાવી, અને તે વિશે કોઈનું થઈ શકે નહિ, તે પર ભાર મૂકી, પરિસ્થિતિને વધારે ઉપ બનાવી હતી, એટલું જ નહિ પણ દેશમાં અરાજકતાનું વાતાવરણ પસરવું નહું હવું તેને અટકાવવા સખ્તાઈનાં પગલાં લેવા હિન્દી સરકારને સંમતિ આપી હતી. એટલે બ્રિટિશ પ્રગ્નનાં ન્યાય અને

સદ્બુદ્ધિમાં વિશ્વાસ રાખનાર વિનિત પક્ષને એથી મોટો આઘાત પહોંચ્યો હતો અને નવો ઉદામ વર્ગ જે બ્રિટિશોનાં વહિવટ અને વર્તન મામે પોકાર કરી રહ્યો હતો, તેને નવું જોર મળ્યું તેમજ તેમનું મંખ્યાળ પણ વધતું જતું હતું.

આગામી બેઠક નાગપુરમાં મળનારી હતી અને ત્યાં ઉદામપક્ષ મજબૂત હતો; અને તે પક્ષ લોકમાન્ય ટિળક અને બિપિનચંદ્ર પાલ અને અરવિંદ ધોશની આગેવાની ફેફળ, એકલા બ્રિટિશ માલનો જ બાહિષ્કાર નહિ પણ અંગ્રેજ સત્તાને અવગણવા અને સાથે સાથે નવી એક સમાન સત્તા સ્થાપવા હઠ્ઠતા હતા, જે જુના વિનિત પક્ષને માન્ય થાય એમ નહોતું; અને તેમણે મહાસભાનું નાવ સીધેસીધું પાર ઉતરે તેની સલામતી ખાતર મૂળ મુકરર સ્થાન બદલીને સુરત, જ્યાં અંગ્રેજોએ પહેલવહેલી વેપારી કોડી નાંખી હતી ત્યાં લઈ ગયા. પણ મનુષ્યનું ધાર્યું ક્યાં જર આવે છે ? ઉદામ પક્ષે તો મહાસભાની બેઠક પૂર્વે સુરતમાં ઊવણી નાંખી, તેમનું પ્રચાર કાર્ય શરૂ કરી દીધું હતું, અને કોઈ ગંભીર બનાવ બનવાનો ન હોય એવું આસપાસનું વાતાવરણ જામ્યું હતું.

મહાસભાની બેઠક નિયોજિત દિવસે મળી તો ખરી; સ્વાગત કમિટીના અધ્યક્ષ માલવીએ પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગતનું લાપણું વાંચ્યું; તે પછી પ્રમુખની ચુટણીની દરખાસ્ત રજુ થઈ; એટલે સભામાં ખગબગાટ થવા માંડ્યો, દરખાસ્તનો વિરોધ કરવા લોકમાન્ય ટિળક પ્લેટફોર્મ પર આવી ઉભા રહ્યા; તેમને બેસી જવા કહેવામાં આવ્યું પણ તેઓ તેમના સ્થાન પર અડગ રહ્યા, અને પછીથી સભામાં એવો ઘોંઘાટ અને ઉરફેરણી વ્યાપી રહી કે તે સમે એમ નહોતું, એવામાં પ્રમુખપર કોઈએ એક દક્ષિણી જોડો ફેંક્યો અને સભામાં એક બીજા સામે ખુરશીઓ ફૂટથી ઉડી રહી હતી. આમ મામલો ગંભીર થઈ પડતાં સુરતની મહાસભા કોઈ કામ કર્યા વિના વિખરાઈ હતી. તે દિવસથી મહાસભાના બે લાગલા પડ્યા, બાણીતા અંગ્રેજ પત્રકાર મી. નેવિનસન, જેઓ તે પ્રસંગે હાજર હતા

તેમણે આ વસ્તુગતિનો ઝડેટ કરતા લખ્યું હતું, કે આ બે પક્ષો વચ્ચે મિલ્લાતનો એવો મહેલો તાર્કિક ભેદ હતો કે તેનું સધાણું સભવતું નહોતું * એક પક્ષ માનતો હતો કે તેમના પક્ષમાં બહુમતિ છે, બ્યારે બીજો ભવિષ્ય પર આધાર રાખતો હતો અને તે દરેક પોતપોતાની રીતે કાર્ય કરવા ઈતેમજ હતા આ સંજોગોમાં ભગાણું અનિવાર્ય હતું / અમા-ધાનીના સંબંધ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા અને ઉપર કહ્યું તેમ તોફાની અને ખેદજનક દૃશ્યો વચ્ચે એ મહામહાની બેઠનો અંત આવ્યો હતો

• “ In my opinion, the differences between the two wings were too vital to be settled by mere change of words, and because each party—one conscious of the strength of its own majority and the other believing in its future—was bent upon having things in its own way under these circumstances a split—was inevitable. All negotiations failed and the Congress broke up amidst riots and most regrettable scenes of disorder ”

Lawson

પ્રકરણ ૮

ગુજરાતી છાપખાનાનો આરંભ

“લહિયા સો લખતા છતા, વર્ષ એક વહિ જાય;
એક દિવસમા એટલુ, છાપથી જુઓ છપાય”

દલપતરામ

આપણા દેશમા છાપખાનુ અને વર્તમાનપત્ર અંગ્રેજોના આગમન પછી દાખલ થયા અને પાશ્ચાત્ય પ્રજા તરફથી આપણને તે અમૂલ્ય બક્ષિસ મળેલી છે.

તે પૂર્વે અભ્યાસ અર્થે દોષ્ટ પુસ્તકોની જરૂર પડતી તેની નકલ કરી વા કરાવી લેવામા આવતી, પણ તેમા સમય અને પૈસાનો પુષ્કળ વ્યય થતો હતો તેમ તે શ્રમનું અને આવડનું કાર્ય હતું. તેટલા સાથે આપણા ધર્મશ્રદ્ધા કે માહિત્ય કૃતિઓ સુલભ કરના, જે તે સ્થાનનો નળ, શ્રીમત વર્ગ કે ધર્મશ્રદ્ધાનુ પુરુષો તેની પ્રતો, પુણ્ય હાસિય કરવા, લહિયાઓ પામે ઉતરાવી, તેના સરકારી અને અધિકારી અભ્યાસી વર્ગમા તે વહેચતા અને જૂદા જૂદા ગામોના પુસ્તક લેઝરોમા સમાવીને સુરક્ષિત સચવાઈ રહેવા મોકલી આપતા હતા. આપણા સાધુ મન્યામીઓ અને મુનિ મહાગજો પણ આતુર્ભાસ જે ગ્રામે ગાળતા ત્યાં કુરસદના સમયે જે શાસ્ત્રમથનુ વાચન મા અધ્યયન થતુ હોય તે ગ્રંથની ગથવા તો તે પરની દીકા, જાખ કે અનુપગી ગ્રંથની નકલ જાતે કરી લેતા. એ રીતે આપણા માહિલ અને ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથોનો અભ્યાસ અને પ્રચાર થતો હતો, અને આપણા પૂર્વજોએ તેના સંગ્રહ, પ્રચાર, ઉપયોગ અને વહિવટ સાથે એ રી મુદર વ્યવસ્થા કરી હતી કે જે તે ગ્રંથે વાચન અને અભ્યાસ સાથે આવડયક અને ઉપયોગી પુસ્તકો મળી શકે અને તેનો નાશ કે ચોરી થતી અટકાવવા, તેના મરફાણુ સાથે સખ્ત નિયમોનુ પાલન કરી, ખૂબ ચોકમાઈ રાખતા હતા, અને તેમના એ પગિશ્રમ અને કામગીરને લઈને આપણુ ઘણુ અને કિમતી મસ્કૂત પ્રાકૃત સાહિત્ય જયવા પામ્યુ છે, તે માટે આપણે એ જૈનમનોના આભારી છીએ, અને તે મળધમા આપણે ખુશી અને મગર થવા જેનુ એ છે કે વડોદરા નરેશ શ્રીમત

હારાજી અને અચાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્યમાના જૈન ભાડેરોમાંના ખતી અને અપ્રાપ્ય પુસ્તકો, જેના ઉત્તેજો કે ઉતારા માત્ર સાપડતા હતા તે ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ ગ્રંથમાળા સ્થાપી, પ્રકાશમાં આણ્યા છે, તે કાર્ય જેમ પ્રશસ્ત તેમ વિદ્વદ્વર્ગમાં જલ્દી આદર પાત્ર થઈ પડ્યું છે.

મુદ્રણ કળા-ટાઈપની શોધ અને તેનો ઉપયોગ શરૂ થતા આ નિહિયાઓનો દુનનર લગભગ નાશ પામ્યો છે. તે એક મુદ્ર કળા હતી, તેમાં એકલા અક્ષરો ઉપર ધ્યાન અપાતું એમ ન હોતું, પણ તે નકલની તૈયારીમાં જેટલી કાળજી રખાતી, તેટલી તે પ્રતને સુશોભિત કરવા રમ-એરંગી અને મોનેરી રૂપેરી સાહી વપરાતી, એટલું જ નહિ પણ વિષયને અનુકૂળ ચિત્રો આપેખી તેમ તે પાનાની આસપાસ લેયો અને શોભાકન-દોરી, તેના દેખાવ અને આકર્ષણમાં વૃદ્ધિ કરવામાં આવતી અને, તેમાં આપણને નહિયાનું બ્યક્તિત્વ માણુમ પડ્યું હતું અને તે લેખન કળા (Calligraphy) અક્ષરોના મરોડ, ઉગવ, સુરેખતા, સુપ્રમાણ અને ભભક નિહાળી, જે કોઈ પ્રમન થતું અને તે કળાવી પ્રશંસા કરતું હતું. આવી એક મુદ્ર કળા આપણે ખોઈ છે તે ખરેખર ખેદકારક છે.

એ હાથપ્રતો કેવી રીતે તૈયાર થતી, તે સાક સાધન મામત્રી શી વપરાતી, તાડપત્ર વા કાગળની પસંદગીમાં મેનાપર વિશેષ ધ્યાન અપાતું, તે પ્રતોની માન્યવણી અને સરક્ષણ અર્થે આ છવાજી લેવાતા, એ મધી વિગતો જાણુના જેવી છે, અને તે આજી વર્ષમાં પ્રમિદ્ધ થયના “ જૈન ચિત્ર કંપ દુમ ” નામક પુસ્તકમાં મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ અમૂર્તક મશોધન કરી, પદ્ધતિસર સંકલિત કરી, અચિત્ર નોંધેલી છે, અને તે લેખ જોવાથી લલિયાની કળાનો મરમ પરિચય થશે.

આરભમાં અક્ષરોના ખીંચા યોજનારે તે અક્ષરોની રચના, ઘાટ અને દેખાવ હાથપ્રતની લિપિને અનુસરતો ગમ્યો હતો અને તેની શોધવણી અને છાપકામ એણે મમાન પ્રકારનું હતું કે તે બે પ્રતો એક જોડે મૂકતા તેમાંથી લખેલી અને છાપેલી પ્રતને જુદી પાડવાનું કામ કદિન ચર્ચ પડતું, એટલું મુદ્ર તે અનુકરણ હતું.

અક્ષરવાગ જુદા અને ફરી ઉપયોગ કરી ચકાચ એવા ટાઈપોની શોધ થઈ તે પહેલાં પ્રિન્ટિ પાટ્ટીઓ લાકડાના કટકા ઉપર, આઈમલ-માયી પ્રધુ છમમ કાર્ટોનના એકાદ જીવન પ્રમગને પમદ કરી, તેનું

ચિત્ર દ્રાવણ, તેની પડખે કે ઉપર નીચે, સમજાવતી રૂપે થોડાંક શબ્દો પણ આપતા, અને એ પ્રમાણે તૈયાર કરાવેલા લાકડાના બ્લોક ઉપર રંગીન સાદી લગાડી, કોરો કાગળ મૂકતા અને સહેજ દબાવું કરી, પછી તે ઉપાડતા, તેની તેથી સારી નકલ ઉત્પન્ન હતી અને તે ચિત્રનો કાગળ એ ઉપદેશકો તેમના લક્ષ્યદર્શનમાં વહેંચતા હતા, પછીથી તેઓ એકાદ ન્હાતું ધર્મ પુસ્તક, એ પ્રમાણે લાકડાના બ્લોક ઉપર છાપી, તૈયાર કરાવી, તેનો પ્રચાર કરતા; પણ એમાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડતી હતી, પ્રથમ તો એક બ્લોક તૈયાર કરવામાં ખુબ થયે પડતો; બીજું, બીજા ક્ષેત્ર કામ માટે તે બ્લોકનો ઉપયોગ થઈ શકતો નહિ; ત્રીજું કાગળની એક બાજુ પર તે ચિત્ર છાપી શકાતું અને તે કાગળે કાગળની અછત રહેતી; ચોથું જે પુસ્તક થાય તેની એક બાજુ કોરી રહે તે વિચિત્ર જણાતું હતું; તેથી પાછળ કોરાં બે પાનને ચોંટાડી દેવામાં આવતાં; તદુપરાંત તે પાછળ પુષ્કળ અર્થ થતો અને સમય પણ ખૂબ જતો હતો, એટલે તેનો જાઓ પ્રચાર થઈ શકતો નહિ.

આ પ્રકારનું છાપકામ, જેને બ્લોક પ્રિન્ટિંગ કહે છે, તે યુરોપમાં શરૂ થયું તે પૂર્વે સૈકાઓથી ચીનમાં પ્રચલિત હતું.

પંદરમા સૈકામાં યુરોપમાં પુનરુત્થાનનો યુગ બેસતાં, વિદ્યા, કળા પ્રતિ પ્રેમ જાગ્યો હતો અને પ્રજા તરફથી બાઈબલનાં પુસ્તકની વધુ પ્રમાણમાં માગણી ઉદ્ભવતાં તેને પહેંચી વળવા જે પ્રયત્નો થવા માંડ્યા, તે પ્રવૃત્તિમાંથી ટાઈપ, બીજાં બનાવવાની કળા શરૂ થઈ હતી. એ બીજાં બનાવવાની કળા કોણે, હસ્તગત કરી, પ્રથમ ટાઈપમાં પુસ્તક ક્યાં અને ક્યારે છપાયું તે વિશે ખાતરી લાયક-પુરાવાના અભાવે, એક્સસ અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી, પણ તેની પહેલ કરનાર મેંજ (Mainz) નો જોન ગટનબર્ગ હતો એવી મામાન્ય માન્યતા પ્રવર્તે છે.

છેલ્લાં ચારસો વર્ષમાં મુદ્રણકળામાં એવું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, કે તે કળાનો મૂળ શોધક આજનું દૈનિક પત્ર છપાતું નિહાળે તો તેની તાજુબીનો પર રહે નહિ; અને તેને એક ચમત્કાર જ માને.

પોર્ટુગીઝો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા તેમની સાથે એ મુદ્રણકળા આપણે અહિં લાવ્યા હતા. સોળમા સૈકામાં પોર્ટુગીઝ રાજધાની એવામાં કેટલાંક પુસ્તકો ટાઈપમાં છપાયવાં જણાય છે, પણ તે કળાનો તે પ્રદેશ બહાર

ઝાંગે પ્રચાર થના પામ્યો ન હોતો અને પોર્ટુગીઝ મત્તાનો લય થતા, એ મુદ્રણ કળા પણ અદરશ થઈ હતી *

ખરી રીતે અંગ્રેજોનો અમલ આપણા દેશમાં ગિયર થતા, અરાદમાં મૈદાના છેવટના ભાગમાં, વતમાનપત્રો નિર્ણય માડ્યા, છાપખાનાને ઉત્તેજન મળ્યું ટાઈપના પ્રેસો જૂલજૂલ હતા પણ શિવાજીપદા પુરુષ કામ થતું હતું

આ ટાઈપ અને પ્રેસના મનઘડા એવી હકીકત સાપડે છે કે ઈન્ટિ ઈન્ડિયા કંપનીના દનાલ ભીમજી પારેખે, કંપની મરકારની ડિરેક્ટરોની પ્રેરણે, સ્વયં ધુઆને છાપેલા દેવનાગરી પુસ્તક આપી શકાય એ લાલચે, એક કુશળ મુદ્રકને હિન્દ મોખલવા અને તેના ખર્ચના ૬૨ વર્ષે ૫૦ પાઉન્ડ, ત્રણ વર્ષની મુક્ત સારૂ બધાઈ, આપવાનું જણાવી અરજી કરી હતી, અને તે ઉપરથી લંડનની ડિરેક્ટરોની મેટી હેનરી હિન નામના ગૃહસ્થને મુગાર્થ ટાપુ માટે મુદ્રક ઠરાવી, નવાના કર્યો હતો અને તે સન ૧૬૭૪ માં છાપવાનું મત્ર, ટાઈપો અને કાગળનો પુરવઠો જથ્થો લઈને મુબઈ આવી પહોંચ્યો હતો, પણ તે હેનરી હિનને ખીમ પાડવાનું કામ આવડતું નહોતું, તે ફક્ત છાપમમ કરી રાખે તેમ હતું, એટલે જે ઉમેદથી ભીમજીએ તેને ખોના થો હતો તે દેવનાગરી ટાઈપ પડારી તેમાં પુસ્તક છપાવવાની તેની ધાગણા નિષ્ફળ ગઈ હતી ફરી પાછું ક્રાઈઓફ ડિરેક્ટરને લખતા સને ૧૬૭૮ માં ટાઈપ પાડી શકે એવા કારિગરને ઇનાડથી મોકલવાની હકીકત મળે છે, પણ તેના કામકાજ વિશે, તેણે છાપેના પુસ્તક વિશે કાંઈ માહિતી ઉપનમ્બ નથી, એ કમનમીનોની મિના છે +

નવીન પરિસ્થિતિ અને નવીન શિક્ષણને લઈને દેશમાં નવચેતન પ્રકટ થયું, તેથી પ્રોત્સાહિત થઈને કેટલાક સાહનિકોએ તેમ બોધપદારી

* "The Jesuits, not long after their arrival in Goa, procured two printing-presses from Europe and located them in their Colleges for St Paul and Rachol. The Presses arrived in 1550, but no use seems to have been made of them for some years. In 1557 a Catechism which had been composed by St Francis Xavier was printed (in Portuguese language) and circulated. It was the first book printed in the country." New Review (Oct 1935)

+ જુઓ "જમે જમરોડ" ચલ્લોડી મય, પૃ ૨૬૩

સમ્યાઓએ પુસ્તક પ્રમશનનું અને વર્તમાનપત્ર કાઢવાનું કામ ઉપાડી લીધું હતું, અને ટાઈપની અછત અને તે મેળવવાની સમવડ નહિ તેથી શરૂઆતમાં છાપકામ શિક્ષાપ્રેમમાં થતું હતું સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ગુજરાતમાં 'વર્તમાન' નામનું પહેલું વહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું તે તેમ બુદ્ધિપ્રકાશ, વિદ્યાબ્યામઃ મડળી તરફથી પ્રથમ સન ૧૮૫૦ માં નિબળ્યું તે, બન્ને શિક્ષાપ્રેમમાં છપાયા હતા

બુદ્ધિપ્રકાશ ટાઈપમાં તે સન ૧૮૬૪ માં નિકળવા માડ્યું હતું, તે વિશે તે વર્ના પહેલાં અકમાં નીચે મુજબ નોંધ લખેલી છે —

“આ ચોપાનિયાના દશ વર્ષના દશ પુસ્તક શિક્ષાના છાપખાનામાં છપાયા પછી તેની દરમ્યાન ઈલાએક ધરામની એવી માગણી આવી હતી કે, બિનાધી છપાવ તો લોખને ઘણું પસંદ પડે, અને ધરામ વધે તેથી હવેથી અમે બિનામાં છપાવવાનો દસવ ક્યો છે”

વધુમાં શિક્ષા પ્રેમ વિશે ટૂંલી દલીલ આપી છે, તે પ્રસ્તુત વિષયના અંગે ઉપયુક્ત હોઈને, તે પછી ઉતારીએ છીએ

“અમદાવાદમાં ઔથી પહેલું શિક્ષાપ્રેસ પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મડળી વાળા લાખ્યા હતા તેઓમાં ગવમાહેન બોમીનાલ પ્રાણુવલલદાસ, મહેતાજી તુળભરામ, અને આજમ રામપ્રસાદ લક્ષ્મીનાલ વગેરે મૂલ્યે સામેલ હતા પછી શ્રી વ સોસાયટીએ જુદા છાપખાના કર્યા એટલે ઉપર લખેલી મડળીએ, પોતાની મૂળ અતનબ પૂરી થઈ એવું જાણીને પોતાનું કારખાનું બંધ કર્યું, પછી બાજીભાઈનું તથા સોસાયટીનું ઈનીક મુદત જતા બંધ થયા પછી એ બે છાપખાનામાં ઘણી ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ હાલ સોસાયટી કટગટથી પોતાની ચોપડીઓ છપાવે છે

હાલ નીચે લખેના શીવાપ્રેસના કારખાના ચાલે છે —

૧ હમનલાલ મગનનાલનું	૧ સરપચંદ દલીઅદનું
૧ લલુભાઈ કરમચંદનું	૧ લલુભાઈ અમીચંદનું
૧ લલુભાઈ શુરચંદનું	૧ હરિલાલ તુળમીરામનું

તે શિક્ષા ઈલાએક પડી રહેલા છે *

અંગ્રેજી છાપકામ ટાઈપમાં થતું જોઈને બીમજી પારેખને દેવનાગરી બીના તૈયાર મગવવાની અને તે વડે આપણા ધર્મશ્રેષ્ઠ છપાવી પ્રકટ

કરવાની પ્રેરણા ઉદ્ભવી હતી તેનો ઉપર ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે પછી સન ૧૭૮૦ માં અંગ્રેજી ટાઇપમાં છપાયેલું પુસ્તક જે એક પંચાંગ હતું, તેની નોંધ મળી આવે છે. તે પંચાંગ ૩૪ કુલ્લકેષ પૃથતું હતું અને તે બનરગેટના રૂસ્તમજી ખરશેદજી નામના પારસી ગૃહસ્થે છાપ્યું હતું. પ્રસ્તુત પંચાંગ મુંબાઈ ટાઈપ્સ પત્રના અધિપતિના જોવામાં આવતાં તેમણે તા. ૪ થી ડિસેમ્બર સન ૧૮૫૫ ના તે પત્રના અંકમાં તે વિશે લખ્યું હતું કે:

"We have met with no information anywhere as to the original establishment of a Printing Press at Bombay, but the production before us shows that we in this matter anticipated Calcutta which first boasted of a Printing Press in 1780. The Calander of course must have been set up in 1779 and it seems reasonable to be presumed that the enterprising Press must have opened his establishment not later than the end of 1778.....and it is particularly creditable under these circumstances to the Parsees, who have always shewn themselves the most enterprising of our natives, that one of their number should have provided us with the first Printing Press established in India."

આમ, દિ-કમાં પહેલવહેલું ટાઇપનું છાપખાનું કાઢવાનું માન મુંબાઈને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનો યશ એક પારસી જિગદરને મળે છે.

એ અંગ્રેજી ટાઇપનું કામકાજ ચતુ નિહાળીને તેમાંથી ગુજરાતી ટાઈપ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવી હતી, અને તે કેમ થવા પામ્યું તેનો વૃત્તાંત ગુજરાતી પત્રના તંત્રીએ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે:—

સન ૧૭૮૦ માં “ગોમ્મે કુરિયર” નામક છાપુ પ્રકટ થયું. તેના માલિક મી. ડગલાય નિકલમનને ધબ્બી મુસ્કેટી પડવાથી તેણે છ મરાઠાઓને કંપોઝ કરવાનું શીખવી તૈયાર કરી પોતાના છાપખાનામાં

રોક્યા “ બોમ્બે કુરિયર ” છાપખાનામાં ગ્લેલા કાઠ પારસી કે જેનું નામ આજે પ્રસિદ્ધિમાં નથી, તેણે ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં કેટલાક ગુજરાતી અક્ષર બનાવી, “ બોમ્બે કુરિયર ” પત્રના એક અંકમાં જાહેર ખબરમાં તેનો ઉપયોગ કરેલો જણાય છે. ઇ. સ. ૧૭૬૭ માં એ ગુજરાતી બીજાનું (ટાઇપ) જન્મ ત્રણે એ લેખે ગણી શકાય, અને તેને જન્મ આપનાર એક પારસી છે. છાપકળા અને છાપખાનું કાઢવાના વિચારનું તથા નાગરી અક્ષરો બનાવવાનું માન તો બીમજીને છે. નાગરી અને ગુજરાતીનો ઉત્પાદક અનુક્રમે એક વાણિયો અને એક પારસી છે.*

ઉપર જણાવ્યું તેમ એક પારસી બંધુને આપણે ગુજરાતી ટાઇપની શોધ માટે આભારી છીએ તેમ સન ૧૮૧૨ માં પહેલું ગુજરાતી મુદ્રણ-લય સ્થાપનાર પણ, જાણીતા મજાન કુટુંબના એક સાહસિક પુરુષ ફરદુનજી મરજાન હતા, જેમણે “ સમાચાર ” નામનું છાપખાનું કાઢ્યું હતું.

સન ૧૭૬૭માં છપામણા ગુજરાતી બીજાનો નમુનો મળવો ફક્ત છે, પણ સન ૧૮૦૮ માં “ ગ્લોબરી ” નામનું ગુજરાતી અંગ્રેજી મિશ્રિત ટાઇપનું પુસ્તક ડૂમંડરચિત મોમાઇટીના સમ્રાટમાં છે, તેનું ચિત્ર અંગ્રેજી આપીએ છીએ; અને તેમ કરવાનો આશય માત્ર એ છે કે મુદ્રણકળાના વિષયમાં રસ ધરાવનારાઓ આપણા એ ટાઇપોમાં ક્રમાનુસાર જે ફેરફાર થતો રહ્યો છે, તે અવગ્રહ, તપાસે, મેળવે, અને અંગ્રેજી ટાઇપમાં હાલમાં નવા સુધારા ને ફેરફાર થઈ, તે ટાઇપ સુરેખ અને સુંદર બને તે માથે મહેલાઈથી સુવાચ્ય થઈ શકે એવી તજવીજ, જેમકે લંડન ટાઇપ અને મુંબાઈના ટાઇપ્સ બોધ ઈન્ડિયા તરફથી, થઈ રહી છે, તેનું ગુજરાતી ટાઇપો વિષે થવા પામે, તે સાફ માર્ગદર્શક સૂચનો કરે; જે અમલમાં મૂકવાના પ્રયત્નો થાય.

આ બીજાની શોધે એક નવો અને મોટો ઉદ્યોગ ખોલ્યો છે, અને તેના પ્રતાપે જ્ઞાનનાં સાધનો સુવલ થયાં છે અને તેના પ્રચારમાં છાપખાનું ખાસ મદદગાર નિવડ્યું છે.†

જગતની મદાન અને ક્રાંતિકારી શોધોમા તેની ગણના થઈ શકે અને તે કાલ જગતની અસ્ફુટિમાં મોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું છે. તેનું મૂલ્ય રૂપિયા આનામાં આંછી શકાય નહિ. મુદ્રણકળા વિનાનું વર્તમાન જગત, અગ્નિ નીરમ અને કંટાળાસ્પ થઈ પડે. કલ્પના કરો,

TO THE HONBLE JONATHAN DUNCAN.

WHOSE performance in all transactions of the Government to all the lights of truth has been unswerving and whose exercise of power and justice has been eminently tempered with moderation and with mercy through every anxious and arduous trial notwithstanding the fashionably laboured from Detmold to Bombay he following pages chiefly intended to afford to the students of the young country men who are left need to journey out for as and experience the blessings of a season in this sort to all orders of society and all to encourage those I have addressed who have not yet our laws and efforts to learn our language and after best advantage of a year on a voluntary gratitude for public benevolence and perfect and his

IL DRUMMOND

Penley July 1900

શરદ્વ્યાતના દાદ્ધિનો નમ્રોનો।

पुस्तक	सुगत नं०	उत्तर नं०	सुगत नं०	उत्तर नं०
1. 100	100	100	100	100
2. 100	100	100	100	100
3. 100	100	100	100	100
4. 100	100	100	100	100
5. 100	100	100	100	100
6. 100	100	100	100	100
7. 100	100	100	100	100
8. 100	100	100	100	100
9. 100	100	100	100	100
10. 100	100	100	100	100

વર્તમાનપત્ર વિનાનો એ પુસ્તક વિનાનો એક દિવસ કેવો વસતો અને
ભોગીય થઈ પડે. તેના લાલ અપાર છે તેમ તેનો ઉપયોગ બહોળો છે.

પ્રકરણ ૯

મરકીનો ઉત્પાત (સન ૧૮૬૬)

“આ જેરી જવર મરકીતણાં ચિ-હોમાં જવર સરદાર છે,
બેચેની સન્નિપાત થયી, મરકીતું દરબાર છે;
જવર આવતાં અવયવો ધ્રુવે, ગાત્રો શિથિલ ઝટ થાય છે,
કાખ જંઘા કણ્ઠમુળમાં, જેરી ગાંઠ જણાય છે.

x   x   x   x

કમળત મરકી મૃત્યુથી લંઘાર મુંડાની મુણી,
સંહાર તો આવાર જોઈ થકે ગાંઠા ને શુણી;
ચિતરી રહ્યું છે ચિત્ત વિયે જાની જીગર હાની ખરી,
શીળી કાલેરાથી અધિક આ મરકીએ અવધી કરી.*

ધીરજરામ પુરાણી

સન ૧૮૬૬ ના સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મરકીનો રોગ મુંબાઈમાં પહેલવહેલો માંડવીમાં ફાટી નિકળ્યો, તે નવો હતો, અને સન ૧૮૩૨ માં દિન્દીઓ એ પ્રેગ જેવા રોગના બોગ થઈ પડ્યા હતા એવી હકીકત સાંપડે છે.+

આમાંથી માન્યતા એવી છે કે એ રોગ મૂળ પૂર્વના દેશમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને તે પ્રાચીન સમયથી જાણીતો છે. મોદમા મૈકામાં એ મરકીના રોગે મુરોપનો કચડધાણ ફાટી નાંખ્યો હતો અને ઇંગ્લાંડમાં મહોટી આગ લાગ્યા પછી જ તેનું જોર શમવા માડી, તે ધીમે ધીમે આખા મુરોપમાંથી ફર થયો હતો. ઓગણીસમા મૈકામાં તે મુખ્યત્વે એશિયામાં જ દેખા દેતો હતો; અને એડવર્ડઝના ધારવા મુજબ મુંબાઈમાં તે રોગ ઇસાની અખાત અથવા એરેબિયા જ્યાંથી પ્રતિ વર્ષ ૨૦,૦૦૦ થી વધુ યાત્રાળુઓ આવે છે, તેમની મારફત અથવા તેા ઉદર કે વેપારીઓના માલ દ્વારા દાખલ થવા પામ્યો હતો.

* સુદ્ધિપ્રકાશ મે, સન ૧૮૬૮; પૃ. ૧૧૮.

+ જુઓ Bombay Gazetteer edited by S. M. Edwards
Vol. III. p 174.

એ રોગનું મામાન્ય લક્ષણ એ છે કે પ્રથમ તાવ આવી ચોવીસ કલાકમાં જાગમાં, જમણમાં કે ગરદન ઉપર ગાંઠ નીકળે છે, અને તે જોમ વધે છે તેમ તાવનું પ્રમાણ ચઢે છે અને તેમાંથી મનિપાત થવા માંડી, સેંકડે નવાણુ કેસમાં દરદીનું મૃત્યુ થાય છે.

શરૂઆતમાં એ રોગ ચેપી હોવાનું મનાઈ, તેનો ફેલાવો થતો અટકાવવા સખ્તાઈથી પગલાં લેવામાં આવ્યા હતા, પણ પાછળથી સમજાયું હતું કે ગાંઠવાળા દરદીનો રોગ-ધોગ ચેપી નથી, પણ જોને ન્યુમોનિક ધોગ કહેવામાં આવે છે તે દરદીને શોહી કે પડ પડે તેના ચેપ લાગતા, તેની આગવા કળનાં નર્સ કે સગથી જન તેના ભોગ થઈ પડે છે, વગી તે જાતુઓ આચડ અને ઉદરને લાગતા તે દ્વારા એ રોગ આગળ પ્રમગ્તો હતો. તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગો દ્વારા પૂરવાર કરવામાં આવ્યું છે, અને તેટલા માટે ઉદરોનો નાશ કરવા અને આચડો દૂર થાય તે માટે ધર અને લુગડાને જાતુનાશક પ્રવાહી પદાર્થમાં ઝોળાવી સાફ દરાવવામાં આવતા હતા.

એ રોગનું એ એવું લક્ષણ હતું કે ચોવીસ કલાકમાં તે રોગનો દરદી મૃત્યુ પામતો. અને તે ચેપવાળો રોગ હોય તો અજ્ઞાનતા અને ઝેમાવધ-પણાને લીધે તેની આરવા કળનાં કુટુંબીજનો પણ આશંકામાં આવી પડતા તેથી લોકમાં પુષ્કળ ગજરાત અને ભય વ્યાપી રહેતો, અને તેમાંથી બચવા તેઓ નાશલાગ કરતા, જોને લઈને તે રોગ વધુ પસરતો ગયો હતો, અને એ રીતે મુખાઈમાં શાદી નિકળવા મરજીના રોગે મમસ્ત શુજરાતને, કાઠિયાવાડ કચ્છ સુદાત, તેના કપાટામાં લીધું હતું, એ ગોઝારી મરજીએ માત્ર મુખાઈને પામ્યાવ કર્યું એમ નહોતું પણ આખા ઈતિહાસમાં તે રોગ જ્યોતેણુ થઈ પડ્યો હતો, અને એવા બહુ શોડાકજ કુટુંબો માનુષ પડે જે એક વા અન્ય રીતે તેના ભોગ થઈ પડ્યા ન હોય. મરજીએ તોટના હાથ મેહાવ કર્યો, એટલું જ નહિ પણ કુટુંબનો મુખ્ય પુરુષ પંજગથી મૃત્યુ પામતા, તેની સ્ત્રી અને જાળમે નિગધાગ થઈ પડ્યા હતા, વિધવાઓના અને ન્હાના જાળમેના કષ્ટની મીમા ન્હોતી પંજો તે તે કાંઈ કાંઈ કહેવું વર્તાવ્યો હતો, તે દહારો પ્રભુ ઈર્ષને ન બનાવે.

એ રોગ વિષે લોકોને કદી માહિતી નહિ અને તેનું ચોક્કમ નિગન પણ શોધાપડુ નહિ, એટલે એ ટપકોઆ મોતથી શોક મદુ બ્દી ગયું

હવે, તેમાં સરકાર તરફથી, પ્લેગના દરદીને અને તેની આગ્વાર કરનાર કુટુંબીજનોને જુદા પાડવાની વ્યવસ્થા થતા અને તેનો સખ્તાઈથી અમલ થતા જનતા બહુ ખળભળી અને કંકળી ઉડી હતી, એક તો હિન્દુઓની આચારવિચારની સરકારને માહિતી નહિ, બીજી, દરદીથી છૂટા પડવા કુટુંબીજનો ખુશી નહિ, ત્રીજી દોસ્પીટલની વ્યવસ્થાને તેઓ ટેકાએ નહિ અને એથી ગભરાઈ, એ બધા કારણો ભેગા મળતા બારે ઉસ્કેરણી થવા પામી હતી અને તે ઉસ્કેરણીના પરિણામે, એમ કહેવાય છે કે, પૂનામાં રેન્ડ અને એયર્સ્ટ નામના બે સોજનશોના ખુન, કાર્લ જોરસમજુતીથી, થવા પામ્યા હતા, અને એ જુનમ એટલો બધો વધી પડ્યો હતો કે તે હકીકત અવગંધ ગોખતેને ઇંગ્લાંડ લખી જણાવતા તેમણે તે ત્યાંના હાપાઓમાં પ્રગટ કરી હતી.

સરકારે એ રોગને અટકાવવાને લીધેના પગલા અથવા તેની સાવ-એતી માટે જે ઈલાજ પ્રદણ કર્યા, જેમકે ક્વોરન્ટાઈન, તેની સામે આપણે વાતો લઈ ન શકીએ, પણ એટલું ચોક્કસ છે કે સરકારી અમલદારોએ તે મમયે લોકલાગણી સમજવા કે જાણવાને ઝાંઝી દરકાર રાખી નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ સખ્તાઈથી તે કામ કર્યું હતું, અને તે કુખના દિવસોમાં, જેમની સહાનુભૂતિની અપેક્ષા રાખીએ તેનો તદ્દન અભાવ હતો *

એક દાખલો નોંધીશું એ દિવસોમાં પ્લેગના નિયંત્રણ પાનન એવું કડકાઈથી અને ચત્રવત થતું કે માથેરાનની ચિતળ ટેકરી ઉપર હવા ખાના જનારા આખરદાર અને સુચિક્ષિત કુટુંબોને પ્રેલીક કનડગત અને ત્રાસ લેવા પડતો, અને તેની સામે હાઈમર્ટના જડજ નામદાર બદરદીન તૈયમજી જેવા પ્રતિષ્ઠિત પુરવે ફરિયાદ કરેલી પણ મેજર કોલીએ તેમને દાદ આપેલી નહિ, પણ મર ફિરોજશાહે નિયમનો પ્રથ હુપાડી લઈ, મેજર મેરીને સાનમાં આપ્યા હતા +

+ જુઓ સર ફિરોજશાહનું અગ્નિ, વો ૨ પૃ ૪૧૧

* “જાણીતાં વિદ્વાંસુ શારદાબહેનનું લગ્ન અમદાવાદમાં ન રાખતા વડોદરા આવી કરવા ઠો. બહુકરામે પ્રથમ આગ્રહ કરેલો તેનું કારણ, રેલ્વે મુસાફરી કરતાં રસ્તામાં આવતા આશુદ્ધ ક્વોરન્ટાઈનનો ત્રાસ સીને અસરાવતો, એ હવે જુઓ, લેડી વિદ્યાબહેન અભિનંદન મથ ૪ ૨૭૨

મન ૧૩૪૮ માં ફોર્મ-૨ શહેરમાં એ રોગ ફાટી નીકળ્યો ત્યારે મુખર્ષ જેવી સ્થિતિ ત્યાં ઉદ્ભવેલી અને તે ખેતી વચ્ચે ઘણું મામ્ય જણાશે. તેનો તાદરશ ચિતાર બોકસિયો નામના લેખકે ‘ડિમેમેરેન’ નામની તેની નવનકથાના પ્રારંભમાં આપ્યો છે, અને એવું હજુ હવાન આપણા એક જાણીતા નવલકથાકાર શ્રીયુત્તમચંદ્ર મણિલાલ હમરોમાં લેટે તેમની “રતિસુદરી” નામક નવલકથામાં વર્ણવ્યું છે, તે આશ્ચર્યકારક લાગશે—આ રહ્યું એ વર્ણન

“મુખર્ષમાં મરખી ત્રાસ વર્તાવી રહી હતી લોભના માં અસ્વસ્થ હતા અને તેમને મનુષ્યના જીવનનો ધડોનો પણ વિશ્વાસ રહેતો નહોતો. શહેરનો દેખાવ શૂન્ય અને ભયંકર જણાતો હતો. ધણીખરા ભોંક દેશમાં નાસી ગયા હતા વેપારીઓ પોતાની ધીકતી પેઢીઓ બંધ કરતા હતા નોકરીઆટ પ્રોમોશનની સારી આશાવાળી નોકરીઓ છોડી જતા હતા, અને મજૂર વર્ગે ‘દેશમાં જે મળે તે ખાઈ શું’ એમ વિચાર કરી મુખર્ષમાંથી આવ્યો જતો હતો. ગુજરાત તરફની ગાડીઓમાં ટીકીટ મેળવી અને મુખર્ષમાંથી સરટીફિકેટ લઈને નિળવું એ પણ મોઠી હોશીયારીનું કામ ગણાતું હતું. માણસને માણસ ઉપરથી વિશ્વાસ હારી ગયો હતો, ઉધાર લેવાદેવક બંધ થઈ હતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ આગળના દહેણા વસતી કરી, દેશ નાસી જવાને દહેણદારે માલક ઉપર તગાદો કરતા હતા, મુખર્ષની આગળ પાછળના લીલા પાણીના ખાખોચીયાથી ભરેલા અને માછીમાર નીચે ભોંકેલી ગાડી વસ્તીવાળા પરા દેશાવર ન જઈ શકે એવા નોકરીઆટ અને મધ્યમ વર્ગના લોકોથી મળી શકેલા માડમાં હતા વેપારની મોટી ધમાલવાળા બજારો બંધ પડી ગયા હતા અને હજારો નાના મોટા, સ્ત્રી અને છોકરાથી ભરત્યક વસ્તીવાળા સાત સાત માલના મોટા માળાઓ નિર્જન થઈ પડ્યા હતા, અથવા ‘પટ્ટન મો દટ્ટન’ વાળા શાપથી નાશ પામેલા નગરમાં જેમ વિદ્વાન બ્રહ્મરાક્ષમોના વેદગોપ ગેબી-ભયંકર અવાજ થતા હોય તેમ માળાઓમાં ધનને માટે મુગીને પ્રાણ મમર્ષી રહેતા એક તવાલી પડેલીઓના તુચ્છીકૃત રામાયણના મોટા અશુદ્ધ શ્વેતિ થતાજ માત્ર સંભળાતા હતા જે વિશાળ માર્ગો ઉપર ઘોડાગાડીઓની અવર જવરે માણસને સાવધાનીથી નાનવું પડતું હતું તે ગળભાગમાં હાન જવતેજ ઈર્ષ માત્ર મળતું હતું અથવા જે માર્ગક્રમણ કરતા પહેલાં કામદેવની સેના જેવી સુદર પોતાક વાગી સ્ત્રીઓની મગગ ગાતી મડગીઓ સામે મન્યા કઠ્ઠી હતી તે રાજમાર્ગ ઉપર થઈને

જનારને હાલ ચાર પાચ માણુમોએ ઉપાડેલી અશુભ કુર્કીઓજ માત્ર સામી મળતી હતી ખાવા ધાય એવા વિશાળ રસ્તા અને પર્વતના કંકડા જેવા મોટા મદિરો અને માળાઓ એવા નિર્જન દેખાવ માણુસની આખ આગળ આવતા હતા કે અજાણ્યો માણુસ પણ મુખાર્ધના માર્ગમા ભય દેખાતો હતો મુખાર્ધનુ વાતાવરણ જ જાણે ભયકર બની રહ્યું હતું એટલા મરણ થતા હતા કે, મોટા ભાગને દાગી દેવામા આવવા છતા પણ થોડા અગ્નિ સસ્કારી રાખને બાળવાનો વારો આવતો નહોતો, ખાડવ વનના અગ્નિની માદક અશાનનો ઉગ્ર અગ્નિ મોટી મોગી જવાળાઓથી આશાભર્યા લોહી-આળ અને જુવાન માણુમોની આકૃતિઓ લેતા દૃષ્ટ થતો નહોતો રાત્રિ દિવસ અશાન આણુ બે જો જતુ હતુ દુરમનના રાખને પણ અગ્નિસસ્કાર કરવામા મોટું પુર સમજનારા ધાર્મિક દિંદુ લોકમા, હાલ લાગ્યેજ કોઈ અગ્નિસસ્કાર કરનાર મળતુ અને જે જીવતા માણુમની આગળ હજારો માણુસ હાક મારતા હાજર થતા તેના રાખને આજ સરકારના માણુસ ડેમણે પાડતા હતા

માણુમો તો શુ ? પણ કપોત, પારાવત અને કાગડા જેવા પખી અને કુતરા, ખીવાડા તથા ઉંદર જેવા મનુષ્યના મદદાસમા રહેનારા પ્રાણીઓ પણ મરકીન નાશકારક અપરમાથી બચતા નહોતા હજારો પારાવતના ટોળા નિર્મોતુષ્ય માળાઓના દિવાનખાનામા છગ્ન અને છાપરા ઉપર મરી જતા હતા માગ ઉપરથી વૃક્ષશ્રેણી તળે હાસાતુસી કરતા કુગી ગયેલા યમના ઝુનકા જેવા કાગડાના મૃત સરીર વીખરાઈ પડતા હતા, મનુષ્યને શરણે દોડી આવતા હોય તેમ મટરના ઉંદરો વસ્તીવાળા ધરના ઝુલ્યા ભાગમા ધસી આવતા હતા અને શીતળ પ્રાણી પીવા જતા પ્રાણીઆરા આગળજ માણુસની આખોમા ભય અને સરીરમા કષ ઉત્પન્ન કરે એવી રીતે તરફડીને મરણ પામતા હતા શહેરની અધિષ્ઠાત્રી મપી હોય તેમ પ્રાણી માત્રનો તેના તનપ્રદેશ ઉપરથી જાણે નાશ જ થવા માડ્યો હતો *

પ્રત્યુત ચિત્ર કા પનિક કે અતિશયોક્તિ ભર્યું નથી પણ તે માત્ર વસ્તુચિતિ જ આલેખે છે, તે બતાવવા એ પરિસ્થિતિ નજરે નિહા બનાર એક અગ્રેજી પત્રકારનો અભિપ્રાય ટાંચુ —

“ એ રોગ પુર જોશમા ચાલતો હતો ત્યારે હું શહેરનું નિરીક્ષણ

કરવા ત્રિકલ્પો ત્યાં મેં જોયું કે દેશીઓની વસ્તીવાળો બહુ ઊંચી ભાગ તરફ ઊભર્યો થઈ પડ્યો હતો; સધળી દુકાનો બંધ કરવામાં આવેલી હતી અને તેના માલિકો, એકસામટા અહમ્મ થયા હતા. એવી ગણતરી કરવામાં આવી હતી કે એ રોગચાળાના સમયે મુંબઈ ટાપુની લગભગ બે તૃતીયાંસ વસ્તી દેશમાં ચાલી ગઈ હતી. આ પ્રમાણે વસ્તી ઓછી થવાથી ઇલાકાને મોટું નુકશાન થવા પામ્યું હતું, પણ તેનું બીજું અનિષ્ટ પરિણામ એ આવ્યું હતું કે ઇલાકાના જુદા જુદા જિલ્લાઓમાં તે કોકો જતાં તે જીવશેલું રોગનો ફેલાવો સર્વ સ્થળે થવા પામ્યો હતો.”*

પ્રકરણ ૧૦

ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો ઉદ્ભવ

“વર્તમાન કાળે જાની, વર્તમાન જે વાત;
વર્તમાન ત્રિય પત્ર તું વેગે કર વિખ્યાત,
ઓ આણુકના અધિપતિ, ચિતથી ન કરજે ચૂક;
ઉઠાડ મંડળિ બ્રધથી, અમકાવી આણુક.
જઈ જામે જમશેદ તું, શુભ ભાષણનો સાર;
કહે તારા નામેરીને, ચિતમાં કરે વિચાર.
દરપણુ નામે દોસ્ત તું, જન મંડળિ જગાડ;
હાલ અવસ્થા હિંદુની ડહાપણથી દેખાડ.”

દલપતરામ

મનુષ્ય સ્વભાવ કુટૂંબપ્રિય છે. તે નવા નવા સમાચાર જાણવા સાંભળવાને સદા ઉત્કંઠિત હોય છે. જુના કાળમાં ભાટ ચારણો અને ફરતા સાધુ સંન્યાસીઓ, યાત્રાળુઓ અને પ્રવાસીઓ, દેશપરદેશની ખબરો લાવતા અને વેપારીઓને તેમના આડતીઓ ગામેગામથી ધંધારોજ ગારની હકીકત, ખીજ જાણવા જેવી નવાણીની સાથે, લખી જણાવતા હતા.

(મુગલરાજ્ય તરફથી વ્યવસ્થિત બેપિયા ખાતુ હતું, અને રચાનિક અમલદારો પોતપોતીકા રીપોર્ટ બાદશાહને દિલ્હી નિયમિત રીતે બેપિયા મારફત મોકલી આપતા અને તે રીપોર્ટ જોયા થવા પામે નહિ તે સાફ અલાયદુ ખાનગી ખાતમી ખાતું રહેતું તે, તેના રીપોર્ટ પરભાર મોકલતું હતું. વળી મ્હોટા શહેરમાં ‘મડધો’ રહેતા, જે પોતીકા કામદો રોકી પત્રો પહોંચાડવાનું કામ કરતા અને કિંમતી અવેજ વગેરે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરનારને, “આંગડીઆ” કહેતા, જેમનો તે ધંધો અઘાપિ સહેજસાજ આવુ છે.)

હાલની પેઢે એ ટપાલની વ્યવસ્થા નિયમિત કે પદ્ધતિમર નહોતી. એ તો ‘માડીનું સાહિત્ય’ના લેખક કહે છે તેમ, વેપારીઓના પોતાના કામની

દષ્ટીકૃત લખ્યા પછી વર્ષોદ પાણીના બનાવો, અગર જાવ વગેરે લખવાનો રિવાજ હતો. અને તે વેપારીના પત્રો વર્તમાનપત્રની ગરજ સારતા હતા. વળી વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ જોઈએ છીએ તો, આવા ખખરપત્રોમાંથી જ તેનો ઉદ્ભવ થવા પામ્યો હતો. ન્યુઝપેપર, કુરેન્ટ, (courant) જેઝેટ વગેરે નામો એ જ વસ્તુનાં સૂચક છે. અને તે શબ્દો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, તેની પહેલ કરનાર ઇટાલિયનો હતા. આ પ્રમાણે ખખર-પત્રો છાપીને મોકલવામાં આવતા તેની એક પ્રત તા. ૬મી જુલાઈ સન ૧૬૭૨ની જોવા મળે છે. તે પત્રનું નામ ' નેથોનિયમ બટર ' અઠવાડિક સમાચાર છે; તે સન ૧૬૨૨ માં નિકળ્યું હતું, અને અંગ્રેજી ભાષામાં તે પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર હતું. સારણાદ પત્રો બહાર પડવા મંડ્યાં તેને રાજ્યનો આશ્રય હતો અથવા રાજ્ય તરફથી તે પ્રસિદ્ધ થતાં અને તે પત્રોમાંથી ' લંડન જેઝેટ ' નો જન્મ થયો હતો.

/છગ્ગાંડમાં એ સમયે ભારે રાજકાન્તિ ચાલતી હતી એટલે તે પત્રો ચલાવવાની મુશ્કેલીઓ ઘણી હતી, પણ આવા પત્રો માટે સોફમાગણી વધતી જતી હતી, તેથી જૂઠાં જૂઠાં છાપાંઓ નિકળવા માંડી, વર્તમાનપત્રોનો વિકાસ થવા લાગ્યો. એડિસનનું ' સ્પેક્ટેટર, ' નેન્સનનું ' રેખ્બલર ' ડેનિયસ ડિકોનું ' વિકલી રિવ્યુ ', સ્ટીલનું ' ટેલર ' વગેરે નામો તેના ઉદાહરણ રૂપ રજુ કરી શકાય. વળી પાર્લામેન્ટના ટામકાંજનો અહેવાલ પ્રગટ કરવા ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવતા, અને તે સામે સરકારના પ્રતિબંધો હોઈને, પ્રકાશકો કોઈ કોઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ તે સમાચાર મેળવવાને અજમાવતા અને તેમાં તેમને અનેક પ્રકારની હાડમારી વેઠવી પડતી હતી. તો પણ ન ડરતાં અંગ્રેજી પત્રકારિત્વ, ભારે ભોગ આપીને, કદમ એ કદમ આગળ દૂધ રગ્ગું જરું હતું, અને સન ૧૮૫૪ માં તેના પર લેવાતી રોએપ ડયુટી અને સન ૧૮૫૫ માં દામજી પરની જલ્દાત નિકળી જતાં, વર્તમાનપત્રોને ખૂબ વેગ મળ્યો હતો. ત્યારબાદ તેની પ્રગતિ એટલી બધી ચમકી છે કે છગ્ગાંડનું કોઈ મહોદું શહેર સ્થાનિક વર્તમાન-પત્ર વિનાનું ભાગ્યેજ માણુમ પડશે.

વર્તમાનપત્રોએ વળી એવી પ્રતિષ્ઠા જમાવી છે, અને સમાજ ઉપર એવો સજ્જાટ કાણુ મેળવ્યો છે, કે, તે ધારી અસર પેદા કરી શકે છે. લંડન ટાઈમ્સ માટે એલું કહેવાય છે કે તે અંગ્રેજી પ્રજામતનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે; એટલુંજ નહિ પણ તે એટલો જાજરો લાગવમ ધરાવે છે કે પ્રસંગ આવે તે બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળને આધકાર ઉપરથી ઉઘાપી કે રથાપી શકે.

છનાંડના એ વાતાવરણમાં ઉછરેલા અને તાલીમ પામેલા દેવવાક સાહસિક પત્રકારોએ હિંદુસ્તાનમાં આવી વર્તમાનપત્રો ચલાવવાનું શરૂ કરેલું અને તે સમયે કલકત્તા હિન્દી મરકારનું મુખ્ય મથક હતું એટલે વર્તમાનપત્રોના આરંભ પ્રથમ કલકત્તામાં થયો હતો. સન ૧૭૮૦માં ‘બંગાળ ગેઝેટ’ નામનું પત્ર પ્રથમ હિન્દી ગેઝેટ તરીકે જાણીતું થયું હતું, પણ કંપની મરકારના વહિવટ સામે તેમાં સખ્ત લખાણ આવતું, તેથી વોરન હેસ્ટીંગ્સે તે પત્ર સામે ઉપરાધાપરી ઓફ કરી, તેને ટૂંક સુદમાં અવધનજન પહોંચાડ્યું હતું, અને મન ૧૭૯૯ માં પ્રેમ નિયમનું સાફ નવો કાયદો થયો, કંપની મરકારના હાકેમોએ એવી મત્તા મેળવી હતી કે વર્તમાનપત્રમાં જે કાંઈ પ્રસિદ્ધ થવાનું હોય તે પ્રથમ સેન્સર પાસ કરે તે પછી ઉપાય, અને તે નિયમના ભંગની સજા એવી આકરી નિયત કરી હતી કે તેઓ તે લખનારને પરભારો. છનાંડ મોકલી શકે, એ રીતે ચાર પાંચ પત્રકારોને દુરનિવાત છનાંડ ખોટમાં બેસાડીને મોકલી આપ્યાના દાખલાઓ બનેલા છે.

તથાપિ એ અગ્રેજી પત્રકારિત્વ, આટલી સખ્તાર્થ છતાં, હિન્દમાં વિકસવા માંડ્યું અને તેની અસર આગેવાન હિન્દુઓ ઉપર થઈને, નવી સધળી પ્રવૃત્તિઓના આદ્ય જનક રાજ રામમોહનરાયે “સંગ્રહ કૌમુદી” નામનું બંગાળી ભાષામાં પ્રથમ વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું હતું.

પ્રજાજનનના ધક્કરમાં, એ કહેવાની અગત્ય નથી કે, વર્તમાનપત્રોએ મોટા અને મહત્વનો હિસ્સો આપેલો છે, અને દેશની ઉન્નતિ અને પ્રગતિમાં તે અત્યંત મદદગાર થઈ પડ્યા છે, અને એ મુદ્દો નજર સમીપ રાખીને ગુજરાતી ભાષાને સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અર્થે સન ૧૮૪૮ના આખર દિવસોમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દોર્બસ સાહેબે યથાપી તેના પ્રથમ કાર્ય તરીકે “વર્તમાનપત્ર” નામનું એક અઠવાડિક પત્ર આરંભ્યું હતું. ગુજરાતમાં તે પહેલવહેલું સાપ્તાહિક હતું, અને તેનું અનુકરણ થઈને, ત્યાર બાદ અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં અનેક વર્તમાનપત્રો નિર્મિત થયાં. જતાં મન ૧૮૫૦ માં તેમનું સુરત જવાનું થતાં દોર્બસ સાહેબે, ત્યાં પણ મિત્રોની મદદ મેળવીને, “સુરત મગાચાર” કાઢ્યું હતું.

ઉપરોક્ત “વર્તમાન” પત્રની કાઢન ઉપવ્યવસ્થા નથી એટલે તેમાંનાં લખાણો વિશે અસિત્રાચ બાંધવા જોઈશે પણ આપણી પાસે પ્રશ્ન સાધન નથી, માત્ર તેનો એક ટુકડો જે એક જુની હાથપ્રતના લુગડાના પુગને ચોટેલો, અમદાવાદની ગુજરીમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો, તેનું ચિત્ર નમુના

આવતા મદરુ વરતમાનપત્રમા તરી વા લેખ જેવતા વલિવટ પ્રિયે કડક
 દીપ 'કરેથી, તે ઉપરથી તેના નાજરતુ ઉપરાણુ હિલકા મટના વડા
 મા રેગીમને તે આક્ષેપ સામે વાધો લઈ તે પાઠો ખેચી લેવા આગ્રહ
 કર્યો હતો પણ તે બામતમા એનેજમ કમિગી અને મી હેરિમન વચ્ચે
 તીન મતભેદ પડ્યો, એક બાણુ મિ હેરિમન અને સામા પક્ષમા એમના
 સિવાયના બીજા બધા સભ્યો હતા, અને તે તકગર ઠેક મુનાઈ સરકાર
 મુધી પહોચતા, તેની અમર એ ચવા પામી કે મગકારી અમનદારો
 વરતમાનપત્રના સચાલનમા ભાગ લેતા અટકી પડ્યા અને પરિણામે એ
 વરતમાનપત્ર પણ સુધ ગયુ હતુ x

૧૭૮ એ નવા અખતરાએ લોખને વાચનનો શોખ લગાડી, એ જાતના
 છાપાઓ માટે એક પ્રારની અભિરૂચિ પેદા કરી હતી તે પત્ર દર બુધવારે
 પ્રમિદ થતુ, તેથી તોએ તેને "બુધવારીયુ" કહેતા તેનુ વાર્ષિક લવાજમ ૩ ફ)
 હતુ, અને માત્ર ૧૭૫ નકલ પ્રસિદ્ધ થતીપ્રત્યાર પછી 'અમર દર્પણુ'
 બાર્ડ વીકની નીકળ્યુ 'અમદાવાદ મહાચાર' ૧૮૬૦ મા પ્રમિદ થયુ
 અને 'મમગેર બહાદુર' મુનાઈથી અમદાવાદમા આયુ આ વતમાન
 પત્રો પ્રગતી કરિયાદો જાહેર કરનાને બદલે માત્ર નાની મોટી ખમરો
 આપવાની પોતાની ફરજ વધારે સમજતા કોઈ વાર તેમા અગત દીપઓ,
 મશકીઓ અને સવાલ જવાબોના જવડા પણ આવતા 'પ્રગ
 અભિનાય' ૧૮૬૩ ના અરમામા જન્મ્યુ હતુ શ્રી પીતામરદામ નેનુનન
 દામે ગવણી ખાતાની નોકરી છોડીને 'હિતેચ્છુ' પત્ર કાઢ્યુ હતુ અને તેમા
 તેજ નખાણો આવતા, તેમજ લોખમા પ્રિય ચવાથી આશરે આળીમએક
 વર્ષ જેટલુ જીવન બોગવવા તે ભાગ્યશાળી થયુ હતુ ત્યાર પછી
 'પ્રગમંત', 'હિન્દુસ્તાન' 'પ્રતિનિધિ' અને 'રાજપત્રિકા' વતમાનપત્રો
 નીપાયા હતા 'હિન્દુસ્તાન' અમદાવાદમા ગિત આવતુ તે મુનાઈ જઈને
 રામરાય થયુ x

જીજ્ઞાસુમા વતમાનપત્રનો જન્મ થયો તે પહેલા ઘણા વર્ષો પૂર્વે
 કેન્દ્રમા તેની પ્રથમ શરૂઆત થઈ હતી, તે પાઠ્ય કહેનાયુ છે, "મમા-
 ચાર દર્પણુ" નાનુ પહેલુ બગાળી પત્ર મિગમપુર મિશનના રો મમ-
 મેને કા'યુ હતુ તેમા બાર્ડમનો ઉપદેશ પ્રધાનપણે આવતા અને તેનું

• વધુ વિગતો માટે જુઓ જુ વ સોસાઈટીનો ઇતિહાસ મા ૧૪ ૧૪

x પહેલી જીજ્ઞાસુ પત્રખર પરિષદનો સીપાઈ-૫ ૭

તેનું યુગેપિયન હસ્તક હતું એટલે હિન્દી વર્તમાનપત્ર તરીકે પ્રથમ સ્થાન 'અગાદ કૌમુદી'ને પ્રાપ્ત થાય છે.

તે અગાધા (અન ૧૮૭૭) મુગર્મા “ મુગર્મ સમાચાર ” એક અદનાડીક નગરે પ્રગટ થતા માસિક હતું. વહાણ આગ્યા અયાની વિગતો અને કાર્ડ્સ વહેર ખમરો તે પત્રમા છપાતી, અન ૧૮૭૧ મા “ ચામુક ” નામધારી એક પત્ર નિર્ણય હતું તેનું લખાણ, તેના નામ મુજબ ચામુકની પેઠે તે તેને માનવું, અને તેનો ગાનિક પણ ચામુક મારી (દમ ભગવી) પૈસા વધાવવામા પ્રતીણ હતો ખુશામત તાત્તે રોજગાર એ તેનું સૂત્ર હતું, મહાગાન કાર્ડ્સન ક્રમમા જે હાલક શામ તેણે લખ્યો હતો તે આપણે પાઠ્યો જોયું હેન તેનું નામ નરોજી દોનમજી આનંદક હતું પણ તે નરોજી હરહર તરીકે ઓળખાતો, તે વડક અને શકક લખતો પણ તે લખણ એકપક્ષી, અન્યાયા અને અયુષ્ઠ, ખોટી ખુશામદ કરનાર અથવા અન્યને નિતા દારણ ઉતારી પાડનાર અને નિદાલયું માલમ પડવું, અને તેથી તેની મામે માગતો કરતા અન ૧૮૭૭ મા ‘ જમજમશૈલ ’ પત્ર સર જમમેદજી હુમાઇના આશ્રય તે જ કાદરામા આવ્યું અને સન ૧૮૫૩ મા તેને એક દૈનિક પત્રમા ફેરવી નાખવામા આવ્યું હતું. તે પાત્રની પચાસનવું મુખપત્ર હતું, અને એક મેમી પત્ર તરીકે તેની ખ્યાતિ જમમેથી છે, ત્રણ વર્ષ ઉપર જ જમે જમમેદની રતામ્દી ધામધુમથી ઉજવવામા આવી હતી, તે એ પત્રની લોકપ્રિયતા તેમ પ્રતિઠાનું સૂચક ચિહ્ન હતું.

અન ૧૮૫૧ મા દેશમા જે નવા વિચારો અને સુધારાની હિલચાલ જન્મના પામી, તેનો પ્રચાર કરતા દેશના દાદા દાદાભાઈ નવરોજીએ શૈલ ખુરોદજી કામાજીની આર્થિક સહાયતા વડે “ રાસ્ત ગોક્તાર ” અદનાડીક ચામુ કયું હતું, તેમા એમને એમના મિત્રો, જેઓને “ સોમાઈડીના છોકરાઓ ” નામે ઓળખાવવામા આતતા, તેમનો પુરો સાથ હતો

રાસ્તગોક્તાર આનંદોત્સવ આરકચથમા તે પત્રની તવારીખ લખનાર લખે છે, કે “ ગ્રેફિઅર દાદાભાઈ નવરોજી અને શૈલ ખુરોદજી કામાની ઉપવી છમીઓ તો હમણુના પાઠવા વખતની છે, પણ આજે પચાસ વર્ષ ઉપર આ પત્રને જન્મ આપતી વેળા એ સાહેબો માન નાની ઉમરના જુવાન છોકરાઓ હતા. એ છોકરાઓ અને એમની માથના ખીજ એન્ડ્રિનરોનિયન ગોટિયાઓ જેઓએ આ પત્રો ચનાવવામા આજ સુધી મદદ આપવી

નરી રાખી છે, તેઓ તે વખત ઉપર “સોસાઈટીના ઊકરાઓ” દાખલ જ
ઓળખાતા હતા અને એ રીતે આ પત્ર પોતાનાં બાળપણની પહેલી
છંદગીને માટે તેજ મુઠીભર જુવાન્યાઓને આભારી હતું, કે જેઓ આપણી
સભાઓ અને કેળવણી ખાતાઓનાં પ્રથમ સ્થાપકો, લખનારાઓ અને
લાપણુકતાઓ હતા. તેઓની એલ્ફિન્સ્ટન સ્કૂલ તે વખત પર એક “બોર્ડ
ઓફ એજ્યુકેશન” નામની મંડળી હસ્તક ચાલતી હતી, તેટલા માટે તે
“સોસાઈટી સ્કૂલ” ને નામે ઓળખાતી હતી, અને તેટલા માટે તે
સ્કૂલના પહેલવહેલા મુઠીભર જુવાન્યાઓ જે, સધળી જાહેર બાળતોમાં
બહાર પડીને તે વખતના જુદાઓના બોલોમાં “ધરતી માંધે લઇ બેસ
હના” તેઓને “સોસાઈટીના પોરયાનું” નામ તે સાધારણ લોકવાયકાએ
આપેલું હતું. આ “સોસાઈટીના ઊકરાઓ” એ “ગ્રાનપ્રચારક સભા”
સ્થાપી, “રાહતુભાય સભા” સ્થાપી, સ્ત્રી કેળવણીને માટે કન્યાશાળાઓ
સ્થાપી, પઢવાડેથી મુંબઈ એસોસીએશનની રાજદ્વારી સભા સ્થાપી અને
તેજ અરસામાં તે ઊકરાઓના વડા દાદાભાઈ માર્ટરે કામા ખાનદાનના
માનવંત નખીરા શેઠ ખુરશેદજી નોસરવાનજીની મદદથી “રાસ્ત ગોદતાર”
પત્રની સ્થાપના કરી, તેને પણ ચાલુ રાખવામાં એ “સોસાઈટીના ઊકરાઓ”
એ ઉલટ પકડી, તેનો સૌથી સરસ દાખલો તેઓએ સન ૧૮૫૮ માં
“રાસ્ત ગોદતાર” ના બેગા માલેક થઇને આપ્યો.”

સિદ્ધરૂપે રાસ્તગોદતારમાં વીર પુરુષ કરસનદાસ મૂળજી સમાજ સુધારાના
અને નીતિબોધના વિષયો ઉપર લેખો લખી મોકલતા, પણ તે બધાને
સ્થળ સંકાયને લઈને સ્થાન મળતું નહોતું, અને એમને કહેવાનું થતું હતું;
તેથી એ મુસ્લિમી દૂર કરવા સન ૧૮૫૫ માં તેમણે “સત્ય પ્રકાશ”
નામનું છાપુ કાઢ્યું, જે પછીથી ‘રાસ્ત ગોદતાર’માં જોડાઈ ગયું હતું;
તે કાર્યમાં કરસનદાસને જે હિન્દુ શેઠિયાઓએ સહાયતા આપી હતી
તેમાં સર મંગળદાસ નયુભાઈ મુખ્ય અગ્રણી હતા.

સન ૧૮૫૧ માં ‘રાસ્ત ગોદતાર’ શરૂ થયું તે પહેલાં પાંચ વર્તમાન
પત્રો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં; તેમાંના મુંબઈ સમાચાર, જાગેજમશેદ અને ચાતુક
વિષે ઉપર કહેવાયુ છે; એ છેલ્લા ચાતુક પત્રે, તેનાં નામ પ્રમાણે, રાસ્ત
ગોદતારનો પ્રથમ અંક પ્રગટ થતાં જ, તેના નામ સામે એકાં કાઢ્યાં હતાં;

પણ તેનો જડખાતોડ જવાળ “ બુદ્ધભાઈ ચાલુકના મવાડો ” એ મથાળા હેઠળ તેના તત્ત્વી પ્રો દાદાભાઈ નવરોજીએ આપ્યો હતો.

એ પત્ર કાઢનાતુ બીજી કારણ એ હતું કે “ ચિત્ર જ્ઞાનદર્પણ ” પત્રમાં તેમના અધિપતિ બહેરામજી ખરશેદજી ગાંધીએ હઝરત મહમદ પેગબર સાહેબનું ચિત્ર છાપવાની જૂન કરેલી, તેમણે પારસી મુસ્લિમ વચ્ચે મોટું દુનડ થતા પામ્યું હતું, અને તે પ્રસંગે પારસીઓને ધણું સોશલ પટેલું અને તેમનો ફેગ, સારી રીતે રજુ કરનાર એક સારા પત્રનો અભાવ જણાયો હતો, “ તે દુનડ દરમ્યાન ટેલાક રાક અને નિર્દોષ પારસીઓના જીવ ગયા, માથા ફાટ્યા, લોહી રેડાયું, ધરનાર છુટાયા, પવિત્ર આતશના એલાફખાનાઓને અપવિત્ર કરવામાં આવ્યા અને બીજી ઘણીક ખાતેખરાળી થી, તે છતાં નહીં સત્તાવાળાઓએ, નહીં શેઠીઆઓએ કે નહીં છાપા વર્ગે પારસી મેમની કશી દાદ લીધી તે વખતે પ્રોફેસર દાદાભાઈ નવરોજી બહારગટ હેતા હતા, તેવણને તે સધળા બેદાઈનો જાતિ અનુભવ થયો હતો, તેવણે માર ખાઈ લટાયલા અને હલાક થયેલા ગરીબ પારસીઓના કુખ તરફ ઘણી દિલમોજીથી મહેનત ચલાવી, પણ તેવણની ફરિયાદોને માતમગ અને માતેતુજર શેઠ સાહેબોએ કરી મચક આપી નહિ તેટલામાં વળી પામીઓના કુખપર એક ઝાલમ થયો શેઠિયાઓએ મરમરમાં અને મત્તાવાળાઓમાં એટલી તો નમજાઈ બતાવી કે પામી મેમ તરફથી મુમનમાન ભાઈઓની મારી માગી અને માફ માગી જહેગ રીતે મુતેહ કરવામાં આવી એ રીતે પામીઓએ એક ગમથી મારનો માર ખાધો અને માફની માફ માગી, તેથી સમજી પામી જીમરો ધણું જખમી થયા, પણ તે જખમને જહેરમાં અવાજ આપનારો એકબી સ્વતંત્ર છાપો નહિ મળી આવ્યો પામી વરતમાન પત્રો એક પા બીજા શેઠિયાના વર્ગને આધીન વાજીત હોવાથી પ્રજા-પોષારને તે શેઠિયાઓના લાગવગથી દાબી નાખવામાં આવ્યો આવું જોવાથી પારસીઓના એક મુદ્દા, સાચા અને સ્વતંત્ર છાપાની એટલી તો અગત્યતા માનમ પડી કે ઉપના માહેમોએ એ ‘ નવતગોફતાર ’ પત્રને ઉજી કરી તે ખુટ પુગી પાડી. ”

પાનમાં વર્તમાનપત્ર “ મમાચાગ દર્પણ ” વિશે એમણે જણાવતાં આવે છે કે તે પાછળથી “ અખમારે મોદાગ ” માથે જોડાઈ ગયું હતું,

“અખગારે સોદાગર,” તેના નામ મુજબ વેપારી વર્ગનું છાત્ર હતું અને લગભગ પચામ વર્ષ તે ટક્યું હતું

આ અને એવો બીજાં અખ્યાયક છાત્રોએ તે કાળે નિહાળ્યા હતા, તેના નામ માત્ર જાણવાને મળે છે, પણ તેની નકરોનો પત્તો ખાતો નથી. આ અખધમા પત્રકારોનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે તપાસ કરી, તે વિશે જે કાંઈ માહિતી મળી આવે તે એકત્ર કરવી તેમજ પત્રોની પ્રત પ્રાપ્ત થાય તે મગદવી જોઈએ અને તે કાર્યમાં કઈક ઉપયોગી માહિતી સ્વર્ગસ્થ ઈન્દ્રનાભ સૂર્યરામ દેશાઈ, -જાણીતા “મુજરાતી” પત્રના તત્ત્રી-એ નોંધેલી છે, તે અંગે રજુ કરીશું —

“ગયા સૈકાની અધવચ્ચે મુજરાતી પ્રજાઓના ટેટલાક વર રત્નો દેશોદ્યનો કુડો લઈ મેદાને પડ્યા હતા તેઓ સામારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સુધાન્ધા માટે સમગ્ર વાદ કરતા હતા ટેટલીક સસારિક અને રાજકીય અમાને રથાપવામાં આવી, અને તેને અંગે વર્તમાનપત્રો પણ કાઢનામાં આ યા સ્વર્ગસ્થ કરમનનામ મૂનજીએ ૧૮૫૭ માં “સત્યપ્રકાશ” પત્ર કાઢ્યું અને “બુદ્ધિવર્ધક” માનિષ કાઢવા માડ્યું કરસનદાસનું પત્ર ગમે તે કારણસર ૧૮૬૧ માં “રાસ્ત ગોક્તાર” સાથે જોડાઈ ગયું અને ફેટલોક અમય અવ્યવસ્થિત આના પછી “બુદ્ધિવર્ધક” પણ બધ પડી ગયું ૨૧ તા સા મહીપતનામ અને બીજા વિદ્વાનો તરફથી “સત્યદીપક” નામનું પત્ર ૧૮૬૨ માં નીકળ્યું હતું એ વર્ષ આલી તે પણ બધ પડ્યું, કવિ નર્મદાશંકર અને બીજા પાત્ર સાક્ષરોએ મળી પાલિક પત્ર “ગાંડીયો ૧૮૬૪ ના ઓપ્ટોગર માસમાં કાઢ્યું તે સવા વર્ષ સતત આલી, શોડો સમય બધ પડી, ૧૮૬૬-૬૭ માં સાપ્તાહિક પત્ર તરીકે દેખાવ દઈ, ૧૮૬૮ માં બધ પડી ગયું એના લેખકોએ લાપાની જે સેવા બજાવી છે, તે અપૂર્વજ છે ૧૮૭૪ માં મરુમ ગીરધરલાલ દયારામ ટ્રાદારીએ “અખધૂત” નામે પાલિક પત્ર કાઢ્યું હતું પણ તેના એ અક મહાર પડી આશ્રમની ગેરહાજરીમાં સુઈ ગયું હતું ૧૮૭૨ માં સાપ્તાહિક પત્ર “આર્યમિત્ર” અને તેના પછી તરત જ “પચડાડ” નીમળ્યા હતા ‘આર્યમિત્ર’ દસેક વર્ષ આલી તેના અધિપતિની અવ્યવસ્થાને લીધે મરણ પામ્યું હતું x x x આ સઘળા પત્રો અમુક ચોક્કસ ઉદ્દેશો આપતા ન હોવાથી અથવા વર્તમાનપત્ર વાચવાની અને તેને આશ્રમ આપવાની તોક

લાગણી મંદ હોવાથી થોડો થોડો દેખાવ દર્શાવ્યાં છે, અને તેની રાજકીય સુધારાવધારાની જરૂરનાં પત્રની ગેરહાજરી સતત જોવામાં આવી. ”*

શ્રી. ઢંડહારામ સૂર્યરામ દેસાઈ

પત્રકારના ધંધાની મદદના અને પત્રિકાના, જવાબદારી અને સેવા વિશે પુષ્ટગ દેહેવાયબું છે અને ફરી ફરીને તેની પુનઃસ્થિત કરવી અશ્વિક્ષ્ય થઈ પડે. પણ જેમ ચંચલ કરતાં તેનો નિયામક મનુષ્ય નવોપરી છે, એક પદ્ધતિ કરતાં તેનો પ્રયોજક શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પત્રકાગિતમાં, એક પત્રકારનું સ્થાન અને દરજ્જો મોટો અને અગત્યનો છે. વાસ્તવિક રીતે જે તે પત્રની ઉપયોગિતા ને પ્રતિષ્ઠા, સામગ્ર્ય અને કાયુનો આધાર તેના તંત્રી ઉપર મુખ્યત્વે અવલંબે છે, અને જે પત્રો ગદોગદો નામના પામ્યાં છે,

અને અમરકારક તેમ યશસ્વી નિવડ્યા છે, અને અમુક પ્રકારનું વિચિત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું છે, તેનો મધ્યમે પ્રતાપ તરીકા વ્યક્તિત્વને આભારી છે,

ચુલ્લરાવી પત્રકાશિત્રમા પણ એવા મમર્યા અને જાહેશ તરીકા થયવા છે જેમણે તે ધધે દીપાવ્યો છે, અને તે ધધાને પ્રગતિમાન કરી મૂળી, નવુ દેવન આપ્યું હતું તે યશસ્વી નામાવનિમા આપણે કરમનદાસ મૂળી, કેપુચક એન કાચરાજી, ઈન્દ્રાગમ મુરારામ દેસાઈ, મીનોચરહોમજી, મહેન્દ્રભાઈ માદન, પાલનજી બરનેરજી દેસાઈ, જહાગીરજી મર્ઝમાન, પીગમ, બગુભાઈ કારભારી, વનમાળીદામ લાધા વગેરેના નામો માનપૂર્વક રજૂ કરી શકીએ

કેપુચક એન. કાચરાજી

જેમ મેરાભાવી અને પરાપમરી વૃત્તિથી કામ કરનાર પત્રકારો હતા અને છે તેમ એ ધધાનો દુરપયોગ કરનાર તરીકા પણ હતા. ગામ

હોય ત્યાં દેડવાડો હોવાનો; પણ એવાનું સ્થાન અને સંખ્યા છેવાડે અને ગણીગાંડી મળશે./ એ લાલચુઓ તેમનું કામ કેવી રીતે સાધતા તેની ફેટલીક રમુજ વિગતો થીયુત ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ વર્ણવેલી છે, તે જાણવા જેવી છે અને તેનું વાચન રસિક યર્ષ પડશે:—

“ ફેટલાક વર્તમાનપત્રો, અથવા અમે એવાને એ સારે નામે નહિ બોલાવીએ—ફેટલાંક ચિંચરાં ધણો નીચો ધધો લાઇ બેઠાં હતાં, તેઓ લોકોની ખરી કે ખોટી ખાનગી વાતો અજવાળામાં લાવવી, ધમકી આપવી અને પૈસા કઢાવવા એ પ્રમાણે પાપે પેટ ભરનારાં હતાં. ફેટલાંકનો ત્રાસ ધણો હતો. એકની જ વાત અમે કહીશું. એક ધનવાન હેવાન પાસે એ ચીંધરીયા અધિપતિએ સેંકડો રૂપિયા કઢાવ્યા હતા દર આવાડીએ કાંઈ મલમ અને કાંઈ સમજાય એવી ચાર પાંચ લાંટીઓ એ ચીંધરામાં હોયજ.

“ એક આજરૂદાર શેડીઆએ ચેતતા રહેવું. ” એક માણસની ધણી નક્કરી ખખર અમારી પાસે આવી છે; અને અમે તપાસ કરીએ છીએ; પછી પ્રગટ કરીશું. ” આવા આવા પેચથી ધનવાન હેવાનોને ધમકાવી લાંચ ચોઠાવવાનો ધંધોજ યર્ષ પડ્યો હતો. એક અમુક અધિપતિ છેક અજાણ્ય હતો. અંગ્રેજી તો રહ્યું, પણ ગુજરાતી પણ પુરૂં આવડતું નહોતું. લાજ, શરમ, ખીક વગેરેની જોડે એને કશી સગાઇ નહોતી. આ અધિપતિના ચીંધરામાં ઠાકીઆવાડના અમુક રાજ્યને માટે ઘણી જુલમ અને ત્રાસ-ભરી વાતો મઢિના બે મઢિના સુધી આવી હતી. ત્યાર બાદ એઓ જાતે આ જુલમની જોળ કરવા ઠાકીઆવાડ આવ્યા હતા ! અમને મળીને રાજ્યને મળવાની ખાસ ગોઠવણ કરાવી હતી. સલામને માટે આવડું છે એટલું જ કહેવડવ્યું હતું. અમારા એક મિત્ર અધિપતિ સાહેબને રાજ્યની હજુરમાં લઈ ગયા હતા. એઓ કહેતા હતા કે અધિપતિ સાહેબે ધેરથી દરબાર સુધી રાજ્યના જુલમ, કારભારીના જુલમ, અને રૈયતના ત્રાસની જ વાત આપે રસતે કરી હતી. રાજ્ય મળ્યા; તમે સારા છો, ઉતારાનો બદોબરત ફીક છે અને ફરી આવજો, એટલી જ વાત યર્ષ. પરંતુ ઉક્ત ત્રણ વાંચ્યો નિવાય રાજ્યએ અમારા મિત્રને હંગેજમાં એક નાનો સમજા મંત્ર કલા હતો. એની અસર બહુ જાણી યર્ષ હતી. માત્ર આ મંત્રોઆરથી જ અધિપતિના મનમાં પાને લખ્યું હતું તે જાણ મગજ અને કાંઈ દેરાથી મોડેલું એવી ખાત્રી યર્ષ મર્ષ ! રાજ્યએ અમારા મિત્રને કહ્યું હતું કે 'give the.....begger fifty rupee.' આવનાં

સ્વતામા અને ઘેર આવ્યા બાદ અમાન મોઢે ગળના, કાગ્ગારીઓનાં અને દરેક વસ્તુનાં ઘણા વખાણ કર્યા હતાં લોકો બહુ નાગ છે, દેશથી વર્તમાનપત્રોમા ખોટી ખબરો મોકલે છે એવું ઘણું વ્યાખ્યાન કર્યું એ કહેના હતા કે અમને વહેમ તો આવ્યો હતો કે આ લખાણ ખરું નહોતું અને તેની તપાસ માટે જ પોતે ત્યાં આવ્યા હતા, અને આવ્યા તો કીક થયું કે જેથી ગળ-કાગ્ગારી વગેરે માગ માણસોને માટે ભૂલથી પણ ખોટું છપાય નહિ. ”*

કર્તવ્યનિર્ણય અને પ્રમાણિકપણે, લોકના કુખની દાદ મળવા, પ્રજાના હિત અને હક્ક સાડ, તેના સગ્ગણ અર્થે તટસ્થતાથી અને ન્યાયપૂર્વક, મત્ય અને સિદ્ધાંતની ખાતર, જે પત્રકારો તેમની પવિત્ર કક્ષમનો ઉપયોગ કરે છે, તેમના કાર્યની બેરાક કદર થાય છે, તેમને યશ મળે છે, અને યોગ્ય પ્રમંગ આવે જનમમાજ તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવાનો સત્કાર સુદા કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે રાત્રિગોષ્ઠતાગ્ના તત્રી સામે કેમ થયવા ત્યારે તેના વાચકોએ તેના પડખે ઉભા રહીને તેના ખર્ચ સાથે એક પર્મ-નાણાંવેળી અર્પી હતી, અને તેના સુવર્ણ મહોત્સવ પણ ભારે ધામધૂમથી ઉજવાયો હતો અને એવી લોકલાગણી સન ૧૯૦૪ માં “ગુજરાતી” પત્રે તેની પચીસીનો રજત ઉત્સવ મમારણ ગેઠવ્યો તે પ્રમંગે નજરે પડી હતી, અને તે પ્રકારના બીજા ઘણાં દૃષ્ટાંતો મળી આવશે, આપણા આરણના પત્રકારોની પણ એ પ્રકારે કદર થતી, તેનું દૃષ્ટાંત આપણને કરમનદાસ મૂળજીના સમઘમા ભેવા મળે છે, લાઇમ્સ કેશમા એમણે બહાદુરી બતાવી હતી અને તેમનું સુધારાનું કામ પણ વખણાયું હતું, પત્રકાર બધુઓમા આમ, તેમણે ઉચી છાપ પાડેલી તેની કદર મુગાર્ધના પત્રકારોએ કરમનદાસ ઇંગ્લાડના પ્રવાસે જવા નિકળ્યા તે પ્રસંગે તેમને એક માનપત્ર આપીને કરી હતી. તે માનપત્ર નીચે પ્રમાણે હતું —

મુગાર્ધ, તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૯૩

ભાઈજી કરમનદાસ મુનશી

પ્યારા સાહેબ, જત આ શહેરના દેશી અધીષતિઓ તથા જાહેર લખનારાઓની સપમા તમો કેટલાક વગ્ગો સુધી આમડ અને માન ભરેલી રીતે રજા બાદ ઇંગ્લાડના મેવની આવતી ઇંગ્લીશરમા યુરોપ તરફ

સધાવીને તેઓની મપમાથી દુર ચનાર છે. તે હિપચી હમો દેખી મહી કરનારા તમાગ ભાઈનદ લખનારાઓ તમારાથી છુગ પડતી વખતે પોતાની દલગીરી તથા તમારે વિષેનું માન જાહેર કરવાને આ જોગવાઈ હાય ધરે છે.

દેશી વર્તમાનપત્રો, ચોપાનિયા, ઇસ્ટાદીની નેમ દેશના કન્યાઓ અને સુધારા તરફ ટાંચે છે. દેશી ભાષા અને ભાષામા જ્ઞાન આપવાના સાધનો સુધારે કરીને દેશી પ્રજામા વાચવાનો શોખ પે. મગ્ગે તથા તેઓની ગજાદુઆરી, સમાગી અને નીતિ સંબધી હાલતમાની ખામીઓ દેખાડી આપીને તે હાલતને સુધારવી એ સર્વ દેશી ભાઈમધેની નેમ અને મુગદ છે. તે મુગદને ધ્યાનમા રાખીને તમેએ જોડલી મુક્ત હમારી મપમા મુજરી તેમજી મુક્ત સુધી તમેએ નમારો ઓહો બજાવ્યો. હતો એવું દેહનાના તમેએ એઠથી વધારે દાખરા આપ્યા છે.

તેમ દાખરાઓમા મહારાજ ભાઈમન જગનો પ્રખ્યાત મુખ્યમો હિપચી તાતે અને મોતેજ દાખરો છે. એ મુખ્યમને વખતે તમારો દેશી ભાઈઓના લાભ ધ્યાનમા રાખીને એ અગાન ટોળાના મુસાનો ન રાખતા સુધારાને અગ્રે તમેએ એ અધિપતી તરી અને નીતિવાન પુરુષ તરીકે જે જાહેર હિંમત અને અપક્ષપાતપણું દેખાડ્યું હતું તેમ કરતા મોગી ચીંતા અને ઇતેજરીમા ધણી વખત મુજરી રજ મેચી હતી તેને માટે અમે એકદમ મગીને તમેને ઘટતી ગાથામી આપવાને પછાત પડતા નથી. એ મુખ્યમને આગળ ચનાવી તમે ફતેહ પામ્યા છે. પણ ખરેખર તેમા મગાઇ તથા સુધારાની ફતેહ થઇ છે અને તેથી મુગીબ મહારાજોના લુનમ તમે જે હજારો આદમીઓ પોતાના વેહેમ અને મુગાદને નીરે મોટા મસ્ટ અને અપમાન ભોગવતા હતા તેમાથી તેઓ છુવાને લીધે એ મુખ્યમાની મારી અમર જેમ વખત લગે તેમ વધારે પિંજાનવામા આવશે એ મુકદમો ચનાવી તમેએ વ શિષ્ટવ પચવાગાઓની મીમતી મેગ જગની છે અને તેને માટે આ ખામ માનને તમે મોગ્ય થયા છે.

દેશી લખનારાઓ પોતાની હિપ મહેની શુભ મરોમમા ફતેહ પામવા લાગ્યા છે, અને તેથી કરીને દેશી પત્રોની આગર વધી છે. આગળના કરતા તેઓનો દેવાઓ, વગ, મોઓ તથા ફરજ હાન થો. થોના સુધર્યા છે એ આગ પરીણામને માટે હમોને ખુશાચી હિપજે છે, તથા

એ સારૂ પરિણામ નીપજવવાની કોશિસમાં તમોએ ને ભાગ લીધો છે તેને માટે તમોને ઘટતું માન આપીએ છઈએ. તે સાથે પ્રશ્નો નરી રાખવાનું મર્વ લાઘવધોને બની આવે એવું હમો એક મતથી ઇચ્છીએ છીએ.

હમણા તમોએ ઈગ્લાડ તરફની દુરની સફર માટે ઉઠાવી છે, એ પણ તમારી જાહેર હિમતનો અને શુભ સુધાગની પહેલ કાઢવાની ખાચમનો એક દાખલો છે. કેમકે આ વાત તો ખરી છે કે વાણીઆ લોકોમાંથી ઈગ્લાડની સફર તમો જ પહેલવહેલી કરી આવશો.' તમારી એ મુસાફરીમાં હમો સવામતી ચાહીએ છઈએ અને ફુવા માગીએ છઈએ કે તમો તમારી હિમેદમાં પાર પડીને જલદીથી તનદરોસ્તી અને સવામતી સાથે તમારા દોગ્ત આગ્નાઓને પાછા આવીને મળો-એજ અગ્ન.

હમો છઈએ.

તમારા નમનતાઈલિરેલા મેવકો

પીરોજશા મહેરજી, મુબાર્ક મમાચારના અધીપતી	
એલજી શરામજી, જામે જમેરોદના	"
કાવસજી બેરામજી, મમાચાર દરપણના	"
દાદાભાઈ કાવમજી, અખબારે સોદાગર	"
ચાલુકનો અધીપતી, મુબાર્ક ચાલુક	"
કેખમરો નવરોજજી, રાસ્તગોશ્તાર	"
સત્યપ્રકાશ તથા સોબોધ	"
ધનજીભાઈ નવરોજજી, ખામદાદ	"
જા હાગીરજી મેહરવાનજી, જ્ઞાનપ્રચારક	"
દવપતરામ પ્રાણજીવન, બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ	"
ત્રીભોવનદાસ કુવારકાદાસ, સત્યદીપક	"*

નાગરીક સ્વાતંત્ર્યની પેઠે વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય હોવું જોઈએ એ મિદાંત સુધરેલી કુનિયામાં સામાન્ય રીતે સર્વમાન્ય છે. અને એ પ્રમાણે વર્તમાનપત્ર, ને પચત્તાણી મનાઈ, તેનો દરજ્જો અને અધિકાર હોયો અને મહોરો છે, ને પ્રજામતને પીઠપગ આપનાર છે, ને લોક દક્ષ આપિત કરી, તદર્થ ઝડપનાર છે, ને લોકમત ધકનાર અને દોગ્તાર અગ્રણીનું કામ કરે છે, તે એનું કર્તવ્ય નિર્ભયપણે બજાવી શકે અને પ્રગટ કરી શકે તે

સાર તેને પૂઝ વખાણુનું છૂટાપણુ હોયુ વા મળયુ જોઈએ, અને તે રાજકીય તેમ પ્રજાજનનની દૃષ્ટિએ જરૂરનું છે આધુનિક પ્રજાસત્તાક રાજતત્ત્વ તે છૂટાપણુ ખામ માગી લે છે, નહિ તો એ રાષ્ટ્રનું નાવ સલામતીભર પાર ઉતરી શકે નહિ, વળી પ્રજાજનનના વિકાસ અને ઘડતરમા તે અત્યંત લાગ લગવે છે, એ સવળ સમય રીતે વિચારતા વર્તમાનપત્રનું છૂટાપણુ આવશ્યક તેમ હિતાવહ માન્ય પડશે ।

।એ ખ છે કે સઘળી મનુષ્ય મર્યાદા સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણતાને દાવો કરી શકે નહિ અને તેમા ખામી અને ઉણપો જણવાની, એ નજરે વર્તમાનપત્રો એક મરખી રીતે ઉચા નૈતિક ધ્યેયે પહોંચી ન શકે અને તેનું અધ પતન થના ખામે એ સંભવિત છે, અને તેથી તેના નિયમનમા ચોક્કસ નિયમો અને અડગ મૂલ્ય તેની જરૂરિયાત આપણે ગમજી શકીએ, પણ તે તેની પ્રગતિને રોધનાર ન હોવા જોઈએ તે બધેનોનું પાલન આવશ્યક માનીએ પણ તે પ્રવૃત્તિને ઈરાદાપૂર્વક આપી દેવાના પ્રયત્ન થતા હોય તો તે ન જામડન ુરી લઈએ, તેની ખામે જરૂર લાધો ઉપવીએ, તેમ છતાં ખેદપૂર્વક કહેયું પડે છે કે વર્તમાનપત્રના કાયદાની રૂઢીએ એ અવદશા આપણા વર્તમાનપત્રોની હાલમા થયની છે

૪ પત્રી મગદારના અમનના આરભમા વર્તમાનપત્રના અવાજને શુ ગણારી માગવા, અને તેના પત્રપત્રોને દેશપાર કરવા સુદાત પગના લેવાયા હતા, અને તે ખોટું, અન્યાયી અને આપખુદ પગલું હતું એમ પણ કહીશું, પણ મુશ્કેલીભાષી અને આશ્વત્તાભાષી મનુષ્યને નવું શરૂાતન અને દેશત મળે છે, તેમ આવા ત્રામના ભોગ થઈ પડે-ન એક પત્રકાગ્રી સુખેશથી હિન્દી પત્રમંત્રિવ ટેલુકે છૂટાપણુ મેળવવા શક્તિમાન થયુ હતું

હમીરત એવી બની કે મન ૧૮૨૩ મા લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સ હિન્દ છોડીને છુનાડ ગયા તે તેમના પદે બેઠે એકમ નિમાયા હતા પણ તે એમના પુરોગામીની પેઠે ધૈર્યશીલ અને શાન્ત પ્રકૃતિના નહોતા એમણે તો કલકત્તા ગેઝેટનો અધિપતિ મિકે બ્રિગહામ, જે અધિકારીઓ તેમ ખાનગી વ્યવસ્થા ઉપર ફાવે તેમ આલેખે કર્તો હતો, તેને તક મળતા જ દેશપાર કર્યો, અને એવો નિયમ પચાડ કર્યો કે મેષ્ટ પણ વર્તમાનપત્ર લાપમેન્સ મેળ થા ત્રિના પ્રગટ થઈ નહિ, તે લાયકેન્સ ગમે ત્યારે પાછું એવી રામય, અને તે વર્તમાનપત્રનું પ્રકાશન સરકાર ઈચ્છે ત્યારે ન થ શકી

શકે. આ જોડુકમીની સામે મખત વાધો લેવામાં આવ્યો હતો, અને ન મદાર શહેનશાહને સાદર કગ્વા, જાણીતા દિદીઓની સહીવાળું એક ગેમોરિયલ, —એકને વાકે મેંકેડોને થતો અન્યાય અટકાવવા, —ઇંગ્લાંડ રવાના કરવામાં આવ્યું હતું. જો કે તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો, તોપણ તેની પડી આવનાર હાકેમ હોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીકના સમયમાં તે કાયદાની સખ્તાઈ ઓછી થવા પામી હતી તે હાકેમ વર્તમાનપત્રોને મિત્ર અમાન લેખતો અને માનનો કે સુરાન્ય આદિ તેની સહાયતા અને મેવા હોંમતી છે. આખરે મન ૧૮૭૫માં સર ચાર્લ્સ મેટકાફે ઉપરોક્ત વર્તમાનપત્રનો કાયદો સદંતર રદ કર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ વર્તમાનપત્રોને રાજકીય અને ધાર્મિક વિષયો સ્વીકારવાની છૂટ આપી હતી, અને હિદી પ્રજાએ, એમનો એ બદલ અહેદાન માનવા, એ ઐતિહાસિક બનાવની યાદગીરીમાં, કલકત્તામાં એક જાહેર દોલ બંધાવી તેની સાથે એ મેટકાફ આહેજનુ નામ જોડ્યું હતું.

સન ૧૮૫૭ માં બળવો જાગતાં છાપખાનાં માટે લાયએન્સ એક્ટ પમાર કરવામાં આવ્યો હતો; તેનો આશય છાપખાનાનું નિયમન અને નોંધણી કરવાની અને ચોક્કસ સંજોગોમાં પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોનો ફેલાવો અટકાવવાનો હતો, પણ તે કાયદો એક વર્ષ પુરતો હતો.

દેશી છાપાઓમાં પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની પૂઠી માહિતી મળતી રહે, એ ઉદ્દેશથી ઇંગ્લાંડના વિદ્વદ વર્ગ તરફથી હિન્દી મગ્ગરને એક પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો હતો, અને એ હેતુ બર આવે તે કારણે હિન્દી સરકારે સન ૧૮૬૭ માં છાપખાનાને લગતો બીજો એક કાયદો ધડ્યો હતો, તેનો રૂઢએ જે મેઈ પુસ્તક હપાય તેની પ્રત તેનો મુદ્રક સરકારમાં ભરે એટલુંજ નહિ પણ એ હાપેલી પ્રતમાં મુદ્રક, પ્રકાશક અને તેના પ્રકાશન મથળનું નામ મુદ્રાંત દર્શાવે એ પ્રમાણે પ્રેમની અન તે પ્રેમમાં હપાતા પુસ્તકોની ડીનમર નોંધ રહેવા પામે, અને તે યોગના ગુત્તમ હતી, એમ આપણે જરૂર કહીએ, પણ તેમાં ખેદની બાબત માત્ર એ છે કે તે પુસ્તકોનો મગ્ગ સગ્ગાર બરોબર અને વ્યવસ્થિત રીતે રાખતી નથી અને હિન્દીઓને તે પુસ્તકો જોવા તપાસવા સાગ કાર્ધ સગવડ થયેલી નથી. ખરી રીતે મગ્ગરને ઉપરોક્ત કાયદાની ડાંએ જે પુસ્તક છાપખાનામાંથી મગે તે, જે તે પ્રાંતની સાહિત્ય મંસ્થાઓને, ચોક્કમ મરતે, કાયમ સંગ્રહ અને આયવણી સાગ અપાવાં જોઈએ. અને તે મર્, ખૂમ કીને સાહિત્યના અબ્યામીએને, સુલભ હોય.

તે પછી સન ૧૮૭૮ માં લોર્ડ લિટને વર્નાક્યુલર પ્રેસ એક્ટ પસાર કર્યો તે વાંધાભર્યો અને દેશી છાપાઓને બળીપુત્રને કચડી નાખવો માટે ચોખ્ખા હોતો એમ કહેવું ખોટું નથી.

લોર્ડ લિટનની રાજનીતિ આંધળી તેમ અન્યાયી હતી એ વિષે વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી; એમના અમલ દરમિયાન જેમ મહોટામાં મહોટા દુકાળની વ્યથા ભોગવી હતી; અને એમની જૂલને લઈને અધવાન વિચ્છે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું હતું અને તેનાં પરિણામે હિંદુસ્તાનને ખર્ચનો મહોટો બોલો ઉપાડવો પડ્યો હતો; તેમજ બ્રિટિશ કાપડ ઉપરની જકાત કાઢી નાંખી, અને તે, પોતાની કારોબારી કમિટાના અભિપ્રાયની વિરૂદ્ધ થઈને, એ તો એમનું એક તદ્દન આપણુદ પગલું હતું; અને એથી પણ વધારે અન્યાયી અને અનિષ્ઠ એમનું કાર્ય તે દેશી વર્તમાનપત્રોને દાખી દેવાનું હતું. એવા કાયદો માટે તે વખતે કશી જરૂર નહોતી, તે પત્રોની મામે ખીજ ફલીસો આણી શકાય એમ નહોતું, એટલે તેમણે એવું બહાનું બતાવ્યું કે તે છાપાઓમાં દેશના વહિવટ વિરૂદ્ધ અને સરકારી લખાણ આવે છે, તે તાકીદે દાખી દેવાની જરૂર છે, અને રખેને તે વિષે ઉકાપોલ થઈને તે ખીલ માર્યું જાય તેથી લોર્ડ લિટને, તે બાબત હિન્દી વજરની પગવાનગી તારથી મંગાવી હતી; અને એક જ બેઠકમાં અને એક જ દિવસમાં તે કાયદો પસાર કર્યો હતો. વિશેષમાં તે મંજૂરી વધારે બેઠકનક ખીના એ હતી કે તે નામદારે તે કાયદો માત્ર દેશી છાપાઓને લાગુ પાડ્યો હતો. એ ઉપરથી તેમની અવળી અને હલકી મનોદશાનું પૂરેપૂરું દર્શન થાય છે, - એમનું તે પગલું મમસ્ત પ્રજા કુન્ને બગી રહી હતી તેને ડહામ દેવા અમાન હતું. એમની કારકીર્દિ એકંદરે દેશને મંતાપજનક નિવડી હતી, અને તે કાગળે પ્રજા રાક પાડી ઉડી હતી, એવામાં ઇંગ્લાન્ડમાં લિમરસો મત્તા ઉપર આવતાં તેમાં ફેરફાર થઈ લોર્ડ લિટનને હિન્દમાથી જવું પડ્યું હતું, અને તેમની જગોએ લોર્ડ રીપનની પમદગી કવવામાં આવી હતી, તે ભણા

• Apart, however, from the very questionable methods employed to rush the Bill, through methods, which on Lord Lytton's own admission were adopted in order to burke discussion—the Act was utterly uncalled for, unduly repressive in character, and inspired by a sinister motive "

ઉમરાવે પહેલી તકે એ કાળો કાપદો રદ કર્યો હતો, તેમજ એ ઉદાર દિલના હાકેમના હિન્દી પ્રજા ઉપરના ઉપકારો થોડા ઘણા નધો.

૧) ત્યાં બાદ લોર્ડ કર્ઝનની કડક અને એકદંત્ર રાજનીતિને લઈને દેશમાં પાછી અશાન્તિ પથરાઈ હતી; અને એમના બંગલગંજના કામને પરિણામે લોકચામણી ખૂબ ઉસ્કેરાઈ ગઈ હતી, અને નવો ઉછરતો યુવક વર્ગ તોફાનના માર્ગે ચલ્યો હતો. એ બંગલરી પ્રવૃત્તિ અટકાવવા, સન ૧૯૦૭ માં વર્તમાનપત્રો ઉપર અકુશ મુકનારો એક ઠરાવ હિન્દી સરકારે પ્રમિલ્લ કર્યો હતો અને તેમાં એવું જણાવ્યું હતું કે જે વર્તમાનપત્રોમાં બેદિલી ઉત્પન્ન કરનાર અને રાજદ્રોહ ફેલાવનાર લખાણ પ્રગટ થશે, તેની સામે પીનક ક્રોડની કલમો મુજબ કાયદેસર કામ ચલાવવામાં આવશે. તેના આશય, મુદ્દે અને કાયદાનું પાલન, એ ખસુસ કરીને, અતાવવામાં આવ્યો હતો પણ તે ઠરાવ જોઈએ તેવો અસરકારક માણુમ પડ્યો નહિ એટલે મન ૧૯૦૮ માં 'વર્તમાનપત્ર ઉસ્કેરાણી એક્ટ' ધારાસભામાં પસાર કરી, એવી સત્તા કારોબારી અધિકારીઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી કે બેદિલી ઉસ્કેરનાર અને રાજદ્રોહ ફેલાવનારાં પત્રોનો મદત નાશ, તેના પ્રેસો બંધ કરી, થઈ શકે.—

"The only way, it was suggested, to deal with such newspapers is to put an end to their existence and this is done by means of this Bill which gives power to confiscate the printing press and extinguish the newspaper."

પરંતુ દરદીના રોગનું વાગ્તવિક નિદાન મોઘ્યા વિના માત્ર બાલ ઉપચારોથી તેને રાહત મળે નહિ તેમ હિન્દી સરકારના એ અખ્તાઈનાં પગલાં, એક પછી એક, પ્રજામાં શાન્તિ આણી શક્યા નહિ, ઉપદ્રુ' એથી વાતાવરણ ઉસ્કેરાઈને વધારે ક્રોધ થવા પામ્યું હતું, અને ૧૯૧૦નો પ્રેસ એક્ટ તે ગમગટનું પરિણામ હતું એમ આપણે કહી ગયીશું. તે કાયદામાં, (૧) છાપખાના અને તેના પ્રકાશનો ઉદ્યોગ (૨) વર્તમાનપત્રના પ્રકાશને ઉપર (૩) પ્રિન્ટિંગ હિન્દમાં આવતા અને ટપાલ દ્વારા મોકલવામાં લાધાપડતા છાપા પોપડીઓ ઉપર અને (૪) ગજદોહી અને વાધાબચી વર્તમાનપત્રો, હુસ્તેન વા એવું લખાણ લખી દેવા વગેરે ઉપર સખ્ત અડગો મુકવામાં

આવ્યા હતા; અને તે કાપદાનો અમલ કરવાનું મહેલું થઈ પડે તે વાસ્તે કારોબારી અધિકારીઓ હસ્તક મપૂર્ણ મત્તા સ્વાધીન રાખવામાં આવી હતી, પણ લોર્ડ મિંડા અને હિંદી વજીર લોર્ડ મોર્વાના આગ્રહ અને દબાવણથી તે બીજામાં આખરે એવી એક કલમ ઉમેરવામાં આવી હતી, જેની રૂઢિએ કારોબારી મત્તાના હુકમની મામે હાઈકોર્ટમાં અપીલ કરી શકાય.”

મદરદુ કલમ ગ્રેમ એક્ટમાં દાખલ થવા પામી તો ખરી પણ કારોબારી મત્તાના નિર્ણય મામે ન્યાય મેળવવા હાઈકોર્ટ સુધી અંતરનાર અને લાલ ઉકાવનાર એની મિમાન્ડ જેવાં ચોક્કસ જ પત્રકારો મળી આવશે, પણ જેઓ સ્વતંત્રપણે અને પ્રજાકીય દૃષ્ટિએ વર્તમાનપત્ર ચલાવવાની ખાહેશ ધગવતા તેના ઉપર મોડીવહેલી મગ્કાગ્ની અવકૂપા અવસ્થા ઉતરતી અને અસ્તવ કાપદા પ્રમાણે તેમને વત્તીઓછી જામીનગીરીની ગંઠમ સરકારમાં ભગવી પડતી હતી. તે પ્રમાણે જાણીતા માસાહિક “ગુજરાતી” ને જામીનગીરી ભરવાનો પ્રમગ ઉપગ્રિત થતાં સ્વર્ગસ્થ ઇ-છાગમે તે સંબંધી કાઢેલા હિંદુશરો વસ્તુન્યિતિને નિર્દેશનારા અને વાગ્તવિક માત્રુમ પડશે —

“૧૯૧૦ માં તેમની ગજકીય વિષયો પગલેની શેખપદ્ધતિ મરકારને ગમી નહિ, તેથી તે વર્ષમાં ગ્રેમ એક્ટ પામ થતા મરકારે રૂ. ૨૫૦૦) ની જામીનગીરી લીધી, તેનો આઘાત તેમના હૃદય ઉપર મખત થયો, અને ટ્રાઈમાથી આવતા ઓપીમમાં જણાવ્યું, કે, મેં માત્ર વર્તમાનપત્રકારનું જીવન હવે પુરું કર્યું. મારો ઉત્સાહ મરી ગયો છે. તે પછી તેમણે પત્રના લખાણનું કામ અન્ય વિશ્વાસુજનોને મોખ્ય, અને કરચિત લખતા. પણ જોખમદારી શિરે ટોવાથી દરેક નવું ઉપગ્રધ્માન ગખતા.”*

“Neither I nor my Council would have sanctioned it if there had been no appeal in some due form to a Court of law and you tell me that you would have had sharp difficulties in your own Council”

Government of India,

by C. L. Anand Page 168.

છપ્પનીઓ દુકાળ (સન ૧૯૦૦)

“છપન કેરી માલ, નજરે નીહાળી જુઓ;

ગયો ઓગણોતરો કાળ, પણ આવો નોતો પડ્યો.”*

In the present month (June 1900) nearly six millions of people are on relief works and in spite of every effort on the part of relief officers mortality is high in Gujarat and elsewhere. It is a sad but a significant fact that the last famine of this Century is also the most wide-spread and the severest famine that has ever visited India". x

R. C. Dutt.

અગણોતરો દુકાળની લાપંકરતાનું અને જુખમરાથી પીડાતો મનુષ્ય ક્યાંક મારતો કેવી નિરાધાર સ્થિતિએ પહોંચતો, તેનો કશું પણ તાદસ્થ ચિતાર, સમકાલીન નજરનોંધ ઉપરથી, પહેલાં ખંડમાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો; અને તે પછીથી એવી વિપદા પરિસ્થિતિ હરી ઉદ્ભવવા ન પામે તે સારૂ બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન જે પ્રયાસો થયા છે તેનો ઉલ્લેખ માણ દિન્દી ખગ્લનથી સર જોર્જ શુસ્ટરનું આધારવચન ઉતારીને કર્યો હતો.

પહેલાના દુકાળોમાં મોટી અને જળરી મુશ્કેલી અનાજનો જયો, એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે ખસેડવાની અને લાવવા લાઇ જવાની હતી; સારા રસ્તા નહિ તેમ તે કામમાં મમય પણ પુરક બનીત'યતો. એ પરિસ્થિતિમાં પાસેના પ્રાંતમાં અનાજની છત હોય તેમ છતાં તે દુકાળવાળા લામમાં પહોંચાડવું કઠિન બનતું, અને તે સંજોગોમાં લગ્નરો માણસો દુકાળના ભોગ થઈ પડતા અને ધાસચારાની તંગી પડતાં દોરડાંખરની હાનિનો હિસાબ રહેતો નહોતો.

બ્રિટિશ સભ્ય અમલ આપણા દેશમાં સ્થપાયા પછી અગાઉની સ્થિતિમાં બહોળો સુધારો થય પામ્યો છે; રસ્તા સુધાર્યા છે; અને વખા

* છપ્પનીઓ દુકાળ, પ્રકરણ, જુલૈસેવર લગ્નવાનદાસ દેવશીભાઈ.

x Famines in India, p. 15.

છે, આવજના અને વ્યવહારના બીજા માધનો પણ ખૂબ ખીટયા છે, તેમજ નહેરુના બાધકામ થોડું ઘણું ઉપાડી લઇને વરમાતની ખોટ પૂરવા પ્રયત્ન થયેલા છે.

પરંતુ આપણા જેવા વિશાળ, ખેતી પ્રધાન અને ગરીબ મુદ્દક માટે આટલી વ્યવસ્થા માત્ર જમ નથી; તે માટે મ્હોટા પાવા ઉપર અને પદ્ધતિ-સર, ખેતી સુધારણાનો અને ખેડૂતોની સ્થિતિ આબાદ કરવાનો, કાર્યક્રમ ઉપાડી ક્ષેત્રની પ્રથમ અગત્ય છે.

આપણી ખેતીનો આધાર મુખ્યત્વે ઓમાસાના વરસાદ ઉપર અવલભે છે, અને તે વરસાદ, આપણો સામાન્ય અનુભવ હોય છે કે, અનિયમિત અને ઢગધગા પિનાનો પડે છે આમ વરસાદ ઓછો વતો પડવાથી, અથવા ઉભા પાકમાં શુવળ તુનો ઉપદ્રવ થવાથી ખેડૂતને તેની મહેનતનો અને ખર્ચનો પૂરો બદો મળતો નથી, અને દેશના એક વા બીજા ભાગમાં દુકાળ જેવી નમણી સ્થિતિ પ્રતિ વર્ષ વર્ણખટ જેવામાં આવે છે. એ મલ્લેગામાં બીયારો ખેડૂત સામાન્ય રીતે ગરીબ અને દેવાદાર રહેવા પામે છે અને તેની ગ્થિતિ શાલુકાર અને સરકારના શુભામ જેવી હોય છે અને તેમાં અઘાપિ કશો સુધારો થવા પામ્યો નથી, એ ખેડ-પૂલક નોંધવું જોઈએ.

રમગંધ રમેશચંદ્ર દત્તે છપ્પનીઆ દુકાળની લઘાનક ગ્થિતિ નિહાળીને હિન્દી વાઈસરોય લોર્ડ કર્ઝનને, તેના કાયમ નિવારણુ સાડ ચોગ્ય પ્રમથ થવા ખુલા ખતો લખ્યા હતા. તેમાં જણાવ્યું હતું કે એકસો ત્રીસ વપના અમેલોના રાજનહિનટ દરમિયાન બાવિમ દુકાળો બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનના પ્રદેશમાં પડેલા નોંધાયેલા છે અને આ સમયનો છેલ્લો છપ્પનીઓ દુકાળ દેશમાં ચોતરફ પ્રમરેનો છે એટલુજ નહિ પણ તે સખમાં મૃત છે.

એ દુકાળે હિન્દી ખેડૂતની કમર લાગી નાખી તેને કાયમનો પાગળો બનાવ્યો હતો, તેમાંથી તે પાછો ટટાર ચાલવા શક્તિમાન થયો નથી, બન્કે સમાજમાં જમરજસ્ત પરિવર્તન થવા છતાં તેની ગ્થિતિ વડુ બગડી છે અને કફોડી થઇ પડી છે.

આપણા દેશનો એસી ટકા ભાગ ગામગામોમાં વસે છે, અને તેમના નિર્વાહનો આધાર અને માધન ખેતી માત્ર છે, અને તે ખેતી બગડતા, તેમની દુર્શા થાય છે, તે વર્ણવી જાય એમ નથી.

હિન્દુસ્તાને ઉપર કુ-રતની મહેઠાણે કે હિન્દી ખેડુત પડ્યો પડ્યો હજી જીવત દેખી રહ્યો છે, પણ તેની પરાધીન અને કંગાળ ગિયતિમાંથી એ ખેડુતોનો ઉદ્ધાર કરવા મરકાર તેમ દેશનેતાઓ ઉભો તાબડોલ પગના લેવા ધટે છે, નહિં તો ગોલગમિયના ચબ્દોમાં કહીએ તો તે ખેડુત વર્ગનો નાશ થતા દેશ વેરાન થઈ પડશે.

હિન્દી સરકાર તે સ્થિતિમાં સુધારો કરવા શી તબ્તબીજ કરી ગઈ છે અને લોકનાયક તદ્દર્થ શા ઈનામો બતાવે છે, તેનો આપણે વિચાર કરીએ તે અગાઉ હાલની આમાં લોકોની ગિયતિ કેરી દુ ખદ અને તમ થઈ પડી હતી તેમ સરકારની રીતિનીતિ, કેરી હતી તેનો જુતાત એક સમકાલીન નોંધ ઉપરથી વાચવાને મળે છે —

“આજકાલ જ્યાં જોઈશું ત્યાં આ દેશમાં દરેકને મોડેથી દુકાળ ચાલી રહ્યો છે. ગઈ સાલ ચોમાસામાં વરસાદ ન થવાથી દુકાળ પડ્યો એ સૌ જાણે છે અને જેથી અનાજ અને ઘાસચારો ન થવાથી માણસ જાતને અને ઠોરને ધણુજ ખમણ પડ્યું છે અને પડે છે ગામડાઓની દશા જોશો તો શહેરના કરતાં ધણુજ ખરાબ છે ત્યાં ગરીબ લોકો ખાવાને પેટપૂરણ અનાજ નહિ મળવાથી પોતાનું ઘર અને ગામ છોડી જતાં ત્યાં જીવ માગતા રખડે છે અને કુટલાક તો એવી અને એવી દશામાં આટોપીને થઈ જાય છે બાકીના કુટલાક મહેનત મળૂંરી કરી ઉદર નિર્વાહ કરે છે કુટલાક પાસે આવેલા શહેરનો આશ્રય લઈને ઉત્તર દીનનાં માણસોના દાન અને સહાયતા પર પોતાના દિવસ કઢાડે છે.”

અને તે દુર્દશાની સચોટ છાપ પાડવા, વધુ વિગતો ઉમેરીને કહે છે, “વરસાદ ન થવાથી જેની રીતે માણસ જાતને ખમણ પડ્યું છે, તેથી વિશેષ ઠોરને ખમણ પડ્યું છે ખાણી વિનાના કોરાક્ટ ચોમાસાને લીધે ઘાસચારો ખીન-કુન ઉગવા પામ્યો નથી અને ઘાસચારાની તળીને લીધે આ વર્ષે અમેજીય માર્ચ, એપ્રિલ, મે, જુન, વાઈસ વગેરે ઠોરોનો નાશ થયો છે ઠોરના પેટમાં ઉંઝ ખાડા પડેલા જણાય છે અને તેમની ડગમગ ચાલ જોઈને જોનારને દયા ઉપજાવે તેવો દેખાડો થઈ પડ્યો છે ઠોરના મરવાથી ગામડા અને હાડકાનાં વેપાર વધ્યો છે અને ખેડુત વર્ગે છેક કમાળ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે અને કુટલાક ખેડુતનાં તો ઘરબાર ઉગ્ગડ થઈ ગયા છે ગાયો બેસોનાં મરવાથી દુધ, ઘી મોઢા થયા છે એ એક ઉપગુનું દેખીનું કાગલ છે પણ તેમના જીવવાથી તેમની જે મતની થાત અને તે જે આ દેશની સેવા બજાવત તે બધું”

ભવિષ્યને માટે મધ યથુ મમજવુ, કાગળકે આ દેશનો મુખ્ય આધાર ખેતીપર છે અને ખેતીનો મુખ્ય આધાર દોગપર છે કુદત આ માલ દુખરૂપ છે એમ નથી પણ આ દુકાળને લીધે પડેલી તગીથી આવતા દમ વર્ષ સુધી ખેડૂતને પોતાની અમન ગિથિતિપર આવવુ મુશ્કેલ પડશે એમ લાગે છે અત્યારસુધી ખેડૂત વર્ગનો મોટો ભાગ મારા વગમ હોવાથી માદુકાર પામેથી નાણા વ્યાજે કહાડી ખેતીનો ધણો હીમતભેર કરતા, અને ખેતીને માટે જોઈતા ઓળંગ, જમદ, વાવવાનું ખી, અને ખાતર ખરીદતા, પણ આ માલ ન પાકવાથી અને આપેલું પાણુ વળતર ન થવાથી કોઈ ધીંગનાર હશે તે પણ અચકારો, એટલે ખેડૂતનો જમણો મરે થવાનો."†

એ ચિત્ર અતિરાયોક્તિભર્યું નહોતુ પણ વાસ્તવિક હતુ, તે હિન્દી દુકાળ કમિશન રીપોર્ટના નીચેના શબ્દોથી માખીત થાય છે —

"but in both scarcity and famine areas the difficulties were aggravated by the fact that the failure of the crops was attended, in many parts of the affected provinces, by a failure of the water-supply, and also by a failure of fodder, which in parts of Bombay was practically complete This shortness of the water supply and dearth of fodder told heavily on men and cattle, and enormously increased the difficulties of administration "

અમેજી રાજવહીવટની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે મઈ મળીર બનાવ કે અકસ્માત બનના પામતા, તે વિશે પૂરી માહિતી મેળવવા અને તેના કાળો મોધી કાઢવા સરખા એકાદી કમિની કે કમિશન રીપોર્ટ કરવા નીમે છે, અને તે જે લનામણો કરે તેનો યથાસકય ઉપયોગ કરવા તજવીજ કરે છે

મન ૧૮૭૬મા ભારે દુકાળ પડ્યો હતા ત્યારે અને મને ૧૮૯૬ના દુકાળ પછી દુકાળ કમિશને નિમાયના તેમજે ક્રાવીક વ્યવહાર સૂચનાઓ કરી હતી અને તે પ્રમાણે દુકાળનિવારણની વ્યવસ્થા કરવામા આવે, તો, દુકાળમા પડતી ખરી હાલમારીઓ ઘણી ઓછી થના પામે

સન ૧૯૦૦ના દુઝળમાં મુખ્ય સરકારે એક પછી એક એવી ગતી રીતે કડી હતી, અને એવા ખોટા પગલા લઈ હતા કે ખેડુતો કુદરતના મારે મરી રહ્યા હતા તેમને સરકારની ખોળી રીતિનીતિથી વિશેષ મરો થયો હતો, તે રીતે તે આપણે હવે તપાસીએ

પ્રથમ તો અગાઉના કમિશનોની ભલામણો મુજબ જે તે પ્રાંતની સરકારે દુઝળ મળ્યાની જે પૂર્વ તૈયારી કરી રાખવી જોઈએ તેમાનું મુખ્ય સરકારે કથા કર્યું નહોતું, તે સંબંધમાં અમે કંઈ કહીએ તે કરતાં સન ૧૯૦૧ના દુકાળ કમિશનના રાજ્યો અર્ધ ઉત્તરના બંધનેસતા થઈ પડશે —

“ A large part of the Central Provinces was not long ago regarded as immune from famine, and the possibility that Gujarat would be desolated by drought and hunger was not foreseen. Nor was the occurrence of two great famines within so short a period anticipated in any quarter. The unexpected, however, happened, and found the arrangements in most provinces incomplete ”*

— મીન્ટુ એ કમિશનોએ એવું સૂચવ્યું હતું કે દુકાળ પીડિત મનુષ્યોને રોજી આપવા રાહત કામો ઉધાડવામાં આવે, તે નાના કામોથી શરૂ થાય એ ઉચિત્ત્વાચીન છે, અને તે લોકો એ પ્રકારની સખત મજુરીને ટેનામના હોતા નથી, અને તેમને તે વળી બોમ્બે અને કરીન થઈ પડે

પણ મરમરી અમલદારોએ એથી અવળી નીતિ ગુજરાતમાં આ છાપનીઆના દુકાળ વખતે અખિતયાર કરી હતી

મહોળા કામ હાથ ધરતા હજારો મનુષ્યો એક જ સ્થળે એકત્ર થવા પામ્યા હતા, અને તે છાવણીમાં કોરેરા ફાગી નિમિત્તતા તે લોકો નાશ-ભાગમાં પડી જઈ મોળી સખ્યામાં મરણ પામ્યા હતા

* Report of the Indian Famine Commission, 1901 p 9

All it hopes to be able to do, is to provide relief for but a few of them who need it most. The rest must wait till Cholera subsides, and return to the works or go without State relief. Government is not prepared to go any further’.

G, V Joshi's writings and speeches page 383

એ દુઃખદ સમયે તેમના પ્રત્યે કાંઈ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા વિનંતિ થતા સરકારે તો એક જ તૈયાર ઘડેલો જન્યાજ આપ્યો હતો કે દોલેરા શર્મા જતાં સુધી એ લોકોએ થોભી જવું, પછીથી કામ પર ચઢી જવું, એથી વિશેષ સરકાર નિયમ મુજબ કાંઈ કરી શકે એમ નથી. પણ એટલો વિચાર તેમને ન સૂચ્યો કે સાધન વિનાના અને બેદાશ ભૂખે મરતા દુકાળ પીડિત આબાળ સ્ત્રી પુરુષોની કેવી કષ્ટભરી સ્થિતિ તે સમયે થઈ પડી હશે અને તેમને કેવી વેદના ભોગવવી પડી હશે ! સરકારની રેડ-ટેપીઝમ-બ્યવસ્થિત અને નિયોજિત કાર્યક્રમ પદ્ધતિ તે આનું નામ !*

એ તો સામાન્ય અનુભવની હકીકત છે કે સરકાર જે કાંઈ નિર્ણય કરે અને તે સારું હુકમ કાઢે અને તેનો અમલ થવા પામે એ બેની વચ્ચે કેટલોક સમય વીતી જાય છે. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં સરકારે દુકાળ પીડિતોને શઢત આપવા જે કાંઈ પ્રયત્નો કરેલા તે ઉપર જણાવેલા વહીવટી ધોરણને લઈને વખતસર ન પહોંચતાં, મોડા પડેલા અને તેથી દુકાળીઆઓને ધણું ખમવું પડેલું અને તેને અનુસક્ષીને શ. વી. જોશીએ લખ્યું હતું કે—

"The situation is indeed such as to cause great anxiety—close on a hundred and forty-five thousand famine-stricken people driven off from the relief works, and running away in panic in all directions, in imminent peril of extreme suffering and starvation".*

સામાન્ય રીતે ભૂખે મરતા અને બેકારને તદ્દત મરત ખાવાનું આપવાને બદલે તેમની પાસે, તેમની શક્તિઅનુસાર, થોડુંકણું પણ કામ લેવું તે ધોરણ ન્યાયપુરઃસર છે; પણ મુંબાઈ સરકારે આ હાપનીઆ દુકાળમાં જુદીજ રીતે અને સખ્તાઈથી કામ લીધું હતું. દુકાળ પીડિતોને કામ ખાતર કામ આપેલું નહિ પણ અમુક વખતમાં મુકરર કામ થવું

* Writings and Speeches of G. V. Joshi, Page 382.

+ "a system of increased tasks and lower rates of wages .....a minimum wage, a Sunday wage and allowances for dependents, all knocked off". p. 383.

જોઈએ એવો નિયમ ચોજતો અને તેનો આશય એવો હતો - ઝોજામાં ઝોઢી મજૂરી આપીને વધુમાં વધુ કામ લેવું+ ફેમિન રિનિફ ટ્રાકમાં તો મજૂરને ખાવા પુરતું મળે તે ઉપરાંત ગવિવાલના રમના રોજની અને તેના બાળબચ્ચાના ભરણ પોષણની મજૂરી સુદ્ધાંત કરી હતી, પણ મુખ્યત્વે સરકારનું પ્રસ્તુત પગલું તે સંજાને ઠોકરે મારતું હતું.

તદુરંત અને સશક્ત આદમી કદાચ એ રીતે સોંપેલું કામ પુરું કરી શકે પણ ભુખે મરતા અને નમના માદનાઓ માટે એ રીત ત્રામજનક જ થઈ પડી હતી તેથી તે વહિવટ સામે મખત જુમાટો ઉઠ્યો હતો.

આ મુશ્કેલ સંજોગોમાં લોકગિયતિનો તેમ માનવ મ્વભાવનો પુરતો વિચાર ક્યાં વિના, મુખ્ય મરકારે માત્ર કાયદાના શરોને વળગી રહી, જે કાઈ કાર્ય થતવત ક્યું હતું, તેથી તે વધુ અકાર અને નિર્થક થઈ પડ્યું હતું.

દુકાળ પીડિતોને રાહત આપનારું કામ આ પ્રમાણે અમતોપકારક જણાયું હતું.

પણ એથી વધુ મજીર અને ખરામ ભૂન મુખ્યત્વે સરકારે એ દુકાળના કાગમાં ગરીબ ખેડૂતો ખાસે મહેસૂલ પુરપુરી ઉવરાવવાની અને તે સાઈ સીધેના મખત પગલામાં કરી હતી.

દુકાળમાં પાક નિષ્ફળ જતા ખેડૂતની ગિયતિ કહીન અને કંઠગી થઈ પડે છે તેના નિર્વાહ માટે ફિકર થાય તે કરતા વધુ ચિંતા તેને તેના ઢોંગના ઘાસઆરા માટે હોય છે અને ગામાન્ય રીતે એમ લેવામાં આયુ છે કે તે ન છુટકે રાહત કાર્ય પગ મટે છે, અને તેના જાનવરની બને ત્યાં સુધી તે પુરી મળજી રાખે છે, અને તે માઈ દેવુ સુદ્ધાંત મટે છે. પણ જ્યારે કાઈ આરો રહેતો નથી ત્યારે તે જીખ માગવા નીકળે છે.

આવા આકૃતના અમથમાં સરકાર રાહત કાર્ય ખોલે, ધામચાંગ માટે બંદોબસ્ત કરે, એ સરકાર તેમ ખેડૂત ઉભયના કિતને પ્રમ છે, એનુજ નહિ પણ તે ખેડૂત પામે સરકારી જમીન મહેસૂલ ભરવાનું દયાણ નજ થઈ શકે, એ દેખીતું છે, જાની શરૂ તો તે મહેસૂલ લેવાનું ખૂનતરી રાખવું અથવા તેની માફી બક્ષી એ વ્યવહાર અને ડહાપણનો માર્ગ છે, અને આપણે જાણીએ છીએ કે અગમની ગિતિનીતિ એ ધોરણે

મકાલથી છે, તદુપરાત ખેડૂતને રાહત આપવા સરકાર તરફથી તમાવી પણ આપાય છે.

દુર્ભાગ્યે છપતીઆ દુકાળમા મુનાઇ સરકારે તે સંબંધી ખોટી અને ઉંધી નીતિ ગ્રહણ કરી હતી.

દુકાળ કમિશનોએ વાગવાર જણાવ્યું હતું અને તે સૂચનાઓ હિન્દી સરકારે પણ સ્વીકારી હતી કે દુકાળના સમયમા ખેડૂતને સરકારનું જમીન મહેસુલ ભરવા કરજ કમવા કેળવવા પાડવી નહિ.

પણ તેની ઉપરવટ જઈ, મુનાઈ સરકારે એવી દલીલ રજૂ કરી હતી કે ખેડૂતને પાક ચાલ કે ન ચાલ તેની માથે સરકારને નિરપત નથી ને તે તદ્દન માધન ગણિત હોય તોજ તેને તેમથી જતો કરવામા આવે એ મતલબમા સરકારી ફરાવ જે નિકળ્યો હતો તેના શમ્દો આ પ્રમાણે હતા:—

“Government are unable”, says the Government resolution of April 7th 1900, “to accept the view that no-body who has lost his crop should be pressed to pay his land revenue in the current year. Whether the assessment is a tax or rent, it is a public due, which a man of means is under as strong an obligation to pay punctually as he is to discharge a private debt.”

મુનાઈ સરકારનું આ વલણ તટસ્થ રીતે જોનારને વિચિત્ર જ લાગશે. રહેમનને બદલે મખતાઈથી કામ લેવામા આવતા ગુજરાતમા મમસ્ત્ર પ્રજા કંકળી ઉઠી હતી, અને તેમ થવાનું ખાસ કારણ એ હતું કે સરકારી અમલદારોએ જે તે ગામની તપાસ, સામાન્ય રીતે, જનસ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ લક્ષમા લઈને ન કરતા, વ્યક્તિગત કરી હતી, અને વ્યક્તિગત તપાસ કરવામા ટ્રેવીક આનિનાર્થ અડચણો નડાની માથે, લાગરગ, પક્ષપાત અને લાય રૂપતનો મોટો ભય રહે છે, અને તે લક્ષમા લઈને સન ૧૮૮૦ ના ફેમિન કમિશને વ્યક્તિગત તપાસની રીતને અવગણી હતી અને તેના કારણમા જણાવ્યું હતું, કે —

"When the work is entrusted to inferior officials, as it must needs be in the case, "it could hardly fail to lead to serious malpractices", and recommend that the measure of relief in this respect, is decided on, should be of general applicability, pointing out "that by making the degree of relaxation uniform over considerable tracts of country according to some uniform and clearly ascertained rule, the evils of personal favouritism and official corruption and oppression would be to a great extent obviated".

આ પ્રકારની પ્રજા મુક્તિ હોવા છતાં છપ્પનીઆ દુકાળમાં રેવન્યુ અધિકારીઓએ વ્યક્તિગત તપાસ કરીને, ખેડુતને પાક્યુ હોય કે ન પાક્યુ હોય, તે મહેસુલ ભરી શકે એવી રિયતિમાં છે કે નહિ તે પ્રતિ ધ્યાન આપ્યા વિના, સખ્તાઈથી અને મક્કમપણે કામ લીધાથી એ ખેડુત અને જમીન માલિકોમાંના ધણાખરાઓને, પામે પેસા નહિ હોવાથી, દેવું કરીને અથવા તો ધનના દરદાગીના કે વામણકુમણ વેચીમારીને તે જમીન મહેસુલ આપવું પડ્યું હતું.

તે પ્રમાણે અમલ કરવા જતા મત્તાનો દુઃખસાગ થાય, ગેરવર્તન થવા પામે, જુસ્મ અવર્તે અને ખોટી રીતે પૈસા પમાવવામાં આવે એ એ મધણ મમણ સકાય એવું છે, એ ભય ટાળવાને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દુકાળ કમિશને વ્યક્તિગત તપાસ મામાન્ય રીતે નહિ કરવાની ભલામણ કરી હતી; તેમ છતાં મુઆઈ મગકારે પોતાનું ધાર્યું કાર્યું હતું, તેનું પરિણામ એ આવ્યું હતું કે લોકો ઉપર જુસ્મ વર્તી, તેમના બેદાલ થવા પામ્યા હતા. ગવર્નરશ્રી જોડળદામ કહાનદામ પારેએ તે વખતે ગામે ગામ ફરી, તપાસ કરી, હકીકત મેળવી, તેમનો કેમ સરકાર સમક્ષ રજુ કરવા પુનઃ ત્રમ લીધો હતો; અને મુઆઈ મગકારના મુખ્ય મત્રીને જે મેમોરિયલ તેમણે કોન્સિલમાં થયલા સલાહજવાનને અનુમતી મોકલી આપ્યું હતું, તે જોતા મુજરાતમાં જમીન મહેસુલ ઉધરાવવા મરકારી મોકલે એ કેવું ગેરવર્તન કાર્યું હતું અને તે નિમિત્ત કેવા પ્રકારની

મખ્યાલ વાપરી હતી તેના મખ્યાલમાં આધારભૂત પૂરાવા મળી આવશે અને તે પોકાર એટલો પ્રમાણ થઈ પડશે હતો કે તે કેસોની તપાસ કરવા મરકારને છેવટે એક કમિશન નિમ્નની ફજ પડી હતી

"There is much evidence available to show that the lower subordinate officers have used such measures as ejecting and shutting out defaulting cultivators for several days from their homes, prohibiting them the use of the water of the village wells, levying unauthorised distains without orders from their superiors, the unauthorised opening of locked houses in the absence of their owners, the attachment of the grain required for the maintenance of the agriculturist and his family, their wearing apparel and bedding, and of agricultural implements, and the deduction of Government money out of takavi advances and the grants made from charitable funds" I also submitted a remark to the effect that the measures used by the subordinate officers were calculated to defeat the intentions of Government of not using such pressure as would force a cultivator to incur debts " *

લોકનેતાઓએ એવોનો વહારે ચઢી, વર્તમાનપત્રોમાં જે ફરિયાદ પ્રગટ કરી તેમ મુબાઈની ધારાસભામાં ચર્ચા કરી તે સમયને કચ્છ નહિ વળી તેમના અમલદારોનો મરકારે બચાવ કર્યો તે તદ્દન છુટો હતો, વાસ્તવિક રીતે મુબાઈ સરકારે વસ્તુચિતિને તેના ચચાર્ય સ્વરૂપમાં જોવાને બદલે એ પરિચિતિનો બધો દોષ મિચારા મેહતો હિપર નાખ્યો તેઓ હાહ છે, ગાહ સાસારિક ખર્ચો કરે છે, તેથી દેવાદાર ચાલ છે, અને તે ચિતિમાં તેમની જમીન શાહુકારના હાથમાં જઈ પડી, તે કાયમના પરાધીન થઈ પડે છે, તેથી તેમથી તેમને રક્ષણ આપવા ખાતર, એવી નીતિ રજુ

* Evidence relating to improper practice in the collection of her revenue page 2

કરીને મન ૧૮૭૮ ના લેડ રેવન્યુ ગ્રંથમાં સુધારો કરવાને એક ખરડો તૈયાર કર્યો, તે ખડ કહીએ તો, પડેલા પર પાડુ મારવા સમાન હતો

ગોકળદાસ મહાનદાસ પારેખ

અગાઉ જે સેટનમેન્ટ થયેલું તે મુજબ ખેડૂત, તેના હક્કમાં જમીનનું મહેસુલ નિયમિત રીતે લેતે, તેના ભોગવટા માટે માયમ હક્ક ધરાવતો અને તે ભોગવટાનો હક્ક જેમ વશપરપરાનો હતો તેમ જ જમીન વેચી ખીજના નામ પર ચર્ચા શકાતી માત્ર તે સાર મોખરની બહાલી મેળવતી પડતી

પણ તેમ સરમરે સુધારા મૂલ્ય યા તે નીચે પ્રમાણે હતા—

(૧) આ દેવાદાર ખેડુતો માટે નવો અને હલકો પ્રતિનો જમીન ભોગવટાનો હક્ક યોજવો, તે માલીકોહક્ક હોય નહિ તેમ તે જમીનની ફેરફારી કરવા ઉપર સરકારનો પૂરો અકુશ હોય.

(૨) જમીન મહેસુલ ન ભરાયે સરકાર ખેડુતની જમીન કબજે કરી શકે એવી આ નવી કલમ અનુમાર વ્યવસ્થા અને વહિવટ કરવા, કારોબારી અધિકારીઓને, કાયદાનુમાર સર્વ બધનોથી મુક્ત, સત્તા બક્ષવાની ગોઠવણ કરવામા આવી હતી

તેમ પરિણામ એ આવે કે ખેડુત તે જમીનનો માલીક મટીને એક મજુર થઇ પડે, એટલુ જ નહિ પણ સમાજમા તેનો દરજ્જો ઘટે; તેની શાખ છુટે, તેની ગિયતિ વધુ નમળી પડે તેમ તે જમીનમા તનતોડ કામ કરવાનો કે તે સુધારવાનો તેનો જુગ્મ્સો રહે નહિ.

જે દુ.ખમા અને મુશ્કેલીમા એ ખેડુત તેના દિવસો નિર્ગમે છે, તે બદલ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ જતાવવાને બદલે અને તેના કાર્યને ઉત્તેજન આપવા અને સહાયતા કરવાના ઠેકાણે, તેને મદદ અને રાહત આપના નિમિત્ત, સરકાર જે મગફળી ભરવા ધારે છે, તે ખોટું અને ગેરવાજબી છે, અને તેટલા માટે વાસ્તવિક વસ્તુસ્થિતિને વિસારી દઈ, તેમના ઉદ્ધારનો માર્ગ, શેખચક્ષીની પેઠે સરકાર યોજે છે તેને પ્રજા વખોડી કાઢે તો તે તર્ક વાજબી છે,* એવો અભિપ્રાય ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાના એક પત્રમા મ્વ જેસીએ વ્યક્ત કર્યો હતો, અને દુરદેશીવાળા અને વિચારવત આપણા આગેવાનોને સરકારની આ ચાલબાજીમા કાઈક ઉંડો બેઠ જણાયો હતો

ગુજરાતમા જમીન મહેસુલની વસુલાત કરવામા વર્તેલા અત્યાચારની હકીકત બેગી કરી, તે ઉઘાડી પાડવામા ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખે આગેવાની લીધી હતી, અને ધારામવામા લેન્ડ રેવન્યુ ડેપુટી સુધારો કરવા જે ખરડો રજુ થયો હતો તેની સામે મામનો કરના મુનાઈના સિંહ સર કિરોજશાહ મહેતા આગળ પડ્યા હતા

પ્રથમ લોકમત વ્યક્ત કરવા મુજબમા ટાઉન હોલમા એક જગી સભા ભરવામા આવી, તેમા જતાવવામા આવ્યુ હતુ કે શાહુકારના પત્રમાથી ગરીબ ખેડુતોને બચાવવાના બદાના હેતુ સરકાર ખેડુતના

કાયમ અને વંશપરપરાના હક્ક ઉપર તરાપ મારી, પોતે ધીમે રહીને તે જમીનના માલિક ચર્ચ પડવા પડે છે.*

અને એ મુદ્દા ઉપર ધારાસભામાં ભાષણ કરતા સર ફિરોજશાહે સરકારની એ ચાલમાં જીને, સીધો ધસારો કરવાને મદતે જાણુએથી ધા કરવા જેવી જણાવી, કહ્યું હતું કે જીનનો અનિષ્ટ હેતુ પાછના કાયદાથી મજબૂર થયેલા ખેડૂતોના માલિકી હક્કોનું ઉલ્લંઘન કરી ઇનાકાની જમીન ઉપર સરકારનો એકના માલિક તરીકે (absolute right) અમર્યાદ હક્ક સ્થાપવાનો છે

સર ફિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતા

* Under the name of protection, the riot from clutches of money-lender the Bombay Land Revenue Code Amendment Bill sought to do away with this right of alienation and arm the executive with powers to grant land forfeited to the crown on such terms and for such period as Collector might prescribe.—Life of Sir Ferozshah Mehta, Page 42.

એ ખીલ આણનારાઓને આવા આરોપ ન જ રહે, એટલે તેનો વિરોધ કરનારાઓને ખેડૂતોના જીવન અને સ્થિતિનું જ્ઞાન અને અનુભવ નથી, એવો આરોપ મૂક્યો હતો; પણ મર શીરોજશાહ આવી મલત અને હુલી દલીલનો લાભ લેવાનું ચૂકે એમ નહોતા અને તેમણે તેનું ખંડન કરતા તેનો નીચે મુજબ જડ્યાતોડ જરાબ આપ્યો હતો, કે

"The English official moves among the natives, isolated even when not unsympathetic, ignorant even when not uninquisitive, a stranger and a foreigner to the end of the chapter My Lord, I can therefore truly say that it is I and my native colleagues who can claim to speak at first-hand, and of our own personal and intuitive knowledge and experience of the feelings and thoughts of the ryot, his prejudices, his habits of thought, his ways of life, his ambitions and his aspirations In speaking on this Bill, it is we who represent the real views of the agricultural masses, not the insular and isolated English official "+

પ્રમતીય સભામંદોએ એ ખીલનો વિરોધ કરત ખીજ કાર્ન માગણી કરી નહોતી, પણ એટલુજ ઈ-જ્યુ હતુ, કે પ્રગુત ખીલ જુદા જુદા અધિકારીઓને, જાહેર મંરથાઓને અને મહાવિત મુદરથોને અલિપ્રાય સાડ મોકલી આપવામા આવે, અને એ માગણી વ્યવહાર હતી, પણ સરકારે તો બહુમતિના જોર ઉપર મક્કમ હતી, તેથી તેણે આ વાજખી માગણી પ્રતિ ધ્યાન આપ્યુ નહિ અને તે સુધારા ઉપર મત લેવાતા તે નામ જુગ થયો તે વખતે પ્રમતીય મથ્યો નર શીરોજશાહના નેતૃત્વ નીચે કૌન્સિલ હોલ, પોતાનો વિરોધ જાહેર કરમા, છોડી ચાલ્યા ગયા હતા.

ધાગમથાના ઇતિહાસમા આ પ્રકારનો બનાવ નવો તેમ પહેલીવારનો હતો, અને તેની જો કે સીધી નહિ તોપણ આડકતરી અમર થવા પામી હતી

આપણે હવે સરકારે દુકાળની પીડા ઓછી થમા પ મે અને લોપાને અગરીમ ખેડૂતોને મહત થમે તે માર શી વ્યવથા કરેતી છે તે જોઈએ.

નવો સાહિત્ય પ્રવાહ

‘ પ્રગ્નનુ સાહિત્ય પ્રગ્નના જીવનનુ દર્શન દર્શાવે છે ઇતિહાસમા પ્રગ્નના કૃત્યો નોંધેલા હોય છે પણ સાહિત્યમા પ્રગ્નની વાછનાઓ અને મનોવૃત્તિઓ પ્રગ્નની યુદ્ધિમા ચાલતા તીવ્ર વાદવિવાદો, પ્રગ્નથી અનુભવાતી ઉચ્ચ આત્મ ગ્રેરણાઓ અને સર્વ જેવા ઉદ્દામ પામે તેવાજ તાજા ઉદ્દ્યુતા અને ઉત્સાહવાળા, આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ ચાય છે અને એ સર્વજનો સમિશ્ર થઇ ઇતિહાસની નોંધની સામગ્રી કેવી રીતે ઉન્નયન કરે છે તે આપણને સમજાય છે માણુમના બાજુ જીવનનો કષ્ટક અથ આપણે નજરે જોઈએ છીએ, અને તે પરથી તેના લક્ષણ વિષે અટકળ કરી શકીએ છીએ, પણ, તેના ચિત્તની અદર કેવા વાદરિનાદ ચાલે છે, બહાર શાન્તિ છતાં તેની અદર કેવા ધોધાટ થઇ જાય છે તે આપણે સામગ્રી શકીએ, અને તેના આત્મામા વિગ્રહની કેવી રણબુમિ રચાય છે તે તમારો આપણે જોઈ શકીએ, તો જ તે માણુમના લક્ષણ આપણે યથાર્થ રીતે જાણી શકીએ ’ *

હેન્રિ મોર્લી

પ્રતિભાશાળી કવિ કે સમર્થ સાહિત્યકાર તેના જન્માનોત્તર પ્રતિનિધિ હોય છે તેની આસપાસના વાતાવરણમાથી જે કાર્ષ આનંદ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, જે કાષ સાફ અને સુદ્ધ તેના દિલને બહેનાવે, તે સંધણ મઠણ કરી, તેમાથી ગ્રેરણા મેળવી, જે નાગણી ને બાવ, સુખ ને શાન્તિ અનુભવે, તે એ વાણીમા વ્યક્ત કરે છે, પછી તે પદમા હોય કે ગદ્યમા હોય

તે કૃતિમા સામાન્યતઃ પ્રચલિત મમાજનુ ચિત્ર જોવાનુ મળે છે, એટલું જ નહિ પણ તે કૃતિ વા સર્જન ઘણીવાર જનતાને પ્રમોધક થઈ પડે છે તેના ઘડતરમા માગદર્શક ચાય છે અને તેની પ્રગતિમા મદદગાર નિવડે છે મમપ્રણે વિચારતા લેખક અને મમાજ એકબીજા સાથે ગાઠ સકળાય તો એ અને તે પરસ્પર પ્રગમ અસર સુદ્ધા કરે છે તેથી માહિત્ય લોકજીવન સાથે નિકટ મપઈ ધરાવે છે, એ સૂત્ર વાસ્તવિક અને સાચુ છે, તે ખેડી રીતે એ આપણે હવે તપાસીશુ

ઉપા શિતિજ પર આવતા તેના સોનેરી કિરણો મુક્તિદાયક, રમ્ય અને આદર્શાદક જણાય છે, એ પ્રમાણે નવો રાજ્ય અમલ દાખવે થતા, આપણું પ્રજાજીવન અત્યાર સુધી અધકારમાં જવાપણું, શાંતિ અને રૂઢિના મજબુત પહેરા નીચે, બધીઆર ગઢમાં જકડાયેલું, સુરત અને જડ, નિર્મતેજ અને ગતિહિન પડેલું હતું, તેમાં એતન આનવા લાગ્યું બધેનો શિયિલ થઇ, હાલચાલને ગતિ મળી, અને તે રચૂળ છૂટકારા સાથે, પ્રકાશ-જ્ઞાનના કિરણોનો સ્પર્શ થતાજ પૂર્વોક્ત પરિસ્થિતિમાં મ્હોટું પરિવર્તન થવા પામ્યું હતું અધાપાવાળા મનુષ્યને આખરું તેજ એકએક પ્રાપ્ત થતા, અને જે તે વસ્તુ, દ્રવ્ય વગેરે નિહાળતા જે અજાયબી તેને ઉપજે છે અને તેના આનંદ અને સુખનો પાર રહેતો નથી, એ પ્રકારની લાગણી આપણા લોકોએ અગ્રેજી પ્રજાના મસર્ગમાં અને એમના શાસન નીચે આવ્યા બાદ અનુભવના માડી અને તે સ્થિતિ તેમણે એટલી બધી શાન્તિભરી અને સુખદાયક નાગી કે એમનો આનંદ અને ઉત્સાહ વ્યક્ત કરતા, એ પ્રજાના શુણેના અને એમના અમલના યશોગાન ગાવા તે મઠી હતી અને તે સ્વાભાવિક હતું

લિન લિન સંસ્કૃતિવાળી, આચાર વિચારમાં તદ્દન નિરાળી પડતી, અમમાન સ્થિતિની, એક રાજકર્તા તરીકે હાકમાં ભોગવતી અને બીજી પરાધીન રૈયત તરીકે, એ પ્રજાઓનો ભેટો થતા, તેમની વચ્ચેના ભેદો અને અતર જુદા માનુષ પડી આવે અને એક બીજામાં ઝડપીક વિચિત્ર ભાસે, એ મમજી સકાય એવું છે

અગ્રેજી પ્રજા વિદ્યા હુનરમાં, સાહસ અને વ્યવસ્થા શક્તિમાં, જ્ઞાન અને બુદ્ધિમગ્નમાં મજ હતી એ અગાઉ કહેવાઈ ગયું છે, અને તેમણે આપણા જીવનમાં ઝડપીક જગનીપણું દખાઈ થોડાક નિધ રિવાજો બધ પાડ્યા હતા પણ ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ અત્રે આવી હિન્દી પ્રજાને કાઠરિતનો ઉપદેશ કરી, ખ્રિસ્તી બાવવાને ઉત્સુક હતા ત્યો આપણા સહેવાસમાં આવતા તેમણે આપણું મામાજિક જીવન વહેંચી, અજાન, રૂઢિચુસ્ત અને વિચિત્ર નિરાળી તેમ મૂર્તિપૂજા, અનેક દેવદેવીઓની માન્યતાઓ, જુદા જુદા પયો અને સંદાવનું પ્રામન્ય અને વિસ્તારથી તેઓ વિગ્મય પામી, શાંતિમધારણું નહિ મમગ્નતા તથી ગુચવાઈ, અને બાળનમ્ર, અનેક પત્નીત્વ, પ્રજેડા, પ્રોદનમ્ર વિષવાજીવન વગેરે ચાલવી મુગ પામી અને તેને અમાનુરી ગણી, તે માટે પ્રહાર કરતા મડલા અને તેમાં સુધારો થવા તેમણે પ્રજામાં ઉત્કરણી કરી હતી

ધર્મોન્તરને ખ્રિસ્તિ મિશનરીઓ એક પુણ્યકૃત્ય માને છે અને એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને, ઉત્તેજાઈને, પ્રભુ જીસસ ક્રાઈસ્ટના ઉપદેશ વચનોનો પ્રચાર કરવા, હજારો વર્ગો યથા, તેઓ દેશપરદેશ સેવે છે, અને ઉજ્જડ અને વેરાન પ્રદેશોમાં, જ્યાં જગલી અને પછાત જાતો મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે, તેમની વચ્ચે જઈ વમી, તેમની સુધારણા અને ઉત્કર્ષ અર્થે, પ્રયામ કરે છે, તે, સાચે સ્તુત્ય કાર્ય છે, અને ધર્માતરના પ્રથમના મુશ્વેષ બાબતે રાખતા, તેમની એ પ્રશ્નિ કલ્યાણકારી અને શાતા આપનારી નિવેડેલી છે, એ ખુલ્લે દિલે અને ઉપકારસહ સ્વીકારતુ પડશે અને હિન્દી પ્રજાની કેળવણીમાં તેમ તેમની સુધારણાના પ્રયામમાં એમનો દિરસો રહેલો છે, તેની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવી જોઈએ.

ધર્માતર સાડ તેમને આપણા જીવનની નજીક આવવાનું તેમ તેમાં ઉડા ઉતરવાનું પ્રાપ્ત થયું. આપણા કેટલાક રિવાજો જેમકે બાળશ્રમ, પ્રૌઢવયે નહાતી બાળા સાથે લગ્ન, અનેક પત્નીત્વ, સિમ્તનો ચાલ, જાહેરમાં રાવાકૂટવાની પ્રથા, તેશમાના વરા, ફરજિઆત વૈધવ્ય વગેરે હાસ્યાસ્પદ અને હાસીપાત્ર જણાયા, અને ધર્મ વિષયમાં પણ બાધા, ભૂત ડાકેણના વહેમ અનેક દેવદેવીઓની માન્યતાઓ, મૂર્તિપૂજા, જપમાળા, મંત્રજાપ, ચતુષ્પાઠ, વિવિધ પથો અને મંત્રદાયો એ મવળું જામજનક અને હાથે રમ્તે દોગનાર અને જંગલી બારુ, તેમજ માનવતા અને સમ્મતિની દૃષ્ટિએ એ રિધિતિમાં સુધારો થવો ઈષ્ટ અને આવશ્યક લાગ્યો હતો, ખ્રિસ્તિધર્મ અને મસૂતિની શ્રેષ્ઠતામાં તેમને પૂરી શ્રદ્ધા હતી અને એ ધર્મનો સ્વીકાર હિન્દીઓને પ્રગતિ કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે, એ માન્યતાથી તેમણે આપણી સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓ માંમે ઝુબેસ ઉઠાવી હતી, અને નવો શિક્ષિત વર્ગ તૈયાર થયો હતો તેમણે તે આલેપોનો ભુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી જોતા, તેમની દલીલોમાં કેટલુંક તથ્ય તેમને જણાયું, એટલે તે વર્ગે તે વિષે પ્રચારકાર્ય થવા, લોકોને સમજાવવાનું અને ઉપદેશ કરવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હતું.

દેશમાં શાન્તિ પ્રસરતા અને ન્યવહારની સુગમતા થતા આવળ વધી અને લોકોને નવું નવું જાણવા અને જ્ઞાન મેળવવાનું સહેલું પડ્યું, નવી કેળવણીનો પ્રચાર થતા બાલ જગતનું જ્ઞાન વિસ્તર્યું તેમ પ્રજાનો માનસિક વિકાસ થવા પામી, તે મારામારનો વિવેક ક્રમ્તા શિખી. નવીન શિક્ષિત વર્ગે આનંદની, સુખની, વૈભવની, પિલામની, જીવન ઉજાસની નવી

નવી અને વૈવિધ્યભરતી લાગણી અનુભવતાં, તે એ લાગણી અને વિચારને વ્યક્ત કરવા તત્પર થયો હતો. સ્વાનુભવ પરથી તેને ધણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું, અને વ્યવહારમાં જોડતાં, મનુષ્ય તરીકે, જે મંરકાર પ્રાપ્ત કર્યો, જે જ્ઞાન મેળવ્યું તે, તેમજ જીવ, જગત અને ઈશ્વર વિષે અને કુદરતનો પરિચય થતાં જે અગમ્ય અને મૂઢ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો, એ સર્વ તેના લખાણ અને ઉપદેશના વિષયો બન્યા હતા.

સન ૧૮૫૭ માં યુઆઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. જે શરૂઆતના વિદ્યાર્થીઓ તેના દ્વારમાંથી પરીક્ષાઓ આપી બહાર આવ્યા. તેમજ નવા સાહિત્યના વિકાસ અને અભ્યુદયમાં, પ્રગ્નના ઉત્કર્ષ અને સુધારામાં મોટો દિરસો આપેલો છે; તેમ નવી કેળવણીનો પાયો નાખતી હોય વાચનમાળા સન ૧૮૫૮ માં પ્રકટ થઈ તે પણ ઉછરતી ગુજરાતી પ્રગ્નના ધક્કરમાં બહુ સહાયશૂન નિવડેલી છે.

તે વાચનમાળામાં ઉપયુક્ત અને જરૂરી જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે; પણ તેની રચના અને મંકસનામાં નીતિના ઉપદેશ અને આગ્રહના બંધારણ પ્રતિ વિશેષ લક્ષ આપેલું છે અને તે એ વાચનમાળાની મહત્તા છે. કવિ દલપતરામે પ્રસ્તુત વાચનમાળા સાદ્ ખાસ કવિતા રચી આપી હતી. તે કવિતા, ટુંકો પણ મુદ્દસર, બાળજીવનમાં રહે અને સંતોષે એવી ધાટીની, સાદી પણ મનોરંજક, છતાં જીવન ઉપર પ્રબળ અસર કરે એવી પ્રબોધક હતી; અને તેની એ ખુબીને લઈને એ વાચનમાળા શિષ્યનારમાંનો એવો કેટલોક વર્ગ અઘાપિ છે, જે તે કવિતાને મમતાપૂર્વક મંભારે છે, અને તે ફરી વાંચવાને ઇચ્છે છે; અને તે માગણીને પૂરી પાડવા દલપતકાવ્ય ભા. ૨ માં, તેની નવી આવૃત્તિ છપાવતી વખતે, એ હોયવાચનમાળામાંની કવિતાઓ ખાસ ઉમેરવામાં આવી હતી.

નવયુગના નવીનોને કદાચ એ કવિતા પસંદ ન પડે, તેમાં કવિત્વ નહિ દેખાય; પણ જેમને ઉદ્દેશીને એ લખવામાં આવી હતી તે બાળકો એને હોસથી અને આનંદથી ગાતાં અમે સાંભળ્યા છે, અને તે કવિતાની અસર પણ તેના જીવન ઉપર થતી એવું અમારું માનવું છે.

ગુજરાતના અગ્રેસર કેળવણી નિષ્ણાતો અને સાહિત્યકારોનો સહકાર મેળવી હોયસાહેબે એ વાચનમાળા સ્વતંત્રપણે ચોજી હતી, કેન્ડીની મરાડી વાચનમાળા ઉપરથી નવી ગુજરાતી વાચનમાળા તૈયાર કરવાની તેમજ ના પાડી હતી એ પહેલા ખંડમાં કહેવાયું છે; અને સન ૧૯૦૮માં નવી વાચનમાળા

કોવરટન સંપાદિત બહાર પાડી ત્યાં સુધી, ગુજરાતી બાળપ્રજા એ વાચન સાહિત્યનું પાન કરી ઉછરી હતી.

તે વાચનમાળા ઉત્તમ અને હિન્દી કોટિની હતી, એવું અમારા એકલાનું મતવ્ય નથી; હિન્દી સરકારે જુદીજુદી વાચનમાળાઓ તૃપાસવા એક કમિટી નિમેલી તેણે પણ તે વિશે નીચે મુજબ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો:—

“ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયાએ સમગ્ર હિન્દી વાચનમાળાઓની પરીક્ષા માટે એક કમિટી નીમી હતી તેમણે હોપ-સીરીઝનાં વખાણુ કયો અને બીજા પ્રાંતોમાં વાચનમાળા તૈયાર કરવાને હોપસીરીઝનો આધાર લેવાની ભલામણ કરી હતી.”

એ વાચનમાળા ઉપર જણાવ્યું તેમ સન ૧૮૫૮ માં પ્રસિદ્ધ થઈ; એટલે નવા ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રવાહનો ઉદ્ભવ, વાસ્તવિક રીતે, આપણે એ વર્ષથી ગણી શકીએ.

અંગ્રેજી શિક્ષણે નવા કેળવાયલા વર્ગમાં નવીન ભાવના જગાડી હતી; અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રખર અને પ્રભાવશાળી લેખકો અને કવિઓ, બર્ક, ડાર્વિન, સ્પેન્સર, મિલ્ટન, મીક્સ, વર્ડ્સવર્થ, શેક્ષ્પીયર, કીટ્સની અસર નીચે આવી, તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યનો જુસ્સો ઉદ્ભવ્યો હતો અને પ્રજા તરીકે આત્મભાન જાગી, તે માટે તેમનામાં મમત્વ બંધારા માંડ્યું હતું. વળી તેની વિવેકશક્તિ ખીલી, જે તે વસ્તુ અને વિષયના, વિચાર અને નિર્ણયમાં શાસ્ત્રના આધારને પ્રમાણ નહિ ગણતાં નવીન વર્ગ જુદાં પ્રાધાન્ય સ્થાન આપવાનું શિષ્યો હતા.

અંગ્રેજીના અભ્યાસ ભેગો તે સંસ્કૃત ભાષા વાંચતો થયો હતો; તે દ્વારા એનો આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધવા માંડ્યો, અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિએ તેનામાં પ્રભુકીય અસ્મિતાની ભાવના ઉત્પન્ન કરી હતી, તેને એથી વિશેષ હિંમેશ્વર અને બળ મળ્યો હતો.

બ્રિટિશ હકુમત નીચે હિન્દના જુદાજુદા પ્રાંતો એકત્રિત થયા, પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચેનો વ્યવહાર અને સંબંધ વિસ્તરવા લાગ્યો, એક બીજા પ્રાંતના ભાષા સાહિત્યનો સંમર્ગ વધી, તેમાંની ઉત્તમ સાહિત્ય કૃતિઓ ભાષામાં ઉતારવા પ્રયત્નો થયા અને તેની કેટલીક અસર નવા સાહિત્ય ઉપર થવા પામી હતી.

ઉપર મુજબ જુદીજુદી રીતે વિધવિધ બોનાનું જોડાણ થતા, પ્રગમમાં નવું દૈવત આવ્યું, અને તેની દષ્ટિમર્યાદા પણ વિશાળ બની, તેમ પાશ્ચાત્ય વિચારે તેના માનસમા પરિવર્તન આણી, જે તે વસ્તુને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકારી ન લેતા, તેને જીદિની કસોટીએ ચઢાયા બાદ તે ગ્રહણ કરવા તૈયાર થયલા કેળવાયલા વર્ગને શિખવ્યું હતું.

આ પરિસ્થિતિમાં નવો લેખક વર્ગ આગળ પડ્યો તેણે ક્ષોકસ્થિતિ લક્ષમાં લઇને, પોતે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું, જે પ્રેરણા વા જ્ઞાન મળ્યું હતું તે, તે પદ્યમાં વા ગદ્યમાં વ્યક્ત કરવા ઉત્સુક બન્યો હતો, અને તેના વ્યક્તવ્યને પ્રધાન સૂર સમાજસુધારો હતો, તાની માથે દેશોન્નતિના ગ્રહણ કરવાના માર્ગ પણ દર્શાયા હતા પ્રજાને ધર્મ પ્રકારે જ્ઞાન આપવું, તેમને સુધારવી, તેમને ઉન્નતિ સારૂ પ્રમોદવી, એ તેમના લખાણોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો.

જનતાને શો સદેશો આપનાનો છે એ તેમને પૂરો વિદિત હતો. તેમને ક્યે માર્ગે વાળની છે, એ પણ તેઓ સારી રીતે સમજતા હતા. તે સમયમાં આપણે જોનાનું માત્ર એ રહે છે કે સાહિત્ય કૃતિઓ તરીકે તેમનું જ્ઞાન અને મૂલ્ય શા હતા.

સાહિત્ય સર્જનના, સાહિત્ય પ્રવેશિકાના લેખક હડસને, ચાર અગમ્યૂત વિભાગ ગણાવ્યા છે તે જણાવે છે કે, સાહિત્યના કોઈ અગના સર્જન, જેમકે કવિતા, નિબંધ, નાટક કે નવલકથા સારૂ, જે કાંઈ જરૂરી સાધન સામગ્રી અમાજજીવનમાથી મળી આવશે, પણ તે કૃતિની સફળતાનો આધાર લેખકની જીદિ, શક્તિ, આવડ અને કળા ઉપર ગ્રહેશે, અને તેનો નિર્ણય કરવામાં નીચેના ચાર તત્વો વિચારવા ઘટે છે —

(૧) વિવિધ નિરૂપણમાં લેખક આનુષંગી વિચારો રજૂ કરતા જીદિકૌશલ્ય દાખવે તે જીદિતત્ત્વ

(૨) લેખકમાં જે લાગણી તે વિવિધ જાગૃત કરે, તે પાછી વાચકમાં ઉભી કરવાનું મામરું, એવું ઉત્કૃષ્ટ ઉર્મિતત્ત્વ

(૩) પોતે કંપના દ્વારા જે કાંઈ સૃષ્ટિ રચે તે એની કૃતિમાં ઉતરી, વાચનાર ઉપર તેની મનજી હાથ પાડે એવું કંપના તત્ત્વ

સાહિત્યના આધાગમ્યૂત અને પ્રાણવત આ ત્રણ તત્વો લેખકમાં હોય, અને તે માધનો જીવન અનુભવથી ગમે તેટલા મમદ હોય, તે

વિષયના નિરૂપણમાં લેખકની કલ્પના, વિચાર અને લામણી ગમે તેવા તાગત અને તીવ્ર હોય, તથાપિ તેમાં એક મોટું તત્વ જોઈએ, તે વિના તે લખાણ માર્યું જાય, અને એ તત્વ તે લેખની સુમતતા, મવગ્ધા, મૌનદર્શ અને મચોટતાનું છે, જેને આપણે લેખનશૈલી કહીશું.

સુજ્ઞાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું આ પુસ્તક નથી, એમાં આપણા સાહિત્યકારોની કૃતિઓની પદ્ધતિમર અને ઐતિહાસિક મુખ્યલક્ષ્યના કથાની હોય આ તો માત્ર પ્રજાજીવનના વિશિષ્ટતા સાહિત્યે મોટાં કાળો આપ્યો વા તેની કેવી અમર થવા પામી તેનો નિર્દેશ કરવા પ્રયત્ન આ પ્રકરણનો આશય છે, અને તે મગજનાં સુગમ ધર્મ પડે, તેના વાગ્દેએ અડધી મહીના સાહિત્યને આપણે નીચે સુજ્ઞાત ચાર વિભાગમાં વહેંચીશું—

- (૧) પ્રમોધક સાહિત્ય, આમાન્ય જ્ઞાન, નીતિ, સુધારો
- (૨) રુદ્ધ સાહિત્ય, કાવ્ય, નાટક, નવનકથા, ચરિત્ર, ઇતિહાસ
- (૩) સાહિત્ય શાસ્ત્ર, છદ્ધ, અનકાર, વ્યાકરણ કોશ, જ્ઞાનકોશ
- (૪) ભાષાતર સાહિત્ય —સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, મરાઠી, બંગાળી, હિન્દી

સદર, વિજ્ઞાનનું વર્ગીકરણ આપણે જુની રીતે પણ જોઈવી સહીએ, જે પ્રગતિ વિષયને સમજવામાં સવડજાયુ ધર્મ પડશે

સાહિત્ય તેના યુગનું, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, પ્રતિબિંબ રજુ કરે છે અને તે યુગના વિચાર મથન અને સમાજ જીવનની પ્રમુખ છાપ તે સાહિત્યના ઉપર પડે છે, તેથી એ રંગાયેલું હોય છે, એ દૃષ્ટિબિંદુએ મને ૧૮૫૮થી ૧૮૮૬ સુધીના સાહિત્યને દનપત નર્મદયુગનું સાહિત્ય અથવા મહાજસુધારાનું સાહિત્ય એવું ઉપનામ આપીશું એ યુગની શરૂઆત મન ૧૮૫૮માં હોય વાચનમાળા પ્રસિદ્ધ ધર્મત્માથી શરૂ કરી, મન ૧૮૮૬માં કવિ નર્મદાશકરનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી આવીને અગ્રકશે એ કે કવિ દલપતરામની કવિતા ડુનરખાનાની અદ્યર્ધ, સપ્તલક્ષ્મી મવાદ, અગ્ર ઉધારનો જનડો, એ વગેરેનો આરંભ, એ કે તે પૂર્વે થયો હતો

ખીજે સુગ સન ૧૮૮૭થી મન ૧૯૦૭ સુધીનો પડ છે, તે યુગમાં સુનિવર્તિનીના પદવીધરો સાક્ષરો તરીકે અગ્રજ્ઞાન લે છે તેથી પ્રવાક તેને સાક્ષરયુગનું નામ આપે છે, પણ આપણે પાછલી વિચાર પ્રજ્ઞાલિકા ધ્યાનમાં લઈને તેને ગોવર્ધનગમ્ય સુગ અથવા સમન્વય યુગ, એવું નામ આપીશું તે સમયમાં પ્રાચીન અને આધુનિક વિચાર વચ્ચે ધર્મિય ચાલી

અર્વાચીન વિચાર અને પાશ્ચાત્ય વિચાર વચ્ચે હરિકાર્થ થઈ, છેવટે બને સંસ્કૃતિમાના અશોને ગ્રહણ કરી, તેમની વચ્ચે સમન્વય કરવાના પ્રયાસ થયા હતા, તેના પ્રતિપાદક ગોવર્ધનરામ હતા સન ૧૮૮૭મા 'સરસ્વતીચંદ્ર લાગ ૧ હો' પ્રકટ થયો અને નરસિંહરાવરચિત નવીન કવિતાઓનો મગ્ગ 'કુસુમમાળા' નામે પ્રગિદ્ધ થયો એટલે તે વર્ષથી ગોવર્ધનરામ યુગ વા સમન્વય યુગનો આરંભ ગણી આપણે સન ૧૯૭૫ મા ગોવર્ધનરામનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી પહોંચીએ ડીએ, બીજો વર્ષ નવી વાચનમાળા કોવરટન અપાદિત, બહાર પડી એટલે મન ૧૮૫૮ હોય વાચનમાળા, જે વર્ષમા ગ્યાર્થ ત્યારથી અર્વાચીન યુગની પહેલી અડધી સહીનો આપણે આરંભ કર્યો તેના અતકાળનું એ વર્ષ હતું

નવા શ્રેષ્ઠાઓ આપણા મમાજીવનમા અનુગતુ સાધાપડતુ, નિઘ અને ત્યાગ્ય કરવા જેવું તેના નિઠારણુ સારૂ પ્રયામ કર્યો, તેમજ નવીન સંસ્કૃતિમાથી ગ્રહણ કરવા ચોગ્ય મરસ તત્વો જણાયા તે પ્રગજીવનમા દાખન થવા પામે એ હેતુ પણ તે પ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ હતું આમ ખડનાત્મક અને ગ્યનાત્મક, વ્હેમ અને અજ્ઞાન, કુચાલ અને નિઘ રીવાજ દૂર કરવાનું તેમ જીવણી ને દેશાટન, સપ અને સ્વદેશાભિમાનના વિચારો ફેલાવવાના કાર્યો તેમણે હાથ ધર્યા હતા

એ માળામા છુટક છુટક નાની મોગી ચોપડીઓ, કવિતા, નિમધ, નાટક વગેરે પ્રગિદ્ધ થયા તે ઉક્ત કથનનું મમચન કરશે અને તેનો મથાર્થ ખ્યાલ આનના એ ત્રીમ વર્ષમા જે ચોપડીઓ પ્રગિદ્ધ થઇ તેની માદી આપીશું —

ભૂતનિમધ (સન ૧૮૫૦), ડાકણ વિશે નિમધ (મન ૧૮૫૬), બાળ વિવાહ નિમધ, યુનિવર્સિટી પ્રમધ (મન ૧૮૫૭) યાત્રિનિમધ (સન ૧૮૫૭) દુતાશની (મન ૧૮૫૧) ક્રિમિયાગર ચરિત્ર (૧૮૫૬) જમણુવાર, અનીતિ શતક, જમણુવાર વિશે નિમધ (મન ૧૮૭૨) કન્નેડા દુષ્પદશક નાટક (મન ૧૮૭૭) લિયુક વિશે નિમધ, યુનરાતના લિખારીઓ, માસ્ટુ વડુની રાઈ, (મન ૧૮૬૬), બાગદાદાખ્યાસ પ્રમરણુ (સન ૧૮૫૮) બદવાગ્યળીનું વર્ણન (મન ૧૮૫૫) વૈધ-ય ચિત્ર (મન ૧૮૫૬) અંગ ઉધાગનો ઝડપો (મન ૧૮૬૫) દૈવચરણુ (સન ૧૮૭૩) કર્ગર વિર, બાળ લમ અને (સન ૧૮૭૫) શીલી વિશે (મન ૧૮૫૪) છોકગઓને ધટેલું પહેગવે ડે તે વિશે, (મન ૧૮૫૬) ૨૬,

(મન ૧૮૫૫) હિન્દુઓની પડતી (મન ૧૮૬૪) લગ્ન તથા પુનર્વંન (મન ૧૮૬૦) વિધિઓ ગુરુ અને ગુરુની મતા (મન ૧૮૫૬) રોવા કુટવાની ઘેલાઈ (સન ૧૮૫૦), કેશી વસ્તુનું વર્ણન (સન ૧૮૫૧) વેન ચરિત્ર (મન ૧૮૬૮), વિધવા વિવાહ (સન ૧૮૬૬) ધર્મગુરુઓ (મન ૧૮૫૭)

ઉપર મુજબ જે તે વિષયના નિર્દેશ વા ખંડન રૂપે ચર્ચા કરી, થું નવું પ્રદર્શ કરવું તે પણ જતાવ્યું હતું જાણવા તરીકે 'મંડળી મળવાથી થતા લાભ' (સન ૧૮૫૧) સ્વચ્છાશ્રિમાન (મન ૧૮૫૬) મંપ વિષે (મન ૧૮૫૬) મમ લક્ષ્મી સવાહ (મન ૧૮૫૧) સ્ત્રી કેળવણી (મન ૧૮૫૧) દેશાટન (મન ૧૮૫૩) મેળાણી વિષે (મન ૧૮૬૪) હુમર-ખાનની ચર્ચા (મન ૧૮૬૦), ઉદ્યોગ તથા વૃદ્ધિ (સન ૧૮૬૬), જય-કુમારી નાટક (મન ૧૮૮૪).

આ લેખમા કવિ દલપતરામ અને કવિ નર્મદાશ કરના લખાણ આગળ પાત્ર અને અગાધનુ ગ્યાન લે છે, અને તે ઉપરથી નવનગમે નર્મદ-કવિતાની પ્રતાવનામાં જણાવ્યું હતું, અને તે કથન તદ્દન આપું છે કે, આ જમાનાના કવિઓ તો જે જ દલપતરામ અને નર્મદાશ કર, અને એમની અને એ સુધારા યુગની પ્રવૃત્તિનું લક્ષણ બાધતા દી બા કૃષ્ણમાનબાઈ એમના 'ગુજરાતી સાહિત્યના આગમ્યક સ્વભાવ' મા લખે છે, "બનેની મહત્તાકામાં પણ એકજ, મમાર સુધારો, પરદેશ ગમન સામે વિરોધ, બાળનગ, કન્યા મેળવણી નિહદ કુતામ્બ, નિધવા વિનાહનો નિર્દેશ એવા એવા આમારીકે દુષ્ટ ત્રિવલ્લે નાખૂં દરવાના ઝાઝમાન તે સમયનો સર્વગો શિક્ષિત વર્ગ, શું કવિ કે શું ગદ્ય લેખક, શું જાહેર ભાષણકર્તા કે શું ખાનગી કાર્યકર્તા, એ સર્વની કાર્ય શક્તિ નિર્ગમ્ય થઈ જતી આ એકજ પ્રકારના સર્વ મશગુલ હતા."

ઉપર જે ચાદી ઉતારી છે, તેનું તારણ જગતા ઉપરોક્ત પ્રદાનું સમર્થન થતું માલુમ પડશે

યુગમૂર્તિમા એ જે મહાન પુરુષો, દલપતરામ અને નર્મદાશ કર, એ નીસ વર્ણના લાખા ગાળાને એમના વિવિધોપયોગી લેખો અને કૃતિઓથી ઊવરી દે છે તે લખાણ જ્યાંમા પુષ્કળ છે તેમ ગુણમા હિન્દી કેળીનું અને મૂલ્યવાન છે તે લેખો માત્ર નિહદબોધ નથી પણ સામાન્ય વાચકને

પણ મરખી રીતે આકર્ષે છે, વળી જે કાંઈ વિષયની ચર્ચા તેઓ હાથ ધરે છે, તે મુદ્દાસર અને પદ્ધતિસર હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ લોક-માનસ સમજવાની હડી નજરને લઈ, તેમની કલ્પમ, લોકપ્રિય નિવહી, ધારી અમર ઉપજાવે. મુગધમને તેમણે બરાબર પિછાન્યો હતો તેથી જમાનાનુ-માર પ્રજાજીવન ધડાના અને લોકમત કેળવવાના ૧૭ તેમણે એવા હતા અને એમની નિસર્ગ શક્તિમા, જાત અનુભવ અને અભ્યાસ, જન પ્રભાવનું નિરીક્ષણ અને જ્ઞાનનો સયોગ લળતા, તેમનું એ લેખનકાર્ય યશસ્વી નિવડ્યું હતું અને એમના પ્રતાપી વ્યક્તિત્વની છાપ તે ઉપર પડતા તે વિશેષ દીપી ઉઠ્યું હતું.

માત્ર કવિતા અને નિબંધો લખી તેઓ મેઘી રહ્યા નહોતા, પણ શુદ્ધ સાહિત્યના અભ્યાસને આવશ્યક અને ઉપકારક, એના પિંગળ, વ્યાકરણ અને પ્રશ્નાત્રયો ચોછ તે ગાંધન પ્રજાને સુલભ કર્યું હતું.

કરિ નર્મદાશકરે પિંગળનું જ્ઞાન કેવી મુશ્કેલીથી મેળવ્યું હતું તેની ઓ આદિત્ય રસિમને માહિતી છે, અને કરિ દલપતરામે પણ એ વિષયનું જ્ઞાન જૂજની પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને એમનો એવો પિંગળનો અથ અઘાપિ એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વપરાય છે.

ગુજરાત વર્નાચુલર સોસાયટી જેની સાથે કરિ દલપતરામનું નામ સદા જોડાયેલું રહેશે તેણે, તેના આગલકાળથી, ગુજરાતી કોશ તૈયાર કરાવવાનું અને ગુજરાતી વ્યાકરણ ગ્રંથાવવાનું કાર્ય ઉપાડ્યું હતું વ્યાકરણ અથ રેવ જોમેશ્ વોન ટેલરે, શાસ્ત્રી જીજ્ઞાસુની મદાયતા લઈને, ગ્રંથી આપ્યો હતો, તેમ શાસ્ત્રી દલલાને ટંમરગાળા અને ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ એ જે પુસ્તક મોમાઈગીને લખી આપ્યા હતા તે પછી ગુજરાતી ભાષા આદિત્યનો અભ્યાસ ખુબ આગળ વધ્યો છે, તથાપિ તે કાગે એ પુસ્તક કિંમતી તતા એટલુંજ નહિ પણ અભ્યાસીને આજે પણ તે ઉપયોગી માણ્યું પડશે.

ગુજરાતી પ્રશ્ન મોમાઈગીએ આદ્ય ભાગમાં પ્રમિદ કરેલો છે તે પ્રશ્નન (1887-1890) અખતગરૂપ હતું તેની મુદ્દાગતિગતી નવી આદિત્ય, શુદ્ધ, પ્રમાણજૂત અને જને તેટની મૂલ્યુ, ફરી બહાર પાડવાની તજવીજ થાય છે અહીં એનો ઉદ્દેશ્ય એટલા માટે કર્યો છે કે દલપતરામની મોમાઈગીએ જે પ્રથમ કર્યો અને જે માટે એક ન્યક્તિ માટે મદિન અને દુ માધ્ય હતું તે કરિ નર્મદાશકરે, આથી અર્ધમા નહિ પણ આદિત્યના અભ્યાસ અને અભિવૃદ્ધિ અર્થે, તે પુસ્તકની અગત્ય લક્ષમાં લઈને, તે

પ્રજ્ઞતિ ઉપાડી લઇ, એક હાથે પાર ઉતારી હતી: એ વસ્તુ આદરપાત્ર છે જ. પણ, તે પાછળ રહેલી સાહસશ્રુતિ અને સાહિત્ય સેવાની ઉત્કટ ભાવના, આપણે ખાસ અભિનંદની જોઈએ.

ગદ્યમાં દલપતરામે બહુ થોડું લખેલું છે અને તે ગદ્ય એટલું સાફ નથી; તેથી અર્વાચીન ગુજરાતી ગદ્યના જનકનું માન કવિ નર્મદાશંકરને મળે છે, અને એમના એ ગદ્યની તારીફ કરતાં નવલરામ લખે છે, કે, નર્મદાશંકરનું ગદ્ય જેવું સરળ તેવું જ દૃઢ અને તેવું રૂઢ તેવું પ્રસંગસર પ્રૌઢ પણ હતું. આ કારણથી એનું ગદ્ય જેના વાંચવામાં આવતું તે મોહ પામતા. ભણેલા અને ન ભણેલા સધળાને વહાલું લાગતું. અગ્રેજી વિદ્વાન અને સંસ્કૃત વિદ્વાન એ બંનેને તે સમાન જ પ્રીતિકર હતું.”⁺

અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન પણ કવિ દલપતરામને નહોતું; પ્રચલિત વાતાવરણમાંથી તેના સહઅંશો અને સંસ્કાર ગ્રામ થયેલા; પરંતુ નર્મદાશંકરે તેનો રીતસર અભ્યાસ કરેલો; કૌશલ્યમાં કેટલાંક વર્ષ કાઢેલાં; તેમ તેમનું અગ્રેજી સાહિત્યનું વાચન બહોળું હતું, તે એમનો સંસ્કરણ નામક વિસ્તૃત નિબંધ વાંચતાં જણાય છે; નવલરામે જણાવ્યું છે કે તે વિષય તૈયાર કરવામાં કવિએ ૨૦૦ પુસ્તકો જોયાં હતાં.

આ મર્યાદાઓ કરતાં પણ મોટો તકાવત એ બંનેના સ્વભાવમાં હતો; અને એ બિન સ્વભાવને કારણે એમની કાર્યપદ્ધતિ ઉલટી દિશામાં જતી હતી. એક ઉત્ક્રાંતિને પસંદ કરનારા તો બીજા પરિવર્તનને ધ્વંષનારા, બંનેનો ધ્યેય સમાન, સમાજ સુધારાનો હતો; પણ દલપતરામનું લખાણ, શાન્ત, કાવકું, સભારંજની, નીતિ પ્રબોધક; બ્યારે નર્મદાશંકર અંતરનો ઉભરો દાહવે, પોતાના તાનમાંજ મૂરત રહે; અને વખતે મદોન્મત થઈ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ તોડી નાંખે.

કવિ દલપતરામ ધીરેધીરે સુધારો કરવાનો ઉપદેશ કરે, ત્યારે નર્મદાશંકર પોકારીને કહે ‘યા હોમ કરીને પડો, ફતેહ છે આજે.’

બંનેનું જીવન તપાસતાં, બંનેના માર્ગ જુદા મારુમ પડે છે. એક સદાચારમાં પૂરા માનનારા; પ્રત્યક્ષ, ધર્મ વિષયમાં રૂઢ, બ્યારે બીજા સ્વૈરપણે વિહરનારા, લાગણીને વશ, સામાન્યતઃ બુદ્ધિને અનુસરનારા હતા.

તથાપિ બંનેનું જીવન ધ્યેય, સમાજસુધારો અને સાહિત્ય સેવા, એ મુખ્યત્વે હતું; અને તેની સિદ્ધિ પાછળ એ બે સાહિત્યકારોએ ફકીરી લીધી હતી; સરસ્વતીની મેઝામાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું હતું.

કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

દોર્મમ માહેમની જાની થતા દલપત જાને તમણે મ મારી નોખીમા
ઠેમણે પાચા હતા અને તને વાગી લા દોલ તા મમય આવે મેજો

મ્હોટા હોદ્દાદાર થયા હોત. પણ સોસાઈટીની ખાનગી નોકરીમાં જોડાવાનો આદેશ મળતા બધા વિચારોને બાળુએ મૂળી પોતે હાજર થયા હતા. તે સમયની એમના મનની મુઝવણ એમના શબ્દોમાં દર્શાવીશું:—

કર્ટિસ સાહેબને ઉત્તર લખતા તેઓ પ્રથમ લખે છે—

“ દિલમાં હેતુ અવદેશપર પણ તૂળ્યા ન જાય,
મરકારી અધિકાર તે, કેમ એમ મુકાય ”

પણ ફરી ફોર્બસ સાહેબનો પત્ર મળતા, દનપતરામે જણાવ્યું હતું —

“ અવદેશનું શુભ આહ્વાન, આવીશ અમદાવાદ,
સોસાઈટીને સેવવા, બાર તેર દિન બાદ ”

તે વખતે સાદરેથી નિકળતા માર્ગમાં મોસાઈટીના ઉત્કર્ષ બાબત જે વિચાર કવિને ઉદ્ભવેલા તેનું નજીવન એમના જ શબ્દોમાં આપીશું —

“ માદરેથી આવતા આખો દહાડો દલપતગમના મનમાં જેખચક્ષીના વિચાર થતા હતા, કે પરમેશ્વર મારા ઝામમાં સહાયબૂત થાય અને શ્રીમતોના મનમાં ઉરકેરણી કરે, તેથી મોસાઈટીની પુણ્ય એક વાખ રૂપીઆની થાય અને સોસાઈટીનું તથા મોસાઈટીની લેક્ચરનું મકાન દશ હજાર રૂપિયાનું થાય અને સોસાઈટી ઈર્ષ્ટિવિમ ભાગી પડે નહિ એમ થાય તે નુ માફ ”

કવિ નર્મદાશકરે પણ માલિયત્રેમથી ત્રેગઠને નોકરીમાં વધુ મમ્મ વ્યતિત કરવાનું પસંદ ન કરતા, મધુ જીરા રાગદા-મેરનને અર્પણ કરવાનો તો ૨૩ મી નવેમ્બર અને ૧૮૫૮ના રોજ નિશ્ચય થયો, અને તે દિવસે, કવિ કહે છે, — “ મે ઘેર આવી અમના મામુ નર્મ આખમાં ઝગઝગાયા માથે તેને અરજ કરી કે હવે હું તારે ખોલું જી ”

“ ઉભરાઈ જતા હૈયાના આ બોલ સાંભળી આ રાચનાની આખ પણ માનદાશ્ચર્યની માથે અજાણ થયા ગિના ગહેએ ૨ અને ત્યારે વિચાર કવીએ કે આ પ્રતિજ્ઞાથી જ પેમાન્કા મનની તો કવિને ખેતાની લગભગ અર્ધી નિદ્રા બહુ ખમ કાઢવી પડી, ત્યારે એ નાનકાનકાના રધારે ગઝલ થઈ આપણાથી એમ બોલાર્થ ગયા નિના રહેવાનું નથી, કે ‘ ધન્ય છે, કવિ તારી આ ગીતી મનોવૃત્તિને ’ ”

એ ઉચી મનોવૃત્તિ અને ટેખવા સ્વભાવના જે પ્રગળો, એમના મે મ્હોટા મધો, નર્મદાશકર અને નર્મદાશની અર્પણપત્રિકા રખે, જેવાના આપણને મળે છે

કવિ નર્મદાશંકર

નર્મ કવિતાનું હાથમણી ખર્ચ એમના ધીનંત મિત્ર કરસનદાસ
આધવદાસ આપશે એમ કવિ માનતા; અને તે પુસ્તક તેમને અર્પણ

કરવાનું નર્મદાશંકરે ધારેલું, પણ તે છપાઈ બહાર પડતી વખતે કરસનદાસ શેઠસદામા તફત પાપમાલ ચર્ધ ગયા હતા, અને તેમની પાસેથી મદદની કાર્ધ આશા રહી નહોતી.

તેમ છતાં આર્થિક મુશ્કેલી તરફ ન જોતાં, કવિ પોતાના નિશ્ચયમા અડગ રહ્યા, અને તે કવિતાનું પુસ્તક કરસનદાસને જ અર્પણ કર્યું હતું. નર્મદાશના પ્રકાશન સંબંધમા તેઓ પ્રસ્તાવનામા લખે છે, કે

“ પ્રતિનાળી રિયતિમાં તથા આશ્રય નિનાની ગિયતિમા પણ ઉત્સાહવાળા ઉચ્ચુક્તપણા વડે આ કાગળ રચાયો છે ને છપાયો છે ”

નવલરામ લખે એ તેમ, “ આ કેવા મોટા મનનો સ્વાભિમાની આત્મમતોપ અને તે ત્રય કવિ ગુજરાતને અર્પણ કરી, કહે છે,

“ જમ જમ ગંગી ગુજરાત ।

જમ જમ ગરરી ગુજરાત,

દીમે અઝણુ પરભાત,

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝગઝગ કસુમી, પ્રેમ સૌર્ય અકિત,

તુ બણવ બણવ નિજ મતતિ સગને, પ્રેમ ભક્તિની રીત—

ઉમી ઘુજ સુદર જાત

જમ જમ ગંગી ગુજરાત. ”

સુધારાનો ઝુંડો લઇ ધુમનાર, પ્રેમસૌર્યનું ખિત્ત ધગવનાર, સુગતનાં સહેલાણી કવિ પાછળી અવગ્રામા કાર્ધક મોળા પડી ગયા હતા, અને તેમના વિચારોએ પવટો લીધો હતો, એ આપણે એમના “ ધર્મવિચાર ” પુસ્તકમા સમજેના લેખો ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ

એ કાળમહિમા હતો એ યુગ વિચાર પરિવર્તનનો હતો

ધર્મ વિષયમા હિન્દી સગરે તગ્મથતાનું ધોગણુ રાખવાનું જાહેર કયું હતું પણ તેની સહનુભૂતિ વ્યાભાવિક રીતે પ્રિગિત મિશનરીઓના પ્રચારકાર્ય પ્રતિ રહે, અને નેગણે આપણી શાળાઓમા શિખતાતા પાઠ્ય પુસ્તકમા સુદ્ધ માયુ માયુ હતું એમના આગ્રહથી કવિ દનપતરામ સપાદિત કાવ્યટોહન, જે બહુ લોકપ્રિય ચર્ધ પડ્યું હતું, અને કવિ નર્મદાશ કરનો કિમતી લેખસંગ્રહ ‘નર્મદાશ’માથી ધૌગણિક હિન્દુધર્મ વિષયક કેટલાક મહત્ત્વના, પણ પ્રિગિત મિશનરીઓની દૃષ્ટિએ ઉપેક્ષાપાત્ર

ભાગે કાઢી નખાવવામા આવ્યા હતા. તે મળધમા નીચેનો ફકરો જાણવા જેવો છે:—

“સન ૧૮૭૩ માં પાઠ્ય પુસ્તકોની સુધારણાનો પ્રશ્ન વિચારવા પુનામાં એક કમિટી નિર્માઈ હતી, તેણે પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી ધર્મની ખોટી માન્યતાઓ, દેવદેવાદિમા અધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતામૂળક અને ભ્રમજનક, રીતિનીતિના વર્ણનો અને વિવેચનો કાઢી નાખવા આગ્રહ કર્યો હતો; અને એ અભિપ્રાયનું પ્રતિપાદન કરતાં જણાવ્યું હતું, કે—

“Let no corrupt communication proceed out of your mouth is a precept which can stand independently of its divine source and should rule in the interests of morality no less than in those of religion, અને છેવટ એમ કહ્યું હતું કે—

× × “Lead to the exclusion from a sanctioned school course of all direct dogmatic teaching, such as that of metaphysics, fatalism etc, which is to be found in the હાલ્યહોદ્દન.”

એ હાલ્યહોદ્દન ટૂંકો બનેલો લોકાદ્ય પામ્યું હતું અને સૌ ગઈએ તેની તારીફ કરી હતી અને ગૈરવણી ખાતાએ જ તેને ઉત્તેજન આપ્યું હતું તે સહુ આપણે પ્રથમ ભાગમા (ગ્ર. વ એમાર્શીનો ઇતિહાસ) જોયું છે, પરંતુ બુદ્ધ-કમિટીમા તે પરીથી ફિઝિયનધર્મી વાતાવરણનું પ્રાચીન જામતાં ઉપરોક્ત વચણ અપ્પરમાય થયું હતું એમ અમારું માનવું છે.”

મમાજમા નવી કેમરણીનો પ્રચાર થતા લોકોની આખ ઉપડના માઢી અને ખ્રિસ્તી ઉપદેશકોની વધતી જતી ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિમા પ્રગળે પોતીકા ધર્મ ફૂજનો જોયો, અને સન ૧૮૭૫ મા, હિન્દુધર્મના મજ્જણ અર્થે જ્વામી દયાનંદ મગ્ગવતીએ, જાણે કે મોઢ ઈશ્વરી મકેત ન હોય એમ, આર્યમમાજની ધ્યાપના કરી અને એજ ર્ધમા અમેરિકામા ધિયો-સોશિકવ સોસાઈટીનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ, તે પાછગથી હિંદમા આવી ધ્યાવી થયલી છે, અને તેનો ઉદ્દેશ પણ વિશ્વમા નિરુત્તરનો પ્રચાર કરી, જે તે ધર્મની વિશિષ્ટતા અને ઉજ્જવળ અંગે બતાવવાનો હતો, એ પ્રવૃત્તિઓને

“જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીનો ઇતિહાસ વિભાગ ૨, પૃ ૨૧૨

લક્ષ્મી પ્રભામાં પોતાના દેશ, ધર્મ અને મંરૂતિ માટે મમત્વ બધાવા માંડ્યું હતું અને તેને નવા અંગ્રેજ શિક્ષણે પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, નવ-શિક્ષિતવર્ગ કવિ મગ વોલ્ટર સ્કોટની અવેચાલિયાનની નીચેની પંક્તિ ગાઈ ગયતો હતો

"Breathes there a man
Who has not said to himself
This is my own, my Native Land".

“એ જમીન અમારી, મૈયા અમારી
કોણ અવ-કહેશે નિજની ?
ન દેહ ઉચરવા . . . . .

એ અવેશ માટે, કો -ણ-યને
પ્રાણ-આત્મિ દહિં સળના,
ન માયું ઉગરવા-એ જમીન

હરિલાલ દુવ.

વમી એ સમય પ્રભા માટે આશ્વતોનો હતો ફુકાળની પીડા અસહ્ય થઈ પડી હતી. દેગ નિર્ધન નનતો જતો હતો અને હિન્દી સરકારની રાજનીતિ પણ કંટકરૂપ નીપડી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તે એકપક્ષી, પક્ષપાતમરી અને અર્થપ્રેરિત નિહાળીને પ્રભાએ અંગ્રેજ રાજકર્તાઓમાંથી વિશ્વામ ખોયો હતો અને તેના પરિણામે સન ૧૮૮૫ માં હિન્દી મહા-મહાની સ્થાપના થઈ હતી એ આપણે પૂર્વે જોયું છે

તેમના વિદ્યાર્થી પ્રામન્ય જામી, જડવાદે કેળવવાના વર્ગ ઉપર કાણુ મેળથી, ઉમેરો કર્યો હતો અને તેમની ધર્મ ઉપરની આગ્રહા ઉડતી જતી હતી

એ ક્રાંતિકાળમાં નવશિક્ષિતો વિચાર કરતા થાય, ઉદાસિન વૃત્તિ સેવે અથવા નવીન અને અનન્ય માર્ગે વિચરે તો તે વિરમભાગ્યક ઘટના નહિ મનાય

તે વિચાર છાયાથી છવાઈ કવિ નર્મદશ કરે તતકાલીન પરિસ્થિતિ યથાસ્થિત વર્ણવી છે. તે લખે ■ —

“સુધારાએ અનેક ઐક્ય યોગ્યા પણ એક સાધ્યુ નહિ ને તેનું અભિમાન લગ્નિત થઈ હવે મગે છે. મોહ તે મમોહ થવા પામ્યો

નહિ સમજ પડવા માડી છે તેથી, ને કુખ પડવા માડ્યું છે તેથી, એ સરકારની વૃત્તિ જાણવામા આવી છે તેથી, સુધરેલનું વલણ સ્વધર્મ નીતિ રીતિ જાણી પાછું વળતું જોવામા આવે છે. સમૃદ્ધ પુસ્તકોના લાપાતર થઈ છપાય છે તેથી લોકને સ્વધર્મનીતિ ઉપર લાવ બેસતો ને દૃઢ થતો જાય છે વળી દેશ અતિ નિર્ધન થઈ જવાથી પણ સૌ પ્રારબ્ધ ને પરમેશ્વરનો નિયાર કરતા થયા છે દેવી રાજ્યો પોતપોતાના જથ્થામા એકથ કરે છે, એ મધ્યુ રાજ તથા પ્રજના નિમિત્તરૂપ કર્મદ્વારા ઠાળ કરે છે, અતે નગ્નના કે પ્રજના લાભમા તે, તે પોતેજ જાણે છે”.

એ ઉતારા ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જનસમાજમા જે પરિવર્તન થઈ ગયું હતું, તેની અમર થવા પામી, લોકની મનોદશાનુ આ પ્રતિબિંબ માત્ર હતું.

આ જમા નના સુધાગએ લો ને ચકિત કર્યાં, તેના પ્રભાવમા મૌ ખેચાયા, પણ એકબીજાના નિકટ પગિચમા આવતા, અને પ્રજના જીવન અને ધ્યેય વચ્ચે મહોદ્દ અતઃ જણાયા અને સરકારીની ઈમારત એવા ભિન્ન ધોરણો ઉપર રચાયેલી હતી કે તેમની વચ્ચે માત્ર સહવે નહિ, Cલદુ એવા વિરોધી અંગો તેમા રહેના હતા કે તેના પરિણામે બને વચ્ચે જરૂર ધર્ષણ થવા પામે, અને આ સમયે તે ધર્ષણ બહુતીન બન્યું હતું.

કવિના માટે મિત્ર અને આપણા એ મમર્થ વિવેચક નવલરામે એ વિષય પગિચિતિ લક્ષમા લખને પ્રસ્તુત સુધારાના સ્વરૂપનું, અવિસ્તર અને અનિહાસિત દૃષ્ટિએ અન્વેષણ કરી, અને સમૃદ્ધિ વચ્ચેના ભિન્ન લક્ષણો તાન થા હતા, તે અત્રે નોધીશું એ આખો લેખ મનનીય છે, તેમજ તે ધર્ષણના મ જો જાણવા તે લેખ મમમ વાચકો ધરે છે.

સુરોપીય સમૃદ્ધિના લક્ષણો

જગતનું મામાન્ય જ્ઞાન

બુદ્ધિવાન

જન મામાન્ય ભાવ

રનાતત્ત્વનાવ

રામટતિ

ઉદ્યોગ પ્રતીતિ

હિન્દુ સમૃદ્ધિના લક્ષણો

અલભત્ય જગત મિથ્યા

પ્રમાણવાદ

જન વિશેષ ભાવ

સ્વતંત્રતાનો અભાવ

વૈગમ્ય વૃત્તિ

દૈનવાદ

છેવટે એ વિષયનો ઉપસંહાર કરતાં તેઓ લખે છે, કે,

“આ રીતે નવાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, ભાવ, વૃત્તિ ને પ્રતીતિ, એ સધળાં આપણી જુની વાતોથી નિરુદ્ધ, અને પોતાનું અમલમાં આણવા તલવાર પકડી ઉભા રહેલાં છે. આવા વિરલ યોગાનુયોગે સુધારો ઉભો થાય ને તે ઉચ્છેદક રૂપ પકડે એમાં શું આશ્ચર્ય ?”x

ઉક્ત વાતાવરણમાંથી પોપણ પામી નવો પદવીધારી લેખક વર્ગ ઉભો થયો, તેમની લેખન પ્રવૃત્તિ બે જૂદા પ્રવાહમાં વહે છે, એક પક્ષ પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરી, આપણા જીવનને અનુકૂળ અને બંધબેસતા ફેરફાર અને સુધારા ધ્વજે છે. પશ્ચિમનું અમુક ગાંડું અનુકરણ કરવા જ તે ખુશી નથી, તેમ સુધારક જે કાંઈ બોલે વા કહે તે સધળું સત્ય તરીકે સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એ પક્ષના અગ્રણી સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ નજીભાઈ, તેમના મંતવ્યના સમર્થનમાં એટલું જણાવતા કે “મહા પંડિત સોક્રેટિસની પંડિતાઈ ‘હું કાંઈ જાણતો નથી’ એટલામાં જ હતી; ઉપ-નિષેધનું જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાતમ જ્ઞાનતામ ન જાણનારે જાણેલું છે; મત્સ્યને સીમા નથી; માટે સત્ય ભક્તિ રાખી, મર્વ ઉપર સમાન દૃષ્ટિ રાખો, તથા સર્વમાંથી સત્ય મહણ કરો, એજ તાત્પર્ય છે. મતાંધ ન થાઓ.”

જે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી પ્રેરાઈને એ પક્ષના લેખક કહેતા કે આપણા હિન્દુ ધર્મને આંચ આવવી ન જોઈએ, જે કાંઈ તેમાંથી ત્યાજ્ય હોય તે દૂર કરી, મૂળને ચૂરતપણે વળગી રહેવું જોઈએ; પશ્ચિમનાં સુખસગવડ અને મોહનાં સાધનોથી ચલિત ન થતાં, આપણી પ્રાચીન આત્મ સંયમની ભાવના કેળવવી જોઈએ, તેમ હાલનો સુધારો બહારના આચારો પર વિશેષ ધ્યાન આપે છે, તેને બદલે અંદરનો સુધારો થવાની અગત્ય છે.

એ દૃષ્ટિબિંદુ આગળ ધરી મણિલાલ નજીભાઈ ‘સુદર્શન’ માસિકમાં નવા વિચારોનો વિરોધ કરવા પ્રવૃત્ત થયા હતા; અને તે રીતિને આપણે સંરક્ષણવાદી કાર્યરીતિ (conservative) કહીશું. જનસમાજમાં સુધારાની જરૂર છે, તેની તેઓ ના પાડી શકતા નહોતા; માત્ર તે સુધારો આપણી પાછલી પરંપરા અને સંસ્કૃતિને અનુરૂપ થાય એમ તેમની માગણી હતી; અને તે સાથે તેમની કલમનો સતત ઉપયોગ કરતા; અને તેમની એ વિચાર સરણીનો સ્ફોટ કરનાં સ્વર્ગસ્થ ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ, એક સ્થળે લખ્યું હતું, કે,

મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી

“ મણિલાલનો ચિંત્નોસોશી આથે મળધ યત્રાથી તેમના નિ રૂયો મત્વર અને મળગ થયા. તેમની નિધિત આગ્રહી અને મળધ કવમે ‘મુધાગથી’ જોળાતી મુજસતને મનાતન પદમ્યા ગિધર કરી, મનાતન પમને માટે

હેતુવાદનું અનુમોદન શોધનારાને તે અનુમોદન આપ્યું અને શાંકર સિદ્ધાન્તના નિશ્ચય પીઠ ઉપર ધર્મગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહારનું પ્રતિષ્ઠાપન કરી પ્રાચીન વ્યવહાર સુરક્ષિત કર્યો, અને નવીન લાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાદવિવાદથી પ્રાચીન પક્ષનું પ્રમથન અને નવીનોનું ખંડન આગ્રહથી શરૂ કર્યું. ”*

મણિલાલની દલીલોમા કેટલુંક તથ્ય હતું; પણ તે બહુ વધારીને, વારંતવિક સ્થિતિની અવગણના કરી, રજુ કરવામા આવતું; આપણા સમાજને બંધબેસતા થઇ પડે એવા તરવો નવા સુધારામાંથી ગ્રહણ કરી, નવા જુનાનો સુમેળ જામે એવા તજવીજ ચતી નહાતી, એટલું જ નહિ પણ નવા સુધારાના વિચાર અને સિદ્ધાંત તેમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રતિ અવા પૂર્વગ્રહ મણિલાલને બધાઈ ગયા હતા કે તે વિપયનું પ્રતિપાદન કે પ્રચાર કરતું કાંઈ પુસ્તક કે લેખ તેમના જેવા વાચકમાં આવે, કે તેનો વિરાધ ને ખંડન કરવા તમા આગળ પડતા; અને સામાન્ય ફઠિચુસ્ત જનતાને ત વલણે ગમતું, પણ જેઓ સુધારાને ઇચ્છતા, સમાજ પ્રગાતમાન થાય ત સાડ પગલાં જરતા, તેમને તે પસંદ પડતું નહોતું; અને તેમના તરફથી એમના લખાણમાંથી અકતગી, જુલજરેલા, ખામકારીત પોકળ દલીલો તોડવા તજવીજ ચતી, એ સુધારક લેખક વર્ગના અગ્રણી રમણભાઈ હતા. સુધારાનો વારસા એમને પિતા પાસથી મળ્યો હતો; ઉચી દેશજ કળવણી દારા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિના ઉત્તમ વિચારો પાતે પ્રાપ્ત કર્યા હતા, સુરત પ્રાર્થના સામાજીક હતા અને સમાજ સેવાના કાર્યને જીવનમા તમણે પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું; અને એમની લેખન પ્રવૃત્તિ પણ એ કાર્યની સિદ્ધિ અથ હતી, એમ જણાશે.

દેશ, જાત અને ધર્મના બદ રાખ્યા વિના, ખુદ અને હૃદયને જે પ્રાણ થયું, તે તમણે ધારણ કર્યું હતું. ન્યાય અને સત્ય એમના જીવન સૂત્રો હતા અને તના પ્રલાવ એમના લેખોમા ખાલુખ પડતો, વાદમાં તેઓ કદિ મર્યાદા લેખતા નહિ. મણિલાલની કાર્ય રીતિને આપણે જેમ સંરક્ષણ હાદી જણાવી તમ રમણભાઈની કાંચરીતિ ઉદારમતવાદી (liberal) હવાય, અને તેનું પ્રમાણ અંગે પ્રુદ્ધિવાદ હતું.

‘કવિતા ને સાહિત્ય’ એ એમનો મહેયો અને કિંમતી સમ્રહ જરારતી સાહિત્યમા નવો ચીલો પાડે છે, એમાંના કેટલાક લેખો મણિ-

લાલના આક્ષેપોના જવાબ રૂપે હતા; નવીન સાહિત્ય કૃતિઓ, પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં ધોરણ અને પદ્ધતિઓ અવગ્રહી, તેના ગુણદોષ તેઓ સમભાવપૂર્વક બતાવતા; સાહિત્યના અભ્યાસીને એમાંથી ઘણું જાણવાનું મળાશે. એમનો “સાધનો પર્વત” આપણા ગણ્યાગાંડ્યા નાટકોમાં એક મૌલિક અને ઉત્તમ કૃતિ છે, અને સનાતની સમુદાયના જડ આચારવિચારના પરિહાસરૂપા કટાક્ષ પુસ્તક બાઈબલ-આર્થિક ડિક-સના પિકવિકની પેઠે-ગુજરાતી સાહિત્ય ક્ષેત્રે ત્યાં સુધી અમર રહેશે.

રમણભાઈ મહીપતરાય

જીવનમાં સંરક્ષણપણું અંકુશરૂપે દોષ એ ધ્વિછંતીય છે; પણ તે પ્રગતિને અવરોધનાર ન જનવું જોઈએ. નવા સંજોગોમાં જનતાને માર્ગ-દર્શનની જરૂર હતી; પણ મણિલાલ તે આપી શક્યા નહોતા; તેમની પ્રવૃત્તિ નિરેધક અને સુધારાને વિધાતક હતી, એટલું સ્પષ્ટ છે.

આર્થ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના પ્રેમથી પ્રેરાયેલે એમણે આપણને ઘણાં પુસ્તકો આપેલાં છે, તેમાં “સિદ્ધાંતસાર” મુખ્ય છે; હિતર રામ-ચંરિત અને માલતી માધવનાં ભાષાંતર ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે છે. / પણ સુદર્શન અને પ્રિયવદાના નંત્રી નરીદે તેઓ સુધારાનો વિષય આપતાં એક પક્ષકાર બની જાય છે; તેટલે અગ્રે તેમની કલમ-વિચારવંત વાચકને અપીલ કરતી નથી, અને તે કેટલીક વખતે સ્વમતાપ્રદવાદનું રૂપ લેતી જણાય છે.

વ્યક્તિગત પ્રશ્ન બાળુએ રાખી, વસ્તુસ્થિતિને સમગ્રરૂપે અવલોકતાં, એમ માન્ય પડે છે, કે પ્રગતિનું ચક્ર એવી રીતે ફરે છે કે આજનો ઉદ્ધામ સુધારક, આવતી કાલે સંરક્ષણવૃત્તિ ધારણ કરનારો, પીછે હઠનારો જણાય છે; તાત્પર્ય કે સમયાનુસાર જે કંઈ પોતાની દૃષ્ટિમાં વા વિચારમાં આવે છે તેટલાને સત્ય માની લઈને તે પ્રમાણે અનુસરવા અને અન્યને ઉપદેશ કરવા સુધારક કે સંરક્ષણવાદી પ્રવર્તન કરે છે; અને અમુક સંજોગોમાં, યોદ્ધાસ કારણસર, એ તફાત સત્ય નહિ પણ સાપેક્ષ સત્ય છે, એવું સ્વીકારીએ તો તે યોદ્ધા નહિ કહેવાય.

વાસ્તે જમાનાના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ ઉપર અમુક ગુણોપ આરોપ ન કરતાં, સમકાલીન વિચારગણો પ્રવર્તિ રહ્યાં હોય તેવું પૃથક્કરણ અને અન્વેષણ તે યુગને જરોબર સમજવાને વધારે મદદગાર થશે એમ અમારું મતન્ય છે.

જેમ કે સમુદ્રમાન કરનાર ચીરનર મહીષનરામને જ્ઞાતિ અને સમાજ તરફથી તે બદલ અનેક પ્રકારે કષ્ટ વેડવું પડ્યું હતું; પણ તેનો આજે દોષ વિચાર સરખો કરતુ નથી, અને સેંકડો સ્ત્રી પુરુષો, ઈંગ્લાંડના પ્રવાસે વિના સંકેત્ય વિચરે છે. પૂર્વે બાર વર્ષની બાળા કુમારી રહે એ અસંભવિત લાગતું; તે એક આપત્તિરૂપ લેખાતું; પણ હાલમાં અનેક કન્યાઓ હોટી ઉમર સુધી કુમારી રહે છે અને કેટલીક આજીવન અવિવાહિત હેવાના કોડ સેવે છે; એજ પ્રમાણે વિધવા વિવાદ મારે કહી શકાય. છેલ્લા દશકામાં જનસમાજમાં એવું પ્રચલ પદ્ધિવર્તન થવા પામ્યું છે કે

ગઈ મદીનો મુધારક આજની પરિસ્થિતિ નિહાળીને જરૂર આવક બની જાય. તેથી આપણને કહેવું પડે છે, કે એ બધું “કાળબળ” નો મહિમા છે.

એ મમયે ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષિતિજ ઉપર એક નવો ગ્રહ પ્રકટતો હતો; અને તે મગ્ધવતીચંદ્રના કર્તા ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી હતા. તેમણે નવા અને જુના વિચાર અને સિદ્ધાંતોનું તારતમ્ય શોધી કાઢી, તે ખેતો મમન્વય કરવા પ્રયાસ આદર્યો હતો અને તે કાર્યમાં ગોવર્ધનરામને મદદગારી મળી હતી, એટલું જ નહિ પણ એમના વિચારની છાપ એ યુગના સાહિત્ય ઉપર એટલી પ્રભાવ પડેલી છે, કે તેની અમર નીચે ગુજરાતી મહાજન, રમિક, ઉજ્જવળ, ઉન્નત અને સચ્ચારી થવા પામ્યો છે, તે કારણે સાહિત્યકારોએ એ યુગને ગોવર્ધનયુગ અથવા મમન્વયયુગ એવું નામ આપેલું છે.

સન ૧૮૮૭ મગ્ધવતીચંદ્ર ભાગ ૧ ભાગું પ્રકાશન વર્ષ અને સન ૧૯૦૭ માં ગોવર્ધનરામનું અવસાન, એ વીસ વર્ષના ગાળામાં, ગુજરાતી સમાજ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતો આવ્યો, જે વિધવિધ પ્રમાણે તેની મહીમ ઉદ્દેશ માટે ઉપનિષિત થયા, જે વિચારમયન અને માનસિક મુક્તિ વધુમાથી તે પસાર થયો, તેનું પ્રતિબિંબાધારક ચિત્ર ઉપરોક્ત ગ્રંથના આગળ ભાગમાં જોવાનું મળે છે, એટલું જ નહિ પણ કર્તાએ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તેની મહીમા કરી, મહત્ત્વ અને અભ્યાસપૂર્વક ચિંતનદ્વારા જે રમ્યપ્રકાર વાતાવરણ જમાવ્યું છે અને શોકક્રમાંસ અને પ્રજાના ઉત્કર્ષ અર્થે જે મુંદર અને ઉચ્ચ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે, તે, લેખકની પ્રતિભાથી, આપણા સાહિત્યમાં અનોખી ભાવ પાડે છે અને તેમના માટે આપણને સદૃશ માનની ભાગળી ઉદ્ભવે છે આશ્ચર્યથી આનન્દશકરભાવે ‘મગ્ધવતીચંદ્ર’ને આધુનિક પુરાણ કહ્યું છે તે સ્વાર્થ છે, અને તે પુસ્તકની વિશિષ્ટતા એ છે કે ગોવર્ધનરામને સર્જના પાત્રો, નવાજુના વિચારના મંમિશ્રણ રૂપ, પાત્ર સ્વતંત્ર ઉદ્ભવના અને વિકાસ પામતા, નવાભાવિક અને પ્રતિકરૂપ જણાઈ, નહીન ગુજરાતને પ્રિય અને ઝળિકા યર્ષ પડ્યા છે, અને તેના ઉત્પત્તિપાત્રો માટે પ્રજાના પામ્યાં છે, અને તે ગ્રંથની વિશેષ મદદના નગ અને જુના સમાજનો સુમેળ અને તદ્દલગ આપવામાં રહેલી છે. એ ગ્રંથનો નિર્મિત કરતા સ્વર્ગસ્થ ગુણવત્તાગમે ગોવર્ધનરામ રમાગક અંકમાદર્યાવેષા રિચાન જાણવા ઉપયોગી થઈ પડે. તે જણાવે છે, કે

જોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

“ પોતાની પ્રજાને ‘ સજવા ’ ની ઉદાર અભિલાષાથી જે અંથ
 કષણાએ છે. ” શૂરશાના ભણુકારા, વર્તમાન દશાનો પ્રત્યક્ષ પડકાર અને

અવિધ્યકાળમાં વિવાથી ચનાર અવસ્થાની, આજથી આપણી કલ્પના ઉપર પડતી પ્રતિબ્ધાયા એ સર્વના મિશ્રણમાં વિદ્યા, દ્રવ્ય, અધિકાર. સ્વતંત્રતા અને વિશુદ્ધિના પ્રકાશ, છાયા અને અધિકારમાં કે અધવચ રહેતા મનુષ્યોની સ્થિતિઓ કે મંકાન્તિઓ” કેવી થાય તે દર્શાવવા “વ્યવસ્થારક્ષક લોકચાર અને સ્વતંત્રતાવિકાસક પાશ્વત્યાચારના નવીન ગુણોના ઉદ્ભાવક મંગલ પ્રવાહોમાં તેમ મંકાન્તિકાળના કષ્ટોનાં ભ્રામક વચ્ચે વર્તમાનથી વ્યાકુળ અને અવિધ્યથી ક્ષણમાં ઉદ્ધિષ્ઠ કે ક્ષણમાં મોહિત ચિન્તાઓની લીડાણીડના દળાણ વચ્ચે મર્મમંત્રણી ઉદાગતા અને મારમંત્રણી યુદ્ધિ તેમજ હિંસ્રાગ્રહી ઉદાત્તા ડેરી રીતે ઉદય પામે છે. આ મંકાન્તિનું વર્તમાન ચિત્ર અને ઉદયકિરણોનું ભાવી ચિત્ર” દોરવા અને આ મંકાતિનું મંથન ચાન્ત થયે હિન્દુસ્તાનમાં કેવા પ્રકારનાં ચાંતિ અને અવસ્થતા થશે તે કંપવાં એ આ મંથનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.”*

અને મર રમણભાઈએ પણ ગોવર્ધનરામને અંજલિ અર્પતાં પ્રસ્તુત મુદ્દાના મંથનમાં લખ્યું હતું, કે

“મરવતીચંદ્રના ચોથા ભાગમાં કંપેશી મન મૃષ્ટિને એક ખાત્ર આશય હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન તથા સુરોપના અર્ચાચીન સુધારાના મંવાદી મિશ્રણ વડે હિન્દુસ્તાનનો ઉત્કર્ષ તથા ઉદ્ધાર કરવાનો છે.”*

હવ્યાલકથની અચી આર્થ તત્ત્વજ્ઞાનનું હિમ્મત્વ મંગ ગણુ કરે છે તેમ કલ્યાણમાગની કલ્પના મિશનરી મંથાઓનું નવીન સ્વરૂપ છે, એમ લાગે છે, પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કર્તાનું વલણ એ મંનૃતિઓનાં મથોગીકરણ તરફ વિશેષ ગહે છે.

ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરથી જોઈ ગણુ કે નવા આદિત્યનો પ્રવાહ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો વધે છે, તેમા એ વિચારબળનું ક્રમશઃ ગમિયન થતું દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેથી આપણે એ યુગના સાહિત્યને સુધારા યુગનું સાહિત્ય અને મમન્વય યુગનું સાહિત્ય, અથવા તેા તે બળના પ્રવર્તેષ ઉપરથી દવપન નર્મદ યુગનું અને ગોવર્ધન યુગનું સાહિત્ય એવા નામ આપેલાં છે.

તે સાથે સાહિત્ય પ્રવાહમાં ત્રીજું અંગ બાપાતર સાહિત્યનું બને છે, તે બાપાંતરો મંનૃત, અગ્રેષ્ઠ, મગડી, અંગાળી અને હિન્દીમાંથી

* ગોવર્ધનરામ રમારક અંક, ૫ ૨૦.

•   "   "   "   "   ૫ ૪૮.

સામાન્યતઃ કરવામાં આવ્યાં હતાં; અને તે વડે ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ થઈ શોભી ઉઠે છે.

સાહિત્યકારોમાં એવો એક વર્ગ છે, જે ભાષાંતરને પસંદ કરતો નથી; તેની તેને સુગ છે; પણ શુદ્ધ, સાચાં અને મૂળને અનુરૂપ ભાષાંતર કરવામાં આવે તો ભાષા સાહિત્યમાં વિવિધતા આવે છે તેમ પરપ્રાંતીય સાહિત્યની હિતમ કૃતિઓનો પરિચય મેળવવાની તક સાંપડે છે; અને એ પ્રથા અમને આવશ્યક લાગે છે. ગમે તે ભાષાનું સાહિત્ય તપાસે તો તેમાં સંખ્યાબંધ તરજુમાનાં પુસ્તકો મળી આવશે; અને અંગ્રેજી સાહિત્યની ખૂબી એ છે કે દુનિયા ભરનાં જૂદા જૂદા સાહિત્યોમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ અંગ્રેજી ભાષામાં ઉતારવામાં આવેલી છે, અને એવો કોઈ મુશ્કેલીવાળો મંથ નહિ માલુમ પડે જેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો નહિ થયો હોય; અને તે કારણે અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર અને ઉપયોગ મોટા પ્રમાણમાં માલુમ પડે છે.

યુરોપમાં ભાષાંતર સાહિત્યને યાનપ્રચાર અને વિચાર વિનિમયના અંગ તરીકે ખાસ મહત્ત્વ અપાય છે, અને એવી ગણતરી કરવામાં આવેલી છે કે રૂપેન, ઇટાલી, જર્મન અને ફ્રાન્સમાં રજાના દિવસ નિવાસ દરરોજ એ તરજુમાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને ઇંગ્લાંડમાં તેની સંખ્યા દરરોજ એકની આવે છે.*

તેમાં વિચારવા જેવો પ્રશ્ન ભાષાંતર પુસ્તકની પસંદગીનો છે, એવું પુસ્તક પસંદ થવું જોઈએ, જે જનતાની રૂચિને અપીલ કરે, જે અભ્યાસ સારવ્યગત્યનું હોય, જેના વિચાર બહોળો પ્રચાર માગી લે છે; એકલું વિક્ષતા-ભર્યું કે ગમે તે દાલતું વિષય ઉપર લખાયલું મરવહિત પુસ્તક નિરર્થક થઈ પડે. પરપ્રાંતીય સાહિત્યમાંથી જે શિષ્ટ અને સુંદર હોય, રસિક અને બોધપ્રદ હોય, એવા પુસ્તકોના તરજુમા ધ્યાનપાત્રોએ થઈ પડે; અને શ્રીયુત અંગ્લરિયા જણાવે છે તેમ, અંગ્રેજી કે જર્મન, પર્શિયન કે જાપાનીઝ, હિન્દી કે બંગાળી, મરાઠી કે ઉર્દુ, ગમે તે સાહિત્યમાંથી રૂચિકર વિચાર કે વિષય શોધી તે પસંદ કરી, તેને સંપૂર્ણ ગુજરાતી રવરૂપ આપણને આપે તે લેખક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉતરતો છે એમ માનવાને કારણ નજર હોવું જોઈએ."x

• જુઓ Modern Translation by Bates.

* વિનોદબિહાર પૃ ૧૯.

વાસ્તવિક રીતે ઉત્તમ ભાષાતરકારને માહિત્યદેખાં અનોખું અને માનવયુ રથાન મળે છે, એ આપણે આપણા માહિત્યમાના દાખવા ઉપરથી કહી શકીએ, જેમકે કાદબરીના ભાષાતરકાર છગનલાલ પંડ્યા અને ગીતગોવિંદને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર દી. જા. પ્રેશવનાથ હર્ષદરાય મુવ, એ કૃતિઓને 'પણ નહિં વધાવી લે' તે બદલ એમના દેખાંને ધન્યવાદ નહિ આપે.

નવી કેળવણીના આગ્રહકાળમાં ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો સુદા મરાઠી-માથી અનુવાદ કરનામાં આવતા, તે પત્રી મગીમાંથી ઉત્તમ પ્રથોના તરણુમાં, પ્રમાણમાં, આ વર્ષો દરમિયાન જાણ થયા નથી અને જે થયલા છે તે સામાન્ય પ્રતિના છે. પણ મનૂત અને અગ્રેજીમાંથી મંખ્યાબંધ પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ભાષાતરકારે પ્રકટ થયલા છે, તેની હાલ આપણા માહિત્ય ઉપર હી પડી છે તેમ તે પુસ્તકો જનતામાં લોકપ્રિય થવા પામ્યા હતા.

મેનિયા એજનર્થના પુસ્તકો, મોગ્વટેન્ક અને પોપ્યુલર ટેન્ક, રોડનુ રુડુન્ટ મેન્સુઅય, ગેબેટ એડનાઇમ દુ યગમેન, મીસીમ હેનરી પુડની નવન-કથાઓ, આર્થર્સના પુસ્તકો, કર્તવ્ય, અદર્શન, લગકની શુદ્ધીનો આનંદ અને શુદ્ધીનો ઉપયોગ, મેડોઝ ટેવરની નવનકથાઓ, મીપુ સુવતાન, કાસીગમ્ની અદ્ભુત કથા, ગેમોગિથોની ટિકટિવ કથાઓ, માડાણુ લાખ, વિધવા નિહા, ગોદડામ્મધનું વિમાન એફ વેકરિન્ડ, બેન્ગનનુ રાસેનામ બેકન અને એમર્મનના નિગદો, લેમની મેકમપિયર કથા મમાજ અને શેક્ષપિયરના નાટકોના તરણુમાં, જીવનચરિત્રો, જેમકે બેન્ગમિન ફ્રેન્કલિન અને હિન્દના હાકેમોની પ્રથમાળા વગેરે, નામો ગણુ કરી શકાય, અને તેમાંના ગ્રંથકની એકથી વધુ આવૃત્તિઓ થવા પામી છે.

આવી રીતે મનૂતમાંથી જાણીતા મહાકાવ્યોના ભાષાતર કરિત, રઘુવંશ, મિશ્રપાવનધ, કુમારમલન, કૃષ્ણમિશ્રનુ પ્રભાધ ચક્રોદય, કાલિદાસના ગાઢતન, વિદ્યોત્તરચંદ્ર, મેધહુત, લવણુતિના માધતી માધવ અને ઉત્તરામ ચરિત, બાણુની કાદબરી, વૈશાખદત્તનુ મુનગામ, જ્ય-દેવનુ ગીતગોવિંદ, મુન્ડનુ મૃચ્છકટિક વગેરે અનેક નામો ગણાવી શકાય.

એ ભાષાતર માહિત્ય ઇચ્છનીય અને ઉપયોગી છે, એ વિષે બહુ મતભેદ નથી, પણ તે ભાષાતરના ધો-સુ અને પ્રકાર વિષે ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાય પ્રવર્તે છે, અને ઇંગ્લાન્ડમાં, આપણને નવાઈ લાગશે કે, મોડર્ન ટ્રાન્સલેશન નામે એક મહત્ત્વ ધ્યાપાયલુ છે. પણ આપણે, તે વિષે વધુ ચર્ચામાં નહિ ઉતરતા, મૂળની પ્રતિકૃતિ બરોબર ભાષામાં ઉતરે અને

તેના રસ, ભાવ કે અર્થને ક્ષતિ ન પહોંચે એવા ભાષાતર, જેના નમુના તરીકે છગનલાલની કાદબરી અને દી. બા. ટ્રેશવનાલનું ગીતગોવિંદ ધરી શકાય, એમ જરૂર ઈચ્છીએ

એ નવો સાહિત્ય પ્રવાહ નહેવા માડ્યો તેને નવા સ્થાપિત થયેલા અંગ્રેજી રાજ્ય અમલનો સરખાતમા પાથ લાગ્યો હતો, એની અસર પણ આપણે નિસરવી જોઈએ નહિ શુભદિમ આગાહિત હિમાનયની ટેકરી ઉપર સૂર્યોદયનું દર્શન કરવું એ જીવનનો એક અપૂર્વ અને સુખદાયી પ્રસંગ છે, પણ તે કષ્ટસાધ્ય આનંદ છે, તે પ્રમાણે પ્રજાએ પૂર્વે, અધાધુની, મારકાડ અને જનમનના જોખમ અને કષ્ટ મહેના તેમથી ગદત મળી, સુતેહ શાન્તિ, વ્યવસ્થા અને ધારાવોરણ સ્થાપિત થયેલું નિહાળી, તે બહુ આનંદમા અને ઉનાસમા આવી મઈ હતી અને તે બદલ સંતોષ અને સુખની લાગણી, વખતોવખત વ્યક્ત કરી, રાજકર્તાઓની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી, તેનો ધ્વનિ, ઉપર ઉત્તેજના સુધારાના સૂર ભેગો આપણા સાહિત્યમા ચલણાશે

જ્ઞાનના કિરણો પથરતા સમાજ ગતિમાન અને ચેતનવંતા થયેા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે દ્વારા પ્રજામાંથી અજ્ઞાન, વહેમ અને ભ્રમણાનો નાશ થઈ, તેણે નવું જ્ઞાન, ઉચ્ચ નીતિના ધોરણ અને શુદ્ધ ધર્મની ભાવના મેળવી હતા, તેમા ઉપરોક્ત આનંદ અને મતોપનુ તત્ત્વ આમેજ થયું હતું અને તે કાળે તેમને તે સમયમા અન્ય ૧૮ વિચારવાનું કાંઈ કારણ પણ મળ્યું નહોતું

આપણામાના ચાણુ અને સમજી પુરણાએ તે એ મળ્યને, તે મળ્યે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાઓના મિલનને એક દેવો સંલેગ માન્યો હતો અને અંગ્રેજી હાંમેએ એ માન્યતા અને શ્રદ્ધાને ઉત્તરન પણ

* સરખાવે: Silence that ruled the world still quite dark was profound But the silence began to break when the red fringe of the sun appeared from beyond the horizon, one minute passed two minutes passed three minutes passed, when the sun now a round fan of vermillion floated up making the sea of clouds a sea of soothing blood Oh, how hunch! jangla sparkled in gold! What a sight! What grandeur!

Yours 'Voguel'

(The Spectator 11-8-36)

આપું હતું; અને એમાંના ઉમરાવ દિલનાં અધિકારીઓએ એમ સુદ્ધાં કહેલું કે પ્રજા તાલીમ લઈને સશક્ત અને તૈયાર થતાં દેશનો વહિવટ તેના વતનીઓને સુપરત કરવામાં આવશે; તેઓ ટૂંકી તરીકે છે; અને હિંદુસ્તાનના હિતમાં જ તેઓ તેનો રાજ્યવહિવટ કરશે.

અંગ્રેજ પ્રજા વૈચ-વેપાર વૃત્તિવાળી છે, એ બાણીતું છે, પણ તેને તેના વેપાર ધંધાનું નેટલું પડ્યું છે, તેટલું બીજા માટે લાગતું નહોતું નથી. શરૂઆતમાં આપણે જ્યાં સુધી અજ્ઞાન અને ભ્રમમાં હતા, ત્યાં સુધી એ વ્યવહાર ચાલ્યા કયો. પણ આપણા લોકો સમજણમાં આવતાં અને જગતનું જ્ઞાન થતાં, પ્રજાને તેમની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થયું, અને હિન્દી અને સહૃદયી અંગ્રેજ લેખકોએ પણ દેશની સંપત્તિ પ્રતિવર્ધન પરદેશ ધસડાઈ જઈ, દેશનું સત્ત્વ હણાઈ જાય છે, તે પ્રતિ પ્રજાનું ધ્યાન દોરતાં, વિચાર અને સાહિત્ય નૃપ્તિમાં જિલ પ્રકારનાં તેમ વિરોધી આંદોલનો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં, તેની અસર લોકજીવન તેમ આપણા સાહિત્ય ઉપર થવા પામી હતી.

રાજકર્તાઓ વ્યવહારકુશળ અને કાર્યદક્ષ તેમ સંજોગોને પરખવાની કુનેહ શક્તિ અને ડહાપણ અજબ પ્રકારનું ધરાવે છે.

નવો રાષ્ટ્રીય પક્ષ ઉભો થતાં તેમણે જોયું કે હિન્દીઓ સગીર મટીને હવે ઉમર લાયક થયા છે, અને તેમના દેશનો વહિવટ કરી શકે એવી સ્થિતિએ તેઓ આવી પહોંચ્યા છે; પણ તેમને કેટલે દરજ્જે ચોખ્ખા લાયકાતવાળા ગણવા એજ ચર્ચાનો મુદ્દો થઈ પડ્યો છે, તે વિષે મતભેદ પ્રવર્તે છે; તેમ છતાં તેમના-પ્રજાના મનનું સમાધાન કરવા, તેમને સંતોષવા, રાષ્ટ્રિક ટેપલ કોન્ફરન્સની ધટના થોડી, ચાલુ વર્ષમાં હિન્દને પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય આપવાનો નવો કાયદો પસાર કર્યો છે અને નજરિયામાં જેના માટે આપણે ઝંખતા તે ભારતવર્ષ એક અને અખંડ બનશે, તેનો હાલ સુરત મર્યાદિત વહિવટ અને સત્તા પ્રજાદસ્તક આવશે.

આ રાજકીય વિચાર અને પ્રવૃત્તિએ આપણા સમાજજીવન અને સાહિત્ય ઉપર ઓછી અસર કરી નથી. સાહિત્યને જીવનને નિકટનો સંબંધ છે, અને તેની એકબીજા ઉપર છાપ પડે છે.

આ નવા રાષ્ટ્રીય વિચારનો ઉદ્ભવ, જે કે કેટલાંક વર્ષો પૂર્વેથી શરૂ થયો હતો, પણ તેનું સીમાચિહ્ન આપણે સુરતની મહાસભાની એક સાથેથી

ગણીશું. ખીલ ખંડની કાળમયોદા એ વર્ષ સુધી આવીને અટકે છે. ગોવર્ધનરામનું અવસાન એ વર્ષમાં થયું હતું; તે પછી પ્રગ્ભવનમાં મહોદ્ધ પરિવર્તન થવા પામ્યું છે, વિચારોમાં પણ મહોદ્ધી ક્રાંતિ થઈ છે, અને છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ગુજગતે મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપિત કર્યું છે; એટલું જ નહિ પણ મમસ્ત દેશમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; પણ તે જતાં જીભ ખંડનો વિષય થઈ પડે છે, એટલે આપણે અહિંજ વિરમીશું.

સાલવારી

- ૧૮૫૮ મહારાણીનો ઢંઢેરો
અમદાવાદમાં ધર્મસલાની સ્થાપના
બુદ્ધેશ્વરમાં હપન્નભોગ
હોપ વાચનગાળા
- ૧૮૫૯ ભરૂચ સમાચાર નિકળ્યું
રણછોડલાઈએ અમદાવાદમાં સુતર કાપડની મીલ કાઢી
અરેશર કોટવાળનું મૃત્યુ
આર્મસ એક્ટ
વાધેરોને બેઢમાંથી કાઢ્યા
- ૧૮૬૦ મહીપતરામનો છગ્ગાંડનો પ્રયાસ
બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે લાઈન ચાર્જ થઈ
હમ્મના રો' દેશળનું અવસાન
જહુનાથજી મહારાજ સાથે વિધવા વિવાહ બાબત
બહેર ચર્ચા
- ૧૮૬૧ કૌન્સિલ એક્ટ પસાર થયો
મહારાજ લાઈમસ કેસ
હાઈકોર્ટની સ્થાપના
- ૧૮૬૨ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડનો જન્મ
- ૧૮૬૩ હરસનદાસ વિલાયત ગયા
સુરતથી ગુજરાત મિત્ર નિકળ્યું
અમેરિકન સિવિલ યુદ્ધ
- ૧૮૬૪ પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના
ગુજરાત શાળાપત્ર નિકળ્યું
- ૧૮૬૫ અમેરિકન સિવિલ યુદ્ધ બંધ પડ્યું
શ્રી. ફોર્મસ મલાની સ્થાપના
નર્મગલ બહાર પડ્યું
- ૧૮૬૬ ઓરિસ્સામાં ભયંકર દુકાળ

“ભારી હડીકત” કવિ નર્મદાચંદ્ર
નર્મ કવિતા

- ૧૮૬૭ મુંબાઈની પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના
મિત્ર્યાભિમાન ગાટક
ટેલરફોન વ્યાકરણ
- ૧૮૬૮ અમદાવાદમાં ભારે વરસાદ અને તુફાન
ભરવામાં મોટું પ્રદર્શન
કરણપેત્રો
- ૧૮૬૯ સુએઝ નહેર ખુલ્લી મુકામ
મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ
- ૧૮૭૦ ખડેરાવ ગાયકવાડનું મૃત્યુ
રાસમાળા (ગુજરાતી આવૃત્તિ)
- ૧૮૭૧ માધવદાસ અને ધનકોરબાઈનું પહેલવહેલું
ગુજરાતી પુનર્લેખ
અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના
- ૧૮૭૨ સીવીલ મેરેજનો કાયદો પસાર થયો
કુંદીયા તાવનો વાવઝ
ધર્મર પ્રાર્થનામાળા
- ૧૮૭૩ નર્મકોશ
- ૧૮૭૪ દાદાભાઈ નવરોજી વડોદરાના દિવાન નિમાયક
પારસી મુસલમાન દુહા-મુંબાઈમાં
મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેનની સ્થાપના
- ૧૮૭૫ મહારાવ ગાયકવાડને પદમશ્રી કૃપા
પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સનું દિલ્હીમાં આગમન
સાગરમતીમાં મોટી રેલ
પ્રાર્થસમાજની સ્થાપના
ચિયોસાપ્રીની સ્થાપના—(અમેરિકામાં)
પુનામાં સ્વદેશીનું પ્રદર્શન
કચ્છના રાંખેગારજી રાજગાદીએ આવ્યા
દક્ષિણમાં ખેડૂતોનું બંડ
ગર સચાજરાવ ગાદીએ બેઠા

- ૧૮૯૬ દક્ષિણમાં દુકાળ
લેડી નિલાગૌરીનો જન્મ
- ૧૮૯૭ દિલ્લી દુમાર મહારાણી વિક્ટોરિયાએ Empress
of Indiaનો ટાઇટલ ધારણ કર્યો
કમનવેલ્થ મૂળાનુ મૃત્યુ
નર્મકોશ
- ૧૮૯૮ સુન્દરમાં ગયટ (not)
વર્નાક્યુલર પ્રેમ એક્ટ પસાર થયો
- ૧૮૯૯ દલપત દાવ્ય પ્રમિદ થયુ
- ૧૮૯૦ “ ગુજરાતી ” પત્ર પ્રકટ થયુ
- ૧૮૯૧ અમદાવાદથી અજમેર સુધી રેલ્વે લાઇન શરૂ થઈ
ટેક્ટરી એક્ટ પસાર થયો
વનગજ આવડો
- ૧૮૯૨ ધ્યાનિક સ્વરાજ્યનો કાયદો
વર્નાક્યુલર પ્રેમ એક્ટ રદ કરવામાં આવ્યો
હટ એલ્યુમેન કમિશન
ગુજરાતમાં ધરતીકંપ
કાપડપત્તી જગત કાઢી નાખી
- ૧૮૯૩ સુરતમાં મહોની રેલ
ઈન્ડિયન બીલ
ગામી દયાનંદ સરસ્વતીનું અનસાન
- ૧૮૯૪ કાદમગી—છગનલાલ પડયા અનુવાદિત
- ૧૮૯૫ ભરૂચમાં તલાવીઆર્નું હુલ્લડ
મુગાઈમાં હિન્દી મહામલાની પહેલી એક્ટ મળી
હિન્દ અને બ્રિટાનિયા
- ૧૮૯૬ અર્માને હિન્દ સાથે જોડી દીધુ
બૃહત્ કાવ્યદોહન ભા. ૧
- ૧૮૯૭ મહારાણી વિક્ટોરિયાની સુવર્ણ જ્યુબિલિ
મગ્ગવતીચક્ર ભા. ૧ બહાર પડ્યો
ગોળકામાં બકરી ઈદ નિમિત્ત તોશન
ગાનસુધા નિકળ્યું

- ૧૮૮૮ નરસિંહરાવનો બેડણી વિષે નિબંધ
નવલરામનું અવસાન
પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીનું અવસાન
- ૧૮૮૯ સુરતમાં મહોટી આગ
મુદ્રારાક્ષસ દી. બા. કેશવલાલ અનુવાદિત
- ૧૮૯૦ ખંભાતમાં તોફાન
બહારવટીઆઓના હાથે ગોડનનું મૃત્યુ-કાઠિયાવાડમાં
- ૧૮૯૧ મંમતિ વયનો કાપડો પસાર થયો
મીસો અને બાળકો બાબત ફેક્ટરી એક્ટમાં સુધારો
વસ્તીપત્રક
રાજગ્રામ ટાવર ઉપરથી બે પારસી બાનુઓએ
આપઘાત કર્યો
- ૧૮૯૨ ઇડિયા કૌન્સિલ એક્ટ
સરસ્વતીચંદ્ર બા. ૨
અમર રાતક
- ૧૮૯૩ હિન્દુ મુસ્લીમ તોફાન મુંબાઇમાં
ટંકશાળમાં રૂપિયા પાડી આપવાનું બંધ કર્યું
શાસ્ત્રી જનલાલનું મૃત્યુ
- ૧૮૯૪ ગુજરાતની જીની વાતો
- ૧૮૯૫ ગીતગોવિંદ
કુંજવિહાર
- ૧૮૯૬ દુકાળ, ખેત
સમાજોચક નિકળ્યું
હરિલાલ કુવનું અવસાન
ઝવેરીલાલ ચાન્ડિકનું અવસાન
- ૧૮૯૭ મહારાણીનો હોરક મહોત્સવ
પુનામાં રેન્ડ અને એમરટનાં ખુન
- ૧૮૯૮ અમદાવાદમાં પ્રજાપંથુ નિકળ્યું
મણિલાલ નજુભાઈનું અવસાન
દલપતરામનો સ્વર્ગવાસ
રજુછોડવાલ છોટાલાલનો સ્વર્ગવાસ

- ૧૮૯૯ દુકાળ
લોર્ડ કર્ઝન પાવસરોય તરીકે
ચંદ્રકાન્ત ભા. ૧
- ૧૯૦૦ ભદ્રભદ્ર
કલાપીનું મૃત્યુ
- ૧૯૦૧ મહારાણીનું મૃત્યુ
મહાદેવ ગોવિંદ રાનાડેનું મૃત્યુ
સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪
કવિતા ને સાહિત્ય
- ૧૯૦૨ અમદાવાદમાં મહાસભાની બેઠક અને ઔદ્યોગિક
પ્રદર્શન
વચન પ્રગટ થયું
- ૧૯૦૩ શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડનો રાજ્યાભિષેક
કેટલાંક કાવ્યો—કવિ ન્હાનાભાઈ
કલાપીનો કેકારવ
- ૧૯૦૪ સહકારી મંડળીનો કાયદો
યુનિવર્સિટિ એક્ટ
પુરાણ વસ્તુ સંરક્ષણનો કાયદો
કન્યા વાચનમાળા
કે. ન. કાળરાજનું મૃત્યુ
- ૧૯૦૫ પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
વર્મતાસવ
ખંભાળાના ભાગલા
રણપિમળ
નંદશંકરનું અવસાન
- ૧૯૦૬ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાનું મૃત્યુ
વિક્રમોવર્ષાચ—દી. બા. કેશવલાલ
- ૧૯૦૭ બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
ગોવર્ધનરામનું અવસાન
મનઃસુખરામનું અવસાન
દ્રાવિડવાદમાં હિન્દીઓને દાખલ થના અટકા-
વવાના પ્રયત્ન
સુરત ક્રેન્કેસ

ગ્રંથ સૂચી

- ઇન્દિયારામ સૂર્યરામના સાક્ષર જીવનની રૂપરેખા:-કર્તા નટવરલાલ દેસાઈ.
 ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ યાને ભારતી જ્યોતિ ગીતાવળી ખંડ-૨.
 કરસનદાસ મૂળજીનું ચરિત્ર:-મહીપતરામ કૃત.
 કેબ્રુશર ન. કાબરાજી. અધિપતિ, લેખક, સુધારક.
 કવિતા અને સાહિત્ય પૌ. ૩:-રમણભાઈ.
 ગુજરાત પત્રકાર પરિષદ રીપોર્ટ.
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો ઇતિહાસ:-પારેખ.
 ગુજરાતીનો દિવાળી અંક સન. ૧૯૧૨.
 ગુજરાતી સાહિત્યના વધુ માર્ગસૂચક સ્તંભો:-ડી. બા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી.
 ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર
 છાપનીઆ દુકાણની ઉત્પત્તિ:-દવે કરણાશંકર કાળીદાસ.
 છાપનીઆનો ભયંકર દેખાવ:-પ્ર૦-જુહાસેલર ભગવાનદાસ દેવશીભાઈ.
 જાગ્રે જમશેદ એન્ટિનરી વૉલ્યુમ.
 શ્રી હમાનંદ સરસ્વતીનું ચરિત્ર:-રત્નસિંહ પરમાર.
 " " " " :-બાલાભાઈ જ. વૈશ્ય
 દલપત કાન્ધ:-કવિ દલપતરામ.
 દુર્ગારામ ચરિત્ર:-મહીપતરામ.
 દેશાદ્યુ વિશે નિમ્નધ:-કરસનદાસ મૂળજી.
 ધર્મ વિચાર:-નર્મદાશંકર.
 નર્મ કવિતા:-
 નર્મગણ :-
 નવલ મંથાવલી:-નવલરામ.
 નંદશંકર ચગ્રિ:-વિનાયક મહેતા.
 પરદેશગમન નિર્ણય:-પ્ર૦-હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર કાર્યાલય.
 પાર્વતીકુંવર આખ્યાન:-મહીપતરામ.
 પુનર્વિવાહની કહાણી:-કરસનદાસ.
 પુનર્વિવાહ પ્રમંથ:-દલપતરામ.
 પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્ત:-બા. ૧-રણજીભાઈ પટ્ટવારી.
 ચત્રમ્બોધ:-મણિલાલ પારેખ.

બાળયમ્મ અત્રીમી-નવલરામ.

બ્રાહ્મધર્મ:-નર્મદાશંકર.

બુદ્ધિપ્રકાશ:-અન, ૧૮૬૪, ૧૮૭૬, ૧૮૯૮, ૧૯૦૦.

બુદ્ધાખીગમ (કવિ) ચત્રિ-સંકલ્પ.

ભરૂચ શહેરનો ઈતિહાસ:-ગણપતગમ દવે.

બોળાનાથ ચરિત્ર-કૃષ્ણગવ.

મરહી વિષે ભાષણ:-ડૉ. ધનંજયશાહ મહેતા.

મહાસભાનો ઈતિહાસ-મૃગ-નવજીવન કાર્યાલય.

મહીપતગમ ચત્રિ-ભાનુસુખરામ નિ મહેતા.

મારી હકીકત-કવિ નર્મદાશંકર.

મુખામતી શેખરાની તવારીખ:-“ એક પાગમી ”.

રતિસુંદરી-મણિવાસ છબ્બાગમ ભટ્ટ.

રસિક વલ્લભ-દયાગમ.

રાજા રામમોહનગાયત્રી ચરિત્ર:-શુ. વ. મોસામદી.

” ” ” :-અનુ સાહિત્ય વર્ષક મંડળ.

રાગતગોષ્ઠતાઁ આનંદોત્સવ ગ્રામક અંક.

વિદ્યાખંડેન (લેડી) મણિમહોત્સવ અભિનંદન યંત્ર.

વિધવાવિવાહ-આનંદશંકર.

સચિત્ર માક્ષરમાળા:-વૃન્નલાલ-વડોદરા.

સત્ય નિરૂપણ-બોળાનાથ માનભાઈ.

સર મયાજીગવ ગાયકવાડના વેખો વ્યાખ્યાનો વગેરે:-ધીરજલાલ ટાકરશી.

સ્વદેશી ગીતામૃત-કે. મહેતા એન્ડ કું.

સાગીના માહિત્યનું દિવ્દર્શન-ડાહ્યાભાઈ પી દેગસરી.

સુદર્શન ગદ્યાવલિ-મણીવાન નયુભાઈ.

સુરન નાગર નૌયાન પ્રાચલિત રહસ્ય-નાગર કમળ.

હિન્દી સપ્તમી દ્રેગેસનો ઈતિહાસ-વર્મા અને ભાનુચંદ્ર.

હોદ્દમતાનમા અગ્રીય રાજ-ડોમાભાઈ કટાકા.

હૃદયવીણા-નગમિદગવ.

અંગ્રેજી

The administration of India vols I & II-

T H. Prichard.

The Arya Samaj -Lala Lajapatrai

Brahma Samaj-M C Parekh

Calcutta University Commission Report Vol. I

Cambridge Shorter History of India

Education of India -A Maybew

„ in „ - K S Vakil

Eastern Lights -M Saikar

England and India -R C Dutt.

England's Educational Policy in India -Oak

Evidence relating to improper practice in the
collection of Revenue -G K Parekh

Famines in India -R C Dutt

Gazetteer of Bombay City Vol III -S M Edward.

Gleanings -Zutshi

Glossary -Drummond

Golden book of the Theosophical Society -

Jinajdas

Government of India -C L Anand

Gujarat and Gujaratis -B M Malbari

History of British India -P E Roberts

History of English Education in India -

Syed Mahamad.

History of Gujarat Vol I part 2

Bombay Gazetteer Series

History of India -Rushbrook Williams

History of the Indian Mutiny -J R Holmes

History of the Sect of Maharajas -H H Wilson.

Sketch of the History of India -H H Dodwell.

- Joshi (G V)'s writings and speeches
 India and the West - F S Marvin
 India in 1880 - R C Temple
 Indian Constitutional Documents - Mukerji.
 Indian Famines A Lovedey
 Indian Social Reform - Chintamani.
 Industrial Evolution of India - Gadgil
 Life of Sir Phirojshah Mehta - Mody
 Landmarks in the Constitutional and National
     development - Gurusukh Singh
 Modern Translation - Bates
 Nationalism and Internationalism - R Mun
 National Hero - T S P Iyaly
 Other side of the medal - Thompson
 Political India edited by Cumming
 Premchand Raichand - D E Vachha
 Rationalism in Practice - R P Panjapre
 Religion and Social Reform (essays) - Ranade
 Report of the Age of Consent Committee
 Report of Borch Exhibition - T C Hope
 Report of Famine Commission 1901
 Renaissance in India Zakharia
 Renaissance in India - C F Andrews
 Rise of British rule in India - Strachy
 Rise and fulfilment of the British rule in India -
     Garnett & Thompson
 Through the Famine Districts of India by
     F Merewether
 The Vaishnavas of Gujarat - Toothi

મરાઠી

આજકાલ ત્યા મહારાષ્ટ્ર.

પ્રાર્થનાસમાજનો ઈ તિહામ-વૈલ.

દયાનંદ મરખતી-૧૯૩૬.

બાબા મમાજ વ દેવ સમાજ-૧૯૩૬.

સામયિકે

Contemporary India -April 1936.

The Hindu (weekly) 19th July 1936

" " Congress Jubilee supplement
27th Dec. 1935.

Hindustan Review August 1907

Statesman (Sunday Edition) 10th May 1936

Spectator (the) August 1936

Times of India 27 th April 1936

The New Review. act 1935.

Twentieth Century

The VishvaBhanti May 1936

આર્થબોધિ ૨૬ મી એપ્રિલ ૧૯૩૬

સૂચી

- અમર-૪
અમરવાળી-૪૪
અમદાવાદ-૧૧
અમદાવાદ સમાચાર-૧૯૮
અમૃત બજાર પત્રિકા-૨૧
અગવિંદ ઘોશ-૧૭૮
આર્થ મેલુ-૧૬૩
ઓન્ગી-૫૭
આનોઈ (ડો)-૪૧
આર્મસ એક્ટ-૧૮
આર્થ સમાચાર-૧૩૦
કુચારામ સૂર્યરામ દેસાઈ-૨૦૨, ૨૧૩
કરવિન (લોડ)-૨૮
કરિબ્ટ ખીલ-૧૬૮
કશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર-૮૩, ૮૪, ૮૭,
૧૦૫
કરિબ્ટ કનિષ્ઠા કપતી-૨, ૬૮
ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી-૨૪૮
ઉદયરા કર ઓઝા-૪૨
ઉપેન્દ્ર ભગવાન-૧૪૩
એક પુનરુત્થાનની કક્ષાણી-૯૦
એડવર્ડઝ એસ એમ-૧૮૮
એન્ડર્સન-૬૪
એન્ડુઝ-૧૦૮, ૧૩૭
એની ગિમાન્ટ-૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬,
૧૩૮, ૨૧૩
એલેક્ઝાન્ડર-૪
એલેક્ઝાન્ડર ડફ-૯૯, ૧૦૭
એશુન-૧૩
ઓલ્ફોટ (કર્નલ)-૧૩૫
ઔરંગઝેમ-૪
અંગરિયા-૭૫૬
અબાલાલ માકરલાલ-૧૫૧, ૧૫૨,
૧૫૪
આગડીઆ ૧૯૪
કઝન (લોડ)-૧૬૦, ૧૬૧, ૧૭૪,
૧૭૫, ૨૧૭
કર્ટિસ-૨૪૨
કરસનદાસ માધવદાસ-૪૦, ૪૧, ૫૬,
૬૫, ૨૪૩
કરસનદાસ મૂળી-૪૭, ૪૦, ૪૮,
૫૦, ૫૬, ૫૭, ૫૯, ૬૦, ૬૧,
૬૨, ૬૪, ૬૦, ૭૦૦, ૭૦૬
કલકત્તા મુનિયિસિપલ કમિશન-૧૫૬
કર્યાણુજી નારણુજી-૧૪૧
કે એફ નરીમાન-૨૨૮
ક્રમુશર એન દાનરાજી-૭૦૪
કે-ડી-૨૩૩
કેનિંગ-૧૫, ૧૮, ૭૫, ૨૬, ૨૭
કેરી-૯૮
કેશવચંદ્રસેન-૯૫ ૧૦૭, ૧૧૨
કેશનરામ શાસ્ત્રી-૬૦
કેશવલાલ હર્ષદનાથ મુન-૭૫૭, ૨૫૮
કેવરટન-૨૦૪
કૃષ્ણલાલ (દી બા)-૭૮
કુરુદેજી કામા-૧૯૯
કુરુદેજી નોસરવાન-૭૦૦
ખડેરાન ગાયકવાડ-૧૪૯, ૧૫૦

મગા ઓગ-૪૩	ગર્ભો-૧૬
મટનઅર્ગ (ગ્રેન)-૧૮૨	ગુર્મ-૧૮૬
મણુપતરામ-૧૪૬	ગોડવેલ-૧૧
મેડરટન-૨૨	ગાલાભામ દેરામરી-૨૦૫
મીન્સ-૧૪૬	ગિરાઈલી-૨૦, ૨૨
મુલામી ખત-૫૧	ગેરામસ-૪
ગોકળદામ કહાનદાસ-૨૨૨, ૨૨૫	ગેસાભાઈ દરામજી-૫
ગોખલે-૧૬૨, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૦	ગાંડિયો-૩૬, ૮૦
ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ-૮૮, ૧૫૧	દેડેરા (મહારાણીના)-૧૬
ગોહડિમથ-૨૧૬	તત્ત્વશોધક સભા-૧૦૯, ૧૧૨
ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી-૨૩૭, ૨૫૩	તદનામું-૩
ગોવર્ધનરામ યુગ-૨૩૬	ચીઓસોશીકલ સોસાઈટી-૧૩૩, ૧૩૭
ગાંધીજી-૧૬૪, ૨૬૦	ચુધી-૪૭, ૬૦
ચાલુક-૧૬૬	દત્ત-૨૨૮
ચાર્સ મેટકાફ (સર)-૨૧૦	દયાર્નદ સરસ્વતી-૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૯,
ચાર્સ વુડ (સર)-૨૫, ૧૫૭	૧૩૧, ૧૩૨, ૧૬૭, ૨૪૫
ચંદાવરકર વી. એન.-૧૦૮	દયારામ-૪૬
છગનલાલ પંડ્યા-૨૫૭, ૨૫૮	દક્ષપત-નર્મદ યુગ-૨૩૬
છાપન ભોગ-૪૮, ૪૯	દક્ષપતરામ-૧૦, ૨૯, ૩૨, ૮૦, ૮૪,
છાપનીઓ દુકાળ-૨૧૫, ૨૧૬	૧૪૫, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૬૪,
જહુનાથજી-૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬	૧૮૦, ૧૮૪, ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૩૮,
જમસેદજી જીજીભાઈ ૧૯૯	૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૪
જામે જામશેદ-૧૯૯	દશ નિયમો (આર્યસમાજના)-૧૩૦
જીવણલાલજી-૫૦-૫૩	દાદાભાઈ નવરોજજી-૧૬૫, ૧૬૭,
જેમ્સ લેન્ડન-૧૪૫, ૧૪૬,	૧૭૬, ૧૯૬, ૨૦૦, ૨૦૧
જેન એડમ-૨૦૯	દાદોબા પાંડુરંગ-૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૨, ૧૧૩
જન લોરેન્સ-૧૪	દામોદર સન્ધ્યાસી-૪૮
જેશી (જી. વી.)-૨૨૫	દિનશા વાઘા-૭૬
ટેળક-૧૭૮	દુર્ગારામ મહેતાજી-૮૭, ૧૧૩, ૧૧૫,
લાર-૨૩૯	૧૪૨
ફરીન (લોડ)-૧૬૫, ૧૭૨, ૧૭૪	દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર-૧૦૪, ૧૦૫

ધનમેરખા અને માધવદામ-૧૩

ધનકોરખાઈ-૮૭, ૯૦

ધર્મસલા-૧૨૦, ૧૨૧

ધીરજરામ પુરાણી-૧૮૮

નથુગમ સર્મા-૧૪૨, ૧૪૩

નર્મદ કવિ-૧૦, ૨૩, ૨૯, ૩૯, ૫૭,

૫૩, ૫૮, ૫૫, ૫૮, ૫૯, ૭૯,

૮૨, ૮૬, ૧૦૯, ૨૩૬, ૨૩૮,

૨૩૯, ૨૪૦, ૨૪૪, ૨૪૬

નરસિંહરાવ-૯૦, ૨૦૭

નવરોજી દોરાબજી ચાનદાસ-૧૯૯

નવલગમ-૨૪૦, ૨૪૪, ૨૪૭

નવી વાચનમાળા-૨૩૩

નહાનાલાલ-૨૨

નેલિસન ૧૭૮

નંદશંકર-૩૪

નૃસિંહાચાર્ય-૧૪૦

પ્રદર્શન (ભરૂચનું)-૧૪૬, ૧૪૭

પાળક ધર્મ ખડન-૪૮

પામરગદન (લોડ)-૨૦

પારદશિક આદ્યમાળા-૧-૬

પાર્વતીકુંવર-૩૪, ૩૫, ૩૬

પ્રાર્થના મમાજ-૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૩

પ્રાયશ્ચિત-૩૮

પ્રિયર્ક-૬૮

પૌનાંગદામ ત્રિભુવનદાસ-૧૯૮

પુનરજન્મજીવનયુગ-૭, ૯

પૂણ્યપિંગળજી-૧૮૧

પ્રેમચંદ ગાયકવાડ-૭૬, ૭૮

કરકુનજી ચરમનાથ-૧૮૬

ફોર્ટ-૧૨

ફિરોજશાહ (સગ)-૧૮, ૧૬૫, ૧૭૧,

૧૭૭, ૧૯૦, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭

કુવ જેમ-૧૪૫

કુલમણિ દાસીનો શાપ-૯૦

કેમિન રિવિફ કોડ-૨૨૦

ફોર્મ-૧૯૬, ૧૯૭, ૧૪૦

બદનશીનો કેમ-૫૭

બદશીન તૈયબજી-૧૯૦

બેવેટગી (મેડમ) ૧૩૦, ૧૩૨

બહેગમજી મલખારી-૫૯, ૬૬

બાર્દલ ફો (સગ)-૨૫

બોર્ડ ઓફ એન્સુરેશન-૩૦

બાળ લગ્ન-૯૫-૯૬

બાળ વિવાહ-૬૪

આદ્યસમાજ-૧૦૦, ૧૨૪

મિપિનચદ પાપ-૧૩૬, ૧૭૮

બુક કમિટી-૨૪૫

બુદ્ધિપ્રકાશ-૧૮૪

બુદ્ધિવર્ધક મલા-૩૦, ૧૦૯

બુલાખીરામ કવિ-૧૫૨

બેનીક (લોડ)-૧૫૫

બોરેસિયો-૧૯૧

બગાબ ગેસ્ટ-૧૦૬

ભગવાનદામ-૯૭

ભગવ-૩

ભવ્ય શહેરનો દરિયા-૩૦

ભાનુભાગ-૩૯

ભીમજી પારેખ-૧૮૩, ૧૮૬

બોખાનાથ- ૫, ૩૬, ૮૨, ૧૧૮, ૧૧૯

૧૧૭, ૧૨૦, ૧૪૦, ૧૪૧

મહો-૧૯૪

મણિલાલ નયુભાઈ-૧૩૭, ૨૪૮,
૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૨

મણિલાલ છપ્પારામ-૧૯૧

મરઝી-૧૮૮

મહારાજ સામળલ કૃષ્ણ-૪૫, ૫૮,
૫૯, ૬૩

મહીપતરામ-૩૨, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૬,
૩૭, ૩૮, ૪૩, ૧૧૬, ૧૨૧,
૧૨૨, ૧૨૩, ૧૬૨, ૨૫૨

માઈન્ડરાવ-૪૨

માડી જોન્સ-૧૫૬

માણેકલાલ સુરતી-૧૪૬

માધવદાસ રૂપનાથદાસ-૮૭, ૯૦

મારી હકીકત-૨૩

માલવી-૧૭૮

ડા. મામ્મેન-૧૯૮

મૂળશંકર-૧૨૬, ૧૨૯

મેકાસે (લોર્ડ)-૯, ૯૯

મેન્શન-૧૭

મેલો (લોર્ડ)-૧૭૭, ૨૧૩

મંગળદાસ નયુભાઈ-૬૨

મુખાઈ દાઈમ્સ-૧૮૫

મુખાઈના શેઠ્ઠાની તવારીખ-૭૦,
૭૬, ૭૯

મુખાઈ સમાચાર-૧૯૯

યુનિવર્સિટી કમિશન-૧૬૧, ૧૬૨

રઘુનાથરાવ-૧૬૬

રણુગોડલાલ (રા. બા.)-૧૨, ૧૦૦,
૧૨૧, ૧૪૫

રણુજીતરામ-૨૫૩

રમણુભાઈ (મર)-૨૫૯, ૨૫૫

રમેશચંદ્ર દત્ત-૨૧૫

રામ રામમોહનરાય-૧૦૧, ૧૦૨,
૧૦૩, ૧૧૧, ૧૫૬, ૧૯૬

રાનડે-૯૪, ૧૫૨

રામકૃષ્ણ ભાંડારકર-૧૦૬, ૧૧૨

રામકૃષ્ણ પરમહંમ-૧૩૯

ગમકૃષ્ણ મિશન-૧૪૦

ગમચંદ્ર ગમાચંકર-૪૨

રામ બાલકૃષ્ણ-૧૦૫

રાયચંદ (ગ્રેમચંદ)-૭૭

રાસત ગોસ્વામી-૧૯૯, ૨૦૦

રીપન (લોર્ડ)-૧૬૮

રીપોર્ટ-૧૫૯

રૂસ્તમજી ખરશેજી-૧૮૫

રેન્ડે મ્યુર-૭

સખમીદાસ ખીમજી-૫૪, ૫૯

સંયુક્ત પ્રાણવૃક્ષમદાસ-૬૦

લાલમોહન ઘોષ-૧૬૭

લાલચંકર-૮૪, ૧૨૦, ૧૪૦

લાલા લખપતરામ-૧૭૬

લિટન (લોર્ડ)-૨૧, ૨૮, ૧૬૬,

૧૬૮, ૧૭૫, ૨૧૧

લેફ્ટી-૧

લેલી-૬૪

લંડન એસ્ટ-૧૯૫

વર્તમાનપત્ર-૧૮૪, ૧૯૬

વર્તમાનપત્ર ઉચ્ચેશ્વરી એસ્ટ-૨૧૨

વ્યોમેશચંદ્ર બેનગજી-૧૭૦

વલ્લભાચાર્ય-૪૫, ૪૬

વ્હાઇટ ડો-૯૫

વોલ્ટર સ્કોટ (મર)-૨૪.

વિઠ્ઠલચિત્ર-૧૦, ૧૫, ૪૧, ૬૬
 વિધવા વિવાહ-૮૪, ૯૩
 વિનાયક મહેતા-૭૭, ૧૧૬
 વિનાયકરાવ વાસુદેવજી-૧૫૧
 વિરજાનંદ સ્વામી-૧૨૫, ૧૨૬
 વિલિયમ વેડરબર્ન-૧૭૩
 વિલિયમ હર્ટ-૧૫૮
 વિવેકાનંદ સ્વામી-૧૮૮, ૧૪૦, ૧૪૨
 વૃજવાવ શાસ્ત્રી-૭૩૯
 શિવા પ્રેમ-૧૮૪
 શિવાજી-૪
 ગેરમ્મી-૬૬, ૬૮, ૭૬, ૭૮
 રૂપામી-૩, ૧૯
 મત્ય પ્રકાશ-૨૦૦
 મત્ય નિરૂપણ-૩૮, ૩૯
 મમાચાર દર્પણ-૧૬૮, ૨૦૧
 મયાજીરાન ગાયકવાડ-૪૨, ૧૫૨, ૧૮૨
 રનામીનાગયણુ મપ્રદાય-૫૮
 મહકારી મયદો-૨૦૮
 માગ્દા એમ્-૬૭
 માનમાર્ગ-૩
 સિરામપુર-૬૮
 નિંક મર્કિંગહામ-૨૦૯
 સીલી-૧૧

સીવીય ગેરમ્ એમ્-૬૭
 ગુરુજનાથ બેનગજી-૧૬૬
 સેડવર-૧૬૨
 મેગોઝ ક્રિમજીરાડ (સર)-૧૬૯
 મોમાઈના જોડરાઓ-૧૬૬
 મંગળાદ કામુદી-૧૬૬, ૧૬૯
 મમતિવય કમિટી-૬૫
 મમતિવયનો કામદો-૬૨, ૬૬
 સિંહા (નાડ)-૨૧૩
 સુદર રમણ-૧૭૧
 હડમન-૨૩૫
 ગુમ-૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૦
 હરગોવિંદલાલ કાઠાવાળા-૧૫૧
 હંદેરામ-૪૭, ૪૩
 હરિયાલ ધ્રુવ-૨૪૧
 હરિગિંગ ગૌર-૮૭
 હેગિસન-૧૬૮
 હેગટીમ (બોડ)-૨૦૯
 હોપ વાચનમાળા-૨૩૦
 હોપ માહેન-૧૩૩
 હંટર કમિશન-૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨
 હિદી મહાસભા-૨૯
 હોંદુસ્થાનમા બરીરીશમન-૬
 ક્ષિતિમોહનસેન-૧૬૦

